

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975**

A TARTALOMBÓL

Ritoókné Szalay Ágnes: Bakócz Tamás Breviárumának kéziratos versei

Taxner Ernő: Vörösmarty küzdelme a Salamon témával

Fried István: A romantikus óda kifejlődése Vörösmarty költészetében

Laczkó András: Babits és Vörösmarty

Németh G. Béla: Defenzió a hatalom fogságában

Barla Gyula: Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóéveiből

Veres András: Jászi Oszkár 1919 előtti munkásságának megítéléséhez

Varga József: Ady Endre, a színi kritikus

*

Klanciczay Tibor: Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról

Greza Ferenc: Németh László és a magyar irodalomtörténet tanítása

Adattár

Szemle

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXIX. évfolyam 5—6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szaunder József

főszerkesztő

Komlovszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11—13.

<i>Ritókkné Szalay Ágnes</i> : Bakócz Tamás Breviáriumának kéziratosa versei	54
<i>Taxner Ernő</i> : Vörösmarty küzdelme a Salamon témával	55
<i>Fried István</i> : A romantikus óda kifejlődése Vörösmarty költszetében	57
<i>Laczkó András</i> : Babits és Vörösmarty	58
<i>Németh G. Béla</i> : Defenzió a hatalom fogságában (Gyulai Budapesti Szemléje — a Budapesti Szemle Gyulaija)	59
<i>Barta Gyula</i> : Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóéveiből	66
<i>Veres András</i> : Jászi Oszkár 1919 előtti munkásságának megítéléséhez	62
<i>Varga József</i> : Ady Endre, a színi kritikus	63

Kisebb közlemények

<i>Klaniczay Tibor</i> : Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról. 650 — <i>Virágh László</i> : „Az Gianeta Padovana nótájára” 656 — <i>Körmendy Kinga</i> : Vörösmarty autográf versei Széchenyi István hagyatékában. 659 — <i>Csapláros István</i> : A Szózat szerepe az 1860—62. évi lengyel hazafias mozgalmakban. 661 — <i>Gerskovics, Alekszandr</i> : Petőfi és Oroszország. 667 — <i>Greza Ferenc</i> : Németh László és a magyar irodalomtörténet tanítása. 675	
---	--

Adattár

<i>S. Obermayer Erzsébet</i> : Ismeretlen Forgách Ferenc dokumentum a velencei levéltárban	681
<i>Benda Kálmán</i> : Pázmány Péter néhány kiadatlan levele	387
<i>Rigó László</i> : Kemény Zsigmond három levele Emich Gusztávhoz	391

Szemle

Középkori kútfőink kritikus kérdései (<i>Csapodi Csaba</i>)	600
Rákóczi tükrök (<i>Gyenis Vilmos</i>)	70
Wéber Antal: Irodalmi irányok, távlatból (<i>Fried István</i>)	703
Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen (1868—1884) (<i>Barta János</i>)	706
Kenyeres Zoltán: Gondolkodó irodalom (<i>Fülöp László</i>)	712
Dömötör Tekla: A népszokások költészete (<i>Bálint Sándor</i>)	714

*

<i>Mažuran, Ive</i> : Čudesna Ivana Kapistrana — Miracula Ioannis de Capistrano Ilok, A. D. 1460. — <i>Dr. Benedek Sándor</i> : A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. — <i>Gárdonyi Géza</i> : Titkosnapló. — <i>Czóbel Minka</i> : Boszorkány dalok. — <i>Kemény Gábor</i> : Krúdy képalkotása. — <i>Veres Péter</i> koszorúja. — <i>Lovass Gyula</i> : Kilenc hős visszatér. — <i>Szeli István</i> : Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. — <i>Zsilka Tibor</i> : Stiliztika és statisztika. (<i>Fügedi Erik, Klaniczay Tibor, Kispéter András, Nagy Miklós, Pusztai Ferenc, Varga József, Makay Gusztáv, Pomogáts Béla, Füredi Mihály</i>)	716
--	-----

FELKÖZ TAMÁS BREVIÁRIUMÁNAK KÉZIRATOS VERSEI

Ráth György gyűjteményével jutott az Akadémia Könyvtárába e század elején hagyatékában az a része is, amely lefejtett könyvtáblákat, könyvekből származó töredékeket tartalmazott. Ennek az anyagnak átvizsgálása során az írásképp hasonló volt és egyéb külső jellegzetességek alapján három korábban összetartozó levelet lehetett elkülöníteni. Kettő közülük valaha egy fólió alakú kötet első és hátsó táblájának belső oldalát képezte, ezt mutatják a ragasztós, be nem írt felületek. A harmadik levél pedig a hátsó kötéstábla előtt helyezkedett el, ún. előzéklap volt. A szélek rongálódása és a szűjártatok egyértelműen bizonyítják az utóbbi lapnak a hátsó táblával való régebbi szoros helyzetét.¹

Mindhárom lapon latin nyelvű feljegyzések vannak, amelyek több személytől származnak. Két levélen verseket találunk hely- és időmegjelöléssel, sőt az egyik bejegyző nevét is rájuk hagyta. A következőkben elsősorban ezekkel a verskéziratokkal foglalkozunk.

egykori kötéstáblát megelőző lap rectójának közepén

„fr. Urbanus Keuesdinus
Strigonij 1. 5. VIII.”

Lehető, fölötté pedig a következő vers:

„Ad modum dies est letitie
Infans iesus nascitur conterens merores
Dissoluens mestitias / et vitia purgans
Cumulauit gaudia addidit letitiam /
Spem uenie ferens / Hostis iam demergitur.
Et cristus excolitur infinita laude.
Ponitur presépio / pannis inuolutus
Etulat puerulus / ingemiscit parens
Celo canunt angeli / pastores refocillant.
Nati regis fama / ad Betlehem dirigunt
Natum regem cernere / cum regina poli.”

Nézzük először a bejegyző személyét. A frater megjelölés Urbanus Keuesdinus neve előtt szerzetes pap voltára utal. Mint koldulórendi barátot, Esztergomban a XVI. század elején csak a domonkos vagy a ferences rend tagjai között kereshetjük. A domonkosrend emlékszerében ilyen név nem fordul elő. Frater Urbanus Keuesdinus, azaz Kövesdi Orbán így feltehetően azzal a salvatorianus ferencessel lehet azonos, akit az egykorú Minorita Krónika egyetlen alkalommal — 1526-ban — említ „frater Urbanus de Kövesd sacerdos néven.”

¹ Jelzete: MTA Könyvtára. Kézirattár. K 788.

² KARÁCSONYI János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1923. 385.

Verséhez ő maga adja kezünkbe a kulcsot, amikor a „Dies est letitie” dallamára utal. Ez a karácsonyi cantio nem tartozik a katolikus egyház klasszikus himnuszkincséhez. Legkorábbi előfordulásai azt mutatják, hogy születését nem tehetjük a XIV. századnál korábbra. A következő századokban viszont már igen sok lejegyzését ismerjük, különösen német és cseh területről származó kódexek őrizték meg. Ugyanazon kéziratban sokszor a latin szöveg mellett megtaláljuk a német fordítást vagy éppen „Mischgedichtként”, egy sor németül, a következő latinul stb. fordul elő.³ Versformáját a trochaikus lejtésű tizenhármas, az ún. vágánsritmus sorelemeinek kombinációja alkotja (7,6 7,6 7,7,6 7,7,6). Az ének szövegének és még inkább dallamának a XV. századtól napjainkig nyomon kísérhető magyarországi életével Dobszay László foglalkozott. Az első magyarországi lejegyzett emléke, a Mátyás király korabeli Thuz Antifonale már egy- és háromszólamú változatát tartalmazza. A cantio magyar átköltését az 1506-ban másolt Winkler-kódex őrizte meg. A XVI. században már elterjedt és népszerű népének volt. Az 1566-os váradi, az 1569-es debreceni és az 1574-es Huszár Gál-féle protestáns énekeskönyvekben megtalálható szövege, és a dallamára való utalás is. Tegledi Miklós esztergomi érseki vikárius prédikáció előtt vagy után való énekül ajánlja 1577-ben, ami azt mutatja, hogy a katolikus egyház régi és jóváhagyott énekkincséhez tartozott. A teljes középkori dallamot még napjainkban is megtalálta Dobszay, mint katolikus népéneket, Heves megyében.⁴

Az éneknek ebben a hosszú életében egy állomás Kövesdi Orbán verse. A karácsonyi történetet mondja el jóval egyszerűbben, mint mintája. Sorai karácsonyi ünnepekőr biblikus-liturgikus szöveghagyományának elemeiből tevődnek össze. A zsolozsmázásból jól ismert képek, sorok mintegy vezérszólamhoz igazodtak és rendeződtek az ugyancsak sokat énekelt cantio dallamához. Ahogy a karácsonyi történet, a betlehemi istálló csodájának elmesélését a szárnyasoltárok mesterei fáradhatatlan aprólékossággal munkálták, úgy fogalmazták újra meg újra színezve az ismert história részleteit a költők. Az ájtatos szemlélő a képsorokat végig elmélkedte és talán énekelte is. A Winkler-kódexbeli *Szép éneknek* a részletekben való elmerülése, a történetnek mintegy elhúzása, talán erre vezethető vissza. A középkori béklyóból, a bűnben fogant test megvetésének kényszeréből felszabadult öröm veszi körül ezt a föld-rehúzott isteni világot a művészet minden ágában. Szerényke hang ebben a nagy együttesben ez az Esztergomban keletkezett énekvers is.

Már említettük Kövesdi Orbán strófaszerkezetét, a trochaikus lejtésű tizenhármas egy kombinált formáját. Egyes sorai verstani kézikönyveinkben a középkori kedvelt vágánsritmus példajaként szerepelnek. De a gyakran alkalmazott sorok ilyenfajta strófává rendezésével már ritkán találkozunk. Egyetlen alkalommal találjuk meg a *Carmina Burana*-ban, a tavasz születését ünneplő „Letabundus rediit avium concentus” kezdetű versben.⁵ Ott a visszaszorított tél fölött diadalmasan születő tavaszt a földanya virágbaborult ölében körülzengi a természet kórusa. Ebbe az ünneplésbe kapcsolódik bele az ember felszabadult örömujjongása is. A „megkeresztelt” cantio szövegén — úgy érzem — valósággal átüt az eredeti vers. Amikor Michael de Hungaria nálunk is nagyon népszerű prédikációs kézikönyvében a karácsonyi ünnepekre a „Dies est letitie”-t ajánlja, nyomatékosan hozzáfűzi — csak itt —, hogy „hilariter” kell azt énekelni. Kövesdi Orbán fülében persze már a karácsonyi ének dallama zümmögött, erre utal címében is, de ugyan ki merné állítani, hogy nem ismerhette a tavaszdalt is. Ennek az elsüllyedt irodalomnak hazai ismeretéről a Magyi-kódexbe firkált versek tanúskod-

³ Chevalier 4610. J. JANOTA: Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter. München 1968. 95.

⁴ DOBSZAY László: Dies est letitie. Acta Ethnographica Hung. 20 (1971) 387—410. És ugyanő: Dallamminta a Példák Könyvének verses tízparancsolatához. MKszle 90 (1974) 307—312.

⁵ CB 74.

nak, a legújabbban meg éppen egy esztergomi eredetű kötetből, Bakócz Tamás környezetéből kerültek elő hasonló bejegyzések.⁶

Nem sokat tudunk eddig a ferences rend Mohács előtti zenei kultúrájáról. Tartományi gyűlésük szabályozta 1499-ben az egyházi éneklés módját: „quia vero cantus ecclesiasticus divinae laudis est sacrificium non solum eorum qui psallunt, sed etiam auditorum aedificatio esse debet”. E kettős lelki épülés céljából ugyanakkor elrendelték, hogy több kolostorban, így az esztergomiban is, mindennap kell énekesmisét mondani. További adalékot rejtegetett a rend mostanában átvizsgált formuláskönyve, amely orgonaművet tartalmaz, méghozzá didaktikus céllal.⁷ Nyilvánvaló, hogy mindez az egyházi népénekülés fellendüléséhez vezetett, és a fejlődésbe beilleszthető Kövesdi Orbán énekverse is.

Külön érdekessége az esztergomi cantiónak, hogy kb. egyidőben keletkezett a magyar parafrázissal. A Winkler-kódex 1506-os évszáma ugyanis csak a kötet első felének másolására vonatkozik. A végére bejegyzett *Szép ének*, a „Dies est letitiae” magyar változata, valamint a szerzetes élet szabályainak ugyancsak ilyen mértékre szedése lehet későbbi beírás is, azaz közelíthet Kövesdi Orbán 1508-as évszámához. Mohács előtti költészetünkben ez a strófa csak az említett versekben, valamint az ezekkel eredetileg nyilván összefüggő PK-beli „Istenes élet regulái”-ban (1510) fordul elő. Egyidőben született nálunk a „Dies est letitiae” latin és magyar átköltése, természetesen nem bizonyítható, hogy mind a kettő Kövesdi Orbán műve. Emlékezzünk itt a már említett német „Mischgedicht”-re vagy a hozzánk közelebb álló Szent László-ének keletkezésének legújabb teóriájára.⁸ Legközelebbi analógia persze Csanádi Albert pálos szerzetes, aki ugyanekkor verselt mindkét nyelven. Nyilvánvalóan a köznépek és a női szerzeteseknek készült a magyar változat, a férfi kolostorok számára pedig a latin. Az 1507-es ferences tartományi gyűlés ugyanis szigorú büntetés mellett meghagyja „De Latinizando” címszó alatt, a „litteraliter loqui et exponere” szabályát a szerzeteseknek.⁹

A kéziratlapon ezután két idézet következik Gregoriustól, ill. „Iheronymus”-tól, nyilván valamilyen szentenciagyűjteményből. Majd ismét egy vers jön, ezúttal egy epigramma:

„De Sancta Maria Virgine

Desinet et nunquam dive preconia matris

Inclita per cunctos magnificare dies

Sicque sue sancte postquam compleverit annos

Virgineis precibus celsa regna petet.”

A szüntelenül imádkozó Mária a mariológiai irodalom kedves témája volt, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is többször idéztek a gondolatnál. A közvetlen ihlet forrását itt talán az esztergomi Bakócz-kápolna oltárán éppen akkor elkészült Magnificat Madonna ragyogó fehér domborművében kereshetjük. A négy sor gondolati monotóniáját — a szüntelen imádkozás a tárgya — finoman lazítja az első sor „mater” megnevezésével párhuzamosan a második részben a „virgo” megjelenítés, amely a szublimált színhelyhez alkalmazkodik.

⁶ Clemens Flavius de Lehota esztergomi kanonok, aki Bakócz környezetében is előfordult, egy a tulajdonában volt Petrus Lombardus (1502) kötetbe írta be 1506 után a „viri venerabiles, sacerdotes Dei” kezdetű verset. (Egyetemi Könyvtár. Vet. 02/8b. Mezey László hívta fel rá a figyelmemet.) A vers több XV. század végi nyomtatványban is előfordul (Pseudo-Augustinus: De dignitate sacerdotum. Paris 1485 és 1485. L. Dozoli—J. Buyer: Repetito capituli. Paris 1490); a másolat forrása ezek valamelyike lehetett.

⁷ BATTYÁN I.: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*. III. Kézeltár. 1827. 621. SZIGETI Kilián: A középkori orgona különös tekintettel a magyarországi emlékekre. *Magyar Zene* 15 (1974) 196—199.

⁸ VEKERDI József: A Szent László-énekhez. *ItK* 76 (1972) 133—145.

⁹ BATTYÁN: i. m. 652.

A két verssel egyidőben, de legalábbis egyazon metszésű tollal jegyzett be Kővesdi Orbán a hátsó tábla belső oldalára egy pestis-receptet. A gyógyszer egyszerű alapanyagokból áll. A liturgikus gyakorlatban közkézen forgó tömjén és mirha — a három királyok ajándékából az arany helyett sáfrány —, ezek voltak a köznép között forgó ferences barátok házipatikájában. A Schola Salernitana is hasonló gyógyszereket javasolt. Az 1508-as verssel való egyidejű bejegyzés mellett az is szól, hogy éppen azokban az években dúlt nálunk is, a környező országokban is, az évszázad legnagyobb pestisjárványa. Amikor a régi, egyedül bevált recept szerint „cito, longe, tarde” menekült mindenki, aki csak tehetett: a király Budáról Prágába, Paulus Crosnensis Krakkóból Magyarországra. Akinek maradnia kellett, mert a szeretet törvénye úgy kívánta, hogy ne hagyja el a rábizott nyáját, az osztozott a közös sorsban. A ferences krónika szerint ekkor közel négyszáz szerzetes esett áldozatul a járválynak.¹⁰

Az eddig ismertetett levél felső részén üresen maradt helyre tíz évvel később Kővesdi Orbán egy újabb epigrammát jegyezté le, ugyancsak Esztergomban. A lap bal felső sarka hiányzik, ezért a vers címe és három első sora csonka.

„... de nativitate S. Marie
 / — — / — — / — tellus . tua si bona noris
 / — — / — nulla es maxima terra fores
 / — — / quis nescit delos tibi cessit et ida
 Ista licet vanos iactet et illa deos.

Strigonij 1. 5. 18.”

A vers címe szerint Mária születését ünnepli, azt a napot, amelyet a magyar egyházban Kísasszonynap néven, szeptember 8-án említenek. Mária születési helyét illetően a középkori teológia hol Nazaret, hol Betlehem mellett döntött. A vers éppen ott hiányos, ahol a város neve említve volt, ezért nem tudjuk, hogy melyik hagyományt követte. Felderíthetjük viszont versének forrásvidékét, és onnan a hiányzó rész is megoldást nyer. Az első sorok félreérthetetlenül utalnak a Bibliának Máténál (2, 6) található szövegére: „Et tu Betlehem, terra Juda, nequaquam minima es in principibus Juda, ex te enim exiit dux, qui regat populum meum Israel.” Az idézet bekerült a Breviariumba is, az esztergomi Ordinarius (1509) az adventi primák antifonájának írta elő. De elhangzott a vízkereszi játékokban is mindenütt Európában, a győri „Tractus stellae”-ben is megtaláljuk. Ezekben a helyeken mindenütt a születendő Megváltóval büszkélkedik a csöppnyi város. Kővesdi Orbán az öröklött formába új gondolatot öltöztetett. Mária szülőhelye kel versenyre az epigramma két következő sorában az ókori mitológia istenek bölcsőjét ringató tájaival: az Apollo és Diana szülőhelyével dicsekedő Delossal és a Zeust ringató krétai Ida hegygel. A két utóbbi sorral a költő egészen más irodalmi táj felé nyit kaput. Kortársa, Jacopo Sannazaro nagy eposzában (De partu Virginis II. 251) köszönti így a hazatérő Mária szülőföldjét:

¹⁰ „Contra pestem

Recepta.	Camfora	3 [= drachma]	I
	Thuriace bone	3 [= drachma]	II vel III
	Croci	3 [= drachma]	I
	Aleopatici	3 [= drachma]	I [= aloë hepatica ?]
	Mirre	3 [= drachma]	III

Misce tum auri puri tabulas septem quamque [?] tabulas conterendo cum tribus predictis tabulis et cum duabus totam massam involvendo.” A „Regimen Scholae Salernitanae” gyógyszer a pestis ellen: „Ex aloë Myrrhaque Crocu fit pilula firma.” A Ferences rend és a járvány: Blasii de Zalka et continuatorum eius cronica fratrum minorum. — *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Ed. F. TOLDY. Pest é. n. 270—271.

„Bethlemaie turres, et non obscura meorum
 Regna patrum, magnique olim salvete penates.
 Tuque o terra parens regum, visuraque regem,
 Cui sol et gemini famulantur cardinis axes,
 Salve iterum. Te vana Iovis cunabula Crete
 Horrescet, ponetque suos temeraria fastus,
 Moenia te Dircaea tremant ipsamque pudebit
 Ortygiam geminos Latonae extollere partus.”

Nem kétséges, epigrammánk második részének alapötlete innen származik. A pápai udvar híres költőjének mitológiai utalását Kővesdi kevésbé rafinált formában fejezte ki. Hogy az akkor még csak kéziratban terjedő eposzt felhasználta, az korának irodalmi ízlése szerint erény, mert kitűnő forrásból gyűjtögetett. Egyébként maga Sannazaro is így tett, mert sorait bontogatva, nála megcsodált mesterének, Pontanónak gondolataira bukkanunk. Gondolatok és némileg módosított sorok átkölcsönzése megengedett, sőt kívánatos volt arra az elvre alapítva, hogy ahogy a latin nyelvet nem lehet újíítani-bővíteni, ugyanúgy véges a gondolati és formai elemek gyarapíthatósága is. Sannazarót kortársai azért ünnepezték, mert eposzában a klasszikus hagyomány és a kereszténység kitűnő ötvözetet alkot. Kővesdi Orbán epigrammája kicsi méretekben ugyanezt valósítja meg. Mint két pilléren nyugszik verse a biblikus hagyományon és a kortárs humanista művén. De csak az építő elemeket vette át, hogy velük arányosan szerkesztve egészen újat alkosson.

Lapozzuk most vissza gondolatban azt a kötetet, amelynek valaha ezek a lapok részei voltak. Az első kötetábla belső oldalára illeszkedik harmadik megtalált levelünk. Aki a kötetet egykor felnyitotta, tekintete először erre az oldalra esett. Bejegyzések és vakarások között a lapon a főhelyet itt is egy vers foglalja el. Nyolc disztihonban egy főpap (preses) magasztalását olvashatjuk:

„Salve de numero vatum venerande sacerdos
 qui condis calamis carmina casta tuis.
 Laudibus inuigilas summe genitricis et orbis
 et tribuis magno victima grata ioui.
 Nam reficis aras templi truncasque ruinas
 Ecclesie donas munera larga tue.
 Vestibus exornas sacris venerabile templum
 Sic cultu proprii gloria magna soli.
 Tempora nam pereunt celeri mox acta volatu
 Sic pariter rapidi preteri[re] utres.
 Sola manet virtus magno decorata nitore
 Ingenium mores vitaque labe carens.
 Ergo prius pulchros liquent sua sydera celos
 Atque ingens uacuum piscibus equor erit
 Quam tantum intereat preses mitissime nomen
 Quan extinguant laudes horrida fata tuas.

.1.5.XV.”

A kézírás gyakorlottabb kézre vall, mint azt Kővesdi Orbán esetében láttuk, de a részletek alaposabb vizsgálata nem zárja ki azt, hogy a bejegyző itt is ő lehetett. A szembeötli helyen gondos, szép írásra törekedett, ezt a vers természete, elhelyezése is megkívánta. A vers fölött a címet vagy ajánlást durván kivakarták. A rendelkezésre álló technikai segítséget igénybevéve is csak a következőket lehet kiolvasni: „Venerabili Domino ... Ecclesiae Cathed-

rali... Thyrnavius Monachus...”, majd ismét „Monachus”. Mintha az eredeti bejegyző is törölt volna, hogy szövegét újrafogalmazza.

A Thyrnavius Monachus névről humanista költőnk, az irodalomtörténetben Nagyszombati Márton néven ismert bencés apát neve jut eszünkbe. Egyetlen fennmaradt műve, a nagyterjedelmű verses exhortáció 1523-ban jelent meg.¹¹

A kötet, amelyből kéziratok lapjaink származnak, Kövesdi Orbán bejegyzései szerint 1508 és 1518 között Esztergomban volt. A kötetstábla belső oldalára, a legföltűnőbb helyre beírt vers egy az Isten dicsőségére, a templom helyreállításán munkálkodó főpapot magasztal, aki az egyház számára tett adományokkal, díszes ruhákkal tetézi érdemeit. A hely: Esztergom, az évszám: 1515, templomépitő főpap: csak Bakócz Tamásra gondolhatunk. Neki ígért örökre fennmaradó hírnevet magasztalója, mert egyedülálló erényei (sola manet virtus) biztosítják ezt számára. Az egykorú olvasóban ennek a „virtus”-nak említése olyan képzeteket idézett fel, amely egész Európa reneszánsz gondolatvilágának egyik folytonosan visszatérő és vezető motívuma volt. Megértéséhez némi visszatekintés számunkra is elengedhetetlen.

A középkori ember helyzetét a Dei providentia, az isteni gondviselésbe vetett hit mintegy horgony rögzítette a világegyetemben. Amikor ez a kötelék meglazult, a hajót egy új hatalom vette a hátára, a kiszámíthatatlan Fortuna. A késő ókornak ez az úton-útfélen tisztelt, valóban triviális istene visszazorítva, elfojtva vészelté át a középkor századait. A táguló világegyetem megismerhetetlensége, a kereskedelmi vállalkozások kockázatos volta szabadította az emberiségre a korlátlan lehetőségek és váratlan fordulatok jót és rosszat egyaránt tartogató istenségét. Hatalmával szemben az ember tehetetlen volt. Petrarca szerint az egyetlen lehetőség, hogy örülünk annak, amit kaptunk és reménykedünk abban, amiben nem részesültünk. Ez a passzív magatartás: a virtus, ez vezet a legfőbb jóhoz, az örömhöz. Aragóniai Alfonz ünnepélyes bevonulása alkalmából Nápolyba, 1443-ban, a firenzeiek menetében kocsis vitte a megszemélyesített Fortunát, mögötte haladt az erények csoportja mint kíséret. Egy fél évszázaddal később a Vatikánban, egy allegorikus játék keretében, az oly sok virtussal rendelkező Héraklész végül is gúzsba kötötte Fortunát. A két kép között az erőviszonyok teljes átrendeződését, a reneszánsz ember önbizalmának talpraállását figyelhetjük meg. Az emberben rejlő virtus lassanként magába gyűjtötte mindazt a szellemi és testi képességet, amellyel a „hajtsátok hatalmatok alá a földet” fölszólításnak engedelmessékedhetett. De Fortuna istenasszonyt se kímélte az idő, olyan rétegek rakódtak rá, amelyek korábban nem voltak tartozékai. A képi ábrázolások egy részén férfialakban jelenik meg, merészen lobogó hajjal. Bakócz Tamás ismert érmén is így látjuk, amint egy delfin hátán vitorlázik a tengeren. A kedvező szél, amelyet egyébként ugyancsak megszemélyesítve láthatunk az érmen, nem magyarázza meg kellőképpen előreálló hajtincset. Szilágyi János György segítségével sikerült itt felismerni az ókori *Καυρός* = Occasio, a megszemélyesített „alkalom” ábrázolását. A görög szobor, Lysippos alkotása, nem maradt fenn, csak verses vagy prózai leírások alapján rekonstruálták — pontosabban igazi humanista vállalkozással — kreálták újra. Alakja olykor keveredik az idő fogalmával is, mert Cicero meghatározása szerint: „Occasio est pars temporis, habens in se alicuius rei idoneam faciendi aut non faciendi opportunitatem.” Férfialakban is, nőként is ábrázolhatták a görög vagy a latin terminus megfelelőjeként. Jellemzője mindig az előreálló hajtincs: itt kell megragadni. Koponyája hátul kopasz, aki egyszer elszalasztotta az alkalmat, annak több lehetőség nem adódik. A fogalom is, az ábrázolás is összeolvadt Fortunával.¹² Ezt tanúsítja Bakócz érmének fölírata is: „Sum dea virtuti iure locata comes”,

¹¹ Martini Thyrnavini opusculum ad regni Hungariae proceres. Kiadta ÁBEL Jenő—HEGEDŰS István: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 217—270.

¹² K. HEITMANN: *Fortuna und Virtus. Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit*. Köln—Graz 1958. H. RÜDIGER: *Göttin Gelegenheit*. *Arcadia* 1 (1966) 121—165. E. CASSIRER:

amely egy Cicerótól vett idézetet követ: „Virtute duce comite Fortuna.” (ad. fam. 10. 3.) Csak a hangsúly más. Hallatlan önbizalom van a betoldott „méltán” (jure) nyomatékostó szócskában. Az üstökön ragadott szerencse, a kedvező Fortuna követi most már méltán és engedelmesen az előtte járó virtust. Az érem jelképi ábrázolása pedig azt a valódi helyzetet tükrözi, amelyet a velencei követek így fogalmaztak meg Bakócz hazai helyzetével kapcsolatban: „Az ország második királya — nagyobb a tekintélye, mint a királyé — saját hazájában pápa is, király is, egyszóval minden, ami lenni akar.”¹³ Már a pápai tiara is elérhető közelségben lebegett. Mint egykor a Kísértő, úgy csábítja Bakóczot álmában a benne lakó eudaimon:

„Nil non posse tibi deus annuit, annuit astrum
Et fortuna, fides, longa experientia rerum,
Omnia, quae cupias, quae fas est, omnia habebis.”

→

Ezt írta a kortárs Taurinus abból az alkalomból, hogy mint bíboros bevonult a Vatikánba.¹⁴ Az érem is ezt a pillanatot örökítette meg. Machiavelli a virtussal megfékezett szerencsét a gátak közé szorított folyóhoz hasonlítja, Bakócznál Fortuna már nyíltan kedvence nyomába szegődik.¹⁵ A reneszánsz kor csúcsán ugyanez a magabiztosság készítette a Medici családot is, hogy amint Firenzében a hatalmat visszaszerezték, érmet verettek, rajta a tincses Occasio-Fortuna, körirata pedig: „Duce virtute comite Fortuna.” (1513).¹⁶

Nem Bakóczon múlt, hogy kicsúszott kezéből a legnagyobb lehetőség. A helyette megválasztott, feleannyi idő, beteges X. Leó pápa végét Rómában akarta kibőjtölni. Ott, ahol ismét Taurinust idézzük: „nusquam fortunae communior area . . . modo sint virtutis amantes” (I. 97—98). Azután mégis, eleinte vonakodva, majd hirtelen lendülettel fogott a keresztesháború szervezésébe, hogy mint konstantinápolyi pátriárka, jogos székét elfoglalja. Ezúttal azonban alaposan és végleg elhagyta a szerencse.

„Sola manet virtus” — amikor Nagyszombati Márton ezt a sort hangsúlyosan leírta 1515-ben, akkor a nagy lehetőség kétszer is álnokul megcsalta Bakóczot. A hűtlen Fortunát említeni a friss eseményeket követően nem volt ildomos, még kevésbé érdemszerző. Különösen, ha a klerikus és az érsek közötti óriási társadalmi különbséget és ugyanakkor a függő viszonyt is figyelembe vesszük. „Sola manet virtus” — írta, alighanem jól ismerve a bécsi professor Vadianus egy évvel azelőtt megjelent versét:

„Virtus fortunae domitrix, regina quietis,
Solaque qua firmas acies moderamur et arma . . .
Solaque quae coela defunctos munera vitae
Cultores comitata locat, seque inserit astris . . .
Sola paris meritae functis stata praemia laudis,
Et sine te vixisse hominem vel maxima mors est
Et duce te vixisse hominem certissima vita est.
Tu sola es recti species, tu sola fugatrix
Nequiciae, fortuna tuo iacet icta triumpho.”¹⁷

Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance. Darmstadt 1963. R. WITTKOWER: Chance, Time and Virtue. Journal of the Warburg Institute 1 (1937) 313—321.

¹³ FRAKNOI Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 5.

¹⁴ Stephanus Taurinus: Stauromachia id est cruciatorum servile bellum. Ed. L. JUHÁSZ. Bp. 1944. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) I. 89—91.

¹⁵ N. Machiavelli: A fejedelem. Ford. LUTTER Éva. Bp. 1974. 123—124.

¹⁶ G. F. HILL: A corpus of Italian medals of the renaissance before Cellini. London 1930. No. 456.

¹⁷ J. VADIANUS: Carmen maximorum Caesarum Friderici III. patris et Maximiliani filii laudes continens. Bécs 1514.

Vadianus verse a leigázott Fortuna fölött triumfáló virtust magasztalja — gondoljuk az említett vatikáni Héraklész-játékra. De Bakócz meghiúsult terveinek nyomasztó árnyékában Nagyszombati még a célzást is óvatosan elkerüli Fortunára, és máris hálásabb témára tér át: Bakócz maradandó tetteire. Ezek úrrá lesznek a múlandóságon, hírneve fönmarad a világ-egyetemmel. Ez persze humanista közhely, mert Petrarca szerint a dicsőség mint árnyék jár a virtus nyomában (De remediis utriusque fortunae. I. 99) de ki ne hallgatta volna újra meg újra szívesen.

Az érdemek között leghosszabban a templomépítő főpappal foglalkozik. Neve ma is a kápolna nemes szépségét idézi számunkra. A kortársaknak sokkal többet jelentett. Egri székesegyházának építkezései után az esztergomi érseki palota majd a székesegyház helyreállítása következett. A romladozó templom falait, tetőzetét megújította, új tornyot emelt és orgonát építtetett (hangszeres kísérettel zengett a „Dies est letitie” a karácsonyi ünnepeken). Az egyháznak ajándékozott felszerelés néhány remek darabja máig fönmaradt. A reneszánsz fejedelem legnagyobb — és egyben kötelező — dísze volt pompás épületek emelése, mert Augustus is márvány Rómát hagyott maga után. Bakócz mint bőkezű mecénás, kitűnő ízléssel hódolt kora nagy szenvedélyének. Az esztergomi érseki palota új szárnyának és szentgyörgy-mezei villájának főirata: „Dominus adiutor et protector meus” — azt tanúsítja, hogy mind ezt Isten dicsőségére tette.¹⁸ Őszinte hit, szerencsében való bizakodás és fennmaradó hírnevének biztosítása az ő korában jól megfért egymással, kölcsönös feltételezettséggel formáltak az ember belső képét.

A Szűz Mária tiszteletére emelt kápolna oltárán ma is ott látható Bakócz térdelő alakja az Angyali üdvözlöt ábrázoló dombormű alatt. Ugyanilyen helyzetben látjuk 1513—1515 között készült pecsétjének rajzán is. Így örködik éberem Mária dicsőségén, erre célozhat Nagyszombati sora:

„Laudibus inuigilas summe genitricis et orbis”.

A világ (orbis) órén nyilván a keresztény világ órét kell értenünk, akitől a török veszély elhárítását várta a keresztény Európa. Ez a „vigilia” gondolat emellett egy Bakócz számára kedves célzást is rejt. Philippo Beroaldo 1503-ban neki ajánlotta Symbola Pythagorae c. művét. (Nem sok ilyenel dicsekedhetett hosszú életében!) Ennek ajánlásában szerepel Bakócz erényei között a „vigilia” is, amit Nagyszombati itt úgyesen variál.¹⁹

Nagy meglepetéssel szolgál a vers első két sora:

„Salve de numero vatum venerande sacerdos
Qui condis calamis carmina casta tuis.”

Csak úgy érthetjük, hogy Bakócz verset vagy verseket is írt. Egyversű vagy éppen sírversű főpapjaink közé kell-e őt is sorolnunk, ezt csak találgathatjuk. Janus hagyománya kísértett az esztergomi székesegyház szentélyében Garázda Péter sírkövén. Ő is, mint László vagy Megyericsei, már életében márványba foglaltatta volna saját szerette sírversét? Vagy a „Laudibus inuigilas” sorban rejlik a megoldás? Az érseksége idején kiadott esztergomi Ordinarium (1520) címlapján ott láthatjuk Máriát ölében a kis Jézussal, amint jobbát a térdelő főpapnak nyújtja. A kép hátlapján vers:

¹⁸ A székesegyház helyreállítása: MTT 11 (1862) 131. alapján idézi BALOGH Jolán: Az esztergomi Bakócz-kápolna. Bp. 1955. 8. Az érseki palota és a villa főirata ugyanott.

¹⁹ Ph. BEROALDUS: Symbola Pythagorae. Bologna 1503.

„Virginei fecunda parens sine labe pudoris
 Qui baiulas summum maxima nympha iouem
 Et prebes cupido niveos aurire liquores
 Et retines molli femina casta sinu.
 Illi funde preces renouet virtutibus orbem
 Adiuuet hinc Thomam cardineumque decus.
 Distat iter celi: celum tentabimus ire
 Si flectas superos in tua uota deos.”

Ilyesféle alkalmi verssel persze a kiadók szoktak kedveskedni, de ez egyszeri alkalommal ugyan miért került a szokásos Szent Adalbert-kép helyére a bíboros alakja? A „distat iter celi . . .” sort mintha egy megfáradt, égi hazába kívánczó ember írta volna. Ehhez hasonló versével örköndhetett az Istenanya dicsőségén is. Nagyszombati ódájának elejére illesztette a költőre való utalást, mintha ez adta volna az alkalmat az egész mű megírására. A Janushagyományt folytató vatesek sorába kerülni, mint „litteratus princeps”, ez maradt a reményeiben csalódott öreg főpap számára az áhított cél.

1515 nyarán Bakócz a királyt Bécsbe kísérte. A nagy királytalálkozón évszázadokra eldőlt itt a magyar trónutódlás kérdése. Utoljára élvezhetett még valamit régi dicsőségéből a magyar érsek mint pápai legátus valamennyi északkelet-európai ország fölötti jogkörrel. A bécsi egyetem tanárai alkalmi beszédekkel köszöntötték a legelőkelőbb vendégeket. Bakócz üdvözléséhez egy verset is csatoltak a szerző megnevezése nélkül: „Ad Eundem R. P. Sylvula” címmel.²⁰ Hatvannégy sorban magasztalja Bakóczot, aki méltán emelkedett ekkora méltóságra. Méltán tartja fenn nevét a költő, akit bőkezűen támogatott (Beroaldónál is szerepelt a liberalitas!). Majd ezt olvassuk:

„Ergo prius pulchros linquent sua sydera coelos
 Atque ingens uacuum piscibus aequor erit
 . . .
 . . .
 . . .
 Quam tantum intereat princeps mitissime nomen
 Quam extinguant laudes horrida fata tuas.”

Ezek a sorok megegyeznek Nagyszombati kéziratos versével, és a közéjük zárt rész az ottaninak hosszabb változata. Miután több mint ötven soron keresztül áradt a dicséret, egy fél sorban megbújik az utalás a csapodár szerencse kedvezésére is: „Fortunaeque, obsequiumque ugae”. Záró soraival Bakócz klienseinek sorába ajánlja magát. Nagyszombati Márton, csak ő lehet itt is a szerző, ezt el is érte. Az újonnan elnyert tatai apátság — igaz, hogy szerény — javadalmával 1516 januárjában már be is iratkozott a bécsi egyetemre.²¹ 1518-ban „litterarum et scientia merito” választják meg kolozsmonostori apátnak.²² Sylvulájában ígéretet tett, hogy Bakóczot további művében fogja majd magasztalni. Ez a kötelező humanista formula mellett, ezúttal talán célzás a valóban készülő Exhortatióra. Minthogy azonban közben más szelek fújtak, a mű fiókban maradt. Egy alkalmasabb időben, új ajánlással Szalkai Lászlónak, 1523-ban nyomdába adta. (Az ajánlás szövegén talán nem is igen kellett változtatni, mindkét főpap alulról jött, Bakóczot egyenest ezért ünnepelte a bécsi beszéd 1515-ben!)

²⁰ Orationes Viennae Austriae ad divum Maximilianum Caes. Aug. aliosque illustrissimos principes habitae in celeberrimo trium regum ad Caes. conventu. Bécs 1516. F₂’ — G₃.

²¹ GERÉZDI Rabán: Nagyszombati Márton. ItK 62 (1958) 121.

²² PRT III. 699—700.

Így tette azt más is akkor. Hieronymos Balbus például Mátyás király nevét cserélte föl Miksa császáréval egy korábbi műve ajánlásában.²³ Az a Balbus, akinek verseiből is kölcsönözgetett Nagyszombati, többek között éppen az „Ergo prius...” fordulat alapötletét, amelyet a két Bakócz-ódában is láttunk, de az Exhortatióban is többször előfordul²⁴ — és akinek pályáját talán még műveinél is imitálандóbbnak tartotta.

Az ismertetett kéziratlapon Nagyszombati verse alatt ugyanattól a kéztől származó bejegyzés olvasható, amelyet később kivakartak:

„Ego Thomas... hunc Breviarium do... Sancte Marie de...”

A továbbajándékozást tanúsító szöveg segítségével meg lehetett találni azt a kötetet is, amelynek a lapok valaha tartozékai voltak. A méret és a vízjelek azonossága egy 1484-ben Nürnbergben nyomott esztergomi Breviariumra vallottak. Az egymásra illesztett lapokon a szújaratok azonos rajza kétségtelen bizonyíték arra, hogy a rongált szélű, megsárgult lapok valaha az azóta restaurált, kifehérített kötetbe illeszkedtek.²⁵

A Breviarium nyomtatott részében az ajánlás alatt az egykori tulajdonosra vonatkozó vers van, részben olvashatatlanul kitörölve:

„Hic liber est Thomae qui nunc...
Dicitur et patriae gloria magna...”

Alatta az évszám talán 1504. Egy harmadik helyen is szerepel ez a possessor vagy ajándékozó, de a szöveg itt is csak részben olvasható:

„Thomas... Ecclesiae Strigoniensis...”

A naptári részhez széljegyzeteket fűztek. Március 6-nál a bejegyzés:

„Hac die lata est sententia in Curia Romana pro
Capitulo Strigoniensi et contra Archiepiscopum
Strigoniensem Thomam in causa capellae. Anno domini 1510”.

Itt nem a Bakócz-kápolnáról van szó, hanem a Kanizsay érsek alapította Mária-kápolnáról. Ennek jóvedelmét illetően ugyanis a káptalan és Bakócz érsek több mint egy évtizedig harcban állt. A mindkét oldalról kíméletlen eszközöket használó küzdelem 1513-ban egységgel ért véget. E viszály egy állomását rögzíti az említett bejegyzés.²⁶

Júniusához följegyezték hogy 1508-ban megkoronázták a harmadik évét még el nem ért Lajos királyt. (Bakócz koronázta meg!)

²³ HERMANN Zsuzsanna: Egy humanista karrierje. Balbi Jeromos. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2 (1964) 225–243.

²⁴ H. Balbus: Epigrammata. [Leipzig, 1490 ?] Ad Robertum Ganguinum. d.

„Terra prius fluctus et pontus deserat undas
Astra polum, volucres aethera, piscis aquas,
Quam subeant animo Gaguini oblivio nostro.”

Hasonló sorok Nagyszombatinál: Ad proceres II. 409–410. III. 176–178. és 318–320.

²⁵ MTA Könyvtára. Ráth F. 1042.

²⁶ TT 1901 240. A. THEINER: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. II. Roma 1860. 554. és 576–577. LUKCSICS Pál: Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején 1500–1527. Esztergom Évlapjai 3 (1927) 72. és 84. Magyar Sion 4 (1866) 130–132.

A bejegyzések másik csoportja a káptalan liturgikus gyakorlatára vonatkozik. A kötet elején levő üres lapra a változó ünnepek szövegének rendjét, az ún. „hystoria”-t írták. Ez a rész csak az év második felét tartalmazza. Az első fele az első kötéstáblát követő előzéklapon volt, amely ma már sajnos nincsen meg. Ilyen bejegyzés van a szöveges részben is. Például, hogy a Chorus Strigoniensis a Conceptio Mariae Virginis ünnepén is a Nativitasnál található „hystoriát” használja.

A naptári részben beírták többek között Paduai Szent Antal, Szent Rókus és Alamizsnás Szent János ünnepét. A július hónap ünnepeit tartalmazó lap alján kéziratos vers nyomai láthatók, fölötte cím is volt. Töredék szavakon kívül több ma már nem olvasható. Ezt a szövegrészt a kötet fehéritésére használt vegyszer tüntette el.

Az idők folyamán leválasztott lapok és a Breviarium bejegyzései alapján a kötet használói-ról a következőket állapíthatjuk meg: 1508 és 1518 között Esztergomban volt. A káptalan liturgikus gyakorlatát érintő módosítások mellett az érsekkel kapcsolatos bejegyzéseket tartalmaz. Tulajdonosa Tamás volt, neve három kiemelt helyen is szerepel, de mindentől szándékosan eltűntették. Nagyszombati verse a kötet legszembeötlőbb helyén Bakóczhoz szól. Feltételezhetően az érsek Breviariauma volt, de erre kétségtelen bizonyítékunk nincsen, mert egyik névbejegyzés se az ő kezétől való. Egyet Kövesdi Orbán írt be, a másikat az, aki a Nagyszombati verset, a harmadik pedig ismeretlen írás. Ahol a Thomas keresztnév után az értelmező, azaz „Archiep.” vagy „Strig” állott, ott mindenütt durva vakarás van. Elgondolkozhatunk azon, hogy a reneszánsz főpap minden erényével dicsekedő Bakócz Tamás könyvtárából alig ismerünk egy-két darabot. Kevesebbet, mint bármelyik kortársa gyűjteményéből. Ez a Breviarium talán elárulta az utódok kiméletlen, de mégsem elég alapos eljárását.

Ha föltételezésünk nem áll, és a Breviarium a káptalan más Tamás nevű tagjéé volt (kettőről is tudunk ugyanekkor), akkor igen nagy problémát jelent Kövesdi Orbán szalvatoriánus ferences szerepe. Márpedig éppen neki volt alkalmá a legtovább, 1508–1518-ig bejegyezgetni a kötetbe. Említettük, hogy személyének azonosítása a Minorita Krónika segítségével volt lehetséges. Az említett helyen Tomori Pál érsek kísérfjeként említik. Tomori katonai pályája delén, 1520-ban mondott búcsút a világnak és Capistrano sírjánál, Szerémújlakon belépett a ferences rendbe. Önként vállalt sorsának alakulásába csakhamar beleszólt az állam érdeke. Többször is kifejezett tiltakozása ellenére pápai felmentést kapott a közös élet szabálya alól, hogy mint kalocsai érsek, a déli országrész védelmét megszervezze az újra induló török támadás ellen.²⁷ A király kérésére érkező pápai felmentés hivatalos kézbesítését Szerémi Györgynek sikerült megelőznie. Az ellesett hírrrel fölkereste Tomori Pált, amint az éppen a főzelékgyásokat gondozta az esztergomi ferences kolostor veteményeskertjében.²⁸ Tomori vonakodva vállalta a föladatot, amelyről tudta, hogy reménytelen vállalkozás. Szerzetesi fogadalma alól azután se érezte magát fölmentve, viselte továbbra is a cseri barátok öltözetét, és két frateret tartott állandóan maga mellett. A két frater közül az egyik hosszabb ideig Ivánczi István volt, a rend krónikása, a másik pedig Kövesdi Orbán.

Szent Ferenc után most már Capistrano példáját követte. Ahonnan elindult, az esztergomi Szűz Máriáról nevezett ferences rendház, IV. Bélától épített szép kőtemplommal és a középkortól már könyvtárral rendelkezett. Itt élt és alkotott egy ideig Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát is mint előljáró. Az 1515-ös rendi káptalan az esztergomi és budai kolostori iskolákat studium generalévá szervezte át, ahol három-három lector tanította az újoncokat többek között az artesre is.²⁹

A rendet Bakócz érsek kitüntető jóindulattal támogatta, olykor más rendek rovására is. Talán azért, mert valaha az ő pályája is a ferences Veronai Gábor püspök udvarából indult

²⁷ FRAKNÓI Vilmos: Tomori Pál élete. Száz 15 (1881) 289–312., 377–396. és 723–746.

²⁸ Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. Ed. WENZEL G. Pest 1857. 104–105.

²⁹ BATTYÁN: i. m. 669.

el. 1491-től már mint a pápától kirendelt tutor védelmezte őket. Intézkedéseivel és kieszközölt kedvezéseinek egész sorával szolgálta az egyes kolostorok javát. Nagy tervének, a keresztsháborúnak szervezésében is vezető szerepet szánt nekik. A Bakócz-kápolna oltárának menzáján az IHS betűk föltűnő elhelyezése „az obszerváns ferences mozgalom hatásáról tanúskodik. Használata különösképpen sienai Sz. Bernát működése nyomán lett általános. Hozzánk nyilván tanítványa, Capistranói Sz. Jánoson keresztül jutott el” — írja Balogh Jolán.³⁰ Feltételezésünk szerint a rend tagjaiból mindig tartózkodott közvetlen környezetében egy frater, és ez 1508?-tól éppen Kövesdi Orbán volt. Így lehetett alkalma arra, hogy az érsek és a káptalan használatára szolgáló Breviariumba — szerényen csak a legvégén — a saját verseit bejegyeztesse. Bakócz halála után (1521) is az esztergomi rendházban tartózkodott, innen vihette magával Tomori Pál is.

Csábító volna a Kövesden birtokos erdélyi Tomori családra gondolva a kalocsai érsek és Kövesdi Orbán között valamilyen familiáris viszonyt is föltételezni. Ezt azonban, részint mivel a Tomori családok közötti rokonsági kapcsolat bizonytalan, részint mert az országban sok helyütt volt Kövesd helység, csak a lehetőségek között tarthatjuk számon.³¹

Valószínűbb, hogy a Bakócz mellett töltött évek voltak számára az ajánlólevél, meg az, hogy Tomori környezetét az olyan „litteratus” fraterok alkották, mint Ivánczi István, a rend historikusa.

Nyilvánvalóan csak a legsikerültebbnek tartott verseit írta be a Breviarium utolsó lapjára. De ezeket főnnyaradásra méltónak ítélte nevével együtt. A költői öntudatnak ez már egy korai megnyilatkozása abban a közegben, ahol az egyén a rendnek csak egy közkatónája volt. Versei szerény mértékben új színt jelentenek a Jagelló-kori kolostori irodalom világában. A klasszikus és középkori mérték egyaránt könnyen kezelése a már említett pálos Csanádi Albertet juttatják eszünkbe, és egy értő közönséget is feltételeznünk kell.

A Minorita Krónika többször hivatkozott helyén az áll, hogy 1526-ban a mohácsi csatán Tomori érsekkel együtt elesett Kövesdi Orbán obszerváns ferences is.³² Az ország akkori bel- és külpolitikai eseményei fölött talán van helye a vitának. De azt Horváth Jánossal mondhatjuk, hogy „Mohács e kolostori irodalom reménységeinek is nagy temetője lett”. És minthogy e katasztrófa időben egybeesett az egész Európát átforgató ideológiai változással, Magyarországon végleg lezárult egy gazdag, sokszínű művelődéstörténeti korszak. A csonka országrészben reneszánsz főpap nem épített többet márvány székesegyházat, és a Szent Ferenc rendjéből induló költők: Sztárai és Szkhárosi új időknek új dalaival vallottak hitükről.

A következő százötven évben a régi Magyarország jelképe a Corvina lett, Mátyás király csodált könyvtára. Amikor 1686-ban Buda felszabadult, az üszkös romok alatt is annak maradványait kutatták. Egy bolthajtásos földszinti teremben végre néhány könyvet tartalmazó, rongált ládára bukkantak. De a porlepte, egyszerű kiállítású könyvek között egy se akadt, ami a híres díszes kötetekre emlékeztetett volna. A rongált kötésű, szakadozott könyvek közül, ami még megmenthető volt, azt Bécsbe szállították. Ezek között volt, több esztergomi eredetű könyvvel együtt, a Bakócz-breviárium is. Újabb száz év elteltével, a XVIII. század közepén Kaprinay István magyar történelemre vonatkozó anyagot gyűjtött Bécsben. Kezébe adták a könyvtár még föl nem dolgozott anyagából a Breviariumot is. Kijegyezte belőle a Lajos király koronázására meg a kápolnára vonatkozó adatokat. A verses bejegyzésekről említést se tett, de azt tudta, hogy a kötet Budáról került akkori őrzési helyére.³³ A kötet

³⁰ BALOGH: i. m. 35.

³¹ A Kövesden birtokos Tomori családról BALOGH Jolán: Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár 1943. 70., 200., 264—265.

³² B. de ZALKA: i. m. 310.

³³ Egyetemi Könyvtár. Kézirattár. Coll. Kaprinai 2° XI. kézirata alapján közölte KOVACHICH M. G.: Scriptorum rerum Hung. minores. II. Buda 1798. 382—383.

ekkor már olyan rossz állapotban volt, hogy 1855-ben diplumszelejtezés után a könyvtár túladott rajta.³⁴ Így került antikvárius közvetítéssel Ráth György gyűjteményébe. A ki-egyezés táján díszes új kötést kapott, lapjait kiféherítették.³⁵ Nem illett már bele az a néhány megsárgult, telefirkált előzéklap. A könyvkötő újakkal pótolta, de a régit megőrizte. Csaknem száz év telt el ismét, amikor a Breviarium és kéziratok lapjai ismét összekerültek.

Ágnes Ritoók-Szalay

LES POESIES MANUSCRITES DU BRÉVIAIRE DE TAMÁS BAKÓCZ

La Bibliothèque de l'Académie a reçu, avec les livres de György Ráth, un recueil de feuilles fragmentaires. Les textes écrits de trois lettres cohérentes dénotent la même main. Celui qui a écrit ces lettres, entre 1508 et 1518. était Orbán Kövesdi, un prêtre franciscain d'Esztergom. Une poésie de Noël et deux épigrammes sur Marie témoignent d'une part du fait que, dans ces années, à côté de la versification de langue hongroise qui prend essor, survit, dans ce genre aussi, la langue latine, de l'autre part de ce que la littérature occidentale contemporaine était connue chez nous sous forme de manuscrits aussi. D'une autre poésie on peut démontrer qu'elle glorifie l'archevêque Tamás Bakócz qui a fait bâtir la chapelle d'Esztergom. Son auteur est, selon toute vraisemblance, un prêtre bénédictin, Márton Nagyszombati. Son oeuvre peut être augmentée par l'identification d'une poésie jusqu'ici anonyme encore. On a pu établir que ces feuilles appartenaient à un bréviaire d'Esztergom. Ce bréviaire appartenait, selon toute vraisemblance, à Tamás Bakócz. Orbán Kövesdi qui vivait dans la cour de l'archevêque, est mort plus tard dans la bataille de Mohács, en tant que compagnon de l'archevêque Tomori. Aux temps des Turcs, le bréviaire était à Buda, plus tard il a été transporté à Vienne, et c'est dans le cadre d'une action de doublets qu'il a été acheté par György Ráth, par l'intermédiaire d'une antiquaire.

³⁴ Az első tábla belső oldalát képező lapon: „Dupl. rev. 13/12 [18]55”.

³⁵ A Ráth György rendelésére készült kötés F. X. Vierheilig würzburgi könyvkötő munkája, ő őrizte meg a kéziratok lapokat is.

VÖRÖSMARTY KÜZDELME A SALAMON-TÉMÁVAL

„Harmadévi philosoph koromban kezdtem el *Salamon* nevű színjátékomat, melyet Börzsönyben azon bajos esztendőben végeztem el” — írja Vörösmarty 1824-ben Kazinczynak küldött nevezetes önéletrajzában. A ránk maradt dokumentumok azonban azt mutatják, hogy a Salamon-téma először nem dráma-tervként foglalkoztatta. Említett önéletrajzában nem esik szó Már hitlen Salamon... kezdetű címtelen, sokáig kiadatlan verséről. Ennek kettős oka lehetett: egyrészt Vörösmarty általában nem létezőnek, nyilvánosságra nem tartozónak tekintette kiadhatatlannak vélt munkáit, ezekről soha nem beszélt; másrészt az adott időszakban főleg az epikai és drámai pályát tekintette hivatásának, s ennek megfelelően igyekezett magát Kazinczynak bemutatni.

Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt az önmagában sem érdektelen verset, amelyet 1817-re, azaz az első drámai vázlat megfogalmazása előttre datál az irodalomtörténetírás.¹ Nem tudjuk, mi indította Vörösmartyt e költemény kimunkálására, de igen jellemző, hogy magát a témát drámaibb formában ragadja meg, mint később a dráma tervének fölvázolásában, s aztán itt is kiklik kezéből a lehetőség. Már a vers első szava — „Amikor” — az időre hívja föl a figyelmet; az adott pillanatra, amelyben Salamonnak életreszóló döntést kell hoznia. Jellegzetes vörösmartyas kérdésfölvetés ez: a lírai helyzet a *múlt* következményeként, a *jövő* alternatív bizonytalanságának függvényében a *jelen* borotvaélen jelenik meg s választásra kényszerít. Egyszerre követi a Cassandra-tragédia klasszikus példáját és a magyar költészet profetikus hangvételi ágát, amikor Salamonnal — a hagyomány szellemében — szembeállítja a jövőt, a történelmet előre látó „vén Jóst”. Király és profetikus képességű — szegény — alattvalójának találkozási ős drámai szituáció. Alkalom arra, hogy fölvesse a népe, nemzete ellen a bűnt — végzetes tévedést — elkövető uralkodó felelősségének kérdését. Vörösmarty Salamon királya hallja a jövőbe látó szavát, de nem fogadja meg intését. A költő a hagyományt követi abban is, hogy a bátor kiszolgáltatott szájába végső érvként és fegyverként az átkot adja. „A meghalt Magyarok vére bosszút kiált Reád” — mondja a „vén Jós” Salamonnak, aki nem hallgathatja el másként, csak erőszakkal.

Salamonnak tehát drámai körülmények között kell választania múltja belső logikája és a jövőben fenyegető következmények között. A hagyomány alapján ebben a költőnek a felelősség kérdését kellene kiemelnie, Vörösmarty azonban már az első sorokban alapvetően módosítja a kérdés lényegét: a történelmet formáló és történeti felelősségű személyiség helyett az esendő ember állítja középpontba. Csend és gyenge fuvalatok veszik körül a jövővel szembenéző Salamont, akinek döntési feladatát eleve súlytalanítja, hogy a kesernyés-szomorúság lírai hangulat nyomatékkal sejteti a király lelkialkatából, jelleméből szükségszerűen következő sorsát. Abban a pillanatban, ahogy a harmadik sorban *bekövetkező* csata előtt megjelenik „a bús” jelző, mindenki előtt világossá válik, hogy a választás nem valós lehet-

¹Vö. Vörösmarty Mihály *Összes művei*. Akadémiai kiadás (továbbiakban: k. k.) I. 369. és 505.

ség, a kérdés már eleve eldőlt, s ez kioltja a drámaiságot. A magyar költői hagyományban ekkor különösen erős érzelmi töltésű „bús” jelző ugyanis nemzeti történetünk végzetes — és általánosított — balszerencsés alakulására — *végzetére* — utal. Salamon bűnössége így föl sem merülhet, ehelyett áldozat lesz belőle. Főleg saját gyengeségének áldozata. S ebben az erőtlenség, esendőség sajnálata Vörösmarty fő mondanivalója. A „hitlen”, „Habozó Király”, Salamon mellett gyenge a jó legfőbb védelmezője, Erney is (később Virág írásmódját követve: Erneyei), aki jellegzetes módon nem *tesz* semmit, de mégcsak nem is *érvel* a béke érdekében, csak „sír”; a következmények fenyegető volta helyett az „öldöklő zivatár”, a testvérgyilkos harc *morális* elítélését, rosszallását hangsúlyozza. Így aztán nem lehet másként: az „irigy gonosz” Vid szavának, a „rossz tanácsos” aktivitásának kell érvényesülnie.

Az elmondott — megjelenített — történet így befejezett. Ezzel szemben a tényleges alternatíva csak a „bús” események után következhet: az „öldöklő zivatart” követheti majd a jó, az erős király uralma, amikor az igazság bajnoka, a „deli Hős”, László „villám pallosa” helyreállítja a *rendet* „S megtiltott igazát karddal adatja meg”. Noha a jós átka sorrendben először a nemzeti kérdést emeli ki, László nem csupán a népmesék igazságosztó hőse, a haza és lakói érdekeinek védelmezője, de egyúttal — és elsősorban — a moralitás bajnoka, a helyes emberi magatartás megtestesítője is. A reménybeli új király *erős* ember, s ez már önmagában Salamon fölé emeli, mert mentes a gyengék bizonytalanságától és emberi fogyatékoságaitól — beleértve Salamon üres és elmarasztalt „gőgjét”.

Költészetben, amint tudjuk, a befejező soroknak gyakran hangsúlyozó szerepe van. Ennek tudatában kell tudomásul vennünk, hogy Vörösmarty nem a „vén Jós” nemzeti történetünkre vonatkozó átkozódásával fejezi be a költeményt, hanem Salamon egyéni sorsát emeli ki:

Egy Barlang lesz utóbb lakhelyed és tanyád
S végét ott leli vén korod.

(Már hitlen Salamon...)

A lázító hang helyét tehát ismét a „bús” sors motívuma foglalja el, szegény királyra a magány szörnyű büntetése vár. Csakhogy ez nem büntetés; nem gőgösségéért, nem az elkövetett történeti vétségért sújtja, hiszen Salamon már a vers elején szánivalóan magányos emberként jelenik meg. *Egyedül* küszködik vissza gondolataival, egyedül járja be a „csata bús helyét”, ami egy király-hadvezér esetében mindenképpen szokatlan. S ez az a motívum, amelynek segítségével Vörösmarty a lírai közösséget megteremti. A magányosan kóborló, elhagyatott uralkodó valóban sajnálatra méltó, s sorsa nem is lehet más: szükségszerűen kell a királyi *magányból* a szegénység barlangba száműzött *magányába* buknia. Végső soron ezért nem jelentős számára a választás kérdése — és ezért lesz drámai hősből egy lírai motívum megszólaltatója.

Azok a kérdések, amelyekkel ebben a megfogalmazásban találkozhatunk, visszatérnek a drámai megformálás valamennyi változatában. Megalapozottnak látszik a kritikai kiadást sajtó alá rendező Brisits Frigyesnek az álláspontja, amely *A' Belső Háború* címet viselő első kézirat keletkezésének idejét 1820—1822-re teszi.² Eszerint a dráma első vázlatát — az Autobiographiai töredékben olvashatóknak megfelelően — „Harmadévi philosoph” korában vetette papírra Vörösmarty, ez is fennmaradt a Perczel-fiúk iskolai füzetében — de a dráma kidolgozásához csak mintegy két évvel később, Börzsönyben fogott hozzá, s ott is fejezte be a következő év elején. Főltételezhetően a most már áthúzott formában található — *Salamon* — címmel adta át olvasásra Teslér Lászlónak, aki tovább adta Klivényi Jakabnak és

² K. k. VII. 320—322.

harmadik közös barátuknak, Szalay Lászlónak. Stettner (Zádor) György Kazinczy Ferenchez szóló, Világosvár, 1825. dec. 25.³ keltezésű leveléből kitűnik, hogy még ő is ezt a változatot olvasta, erről írta: „Ez egy geniális Darab, egészen a' la Shakespeare, tele Lyrái ömledésekkel; de a' dramaturgia szabásainak ismerete nélkül: idői, helyi és miveleti egység nélkül, 's eljátszhatatlan a Scénák hirtelen változásai miatt.”

Teslér László, aki dramaturgiai ismereteit nem elméleti irodalomból, hanem főleg drámai művek (Shakespeare, Schiller) tanulmányozásából szűrte le, *A' Belső Háború* konfliktusának alapvető hiányosságára érzett rá, amikor az eredetiség hiányát emlegette és elégedetlen volt a „charakterek festésével”. Kazinczy esztétikájának — és még inkább: modorának — rab-ságában azonban lényegében helytálló észrevételeit rosszul fogalmazta meg, a jóindulatúan fölényeskedő idősebb barát kioktató hangja indokoltan sérthette Vörösmarty önérzetét. (Kettőjük barátsága itt kezdett elhidegülni.) Teslér Vörösmarty átütő tehetségének tiszteletében, úgy látszik, rájött, hogy hibát követett el, s következő — mentegetőző — levelében már lemond a kazinczyas pózról, már nem bölcs tanácsokat osztogat, csak segíteni, figyelmeztetni akar, de észrevételeit most sem tudja jól kifejezni. Így is kiderül azonban, mit ért az eredetiség hiányán, legfőbb kifogásán. „Géza mind végig meg tartja jámborságát, valamint László férfias szentségét” — írja, azaz Vörösmarty nem szakadt el kellően történeti forrásainak tendenciózus jellemzésétől, s ezzel lemondott a sokoldalú lélekábrázolásról. A jellem egyoldalúságát kifogásolva azonban nem fejt ki, hogy a shakespeare-i hősök belső ellentmondásait keresi barátja művében, a jó és rossz dialektikus egységét. E hiányosság okát viszont egészen pontosan megjelöli: „In exemplo Kisfaludy Hymfiban magát festi s maga indulatait a mostani időkben; regéiben már nem magát, s indulatokat nem magáiból szedi ki s abban az időkorban varázsol, mellyből hőst vesz.”⁴ Ellentétben Brisits Friggyessel, aki ebből a Kisfaludy Sándorral való összehasonlítás sértő jellegét emeli ki,⁵ hivatkozunk Allerdice Niccolra, aki az angol dráma történetét tárgyaló hatalmas monográfiájában⁶ lényegében ugyanebben látja a romantikus drámaírók kudarcának alapvető okát: szerinte Byron, Shelley és a többi angol romantikus költő azért nem tudott eleven drámai hősöket teremteni, mert képtelenek voltak lírai énjükből kilépni. Helyesen látja tehát Teslér: a lírai alapállás legfőljebb *egy* jellem lélektani kérdéseit, *egy* magatartás-típus jellegzeteségeit tárhatja föl, de képtelenné teszi a költőt, hogy a többi figurák belső logikáját is kibontsa, több sokoldalúan ábrázolt hőst teremtsen. Ott téved, amikor a líra túltengését a történelmi hitelesség kérdésre vezeti vissza, s ráadásul példaként egy szintén nem drámai műfajra hivatkozik. A történelmi légkör kérdése másként merül föl: abban a hiányosságban érhetjük tetten, hogy Vörösmarty egyszerűen nem tudja magát Salamon korának életkörülményeibe, szokásrendjébe, a XIX. század elején már elképzelhetetlen helyzeteibe beleélni.

Vörösmarty természetesen nem érthette meg, mit is kifogásolt voltaképpen Teslér. Éles visszautasításában még valószínűleg nem „új ars poeticáját” és Kazinczyénál korszerűbb irodalmi fölfogását védte, mint azt Brisits gondolja⁷ — ingerültségét inkább — a hang bántó jellege mellett — az okozhatta, hogy végül is belátta Teslér igazát. Erre vall, hogy az átdolgozás első változatát — Fehér Géza meggyőző filológiai érvelése szerint⁸ ismét elküldte barát-

³ Kazinczy Ferenc levelezése. XIX. köt. 493—494. Idézi: a k. k. VII. 325.

⁴ k. k. VII. 324—325.

⁵ k. k. VII. 324.

⁶ Allerdice NICOLL: *The History of the English Drama*. Oxford 1956. III. köt.

⁷ k. k. VII. 329.

⁸ FEHÉR Géza a drámaíró Vörösmartyról szóló kiadatalan munkájában részletesen foglalkozik *A' Belső Háború* második — csonka — kézírata mellett idegen kézírásával található *Észrevételekkel*, amelyek apróbb-nagyobb szöveg- és verskritikai megjegyzéseket tartalmaznak. Kétségbe vonja Brisits állítását, aki ezeket — az írás hasonlósága alapján — Toldynak tulajdonította, s hasonló alapon Teslér szerzőségét bizonyítja. Az összehasonlítás Fehér igazá-

jának, aki viszont most lényegében csak jelentéktelen megjegyzéseket fűzött a kézirathoz. Ekkor — 1824 után — már más barátok játszották a fő szerepet Vörösmarty életében. Közülük — ahogy Brisits helyesen állapítja meg — az esztétikailag fölkészültebb Stettner hatását kell a legfontosabbnak tartanunk. Az önelégedettségtől ösztönzött átdolgozásban a lélektani motiváció fölerősítését és a drámai érdek nyomósítását még Teslér vonzaskörében született igénynek minősíthetjük, de a szerkezet átalakítása már Stettner logikus elméjét sejteti sugalmazóként — ha ilyen — és főleg személyekhez köthető — hatásokról egyáltalában beszélni lehet. Részben ezért is kell komoly fenntartással kezelni Toldy Ferenc negyven évvel későbbi emlékezését, amely olyan elméleti fölkészültséget tulajdonít Kisfaludy Károlynak, amilyenek az *Aurora* nagy hatású szerkesztője máshol sehol nem adja tanújelét. „Sohasem hallottam valami «módszeresebb» előadást — pedig hallottam itthon és külföldön eleget — írja Toldy —, mint amilyent egy ízben a történelmi drámáról rögtönzött előttünk, midőn Vörösmarty a maga Salamon Királyát közlötötte vele (mely utóbb e nyomon átdolgozva jelent meg) . . .”⁹ Természetesen nem azt vonom kétségbe, hogy Kisfaludy Károly, a tapasztalt drámaíró fontos tanácsokat adhatott a kezdő Vörösmartynak, csak éppen övnek ezek túlbecsülésétől; annál inkább, mert az átdolgozott műnek változatlanul a szín-padiasság és történetiség a leggyengébb oldala.

Nincs rá adatunk, mikor kezdett hozzá Vörösmarty *A' Belső Háború* átdolgozásához. A *Salamon Király* kézírata elveszett, a kritikai kiadás alapja is az 1845—1846-ban kiadott szöveg.¹⁰ Arra vonatkozóan, hogy Vörösmarty mikor gondolt először megalapozottabban a mű kiadására, Teslér László 1826. aug. 13-i levele ad némi fölvilágosítást, ebben ugyanis már szó esik előfizetők gyűjtéséről,¹¹ ami egyértelműen tanúsítja, hogy Vörösmarty ilyen kéréssel fordult Tolnában élő barátjához. Maga az „Előfizetők Jelentés” 1826. szeptember 4-én jelent meg. Az átdolgozás azonban közel sem volt még készen, hiszen Toldy december 13-án is arról tudósítja Bajzát: „A Salamon csak a hónap végével jó sajtó alá [Vörösmarty] az átdolgozással ugyan elkészett . . .”¹²

A Salamon-dráma történeti forrásait „Bánrévy György tisztázta alapvetően tanulmányában, amelyben rendkívül gondosan foglalkozott az addigi kutatások eredményeivel is”¹³ — írja Brisits a kritikai kiadás jegyzeteiben, s a továbbiakban maga is Bánrévy eredményeit követi. Eszerint „Vörösmarty fő forrása . . . Thuróczy János krónikája volt”,¹⁴ mellette Fess-

mellett szól, de a személyes kapcsolatokat végig gondolva is oda kell jutnunk, hogy Toldy és Vörösmarty viszonya a szóban forgó években még közel sem volt olyan meghitt, ami Brisits nézetét támaszthatná alá. Vörösmarty ekkoriban mindig gúnyosan beszél Toldyról, nem titkolja, hogy kicsit nevetséges, komolytalan alaknak tartja. (Jellemző módon a nem éppen hízelgő Bülbül néven szólíthatja.) Bár Kazinczy egyik levelét Toldy továbbította Vörösmartynak (vö. Bajza—Toldy levelezés. 156. és 175. l.), ami csak úgy volt lehetséges, hogy már 1824 nyara előtt ismerték egymást, mégis valószínűtlennek kell tekintenünk, hogy ebben az időszakban a költő Toldy „észrevételeinek” olyan fontosságot tulajdonított volna, aminek alapján — ő, aki értékesebb írásaival sem sokat törődött — megőrizte. Valószínű tehát Teslér szerzősége, bár az írás alapján nem zárhatjuk ki Stettner személyét sem.

⁹ TOLDY Ferenc: Irodalmi társasköreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károlyig. BpSz 1875. VIII. köt. XV. szám. 10. l. és k. k. VII. 325—330.

¹⁰ k. k. VII. 320. — Jegyezzük meg: a szerkesztőnek ez a megoldása távolról sem vitathatatlan. Kétségtelen ugyan, hogy az első kiadásban sok a hiba; kérdés azonban, hogy ezek kijavítása mennyiben tükrözi Vörösmarty fölfogását és mennyiben a szövegeket gondozó Toldyét.

¹¹ Teslér levele Vörösmartynak, k. k. XVII. 150—152.

¹² Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte: OLVÁNYI Ambrus. Bp. 1969. 367.

¹³ k. k. VII. 366—374.

¹⁴ k. k. VII. 366—374.

ler Ignác és Johann Christian von Engel munkáit, továbbá Heltai Gáspár Magyar krónikáját használta. Bánrévy és a kritikai kiadás forrás-kimutatásai nem vitathatók: a felsorolt műveket Vörösmarty nyilvánvalóan haszonnal forgatta. Bánrévy azonban a következőkkel indokolja állításait: „A forrás tárgyi adatainak megfelelésénél fontosabb, nyomósabb és nagyobb jelentőségű, ha a költői mű a forrás szellemét és jellemző fölfogását tükrözi. . . Tárgyi adatokat több forrásból is gyűjthetünk de, ha például határozott irányú történeti fölfogást kölcsönzünk, akkor részleteire nézve az, ha egységes, egy forrásnál többre nem utalhat.”¹⁵ Éppen ez a szemlélet kényszerít azonban arra, hogy a forrás-használat fontosságának sorrendjét vitassuk. Úgy gondoljuk, Horváth János helyesen látta: „Virág Magyar századjai olvasása kelthette fel benne [mármint Vörösmartyban] a darab gondolatát.”¹⁶ A Salamon-történet Virágnál olvasható viszonylag rövid összefoglalását persze ki kellett egészítenie, s ehhez más forrásokra is szüksége volt. Az, hogy az első földolgozásban Erneyi neve a Thuróczy-nál található formában (Erney) olvasható, föltételezteti — ámbár nem bizonyítja —, hogy a XV. századi krónikát olvasta előbb. Az olvasás sorrendjét és azt, hogy Virág is a Bánrévy és Brisits által kimutatott forrásokból dolgozott, mellékesnek kell tekintenünk a mű szelleméhez képest — s az a *Magyar Századok* alapvető hatására vall. Ezért nem követjük — és nem kíséreljük meg kiegészíteni sem — a kritikai kiadás jó összefoglalását azokról az adatokról és motívumokról, amelyeket Vörösmarty Virág-művéből vett.¹⁷

Arról viszont már nem hallgathatunk, hogy a dráma egyes mozzanatai oly erősen agyazódnak Virág művébe, ami az önálló megértést is veszélyezteti. Így Gyulai — és nyomában mások — Vid törekvéseiben egy országégyesítő politikai irányzat célkitűzéseit vélték fölismereni, s ilyen törekvések időszerűségéről kisebb vita is kialakult. Ez azon a félreértésen alapult, hogy Vörösmarty Vid idevágó monológjából kihagyott egy logikai lépést. Csak ennyit mondat vele:

Vid szédelegsz? — Az ország harmada.
Szép föld. — Vagy égjen keblem még tovább?
lelkem szoruljon és kívánatim
ne teljesülve zúzzák szívemet?

(B. H. III. 115—119.)

Virág szövegének ismerete nélkül ezt valóban félre lehet érteni, s *politikus* becsvágyát képzelhetjük az *egyen* érdeke helyére. Virág azonban nyíltan megmondhatja Viddel Salamonnak, miről is van szó: „add nekem a hercegséget és megtarthatod koronád”¹⁸ — ajánlja. Itt ugyanarról az *érdek* motívumról van szó, amit Virág oly élesen elfél, s amire Vörösmarty is a figura „gonoszságának” legfőbb bizonyítékát fölépíti. A drámából az sem derül ki világosan, miért pusztulnak el a hercegi tábor áruói a kemei mezőn annak ellenére, hogy átállásukat Vid gondosan előkészítette. Valamilyen okból kimaradt az, amit Virág így mondott el: „Az áruók, kiket ígéretek s ajándékok edesítettek Salamonnak részére, felemelvén pajzsokat (ez volt jele az általménésnek) a király katonáihoz vágatának, de akik őket, mivel vagy nem tudták a jelt, vagy a viadal hevenyében elfelejtették, csaknem egy lábíg mind leölték . . .”¹⁹

Vörösmartyt — ebben az esetben és később is néhányszor — Virág művének legfestőibb részletei ragadták meg, és főleg azokat az elemeket vette át, amelyek jellegzetes módon hordozták a morális és hazafias mondanivalót. Virág moralizmusa és nemesi patriotizmusa

¹⁵ BÁNRÉVY György: Vörösmarty Salamon királya és történeti forrásai. A szerző kiadása. 1929. 59.

¹⁶ HORVÁTH János: Vörösmarty drámái. Bp. 1969. 23.

¹⁷ k. k. VII. 374.

¹⁸ VIRÁG Benedek *Magyar Századai*. Harmadik kiadás. Pesten 1862. I. 103.

¹⁹ VIRÁG: i. m. 103.

alapvető szerepet játszik A' *Belső Háborúban*. Az általános moralitásból — a jó és rossz szembeállításából — Vörösmarty Virág szellemében emeli ki az *érdek* erkölcsi ösztönző szerepét, azaz az önzés elmarasztalását. Így domborodik ki aztán teljes súllyal Virág történelemszemléletének sarkpontja: a *rend*, amit az önzés — a királyt rosszul befolyásoló tanácsos személyes érdeke — borít föl. Virág *Magyar századai* szerint „nincs gonoszabb a belső hadnál”, amely megbontja a *rendet* és ezzel emberi életek kioltásához, testvérgyilkos pusztításhoz vezet. Amint látni fogjuk, erre a gondolatvázra épül föl Vörösmarty drámája. Indokoltan vállalta tehát Virág Benedekhez írott költői levelében az eszmei tanítvány szerepét és számolt be a sikeresen elvégzett — megoldott — művészi feladatról: egy hazafias szellemű történeti dráma megalkotásáról. Összefoglalva miben követi mesterét, természetesen hitet tett a buzdító példa mellett is.

Nyilvánvalóan Virágra céloz, amikor kimondja: „Aki jeles példán buzdító szóra nem indúl, // Rest az, vagy félénk: testének rabja s szívének.” Virágnak, a polgári szorgalom hirdetőjének és a költőelődnek, aki egyértelműen nemzeti, emberi erkölcsi kötelességnek, a legmagasabbrendű tanításnak, azaz tudományos munkának tekintette a költészetet; neki szólnak e sorok, melyeket Vörösmarty lírai vallomása követ. Külön figyelmet érdemel ebben a fokozat, amelynek során szóban forgó művének megírásához jutott:

Engem serdülő korban megbájolva nyelve
Győztös apáinknak, s noha lassan, szüntelem érzém
A titkos lángot, mely ösztönt nyújta erőmnek.
Így haladék akadozva soká. Meglátalak aztán
Kis számú jelesink közt téged, s amire addig
Kedvem volt, megerősödvén példáitok által,
Folyvást és hevesen követém, s mértékbe szorítám
Kisdéd vágyaimat, rendetlen képzetim árját.

(Virág Benedekhez, 1822.)

Eszerint tehát a nyelv varázsát és a „titkos lángot” a nemzeti hivatástudat, a „győztös apáink” példáját hirdetni parancsoló kötelesség fölismerése után Virág példája következett. Nincs okunk ebben kételkedni. Nincs okunk, márcsak azért sem, mert a nemzeti példa mellett a klasszicista műforma fegyelmét is Virág személyéhez kötve vállalja. Míg azonban az előbbi mintha belső vágyaival párhuzamos lenne, az utóbbit márcsak önmagán elkövetett erőszakkal valósíthatja meg: „kisdéd vágyai” és — főleg — „rendetlen képzetei árja” már nehezen szoríthatók a „mérték” szűk kereteibe. S íme, megtaláljuk ebben a tisztelgő versben azt is, konkrétan miben követte a Salamon-dráma írója a *Magyar Századok*ban található példát: „Most miüddön ez már húszon túl második évem, // Néha az andalgó ifjúság gondjait írom” — vallja, de csak néha, mert:

Legtöbbször mégis történeteinkbe tekintvén
Szívemelő tettet jegyzek ki az ősi üdöböl.
Már a veszni menő Salamont játékba vezetvén
Elzengém, fene visszavonást mint gyújta közötté
S a fejedelmek között Vidnek ravasz ördögi lelke,
S melly fogatlan volt panaszos feddése, keserve
A bölcs Ernyeinek... Salamonban nem vala rossz szív
De könnyen hajló. Hitt, s elvesze a gonosz által.
Így kísérem el őt a bús mogyoródi hegyekhez,
Hol végső romlásra jutott szép hite, hatalma.

(Virág Benedekhez, 1822.)

A' *Belső Háború* számos részletében mutathatjuk ki az ifjú költő életismeretének hiányosságait, járatlanságát a lélektanban, ügyetlenségét a drámai helyzetek fölépítésében. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy a mai olvasó legjobban Vörösmarty naivságán lepődjék meg. A naivság mélyen átítatja a dráma világszemléletét is, s ennek forrását keresve „Kelenföldnek koszorús zengőjéhez”, a „szent öreghez” jutunk. Virág Benedek műveinek két pillére a katolikus erkölcsi tanítás és a nemesi patriotizmus. E két pillérről épül a mindent szabályozó *rend* eszménye. Ebben találkozik a „jó” és „rossz” örök küzdelméről szóló keresztény tanítás a klasszicizmus alapvető törekvésével az esztétikai harmónia megteremtésére és a korabeli magyar nemesség vágya a bécsi udvarral való megalkuvásra. A *rend* eszménye egyaránt vonatkozik az emberek közti — társadalmi és szűkebb közösségi — viszonyokra, az egyes ember belső — lelki — világára — és Istenhez való viszonyára. (Ámbár az utóbbi Vörösmarty drámájában nem sok szerepet játszik.) Ebből következően a harmonikus műalkotásnak a *rend* eszményét kell sugallnia. A világ alapvető állapotát, a dolgoknak totális elrendezettségét az emberben rejlő *rossz* — az *ördögi* gonoszság — boríthatja csak föl; mégpedig legfőbb időlegesen, végső soron a harmóniának helyre kell állnia. Ezért kell a költőnek „kisedet vágyait”, „képzetei rendetlen árját” megfékeznie, és ezért kellene a dráma hőseinek eleve — születéstől — kijelölt helyükbe beletörődniök. Mindaz, ami a *rend* megsértésére, illetve az egyének a *rendben* elfoglalt helye megváltoztatására irányul, *rossz*; s mivel a *rend* az igazság és joggal egyenlő, egyúttal erkölcsileg igazságtalan, jogilag törvénytelen. A társadalom rendje — azaz békéje — sem borulhat föl másként, csak igazságtalan és jogtalan követelések, törekvések hatására, a „gonosz” pusztító befolyására. Erről szól Vörösmarty drámája, amely Virág szellemének köszönheti első címét is: *A' Belső Háború*. Az ország rendjét itt a gonosz tanácsos szította belső háború borítja föl.

Ebben a világképben szükségszerűen azonosul a *rend* és *harmónia* az *igazság* és *jog* fogalmával, s minden ellentét, ellentmondás a „jó” és „rossz” szembenállására egyszerűsödik. Az *igazság* és *jog* vízvázalstója szabja meg a Salamon-dráma erővonalainak irányát. László (a későbbi nagy és szent király), Virág és Vörösmarty kedvenc hőse ezt így fogalmazza meg

Hadd, forrjon a világ nagy tengere,
rendüljenek meg földünk sarkai
míg a derék igazság útja megmarad
van merre mennünk a zivatarok között.

(B. H. I. 57—60.)

Igazság és *jog* Virágnál a keresztény erkölcsre és a nemesi alkotmányra való hivatkozás. Ugyanakkor ez az a talpkő, amiről a királyellenes törekvések is igazolhatók. Vörösmarty is ezt a gondolatmenetet követi, amikor Vid orgyilkossági tervével az erkölcsi világrendet, a békebontó uszításával a jogrendet sérteti meg. Így válik lehetővé a *rend* helyreállításáért — egyúttal az *igazság*ért és *jog*ért — harcolók győzelmének ábrázolása. Virág gondolatmenete ezen a körön belül megáll. A győztesek — Géza és főleg László — a korábbi rendet állítják helyre. Az elítélő hangsúly viszont az egyéni törekvésekre esik; itt arra, amelyek az érdekből kiindulva meg akarja változtatni valakinek — Vidnek — a *rendben* elfoglalt helyét. Nem Vid személyesített rossz tulajdonságait, jellemének negatív vonásait ítéli el Vörösmarty (ezeket nem is ábrázolja), hanem magát a változtatási törekvést, mely — logikai soron — az egyén kijelölt helyének megváltoztatásából társadalmi rétegek, osztályok ilyen törekvéséig vezethetne. Ez a szemlélet természetesen törpe szerepre kárhoztatja az embert, minimálisra szűkíti választási lehetőségeit: azaz teljesen dráma-ellenes.

Vörösmarty már *A' Belső Háború*ban kilép ebből a körből, két irányban is eltávolodik mesterének eszményeitől. Az egyik utat voltaképpen Virág nyitotta meg: ezen a nemzet sorsa fölötti patrióta aggodalom vezérli a költő lépteit. A békebontás elítélésének egyik oka Vi-

rágnál is az, hogy a „belső had” meggyöngíti az országot a külső veszélyekkel szemben, de Vörösmarty az idegenből támadó fenyegetésre helyezi a hangsúlyt. Ennek szellemében érvel így a béke mellett Erneyei:

A Herczegek Lengyelt Oroszt segédül
hínak, Királyunk Németet keres.
Nem elég tehát, hogy a Magyar magát
emésztí? Külföldi nép is kelle még,
hogy Honnosink felét magunk,
s másik felét ellenség rontsa le.

(B. H. I. 510—515.)

Ugyanez a gondolat szólal meg a dráma végén is Lászlónak a testvérgyilkos háborút elítélő monológjában:

Vigyázz Magyar, hogy az idegen habok
míg honn czívódol el ne szórogassák
pártokra bomlott szép hatalmadat.
Mi már lakoltunk; Isten adja, hogy
tanuljon ebből a jövő kor is.

(B. H. V. 938—942.)

Itt tehát a békebontás elítélésében már nem a *rend* kérdésén van a hangsúly, hanem azon, hogy akadályozza a nemzeti egység politikai programját.

A másik irány keresztjezi Virág klasszicista elveit. — Mindjárt az első felvonásban a dráma legkiegyensúlyozottabb jellemének, Salamon anyjának patetikus szónoklata hirtelen romantikus hangvételbe csap át. Nagyon is földi gondjait itt kozmikussá növeszti, amikor figyelmezteti fiát, hogy a napnak nem állhatja gögösen útját. Vörösmarty ezzel akaratlanul is a romantika individualizmus-kultuszát szólaltatja meg. A hétköznapi és középszerű kereteit áttörő vágy perspektívája itt kap először hangot, majd ez a motívum a későbbiekben vissza-visszatér. Vid Virág filozófiájának megfelelően sóhajtozik ugyan: „O mi könnyen élhet az, // kit nem vezetnek nagyra vágyai”; más helyzetekben azonban mégis megszólal tetteinek modernebb lélektani fölfogáson alapuló mozgató tényezője: „Dühöngve, hogy még nem vagyok nagyobb, // hogy nincs erőm emelni sorsomat // epedve járok, s égek hasztalan” — mondja. Ez az elégedetlenség, nagyravágyás teszi rendbontóvá, ezért kerül a rosszak legrosszabbikának szerepébe. A költő ítélkezik is fölötte, mégis meglepő megértéssel kezeli nyugtalan vágyait. Árulkodó Vörösmarty önmagával folytatott küzdelméről az is, milyen gazdagon árnyalja mindazt, amivel Vid a jók legjobbját, a nemes jellemű Bátorit árulásra csábítja:

Fellengező tűzlelked égre vágy.
S Te még itt? Homályban itt heversz?
Hová temetnéd e sok kincseket?
Szűk hely van itt számodra: jer tovább:
A nagy világban kell nagyot keresned:
S ott járnod a dicsőség nyomdokán.

(B. H. II. 390—395.)

Ha Bátorit valóban többre hivatott hős, nagyobb egyéniség, akkor Vidnek igaza van, hogy „fellengező tűzlelke égre vágy”, s csak az ár kérdéses, amit a nagyvilágért és dicsőségért fizetnie kéne. Különösen akkor szembetűnő ez az érvelés, ha arra gondolunk, hogy a költőnek

a tisztos középser — egyelőre még *vállalt* eszménye — mellett egy szava sincs. Igaz, Vörösmarty kedvenc hőse Virág szellemében így válaszol a csábításra: „Szűk hely, dicsőség, nagy világ: hiú szók”, de csak ennyit tud hozzátenni: „Az erősnek a hely, nem lesz szűk soha; // S a gyáva tágas úton is szorul”.

A fölwillant romantikus perspektíva, a többet akarás vágya itt még visszaszorul: az erős egyenlő a magabiztos emberrel, aki tudja helyét a rendben és meg is elégszik azzal. Ehhez a leegyszerűsítő szemlélethez tartozik a gondolkodás negatív beállítása. Ez talán az egyetlen Vörösmarty-mű, amelyben az „ész és szív” szembenállnak egymással. Ez a XX. század irodalmában is minduntalan kísértő reakciós fölfogás különben idegen a költőtől, s föltehetően az érzelmes német színjátékokra, valamint a parlagi nemesség „filozófiájára” vezethető vissza. Nem mindenféle gondolkodás elítéléséről van persze szó: azok, akik a *rend* helyreállításának vagy megóvásának lehetőségeit mérlegelik, természetesen nem tartoznak az „ésszel élők” közé. Vid azonban arra használja esztét, hogy „bére hasznát” megkeresse, azaz többre jusson az eleve megszabottnál. Az ő esetében az „ész” a *rend* fölborítására vonatkozó szándék szolgálja, tehát a jog és igazság ellen irányul, mivel valami *újat* akar.²⁰ Ezzel az eszmunkával — a ravaszsággal — nem a józan mérlegelés száll szembe Vörösmarty drámájában, hanem a virtus; a szív igazságérzete. Bátor vagy László herceg minden tettét tiszta szívük irányítja, legfőbb törekvésük, hogy az igazság érvényesülését szolgálják. Csak ha a virtus túlságosan hevesen tör felszínre, mint Lambert meggondolatlan kijelentéseiben, akkor kell a józan belátással, mérlegeléssel megbaboláztatni. (Vidben — a jó—rossz egyszerűsítő tendenciájának megfelelően — nincs virtus, ő gyáva.) A virtus feltétlenül pozitív megítélése nyújt lehetőséget a költőnek, hogy a nemesség pillanatnyi politikai programján túlmutató lázadó szavakat adjon Lambert szájába:

Dúljuk föl, a ki el nem hitte még,
hogy emberséges emberek vagyunk . . .
Avagy nem Árpád vére buzog-e bennünk!
hogy ennyi bántást csenddel tűrhetünk?

(B. H. I. 105—111.)

Annyira merész gondolat ez ekkor még — Vörösmarty az átdolgozás során ki is hagyja —, hogy fölös virtuskodásnak kell minősítenie, s a túlságosan heves ifjút Gézával is, sőt Lászlóval is mérsékeltebb szemlélet elfogadására kell intenie. Ebben elítéli a lázadást, csak a védekezés „jogát” fogadja el:

De ha harcra szállunk pártos ellenünkkel,
Ezt kénytelenségből tegyük, vasas
mellünk alatt is békesség lakozzék.

(B. H. I. 205—207.)

Húzzuk alá: *A' Belső Háború* írója már nem tudja magába fojtani lázadó indulatait, a középserűség kereteit szétfeszítő vágyait, de még megpróbál a klasszicizmus rend eszményéhez és a nemesi ideológia konzervativizmusához alkalmazkodni. A világképét kereső Vörösmarty műve ez, sokkal jellegzetesebben, mint a végső változat a *Salomon Király*. Ennek a világképnek az alapja a jóba, igazságba, isteni tökélybe vetett hit. A költőt még nem — nem nagyon — kísértik meg a kételyek, el is veti a mozgás, változás, fejlődés minden formáját,

²⁰ Néhány évvel később, az 1825-ös országgyűlést megelőző években, a nemesi ellenállás csúcspontján Platty Mihály híres felirata még mindig az „újító” tanácsosokat okolja az ország bajaiért.

ragaszkodik a Virágtól tanult — s a hazai közvélemény széles köreiben mélyen élő — stabilitás eszméjéhez. Ebben a fölfogásban még a halál sem más, mint az állandóság rendjének legjövátéhetetlenebb megsértése. Jellemző módon csak mások életét befolyásoló következményei kapnak szerepet a darabban, a halálbamenők sorsán nem rendülünk meg.

A' *Belső Háború* átdolgozása nem tükrözi a költő világszemléletében időközben végbe ment változást, illetve abból csak annyi jelenik meg, amennyi a dramaturgiai hibák javításához kellett. Az átdolgozás fő — de nem teljes sikerrel megvalósított — célja az volt, hogy — Horváth Károly szavaival — akcióval cserélje fel a dikciót.²¹ Az egyes jelenetek sorrendjének megváltoztatása (több helyen is) gördülékenyebbé teszi a cselekményt, de nem tud segíteni azon az alapvető hiányosságon, hogy a „folytonos jelenetváltozások nehezítik az előadást”.²² Az utóbbi kérdésben azonban nem tudjuk Horváth János szigorúságát teljes mértékben magunkévá tenni. Ez ugyanis részben Vörösmarty tudatos törekvésének eredménye, hogy Shakespeare példáját kövesse. Itt ugyan még tévedésének áldozata: a szaggatottsággal a cselekmény időbeli fejlődésének egyidejű bemutatását akarja szolgálni. Majd csak a *Csongor és Tündé*ben jut közel példaképéhez, abban, hogy a hangulat, helyszín és cselekményrészletek ritmikus változtatásával az ellentétek hatását emelje ki, az asszociációs erőteret növelje meg.

Jelentős változtatás, hogy az átdolgozás következtében határozottabb karaktert kaptak az egyes felvonások. Az elsőben Vörösmarty fölvázolja a három alapvető törekvést: a királyét, a hercegeket és az ellentétek kiegyenlítésén fáradozókat. A másodikban megmutatja a fölöadás lehetőségét, a béke megteremtését; majd a rossz tanácsos rontó törekvéseire helyezi a hangsúlyt. A középső felvonást a rontási szándék uralja, Vid orgyilkossági terve az erkölcsi mélypont. Ennek ellentéte Jolánka megjelenése és ezzel a természetes szépségek fölvillantása. Az erkölcsi mélypont és esztétikai csúcspont a készülődő összecsapás motívumát emeli ki: a negyedik felvonásban megindul a tragédia. Bátor megöli Csatást, s ezzel megkezdí a testvér-gyilkossági sorozatot, amely Géza csatavesztésébe, árulóinak pusztulásába és további — végzetes — személyes vesztegésekbe torkollik. Az utolsó felvonás a megoldásé. Hőse a mesebeli vitéz, a legendás László herceg (későbbi „szent” király), aki már pusztá megjelenésével féltelmet kelt. Természetesen győz, de ezzel nem él vissza, nem engedi szabadjára a bosszú aljas indulatait; nem is teremt új — változtatott — rendet, hanem a régít hozza helyre. Kegyelmet ad a legyőzött király táborához tartozóknak, majd visszaállítja az ősi alkotmányt: tanácsba hívja „híveit”. Ez a nemesi ellenállás szellemében, az 1825-ös országgyűlés előtti lázas évek hatására bekerült gondolat László „változtatása”, ezzel kíván „hazám egére . . . jobb napot” hozni: ez a befejező megoldás.

Szembeötlő, hogy Vörösmarty elhagyja a darab legmozgalmasabb jelenetét, amelyhez pedig — szokásával ellentétben — színi utasítást is fűzött, tehát látványként is elképzelt.²³ Az első változatban a hercegek ellen a színen határozzák el a háborút, a másodikban csak Vilhelm apát üzenete tudósít erről. Az első esetben ez azért jelentős, mert Salamon itt szembe fordul Viddel és csak azután fogadja el az ő álláspontját, hogy az urak kiálltak a tanácsos mellett: „Büntess minket is Király // Viddel valánk mi is”. Ez a kihagyás megnövelte ugyan Vid személyes súlyát, ami a dráma szempontjából hasznos, de eltüntette az „urak” (Heltaira utaló) felelősségének vádját — híven ahhoz az illúzióhoz, ami a „jó király”, László személyéhez kapcsolódik, aki majd „tanácsba” hívja az urakat, azaz országgyűlés közreműködésével

²¹ HORVÁTH Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. 185.

²² HORVÁTH János: i. m. 26.

²³ „Egy apát lakása Szekszárdon. — A színen két szobának kell látszania, egyikben a király, Vid meg néhány urak, a másikban az apát jelenik meg” — olvassuk Vörösmarty szövegében.

állítja vissza az ősi rendet. Ebből is látható, hogy az írói változtatás létrejöttében alighanem nagyobb szerepet játszottak a politikai-ideológiai szempontok a dramaturgiai kérdésnél.

A dráma legfőbb szerkezeti fogyatékoságát később maga Vörösmarty fogalmazta meg:

Egy Salamont írtál, s kettő lett végre belőle,
Első a békekötő, második a szaladó.²⁴

„Nem is dráma ez tulajdonképpen, hanem Kisfaludy Sándor *Hunyadyja* módjára hazafias tanulságokat tartogató mű, de nem oly oktató, inkább lírai módon, s nem oly nyers tendenciával. A magyar pártoskodás, mit idegen (Vid) szít, s idegen (a morva fejedelem) aknázi ki: a tárgya.”²⁵ Tegyük hozzá: Salamon másik ösztönzője, a felesége szintén idegenből jött. Videt Toldy a szövegből igazolhatatlan érvek alapján nevezi „német embernek”,²⁶ a német probléma azonban szerepel a drámában, hiszen László herceg is inti a királyt, hogy „ne németezz”.²⁷ Az idegenellenesség, a németellenesség kétségtelen egyik mozgatója a cselekménynek, habár — amint azt Horváth Károly hangsúlyozza — a lehetségesnél jóval kisebb szerepet kap. Ennek oka egyaránt lehetett a cenzúrától való félelem és az, hogy a kérdés nem volt oly mértékben kiélezve a mű fogantatásának idején (1820–22), mint később, amikor Toldy véleményét papírra vetette. A *Belső Háborúban* a költő még annyira nem gondolt a nemzeti kérdésre, hogy egészen természetesnek véve küldte Lászlót és Lambertet idegen országra fegyveres segítségért, sőt az igazság helyreállításában kiemelt szerepet adott a morva fejedelemnek, Ottónak. Igaz, az idegen beavatkozás ország-pusztító, magyart-gyilkoló követezvényét már itt is elítélte, de ezt az összefüggést még nem gondolta végig. A *Salamon királyban* elveszi Ottótól és Gézának adja a következő — Vidre vonatkozó — fontos kijelentést:

„A gazt, kiről oly rossz hír terjedez, // ki kell gyomlálni Isten földiről” és „Bukatni kell! // Bukatni mondom, úgy majd megbukik”. A hangsúlynak ez a módosítása azonban még mindig nem indokolja Toldy föltételezését Vid német voltáról. Ez a németellenes motívum majd csak a Kont-drámában kap hangot. Toldyt bizonyára a húszas évek közepének közszelleme befolyásolta. Nyilván ismerte az akkor már erős németellenes érzelmeket, ha máshonnan nem, Deák Ferencnek abból a leveléből, amelyben Stettner (Zádor) Györgynek megindokolja, miért nem lehet a Toldyval közösen kiadott *Handbuch*-ból több példányt eladni: „Ifjaink egy része gyűlöli a németet annyira — írja Deák —, hogy könyvet olyant meg nem vesz, mellyben csak egy német szó vagy név fordul elő...”²⁸ A Zalában észlelt — és máshol is jelentkező — németellenesség valamivel későbbi heves pesti megnyilvánulása volt a német színház egyik magyar nyelvű előadásán lezajlott botrány. Ezt az robbantotta ki, hogy a német színpadi munkások 1828. december 19-én — zavarkeltés céljából — előadás közben leengedték a függőnyt, mire a földühödött közönség nagy németellenes tüntetéssel válaszolt.²⁹ Ez a hazafias, lázadó szellem azonban még teljesen hiányzik a *Salamon Király*-ból. Az átdolgozásban is a „jog”, „rend” és „béke” eszméje marad a középpontban. A hazafiasság itt még csak akkor jelenti a társadalmi vagy egyéni érdek védelmét, ha azok egybeesnek az igazság és a jó érvényesülésével.

²⁴ k. k. I. 369. és 505.

²⁵ HORVÁTH János: i. m. 25.¶

²⁶ Vö. Toldy Ferenc bírálatával a *Salamon Király*ról. TudGyűjt. 1827. V. köt. 73–89.

²⁷ Horváth Károly e mondatát helyesen Heltei Gáspár krónikájára vezeti vissza.

²⁸ DEÁK Ferenc: Stettner Györgynek, Kehidán December 26-án 1827. Közli: PUKÁNSZKY, ItK 1936. 305–318.

²⁹ Vö. Feljegyzések a kéziratos Jankovich-hagyatékban. OSzK kézirattára. Jankovich Fond 16/70.

A fentiek ismételt kiemelésével kell igazat adnunk Tóth Dezsőnek, aki a következőket írja: „A *Salamont* Vörösmarty . . . Görbőre menetele előtt fejezte be, nem is érezhető még rajta a megyei ellenállásnak az a hazafias, függetlenségi szelleme, ami az alig későbbi, de más légkörben született *Zsigmundot* és főleg a *Kontot* jellemzi.” Tóth Dezső ezután rámutat a darab korlátozott eszmeiségére, a „jó király” illúzióra, majd így folytatja gondolatmenetét: „A drámában különben a nemesi múlt-szemlélet önáltató történelmi alibije, a «fene visszavonás» kárhóztatása uralkodik el. Vid a «vizálkodások angyalá»-hoz fohászkodik, «a rút hasonlós magvait» hinti; a fejedelmek, maga Salamon is, de jóformán valamennyi szereplő baljós és elégikus töprengésekbe bocsátkozik, melyek a «szent rokonvér» ontását, az ádáz «visszavonás» végzetes következményeit panaszolják. A «testvérharcnak» olyan általánosító elítélése ez, amely például Berzsenyi *Magyarokhoz* írt ódájának első változatában Rákóczi szabadságharcát is kárhóztatta.”³⁰ Horváth Károly ezzel vitatkozva hangsúlyozza: „A *Salamonban* elítélt «visszavonás» nem azonos a fiatal Berzsenyinek az idegen uralkodó ellen harcoló nemzeti szabadságmozgalmakat elítélő nézetével, hanem a «visszavonás» Vörösmarty-nál éppen a nemzeti érdek elleni támadást jelenti, történjék ez gonosz hatalomvágyból vagy egyéni önzésből. . . .”³¹ Meggyőző Horváth Károly — Mezei Márta kutatásaira alapozott³² — nézete, hogy a „visszavonás” elítélése a XVIII. század végén és a XIX. század elején — „írónként és időszakonként más és más értelmű”,³³ de *A' Belső Háborúról* szólva részletesen igyekeztem bizonyítani — s ez az átdolgozásban is változatlanul így van: a nemzeti érdek itt az emberi életek és javak pusztulástól való megóvását és a „jó király” illúzióját, a harmonikus államrend vágyalmát jelenti.

Itt kell rámutatnunk arra is, hogy maga Vörösmarty is bizonytalan, mit tartson fontosabbnak, a hercegek „igazságát”, „jogát”, avagy az ország egységét. Vid mondja ugyan ki: „Két kardot nem bír el egy hüvely soha”, de ezzel igazolja a hercegekkel szembeni árulását Szónok is:

Ha Viddel értekeztünk, a királyt
Hatalmasítsa népünk tábora,
S olvassza eggyé megszakadt hazánkat.

(III. 551—553.)

A megoldást a *Salamon királyban* László szerepének még hangsúlyozottabb kiemelése teszi lehetővé, László szilárd erkölcsi alapokon áll. A testvérgyilkos háborúba belekényszerítették, ő nem akarta, s bűnös vágyaktól, törekvésektől tiszta gondolkodását a költő így szemlélteti:

Sokat hihettem, vért, és háborút,
S a háborúnak minden bűneit:
Orgyilkolást nem vártam, s hitszegést.
És Petrud, hitszegő volt Petrud is,
Kit oly szeretve kapcsolánk magunkhoz?
Az ember, oh csodálatos szer az,
Akar, s akaratja gyakran kész pokol.
De él az Isten, bátya . . .

(V. 52—60.)

³⁰ TÓTH Dezső: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 32—33.

³¹ HORVÁTH Károly: i. m. 189—190.

³² Vö. MEZEI Márta: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. It. Füz. 19. sz.

³³ HORVÁTH Károly: i. m. 190.

Ez az erkölcsi alapállás olyan döntő fontosságú a darabban, hogy nemcsak László ítéli el, a „hűség rendje” ellen akár az ország egységének érdekében, és az isteni törvények ellen a „szabad akarat” nevében lázongó Petrudot, de Salamon végzetes bizonytalansága is abból származik, hogy nem meri követni Videt az elszántság útján.

A költő nagy leleménye a Jolánka-jelenetek szerepének kiemelése. Horváth Károly meggyőzően cáfolja Toldynak és a dráma későbbi kritikusaiknak azt a véleményét, amely hangsúlyozza ugyan e jelenetek költői szépségét, sőt nagyra értékeli, de a „drámai szerkezet ellen való vétségnek” tartja.³⁴ „A «visszavonás» nemcsak feldúlja az ország életét, de az egyszerű szívek egyéni tragédiáját is okozhatja, s ezt megrázó erővel érzékelteti Jolánka sorsa. A drámai egységnek vörösmartyas értelmű felfogása egyébként megfelel a romantikus poétika elképzeléseinek, Schlegel a cselekmény egység helyébe az összhatás egységét tette... Toldy a cselekményegység igényével a lessingi klasszikusabb, szigorúbb elv alapján áll, s nem a schlegelin, mely ezt tágabban értelmezi.”³⁵ Fölfogásom szerint a dráma az egyéni sors és országos dulás kérdését sokkal határozottabb formában veti föl annál is, ahogy ezt Horváth Károly értelmezi. Jolánka rögtön első szavaiban kétszer is aláhúzza, hogy „nem ősi határok ölén” jár, azaz a vidék, ahol ő él és ahol a két ellenséges tábor csapatai össze fognak csapni, egy újonnan keletkezett, nem természetes, nem a *rend*hez — az „ősi állapot” — tartozó határ. Ez a kijelentés a darab szerkezeti középpontjába került, s az itt meginduló események vezetnek a *rend* teljes fölborulásához, a sok áldozatot követelő véres csatákhoz. S ezeknek a csatáknak szerves következménye Jolánka tragédiája mellett egy másik fiatal nő, Erneyei lányáé is, akinek férje, Petrud elesik a harcokban. Itt a legmélyebb értelme annak a humánus aggodalomnak, amely a dráma békesség-óhajának alapvető tényezője. Ebben a furcsa történeti drámában ugyanis — s ezt nem értette meg Toldy, ez kerülte el a kortársak figyelmét — a legszorosabb egységben mutatkozik meg az *egyén* és a *nemzet* sorsa: a nemzeti pusztulás természetesen okoz szenvedést az egyéneknek, jóvátehetetlen sebeket üt magánosok sorsán is. Vörösmartyu korát megelőző leleménye, hogy a nemzeti (történelmi) témában megtalálta annak a módját, hogy az egyéni sors és politikum kapcsolatát ábrázolja, sőt ezen belül az egyént emelje ki nagyobb nyomatékkal, művészi erővel. Ez a magyarázata annak is, hogy Bátor Opost (*A' Belső Háborúban*: Bátorit) — eltérve történeti forrásaitól — a király táborából a hercegekébe vitte át. Ezzel a fogással nem csupán a győztes oldalra helyezte a dráma eszményített alakját, hanem sikerült megragadnia az egyén és történelem viszonyára vonatkozó nagy ellentmondást is, amelyben a *vállalt* szerep logikája értelmetlen és rá is visszaható következményű gyilkolásra kényszeríti a legnemesebb jellemet. Bátor az igazságos ügy oldalán is elköveti a „rosszat”. Annak is jelentősége van, hogy Bátor szerelmese, nem pedig testvére Jolánkának. Ha bátyja marad életben, reá bármilyen erősen haragudna, nem-választott (vérségi) kapcsolatukat a gyilkosság sem olthatná ki; választott szerelmesével viszont Jolánkának meg kell szakítania éppen megszületett érzelmi viszonyát. Így marad minden támasz nélkül, teljesen magára. Nem csökkenti ennek a véletlenül született, de gyönyörű szerelemnek tartalmasságát, hogy Bátor sorsa alapvetően különbözik Jolánától. A férfi szívesen vállalt hivatása logikáját követi, amikor kölcsönös sértegetések után — a lovagi szellemnek megfelelően — párbajra hívja ki és lemészárolja Csatást. Ez olyan velejárója a katonáskodásnak, hogy igazat kell adnunk Bátornak, amikor elhárítja véres és végzetes tette felelősségét:

³⁴ HORVÁTH Károly: i. m. 194.

³⁵ HORVÁTH Károly: i. m. 194—195.

Nem én, Jolán, nem én öltem meg őt.
Nézd ezt a kardot, ennek nincs szive,
Ez nem hall, nem lát, bár ragyog maga,
Ez tud ölni ellent, és rokont,
S természetének megfelel, ha öl...

(IV. 296—300.)

Elégge ember, hogy megrendüljön és legalább sajnálja szerelmesét, ám meghallván a kürt szavát — a katonai kötelesség törvényei szerint —, habozás nélkül magára hagyja halottjával. Épp olyan könnyű szívvel bízza „Az öregre”, aki nyilvánvalóan képtelen védelmet, biztonságot adni, mint Csatás, a másik katona, amikor követte a maga kürtjének hívását. Vörösmarty pontosan tudta, az emberi kiszolgáltatottság és magány milyen mélyrétegebe zuhant Jolánka, s milyen nagy szüksége volna valakire, aki támasza lenne, megvédené a nagyon is valóságos veszélyektől, s magához emelné a védelmező biztonságba. Bátorról azonban a szánalom és segítőkészség megnyilvánulása helyett csak ily üres szólalmok tellenek ki:

Hah! ez nekem szól, most nőj, szikla mell,
S teremj magadban érczet szív helyett,
Itt eltipottam életem szép virágát,
Tüskék virítanak eztán utamon,
S fölöttük én, mint bujdosó szobor
Kedvetlenül lejáróm évemet. (Az öreghez)
Öreg, te ódd az árvát, én megyek;
Mert ütközetre hí a kürt szava.

(IV. 322—329.)

A kötelesség itt az ember fölé nő, s ez ugyancsak megfelel a fiatal Vörösmarty erkölcsi fölfogásának. Mégcsak drámai konfliktust sem teremt a kötelesség és emberség összeférhetlenségéből. Művészi énje azonban már érzékeli a helyzet más beállításának lehetőségét is: ez hívja elő a rejtegetett iróniát.

Főlerősödik a vakbuzgó katonaszellem ironikus szemlélete a következőkben, amikor Bátor érzelmileg közönyös tanúja Petrud halálának, noha Erneyi szavaiból tudhatná, hogy Jolánkáéhoz hasonló tragédia szemtanúja, a következők akár az ő szerelmeséhez is szólhatnak:

Szegény lányom...
Ha megtudod, hogy férjed itt hever,
Kedved kihal, s a bánat eltemet.

(IV. 593—594.)

Bátor ezután nemcsak belefeledkezik a csatákba — és nem gondol többé Jolánkára —, de a testvérgyilkos harc most már nyilvánvaló következményeivel sem törődik. Annyira nem törődik, hogy amikor a békét kereső Erneyivel kerül szembe, nem ismeri el semmiféle más törvény érvényét, csak a harcét, pusztításét, gyilkolását. Előbbi párbajának „eredménye” ellenére keresi az újabb párbajt, s nem hallgat Erneyi moralista szavaira: „magyarral nem vívok”, hanem gúnnyal felel, s a hercegek külföldi segítséggel támogatott érdekét még ennek a tiszta nemzeti érzésnek is fölébe helyezi. Bátoré lényegében reális álláspont: ha áll a harc, nincs lehetőség az érzelmességre, erkölcsi szempontok érvényesítésére, nemes lelki gesztusokra: itt győzni kell. Csakhogy egyfelől számolnia kellene a győzelem szörnyű árával, másfelől pedig ez a kegyetlen szemlélet keresztezi a dráma alapvető belső értékrendjét is. Az utóbbi alapján ugyanis Erneyi joggal és okkal mondja a legkülönb katonáról: „Embertelen szív.” Erre az ellentmondásra maga Vörösmarty is rádöbrent (jelek szerint), s ezért nem engedte

meg, hogy az első számú hős végezzen a *nemzeti érdek* legfőbb és legönzletlenebb védelmezőjével; úgyhogy végül párbajukat „isteni beavatkozással” megszakítja, s egy Korcs nevű zsoldossal gyilkoltatja meg Ernyeit.

Az átdolgozás elmélyítette a lélektani motivációkat. Nem tudott ugyan az egyes jellemeleknek színesebb, gazdagabb egyéniséget adni, de néhány cselekedetüket árnyaltabban indokolja. Vonatkozik ez azokra a jelenetekre is, amelyekben Salamon anyja és Erneyei pozitív, felesége és Vid negatív hatása között vívódik. Így például egészen kiválón állítja be az író azt a lélektani fordulatot, amikor a második felvonásban a király indulatossága megfélemlíti Videt, aki másként viselkedik, mint a király várta, s Salamon ettől megzavarodva fogadja el Erneyei érvelését. Nagyobb nyomatékot kapnak Salamon indulatai, többek között az a könnyen uszítható hatalomvágy, amely Sophia elégedetlenségére meglehetősen indokolatlanul ezt mondatja vele:

De jól van! én hát rettentő leszek.
Felöltöm a halálnak fegyverét,
Hogy tartományok rengjenek dühömtől,
És vér fakadjon minden léptemen.

(III. 85—88.)

Ez a dühöngő király már alternatív ellenpontja a józan, békét kereső hercegeknek. További realista „beütés”, hogy az utóbbiak a Dezső püspök és Erneyei kívánta békét éppen akkor fogadják el, amikor László segítség nélkül tért vissza külföldről, ahol meg kellett tanulnia, hogy:

Ott künn! Ki gondol ottan úgy hazánkkal
Mint mink, kiket szült, táplált és nevel?

(II. 3—4.)

Megjelenik az igazi, emberi ravaszság is a drámában, legalábbis a kisebb jelentőségű jelenetekben. Itt már — ellentétben *A' Belső Háborúval* — Szónok tudja, hogyan kell védekezni, miután Vidhez fűződő áruló érdekeik alapján társaival szabadon bocsátotta, sőt pénzzel is ellátta az elfogott álorcás orgyilkost. (Szónok itt arra hivatkozik, hogy a fogoly félholtnak látszott, majd „mint a sebes nyíl elvész, elszalad”.) De sokkal nagyobb jelentőségű ennél az utolsó felvonás szinte mesterinek minősíthető fölépítése. A költő a félelemmel ismerteti meg Salamont, majd a csapások sorát zúdítja rá. Először szeretett anyja halálhírével sújtja. Ez arra készíti a királyt, hogy szinte filozófiai igénnyel nézzen szembe a létezés kérdéseivel:

Majd eltemetnek minket is. — ...

Férgek megélnék ronda por között,
Étlen kihúznak hónapot, hetet,
S a létben még oly sok nap hátra van:
Ő mind ezekben meg nem élhetett,
Csak egy nappal nem élhetett tovább.
Hogy én csatámból hozzá visszatérjek!
De sorsa volt, s ez, a mit rám hagyott. —
Halandóság! te régi szörnyeteg,
Te nyelsz be mindent, a mi volt, s vagyon,
És a mi lesz, bár milliószor ennyi,
El nem kerülil örvény torkodat.
Halandóság! te fogsz el engem is
Egy könnyű pelyhet a sok nagy között.

(V. 150—165.)

A következő csapás hírére követ hozza:

Nőd, a királyné, elment udvarodból,
És vissza nem tér, míg csatád után
Egész királyá nem léssz, ezt izente.

(V. 177—179.)

A király lerontja szíve rejtekét, amelyben „e szó »asszony« írva van”, kiveti belőle a nőt, akinek „lány hó mellében setét vad indulat” lakozik, aki úgy mosolyog, mint az angyalok, de szavai kígyó fullánkkal mérgezettek. Ezután lép színre a jós, és vele kiteljesedik a félelem motívuma. Salamon bizonytalankodása, dühkitörései ugyanis mítikussá növekedő rette-gésbe torkoltnak.

Ez a lélektani nyomás több tényezőtől áll össze, de sugarait az ötödik fölvonásban László személyének gyűjtőlencséje gyűjti össze. Az ő fölléptével és hosszú — a hazát többször emle-gető — monológjával kezdődik a felvonás. Megjelenése, hazatérése új fordulatot ad a küzde-lemnek, a nem sokkal korábban vereséget szenvedett Géza serege megerősödik. Salamon az őt ért csapásoktól megrendülve találkozik a jóssal. Sorvatag, a „háborodott” nevezi meg Salamon félelmeit, és mítikus jövőbelátással megjósolja a király sorsát:

Boldogtalan több nincs itt mint te vagy.
Oh meg ne harcolj! Holtak éjjelen,
A legsetétebb rémes éjszakán
Fölkelni láttam László csillagát
S előtte, mint a villámverte sas
Esett, s estében elhunyt csillagod.

(V. 210—215.)

A jóst a király emberei erőszakkal elhallgattatják, elhurcolják, de szavai ott maradnak Sa-lamon és a Lászlót már ismerő olvasó tudatában. Ezt az irracionális motívumot rationali-zálja aztán a következőkben Ernyeie, amikor megmutatja a királynak az ellenség táborát, s benne a veszélyes seregek élén a nagyot, a hőst, a félelemkeltőt:

...Látod ott középett
A barna sátort; fenn, de fénytelen
Magából áll az, mint éj fellege,
Azt mondanád, hogy, a ki benn lakik,
Elébe hegyről szálfat ültetett;
De dárdanyél az, László fegyvere.

(V. 360—365.)

És:

Mint egy hadisten lép ki sátorából.
Vas, vállait, mint sziklát hab fölött,
Látom kitűnni, s széles táborán
Magas csillagként végig néz szeme.
Megy, szörnyű fegyver fénylik oldalán,
Egy nemzet sorsát hordja nagy szívében,
És mintha földünk ennyi súly alól
El akarna térti, futni láttatik.

(V. 370—377.)

„Rémítóm vagy Erneyei” — kiált föl a király, s félelme kozmikus méretűvé növekszik. Erneyei már-már sikert arat, a király kész lenne véget vetni a harcnak; ami keresztené Vid terveit, de nem biztos, hogy helyreállítaná a király nyugalmát. Ebben a túlfeszített lelkiállapotban, a félelem szörnyű nyomása alatt már érthetővé válik, hogyan sikerül Vidnek beugratnia őt: csak meg kell neveznie, szóval előhívnia a félelmet, nyilvánosan gyávasággal kell vádolnia Salamont e vitészségre épített értékrendű korban; s a király csak úgy tudja szorongását legyőzni, ha szembeszáll vele, s minden észérv ellenére bizonyítja bátorságát. Itt Salamon tragédiája. Akarata ellenére kell a testvérharcot vállalnia, hogy király, vezér maradhasson. Önmagán végül sikerül is győzelmet aratnia, de az ellenség nem tud úrrá lenni. Ha igazi drámát ennyivel nem is sikerült Vörösmartynak teremtenie, ez már nem lebecsülendő eredmény e nehéz műfajban.

Külön figyelmet érdemel a „jó” és „gyenge” király szembeállításában ebben a részletben. László „Egy nemzet sorsát hordja nagy szívében”, Salamon viszont személyes hatalmának fönntartásával van elfoglalva, ezért helyezi végül a félelem — bátorság kérdését az Erneyei által kért, a nemzet ügyét szolgáló béke fölé.

A lírikus Vörösmarty merész kísérlete a szerelmi betét, amelyben először próbál a költészet tiszta formanyelvén közéleti, személyes és — bizonyos értelemben — bölcséleti mondanivalót összefoglalni. Jolánka éneke és egy szép mondata — „A kék virág is szép, a sárga is szép”³⁶ — tökéletes tömörségben fejezi ki a szépség-szomjas békesség vágy idilli hangulatát, a mesék harmonikus világa — és benne a csoda — utáni sóvárgást. Ebbe a hangulatba robban majd be a békét földülő harc véres tragédiája. Igaza van Babitsnak, Vörösmarty itt Shakespeare legkifinomultabb művészi eszközét alkalmazza: mondanivalóját ellentétes hangulatú jelenetek éles szembeállításával emeli ki, erősíti föl. A költő kísérlete azért nem valósul meg kellő eredménnyel, mert még nem tud túllépni — pontosabban: nincs elég valóságismerete, hogy túltesse magát — a rémdráma sablon-megoldásain; s egyelőre nem tudta elsajátítani a „lázadó képzetek művészetét való megfékezését” sem.³⁷ Jolánka finom, költői anyagból szőtt megjelenítése után ugyanis egy lélektanilag durva, darabos szerelmi jelenet, majd egy „szabályos” rémdráma-részlet következik.

A *Salamon Király* átdolgozott, végleges szövege viszonylag gondos írói munkára vall. A szerkesztés ugyan még mindig nem erős oldala a költőnek, de a cselekmény vonalvezetése már töretlen, okok és okozatok hálózata logikai rendben áll — a választott elképzelésen belül. A szereplők viselkedése — néhány kivételtől eltekintve — lélektanilag hiteles. A költő szándékai többnyire dramaturgiaiilag, közvetlen beavatkozás nélkül valósulnak meg, igaz, nem minden erőltettség nélkül. Eljátszható, színpadképes jelenet azonban alig van a darabban. A nyelv költői gazdagsága gyakran lenyűgöző, de a monológok megrövidítése az átdolgozásban sem sikerült kellő mértékben; mivel éppen ezekben szólal meg a költő legfontosabb mondanivalója: a líra. Találunk példát mesterien szerkesztett dialógusokra is, mint az ötödik felvonás elején Salamon és László vitájában. Itt a szavak telítettsége, a mondatok feszes szerkezete igazi drámát teremt, míg általában az önmagukban szép képek sorozata félreviszi az olvasó (néző) figyelmét.

A *Zalán* országos sikere után az irodalom kis tábora fokozott figyelemmel várta a *Salamon Király* megjelenését. Vörösmarty előfizetői felhívására jóval több aláírás gyűlt össze, mint korábban, amikor első művét hirdette. Mégis ekkor érte Vörösmartyt élete egyik legnagyobb, legkeserűbb csalódása. A korabeli — többnyire elismerő — sajtóvisszhang ezt nem tükrözi, de az életrajz dokumentumai annál világosabban mutatják. Csalódott abban a rémnyében, hogy első drámája kirántja a szolgálai sorból, megváltja a nevelőség vagy jogászság keserű

³⁶ HORVÁTH János: i. m. 27.

³⁷ HORVÁTH János: i. m. 27.

kenyerétől; és csalódott abban a reményében is, hogy a drámájával fokozhatja az eposszal szerzett sikerét. Csalódása azonban nem törte le, hanem újabb erőfeszítésekre készítette: ennek hatására dolgozta át Kont-drámáját, s e két munkájának tanulságait is hasznosította akkor, amikor a *Csongor és Tündét* írta.

Ernő Taxner

LA LUTTE DE VÖRÖSMARTY AVEC LE SUJET DE SALOMON

C'est de l'autobiographie de Vörösmarty, envoyée en 1824 à Kazinczy que nous savons, quand il a commencé à élaborer dramatiquement le sujet de Salomon; mais il ne fait pas mention d'un essai en vers précédent — écrit en 1817. La lutte de poète pour saisir le sujet commence par cette poésie, dont la ligne initiale est: «Déjà Salomon, l'infidèle...» et finit par le remaniement publié en 1827 de la variante mentionnée dans l'autobiographie. La comparaison des diverses variantes fait voir l'évolution idéologique et artistique de l'auteur dramatique. Il est incontestable que le jeune Vörösmarty était influencé considérablement par le moralisme de Benedek Virág et par l'idéologie nobiliaire conservatrice. La philosophie d'histoire du drame met en relief le problème de l'ordre. Cet ordre signifie l'ordre moral, prescrit par les lois divines et en même temps l'ordre social et politique qui se base — d'après la conception de la noblesse — sur le rapport constitutionnel de la «nation» et du roi. Conformément à cela, la question dramatique principale est la conservation ou bien la restitution de l'ordre; l'épanouissement du personnage dramatique ne peut donc se faire valoir que d'une manière très limitée. Le poète lutte contre les limites de cette conception et apprend graduellement les possibilités et la nécessité de la condensation, le principe de rédaction de l'emploi des atmosphères opposées, reçu de Shakespeare, l'expression ironique de la critique. Il lutte aussi pour une langue plus dramatique, et sa plus grande difficulté réside en ce qu'il rédige précisément dans les monologues peu dramatiques les problèmes lyriques les plus importants. Mais le *Roi Salomon* est, malgré toutes ses imperfections, un document passionnant de l'évolution intérieure du jeune Vörösmarty.

A ROMANTIKUS ÓDA KIFEJLŐDÉSE VÖRÖSMARTY KÖLTÉSZETÉBEN

A lírai költészet műnemeinek hierarchiáját még az antik irodalmak hozták létre. Ezeket ekkor inkább külső jegyek (pl. a terjedelem) szerint különböztették meg, s így az óda fogalma is tisztázatlan maradt. Tulajdonképpen „dal”-t, horatiusi értelemben vett „carmen”-t jelentett, bár éppen Horatiusnál fér bele a carmen fogalmába a szerelmes, a bölcséleti stb. ének. Először a reneszánsz irodalomelmélete próbálta meg, hogy az ódát elválassza a rokon műnemektől, de az óda igazi tartalma csak a korai felvilágosodásban bontakozott ki. Az ódával foglalkozott — többek között — Boileau, aki a fenségességet követelte meg az ódaszerzőtől, majd Young (*Discourse on Lyric Poetry*, 1728), aki úgy jellemezte, hogy gondolatvilága szokatlan, fenséges és erkölcsi jellegű, kifejezésmódja természetes, erőteljes és harmonikus. A német felvilágosodás irodalmában kivirágzott az ódaköltészet, gyűjteményes kötetek jelzik csúcspontját Klopstockig (*Oden der Deutschen*, von Chr. Heinr. Schmid, Leipzig, 1778; *Oden und Elegien der Deutschen*, hg. von Füssli, Zürich, 1783).¹ A költői gyakorlattal párhuzamosan az esztétika is tovább finomítja (és egyben hierarchizálja) a műfajokat, meghatározza helyüket a költészetben. Baumgarten, Batteux, Sulzer fokozatosan teszik mind pontosabbá a műfaji—műnemi fogalmakat. A már idézett Young-értekezés 1759-ben németül is megjelenik, s a részben onnan, illetve említett szerzőinktől, eredetizethető ódai jellemvonások csakhamar általánosan elfogadottá válnak. „Az ódának különösnek kell lennie, de nem szeretlennek, erkölcsi jellegűnek, de nem laposnak, természetesnek, de nem közönségesnek, gyöngédnek, de nem mesterkéltnek, nemesnek, de nem előkelősködőnek, komolynak, de nem homályosnak, tüzesnek, de nem túlzónak, tömörnek, de nem túlszűfoltlnak a verselésben, melynek harmonikusan kell csengenie anélkül, hogy a kifejezést és a megértést a legcsekélyebb mértékben is fölládozná a szerző.”² Kant egy tanítványa, K. H. Heydenreich pedig emígy nyilatkozott: az óda törvénye, hogy „a legkisebb helyen a fenséges legerőteljesebb vonásait koncentrálja”.³ Az említettekén kívül Marmontel, Eschenburg, Sulzer is fejtegették az óda sajátosságait, rámutattak az ódák elégikus, az elégiák ódai elemeire. Csokonaitól Berzsenyiig szinte valamennyi költőnk forgatta a közkézre került, olykor még az iskolai oktatásba is beszüremlett elméleteket, poétikákat.

A magyar ódaköltészet⁴ szintén a felvilágosodás stílusai kibontakozásakor virágzott ki. Természetes, hogy első kísérletezői, példaadói a „deákös” klasszicizmus képviselői közül ke-

¹ Az óda elméleti és a német irodalomra vonatkozó problémái tárgyalásakor Karl VIÉTOR: *Geschichte der deutschen Ode* (Hildesheim 1961²) c. alapvető fontosságú művére támaszkodtam. — MEZEI Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Bp. 1974. az ódával kapcsolatos XVII—XVIII. századi fölfogásokkal elemzi (17—28.). Dolgozatunk csak néhány nézetet emel ki.

² VIÉTOR: i. m. 134.

³ Uo. 136.

⁴ E tárgykörből egyelőre csak anyagát és felfogását tekintve elavult dolgozatokkal rendelkezünk. CSERNÁTONI Gyula: *A magyar ódaköltés története*. Bp. 1882. — PICKEL Ferenc: *A magyar ódai költészet története*. Nagykanizsa 1908. — Újabb: MEZEI Márta: i. m. —

rültek ki, akik nem annyira a német esztétika törvényei, mint inkább az antik poéták (első sorban Horatius) és a XVIII. században még élő-ható latin poézis ódaelképzelését akarták magyarul megvalósítani. Az óda⁵ emelkedett hangneme, tárgyban és kifejezésmódban megkívánt fenségessége alkalmasnak bizonyult a rendi-nemesi eszmék közvetítésére; a Horatiusnál vagy akár Hannulik János Krizosztómnál olvasott — a nemzeti elfajulást ostorozó, a múlt aranykorát fölidéző —, közhellyé vált sorok időszerű töltést kapnak, az antik reminiscenciák keverednek a XVIII. század 70—90-es éveinek köznemesi-hazafias gondolataival. Mindehhez az alkalmi (a jelentősnek vélt eseményeket, a környék, a megye vagy az ország életében kiemelkedő szerepet játszó személyeket köszöntő, a jóbarátokat üdvözlő vagy sirató) költészetnek nemcsak az iskolai, hanem az általánosan elfogadott poétai elburjánzása járul (e műnemi megvalósításban is példát adhat a sok évszázados múltra visszatekinthető újkori latin poézis). Az ódaszerzők megkísérik, hogy az általuk megénekelte eseményt, személyt, legtöbbször főurat országos vagy egyetemes távlatba helyezték, olyan mitológiai apparátust mozgatnak, amely a rendkívüliség, a különösség érzését kell hogy keltse. Olyan, tudatosan a versebe applikált, leginkább Horatius-motívumokkal találkozunk, melyek az antik példa, hivatkozás segítő erejét kérik kölcsön a tárgy nagyszabásúvá tételére. Az ódáknak ez a rendi-hazafias fölfogása lassan-lassan enyhül, bár hatásától Berzsenyi sem tud egészen megszabadulni, és még a Vörösmarty-zsengékben is ott leljük nyomait. Ám a felvilágosult klasszicizmus, majd a neoklasszicizmus „új hulláma”, a felvilágosodás stílusainak differenciálódása eredményeképpen a költői gyakorlat, ezen belül a műfajok, a műnemek differenciálódásához járul hozzá, s az óda határait is pontosabban jelöli ki, leválasztva róla a panegiriszt, a himnikus elemeket; s a költők ugyanazokat az ódavariációkat valósítják meg, mint a XVIII. század második felének német költészete. Így kap az óda fokozottabban elégikus tartalmat, így lel követőre az idézett poétikákban körülírt, klopstockinak is nevezhető (enthusziasztikus) óda. Nem gyökeres változásra, hanem lassú fejlődésre gondolunk, az óda és az elégia jól észrevehetően különbözik egymástól, de bizonyos elemei, pl. Berzsenyiné, egymásba játszhatnak. Az óda mindinkább valóban gondolati, reflexív műnemmé nemesedik, amelyet a tisztán bölcséleti lírától a benne helyet kérő és kapó érzelmi momentumok különböztetnek meg. A költő jelen van a versekben akkor is, ha nem I. szám 1. személyű a költemény, a megszólítások személyes jellegűek, az állásfoglalás nem annyira absztrakt-általános, mint inkább vallomásszerű (pl. Verseghynél).⁶ Csokonai ódáinak két könyve nemcsak ódákat tartalmaz, az ódának itt antik értelmezésével állunk szemben. Ám a felvilágosult klasszicizmus műfajainak rendszere szerint ódáinak nevezhető alkotásaiban is újító, erőteljes szubjektivitása, az ódaitól eltérő tárgyválasztása, dramatizálása már Vörösmarty felé mutatják az utat. Hogy az ódának volt egy szelídebb hangú, városibb változata is, méghozzá Virág Benedek lírájában, arra Szauder József szemléletesen mutatott rá.⁷ Berzsenyi viszont megkísérik, hogy a deákos

CSETRI Lajos: Kazinczy „A tanítvány”-a. ItK 1969. 259—260. Ez utóbbiakban értékes anyag található.

⁵ Ha ódáról beszélünk, akkor a klasszicizmus óda-felfogását igyekezünk interpretálni. A közkeletű irodalmi lexikonok is lényegében ezt teszik. Vö.: Kleines Literarisches Lexikon. Vierte, neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Dritter Band. Sachbegriffe. Bern—München 1966. 287. Az óda történeti fejlődését vázolja föl, élesen megkülönbözteti más műnemekről, pl. a himnuszról. Kissé leegyszerűsített meghatározást ad egy másik mű: Dictionnaire des Littératures, publié sous la direction de Philippe van Tieghem avec la collaboration de Pierre Josserand. Tome troisième. O—Z. Paris 1968. 2901: «Ode: Poème lyrique d'abord consacré à chanter la grandeur humaine, puis admettant tout contenu sentimental ou émotif, à l'exclusion d'un récit (mot féminin en ce sens). Ce genre est caractérisé par la division en strophes organisées de la même manière tout le long du poème ou formant des groupes homogènes.»

⁶ A magyar „horatianizmus” ódaváltozatairól: TRENCSENYI WALDAPFEL Imre: „Magyar Horatius”-Horatius Noster, Bp. 1943. 188—193.

⁷ Ihletek és műzsák Virág és Berzsenyi között — Az Estve és az Álom. Bp. 1970. 272—284.

és a felvilágosult klasszicizmus ódáit hozza szintézisbe, az antik reminiscenciákat és az elvontságot a szubjektum vallomásának hitelességével ötvözze egybe, a rendi-hazafias mondani-valót és a régi értelmű virtuosokra hivatkozó nemesi-birtokos magatartáshelyzet korszerűtlenné válásának megsejtését az egyetemes elmúlás-reménykedés távlatába helyezze; a horatiusi közhelyeket a legszemélyesebb gondolatok-érzések kifejezésével hitelesítse. Berzsenyi alkalmi, főúri személyekhez intézett ódáiban részben Kazinczy elvei szerint jár el, ti. a megénekelte személyről a tárgyra helyezi a hangsúlyt, csakhogy Kazinczy maga húzza meg a határt az ő és Berzsenyi költészetének stílusa között, saját klasszicizmusát nevezve „tisztá ízlet”-űnek.⁸ Nem vitás, hogy Berzsenyi is Vörösmarty előtt töri az utat.

Vörösmarty azonban szinte kizárólag zsengeiben, a Zalán futása előtti korszakban járja azt az ösvényt, amit Baróti Szabó, Virág és Berzsenyi törtek, később már más irányba tart, megújítva, átértékelve, korszerűsítve, a romantikába transzponálva Baróti Szabó, Virág és Berzsenyi műfajait.⁹

A műfaj történeti és elméleti vizsgálatok irodalomtudományunk mostohagyermekai. Pedig éppen a mi irodalmunkban, ahol az időbeli etolódás miatt még a korstílusok uralma idején is csupán a stílusok együttéléséről, egymásmellettségéről beszélhetünk, az egyes műfajok és műnemek vizsgálata éppen a megvalósult stílusvariáns vagy stíluszintézis föltérképezéséhez segíthet. A klasszicizmus különféle változatai elfogadták a korszaknak az antikok, majd Boileau által megerősített-kodifikált műfaji hierarchiáját, legfeljebb az adott kereteken belül tapintották ki a lehetőségek határpontjait. A romantika érezhető kedvvel rombolja le a szilárdnak hitt műfaji építményt, s főleg a lírában mossa össze a műnemeket. A. W. Schlegel szellemesen fejti ki, hogy a romantikus művész az eddig ellentétesnek tartott elemeket párosítja össze, látja egyben.¹⁰ Ha a magyar romantika műnemeire vetünk egy pillantást, igazoltnak érezzük Schlegel kijelentését: a hagyományos retorika párosul a gyöngéd érzélemmel, a közvéleményt mozgósító felhívás a bölcséleti-reflexív elemmel. Vörösmarty a műnemekben fordulatot hajt végre: az 1820-as esztendőben az eposzt értékeli át, a kiséposzt, a széphistóriát, a scotti—byroni metrical romance lehetőségeit próbálva, ugyancsak a 20-as években kísérletezi ki a romantikus balladát, korábban frott krónikás verseit újra kidolgozva, megteremt az elégia tiszta típusát is, majd a 30-as években a kispika újabb variációit valósítja meg. Ugyancsak nagyobb szerephez jut a dal, Vitkovics és Kisfaludy Károly példája nyomán a zsánerkép és a helyzetdal követel helyet Vörösmarty költészetében. Majd a színmű lehetőségeit próbálja végig a nemzeti drámatól a mesei-tündérajátékszerű bölcséleti játékig, illetve a lovagi és a romantikus tragédiáig, a vígjátékig. De figyelme kiterjed a legendára, a szabadabb lebegésű versekre is. Feltűnhetett, hogy e műfajteremtő, „innováló” törekvéseit érintve, nem szóltunk az ódáról. Egyszerűen azért, mert 1823-ban *A lanthoz* c. elégiás ódája egy jó darabra lezárja az ódatermést, az ódába kívánczók gondolatok részben az eposzok (Zalán futása, Eger) betétként ható retorikus-elmélkedő részeibe kerülnek, részben korszerűtlenné vagy illúzióvá fakulva átadják helyüket az új gondolatoknak. Vörösmarty számára — főleg a kijózanító 1825-ös országgyűlés után — már nem kizárólagosan gond a nemesi-birtokosi magatartás-helyzet válsága. Ha nem szakad is el a nemesi-hazafias gondolatkörtől, a reformkor polgárosodásra törekvő világa élteti költészetét. Ő maga is új helyzetbe kerül; azáltal, hogy előbb szerkesztőként-fordítóként, majd akadémikusként-költőként már csak alig vagy egyáltalában nincs rászorulva a mecénásokra, szellemi munkából él, egész lényét átadhatja az irodalmi-kulturális harcoknak, fokozottan koncentrálhat a par excellence költői-művészi problémákra; szerkesztőként tudatosan tallóz a kor legmodernebb poézisét, a hindu drámát, a svéd, a francia, az angol romantikát tolmácsoló folyóiratokban (pl. *Das Auslands*ban),¹¹ fordítá-

⁸ SZAUDER: i. m. 121.

⁹ HORVÁTH Károly: *A klasszikából a romantikába*, Bp. 1968. 102—127.

¹⁰ *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur*, Heidelberg 1817. III. rész 14.

¹¹ FRIED István: *Vörösmarty és a Tudományos Gyűjtemény*. ItK 1968. 644—658.

saival mintegy fölméri a magyar nyelv romantikus megszólalásának lehetőségeit. Ilyen helyzetben nem érdekli az óda; mint az avult klasszicizmus műnemétől fordul el tőle. Milyen jellemző, hogy mikor felszólítják, fordítaná le Lobkovitz Hassenstein Bohuslav *In Aquas Carolinas* című ódáját, először „semmi vonzót” nem talált benne, majd „utóbb kedvem jövén megkísérteni nyelvünket, . . . lefordítottam.”¹² A megjegyzésből világosan tűnik ki, hogy nem az ódai tárgy, hanem az ódai nyelv érdekelte, s az elkészült fordítás valóban mozgalmasabb, izgatottabb vers, mint az eredeti. Vörösmarty nem áll egyedül abban, hogy az ódairással fölhagy. Mickiewicz az *Óda az ifjúsághoz* c., a klasszicizmus és a romantika határán elhelyezhető verse után a ballada, a szonett, a terjedelmesebb epikus költemény kidolgozására fordítja erejét, de hasonlókat tapasztalunk Puskin pályáján is.

A hétéves szünet után 1830 novemberéből való Vörösmarty első, már nem régi típusú ódája: V. Ferdinánd királyhoz. Még ez is csak kísérletként tartható számon. A múlthoz köti tárgya, néhány, a múltból örökölt, bár új értelmet sejtető kifejezése, a „megdicsőült hajdan erősei”-nek idézése, a jelen gyáva fiainak, korcsainak ostorozása (mely a kor kelet-közép-európai klasszicizmusainak kedvelt fordulata), nemzetképe, melynek lényeges jellemzője, hogy Mária Teréziáért „ingyen adá csatavészre lelkét”. Azaz számos rekvizitumot még Baróti Szabó is a magáénak mondhatna, részletei mintha valóban a múlthoz kötnek. De csak a részletek! Igaz ugyan, hogy a gyáva fiak, a korcsok, az ősmagyarok önmagukban a deákos klasszicizmus, majd Berzsenyi kifejezései, de Vörösmarty az Akadémia nyelvmető—nyelv-művelő szerepével kapcsolatban említi őket,¹³ „a megdicsőült hajdan erősei, csaták s jeles tett” csupán hangulati előkészítőként szolgál, a hangsúly mindinkább a „nagyra született fiak”-ra esik, azokra, akiknek példája nyomán az újonnan megkoronázott magyar király 10 000 aranyat adományozott az Akadémiának; a hangvétel emelkedettsége nem az egyetemessé emelést célozza, hanem a nemzeti művelődés új lehetőségeinek ünneplését. A költő jelen van a versben, azt fejt ki, hogy ő miért nem szólt a gyáva fiakról, s most miért zengi az adományozót. Nem szentenciát fejt ki, nem megállapításból, hanem vallomásból indul ki, e vallo-mást erősíti, majd ellenpontozza. S ennek az ellenpontozásnak az ürügyén énekl meg — nem annyira az adományozót, mint inkább — az adományt. A költemény nyelve is az izgatottságot fejezi ki. A szókinccs rétegeből az összetett szavak bősége ölik föl: jelenkor bábművei, örömberegő, hálabuzgón, kegyadás, díszneveddel, hálakönnyű, népvézérlő, hétmagyar, tét-tevő, nemzetölő, példaadó, messzeható, csatavészre, s ezek jó része egyszeri, alkalmi összetétel, igaz, nem mindegyik mondható sikerültnek. A jelzők közül néhány még az eposzokból származik (ősz Úgek, népvézérlő Álmos), másik része azonban már a romantikus óda kép-kinccsét előlegezi, a későbbi Vörösmarty-versekre utal: bitang nép, tét-tevő kor, lelki halál, bús, nemzetölő veszély, setét özön, messzeható riadás. A vers személyes jellegét biztosítja, hogy vagy az I. szám 1. személyű alakot használja, vagy megszólít, esetleg kérdez. E megszólításokban-kérdésekben ott lappanganak még a klasszicista óda retorikus elemei, ünnepélyes szóközi fogásai, de a költő a közvetlen jelenléte tompítja e hatást, s inkább a meghatottság, a nemes adományon érzett őszinte megrendültség irányába viszi a verset. Egy villanásra a Szózat nemzethalál-látomása is elének kerül, de a költő a sötét színeket inkább azért festi, hogy a jelen fénye annál jobban érvényesüljön.

¹² TudGyűjt 1829. IX. 100—104.

¹³ Az óda keletkezéséről: Vörösmarty Mihály *Összes Művei* II. Kisebb költemények II. (A továbbiakban: ÖM.) Sajtó alá rendezte: HORVÁTH Károly. Bp. 1960. 402—407. Horváth Károly megállapítása egybevág elemzésünkkel: „Vörösmarty ódájának hangja, gondolatmenete mindenesetre teljesen elüt a koronázás alkalmával írt alkalmi versezettől.” (406.) Ennek — gondolom — nem csak a tehetség különbözősége az oka.

A következő Vörösmarty-ódára majd három évet kell várunk. Az 1834-es Aurórában jelenik meg (tehát már 1833-ban megírt vers) a „Kisfaludy Károl’ emlékezete”.¹⁴ Az V. Ferdinánd királyhoz — bármily igaz lelkesedés, őszinte hála vagy tisztelet szülte — csak kísérlet, csírájában, kifejezéseiben leljük pusztán meg — és kissé mesterkélt módon — a későbbi ódák jellegzetességeit. A *Kisfaludy Károl’ emlékezete* józan, szinte tárgyilagos vers, a fájdalmas veszteség 1830 novemberében—decemberében epigrammákban tört föl. Mi készíthette költonket, hogy 1833-ban ismét fölidézze a halott írótlárs emléket? Hiszen 1831—32-ben írt rapszodikus formájú költeményt (*Vágy*), epigrammákat nagy bőséggel, népies mődalokat, balladákat, még egy anakreoni külsőbe öltöztetett paródiát is (A hivatlan dalosok), mindenestre inkább a kisebb epikus költemény kimunkálása, a népies helyzetdalok különféle változatainak kipróbálása a fő törekvése, s ezáltal még a 20-as évek magyar költészetétől is eltérő, mélyebb intenzitású líra-epika megvalósítása. A *Kisfaludy Károl’ emlékezete* váratlanul jelenik meg, az eddigi Vörösmarty-kutatás nem keresett, így nem is találhatott rá magyarázatot. Annál inkább kelti föl érdeklődésünket e vers, minél tovább vizsgáljuk. A 34 soros költeményből csak nyolc sor alkalmazható közvetlenül Kisfaludyra, a többi elmélkedés, bölcselkedés. E nyolc sor sem méltatás, hanem kesergés, panasz, olyan általános érvényű mondánivaló, melyből csak annyi illik a költőtársra, hogy szép férfikora munkabíró delén halt meg. Vörösmarty 33 éves volt, amikor ezt az ódát írta. A józan, tárgyilagos fejtegetések mögött fölizzik a személyes élmények parazsa, a munkáját bevégezni képtelen férfié, azé, aki még csak „félíg kész remek”-et alkothatott; lesz-e, aki továbbharcolja a megkezdett harcot? Akad-e „új hős” az „idő előtt” elhunytak helyett? E kétségek — minden bizonynyal — a Vörösmartyéi! Ha e vers szövegkörnyezetét vizsgáljuk, a kétségeket kifejező költemények sorozatát vehetjük szemügyre. A *Magyarország címere* sürgeti a haza fiainak szent „akaratját”, Az *átok* kétségbeesetten panaszolja az átlak alatt nyögő föld, a hon boldogtalanságát, az *Etele* szinte leszámolás a múltábrázolással, Isten ostora „égete, rombola, tűnt”. Az *Egy kibújdostt vég óhajtlása* a *Szózat* felé mutat, a „rabigá”-ba tört nemzet bukásának oka: „viszály, orgyilok”. Napóleonnak is buknia kellett, a „sáralkatú ember” s az irigy istenek miatt, majd az öreg Toldit s a sírba hanyatló Szép Ilonkát eleveníti meg a költő. Itt már nem „egyetememes lírai részvét”-ről¹⁵ van szó, nem kozmikus látomásokról, hanem a mindennapi élmények fakasztotta, fájdalmasan józan, fehéren izzó szenvedélyről beszélhetünk. Ha az V. Ferdinánd királyhoz c. óda még csak kísérletként értékelhető, az ott megpendített eszmék 1833-ra megérlelődtek, akkor a *Kisfaludy Károl’ emlékezete* már a kibontakozás dokumentuma. A költő most a háttérbe húzódik, nem szükséges kilépnie a verssorok elé, a panaszok, a gondok annyira a sajátjai. Még halványan utal Horatiusra, a mindent lebíró halál gondolata talán az I. könyv 28. carmenjét (De Archyta: Occidit et Pelopis genitor conviva deorum . . . stb.) idézi, de a *Csongor és Tünde* tudására és fejedelmére is gondolhatott (A bölcsön tudomány, erő Nem tágt a hadak hírkereső fián . . .). A költemény hangütése is meglepő, a megállapítás (Elhunyt visszajöhetetlenül Bár érette egész nemzet epedne is) a változtathatatlanságba belenyugvó, de fájdalmát rejteni mégsem tudó költőre vall, aki önkínzó kétségbeeséssel tart seregszemlét a halálba térőkről. Majd ismét meglepő fordulattal a 40-es évek nagy gondolati verseit előlegező ellentétre bukkanunk. A jók és a jámborak korai halálával szemben

„Míg földön nyomorút s bitort
Hosszú életi kín ’s gyilkos öröm maraszt,
'S földnek ’s égnek is ellene
A’ véres hatalom bíbora szörnyeit
A’ szent emberiség nyakán
Késő ’s gyáva halál szenvedí ülniök.”

¹⁴ ÖM II. 443—444. A jegyzet nem ad felvilágosítást a vers közvetlen keletkezési körülményeiről.

¹⁵ HORVÁTH János: Tanulmányok. Bp. 1956. 248—249.

Ezután tér rá a címben megjelölt tárgyra, szól a korán elhunyt költőtársról. De csak róla-e? Vajon az emberélet útjának felére ért Vörösmarty nem inkább csak ürügynek használja-e Kisfaludy emlékeztét, hogy legsajátabb gondjairól, a munkáját-terveit félbeszakasztó haláltól való félelméről — így, áttételesen, a barátot és a harcostársat gyászoló mondatokba rejtetten — szólhasson? Vajon a megelevenített gondolatok közt feszülő ellentét nem annak a külsőségeit tekintve objektív hangvételű, a mélyebb rétegeket kitapintó elemzés által azonban szubjektívnak nevezhető, romantikus mondanivalóval zengő óda sajátossága-e ez a rejtezködés? Talán Kisfaludy siratása alkalom a hazafi és a költő számára, hogy gyötrő kétségeit kimondhassa. Hiszen a vers további részében mintha megfeleledkezne Kisfaludyról:

„Lángészt ünnepel a' világ,
S tündöklő nagyjai hunyta fölött keserg...”,

s mikor visszatér a nemzet gyászára, akkor az *V. Ferdinánd királyhoz* c. ódából ismert „nagyra szülötteket” állítja elének, akiket a Napóleont is üldöző-irigylő „kaján végzet” taszít a korai halálba, mielőtt küldetésüket teljesíthették volna. S a jövőt is csak vívódások között várhatja a költő. Az óda különleges helyet foglal el Vörösmarty 1833-as versei között, s ezt a nála rendkívül ritka glykoni és asklepiadesi sorok kombinációja is mutatja, a versformával is érzékelteni akarja mondandója fontosságát (e versnemmél ifjúkori ódáiban találkoztunk: Ódák IV—V. 1817—18-ból. A IV. számmal jelölt ódán Berzsenyi Vitkovics-hoz címzett episztolájának némi hatása érződik).¹⁶ Az időmértékes verselés itt már nem a klasszicizmus műneimeire utal, hanem csupán keretet ad, jelzi az ódai külsőséget, s azt új — romantikus — tartalommal tölti meg. A tartalom romantikus: egyéni érzést, panaszt emel nemzeti és nemzeti érzést, panaszt forrósit egyéni érdekűvé. Gáldi László az *V. Ferdinánd királyhoz* intézett ódáról állapítja meg: „Klasszikus formában ilyen egyszerűséghez, s egyszersmind drámai feszültséghez Vörösmarty előtt egyetlen költőnk sem érkezett el.”¹⁷ A *Kisfaludy Károly emlékeztetésében* — ha lehet — még egyszerűbb a költő, itt már nem találkozunk a múltat idéző rekvizitumokkal, a jelzők expresszivitása (vágyó szem, életi kín, gyilkos öröm), a szigorúan célra törő előadásmód a drámaiságot fokozza. Az egyszerűség a szerkezeti fölépítésben is érezhető: a halál hatalmát és nem érdem szerinti pusztítását mutatja be az első 16 sor, a további nyolc sorban panasolja el a költő Kisfaludy korai elhunytát, majd a világ és a nemzet gyászának megrendítő hangjaival, a lemondás és a kétség keserveivel záródik a költemény, amely egyébként ellentéteket sorjáztat: a jók és az érdemtelenek, a férfikor dele és a sír árnya, a nagyra szülöttek és akik nem lehetnek igazán nagygyá között feszül az ellentét, a tartalmas, de végig nem élhető élet okozza az égő fájdalmat és a nemzeti veszteséget. A bölcséleti elem erős jelenléte miatt nem elégia ez a vers, csak elégikus óda, de már nem a klasszicista poétika szabályait követő. Jelzők egy olyan úton, amelynek jelentős állomása az 1837-ben megjelent költemény, a Berzsenyi emléke című. Ha a Kisfaludyt sirató óda olvasásakor feltűnt a három esztendő távolság az esemény és az arra vonatkozó mű között, itt kisebb mértékben ez a helyzet. Ott az „emlékezete” jelölt bizonyos távolságtartást, azt, hogy az elhunyt költőtársat megidézi Vörösmarty. Berzsenyiről sem közvetlenül a halála után született meg a gyászvers. Az 1836. február 14-én meghalt poétáról — a kritikai kiadás szerkesztője szerint¹⁸ — valószínűleg csak a Kőlcsey-emlékbeszéd elhangzása, azaz szeptember 11. után született meg a sirató óda, e véleményt támogatja a költemény hangvétele, az ismét csak általánosságban Berzsenyire

¹⁶ ÖM I. 76—78., 489. — MOSONYI József: Az ifjú Vörösmarty. Bp. 1943. 28.

¹⁷ Vers és nyelv — Nyelvünk a reformkorban. Bp. 1955. 549.

¹⁸ ÖM II. 658. Talán pontosabb volna, ha 1836. szeptember 11. és 1837. januárja (az emlékbeszéd elhangzása és a megjelenés napja) közé tennénk a vers megszületésének dátumát. Épp a Berzsenyi-motívumok felhasználása bizonyítja, hogy Vörösmarty „előtanulmányok” után fogott e költeményekhez, tehát elkészültéhez több időre volt szüksége.

illő s csupán mintegy 8–10 sorra vonatkoztatható közvetlen utalás. Vörösmarty olvasója-tisztelője volt Berzsényinek, zsenyéiben a kutatás Berzsényi-motívumokra lelhet, bár a közvetlen Horatius-olvasásnak legalább olyan fontos a szerepe.¹⁹ Ez a költemény szintén Berzsényi emléket idézi, a Berzsényi-versek motívumait fölhasználva lényegében óda formájában rajzol költő-portrét, amelynek csak néhány vonása juttatja eszünkbe a megénekeltet, inkább Berzsényi idézése ürügyén ábrázolható *önportrénak* fogható föl. A „szűvarázló hang”, a „dal hatalma”, a „lángkebelű fiú”, a szerelmet, szelíd panaszt daloló énekes, az ihletett, merész dalú költő, dalainak árján ég-föld lebegnek, a dalok lélekadó ura csak Berzsényit festi-e? Nem Vörösmarty képzelete teremtette-e meg a sípot, mely „Szózatot és minden hangok hamar eltanulója Lón?” Nem ő tanította-e a gyermekifjú Hadadúrt a varázsos dal tudományára? „Csak maga bájosan és tisztán zendül meg az ének És a forgószél erejét is megszelídítve, Földet, eget, tengert örömmámulatba merít el...” (*Délsziget.*) Majd ha a két költő verseinek motívumkészletét egybevetjük, látjuk, hogy Berzsényi távolról idehangzó mondatai-témái transzponálva találhatók meg Vörösmarty ódájában. A motívumok egymás mellett szemlélése során bizonyíthatjuk, hogy Vörösmarty költészete felől tekintve, Berzsényi még a klasszicizmus képviselője, ha nem is oly „tisztá ízlet”-űé, mint Kazinczy. A másik megállapítás Vörösmarty két ódájára vonatkozik. Míg a Kisfaludy emléket idéző a kétség költeménye, ez a vers a bizakodásé, a költő küldetésének eredményességében hívő — kis túlzással írjuk le! — prófétáé, aki majd a Liszt Ferenchez írott, romantikus dallamú, hősi hangzatú, egész nyelvi zenekart megszólaltató ódában fogalmazza meg végérvényesen a reformkor egy szakaszának költő- és nyelvészmenyét. A *Berzsényi emléke* összegezés, az ódai próbálkozások summázata, és egyben az első tiszta képletű, az egyetemességre hivatkozást mellőző *romantikus óda*.

Itt tehát nem az egyetemes távlatba emelés (magasztosítás) eredményez feszültséget, hanem egy újfajta költői magatartás-helyzet — költőre emlékezés alkalmából megvalósuló — körvonalazása. Tanulságos, ha csak épp az újszerűség miatt, futó pillantást vetünk Csokonai, Berzsényi és Vörösmarty ilyen tárgyú vallomására, ars poeticaszerű költeményrészleteire. Csokonai költészete a felvilágosult klasszicizmus ideálvilágába emelkedik,²⁰ bár az emelkedés és az onnan lebukás tragikumát is ábrázolja:

„Olykor hevítvén lelkemet is belől,
Új képzelések s büszke vetélkedés,
Lantot ragadtam, s a lapályos
Dácia természetjén danolván
A földnek aljáról felemelkedém;
A felleg elnyelt, mennyei képzetim,
Mint az habok, felfogtak, s úsztam
Gondolatim csuda tengerében.”

Berzsényi „lesbosi hárfá”-ján a neoklasszicizmus műzsáinak énekét kíséri, a költőtől fennköltséget, emelkedettebb tónust vár:

„Láng az éneklő, heve forr dalában,
Ömledő bőség, magasabb csapongás
Önti ki lelkét.”

Vörösmarty költője: lángkebelű fiú, szózatja harsány, zengeménye elragadó; nem a poeta száll az ideálok messzi honába, hanem dala köszönti a napot és a nap urát. Az ének a teljes életet varázsolja elénk, hallatára az „álszív visszadöbrent, 'S a' kifajult czudarok dagálya Megszégyenült...” Osztályrésze az évülhetetlen ifjúság, a „jelest” rejtheti a sír, dalai hal-

¹⁹ E kérdésekről összefoglaló jelleggel: l. a 9. jegyzetben i. m. megfelelő fejezeteit.

²⁰ SINKÓ Ervin: Csokonai. Novi Sad 1965. 241–242. — SZAUDER: i. m. 220–221.

hatatlanok, csak mosolygják a sorsot, időt. A mindent átható, varázshatalmú dal apoteózisa ez a költemény, hangvétele szintén emelkedett, de már nem a neoklasszicista költő szent lángját, magasabb csapongását festi a művész, hanem a költészet erejében, küldetésében és győzelmében hívő romantikus poéta vall, zengő hangon, áradón. A költőnek nincs már szüksége a mitológiai alakokra, amelyek az olvasó klasszika filológiai műveltségére hivatkoznak, s így támogatják az egyetemes érvényűnek szánt mondanivalót. Vörösmarty Hadadúr varázs-sípját szólaltatja meg, a diadalmas költő hangját halljuk. Ismét kérdezzük: vajon csak Berzsenyi életútját, sorsát ábrázolja-e a vers? Azét a költőt, akinek az 1817-es kritika utáni korszakát az önkritika megragadó fájdalomával emígy ábrázolta Kőlcsey Ferenc: „Berzsenyi még élt, de mélyebben vonult magába; lassanként elnémult az ének szózata; komoly vizsgálat foglalá el az alkotó költészet helyét...”²¹ Talán elégtételt akart szolgáltatni Vörösmarty az elnémult költőtársnak. De ezt az alkalmat a romantikus költő-portré kidolgozására használta föl. A vers Berzsenyi-motívumai csak távolról csengenek ide, inkább a kifejezésbeli azonosság-hasonlóság esetével állunk szemközt. E kifejezések azonban megváltozott értelemmel, másutt és másképpen mutatkozó helyzeti energiával lendítik előre a költeményt. A kezdő szakaszokban — szinte a Berzsenyi-motívumok erősítésére — horatiusi utalásokat vélünk fölfedezni, az I. könyv 31. carmenjének (Quid dedicatum poscit Apollinem) tömörített-transzponált, romantizált változatát, a csöndes élet, a derűs aggkor, az éneklés vágya nem elégítheti ki a romantikus költőt, ő a dal hatalmát kéri, édes-erős szót, hogy megeleveníthesse látomásait, szüvarázsló hangot óhajt, hogy elképzeléseit a dal valóságára válthassa. Ezek után szembesítjük Vörösmarty költeményét a Berzsenyi-versek rokon motívumaival:

Vörösmarty

„Nem kérem, oh sors! kincseidet, nem az
Uralkodó kényt és ijedelmeit,
Sem harci pályán a' megöltek
Véréivel ragyogó szerencsét:

Gond és irigység mostoha tárgyait,
Csak a' mi keblem mélyeiben buzog,
Csak a' mit elmém tiszta lapjain
Írva hagyott az örök teremtés.

Oh adj nekem szót, édeset és erőst,
Azt szüvarázsló hangba kiönteni:
A' dal hatalmát add nekem, sors!
S megfizetél ez egy életemre.”

Így esdekel a lángkebelű fiú;
'S mit kért, megadták dúsán az égiek:
Szózatja harsány 's áradatként
Elragadó leve érzeménye.

Dallott szerelmet, dalla szelíd panaszt
'S megédesült a' fájdalom ajkain;
Dalt zenge a' muló örömnök
'S az maradóbb 's magasabb öröm lón.

Berzsenyi

„Más tárogasson maeoni kürtöket,
Alcid s Pelides isteni tettein (...)
Én itt, ez elzárt béke homályain
Itt, e romános Tempe vidámjain
Öntöm ki szivem gerjedelmét
Sokrat ölébe Anakreonnal.”²²

Váltja örök romolás s teremtés.”²³ „egymást

„Akit Cypris ölel s delphusi láng hevít,
Nem szállít ki hajót Bengala öblein,
Tajtékos paripát sem zaboláz keze.”²⁴

„Láng az éneklő, heve forr dalában”²⁵

„Édes keserved mennyei hangzati”²⁶
„Édes éneklő! ligeten, virágon
Andalog Muzsád vegyes illatok közt,”²⁷

²¹ Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett — Kőlcsey Ferenc Összes Művei I. Bp. 1960. 732.

²² Melisszához.

²³ Amathus.

²⁴ Az én műzsám.

²⁵ Emmihez.

²⁶ Kisfaludy Sándorhoz.

²⁷ Téli Takács Józsefhez.

Az ihletettnek ajkairól dicsőn
Kelt a' merész dal, meghaladá porát
A lomha földnek s fellegen túl
A' napot és nap urát köszönté.

Ég, föld lebegtek a dalok árajai;
Feltűnt az élet s minden alakjai
'S a' nagy jövőndő fátyolában
Rémületes temető világa.

'S milly lelkesítő hangja emelkedék
Hozzád, te féltett 's hőn szeretett haza,
Mídön királyi homlokodnak
Vészbe merült koronája ingott!

Hány hű fiadnak zenge magasztalást,
A' hivek és jók tapsai közt: míg az
Ál szív ijedve visszadöbrent
'S a' kifajult czudarok dagálya

Megszégyenült a' honfrierény előtt.
'S ő e' daloknak lélekadó ura,
Mint a'ki végzé alkotását
Egy kicsi bár, de nemesb világnak,

Megnyugodott a fáradozás után;
Megeríte, a'mit ritka szerencse ad:
Évülhetetlen ifjúságát
Múveiben örökölt eszének.

Most síri éjféli leplezi a' jelest;
De a' setétlő bús ravatal fölött
A halhatatlanság füzere

Sorsot időt mosolygva fénylik.

„A legmagasb menny s aether Uránjai,
Melyek körülted rendre keringenek,
A láthatatlan férgék a te
Bölcs kezeid remekelt csodái.

Te hoztad a nagy Minden ezer nemét
A semmiségből... ”²⁸

„Elrémülve tekint, oh temető, reád,
A tündér hatalom s a ragyogó dagály.”²⁹

(A magyarokhoz II.)

„Te mint az orkán s mint az olympi láng,
Megráztad a gőztorlatok éjjelét,
S villámszavad megszégyeníté
A gonoszok s czudarok dagályát.”³⁰

„Bizton tekintem mély sirom éjjelét.”³¹
„Magszeged reptét az örök tűnésnek;
Néma hamvvedrek mohait bíborral
Fested, és a bús ravatalba fényes
Életet öntesz.”³²

„Mint a szerencsés harcos Olympián (...)
Mosolygva nézi lelkesedett szemem
A bajnok ragyogó szobrait és halált...”³³

A fentiekben már bemutattuk a kezdő szakaszok alig érezhető horatiusi ihletettségét. A rokonnak tetsző Berzsenyi-motívumok is legalább olyan távolról sejlenek föl. Berzsenyi halmozza az antik hivatkozásokat, jelzői erőteljesek, kiemelő értékűek, ám mindkét versrészlet antik hivatkozásai a mintaként a korszak elé magasodó, a tiszta emberség példájául szolgáló világ megidézésével figyelmeztetnek a költői helyzet nem mindennapi voltára. A harmadik személyű alany elidegenítőleg, távolságot hangsúlyozólag hat, az első személyű válasz később csap rá (második idézetünk egy további szakaszában jelenik meg az 1. személyű alany!),

²⁸ Fohászodás.

²⁹ A temető.

³⁰ Wesselényi hamvaihoz.

³¹ Fohászodás.

³² A múzsához.

³³ Bárá Prónay Sándorhoz.

az *ő-én* viszonylat szembeállítására hasonló eszközökkel, mitológiai-antik utalással történik, ezért az elidegenítés, a távolságtartás csak látszólagos, nem két világ feszül egymásnak, hanem kétfajta szemlélet, amelynek egyike, a hadakat dicsőítő sem gyűlöletes (erről a jelzők: *maeoni, isteni, tajtékos, harsány* tanúskodnak), csak idegen, más. Vörösmartynál is az *ő-én* viszonylat kerül egymással szembe, de itt már két világ végzetes ellentétéről van szó: a kincs, a kény, az ijedelem, a harci pálya, a megöltek vére az *ő* birodalmába tartozik, a szubjektív indítás (idézőjellel, *nem kérem*) eleve elhatárolást-távolságtartást, elutasítást jelez, s amit az *én* körébe sorol: nem több és nem kevesebb, mint a „szüvarázsló” költészet, amelynek romantikus tartalmáról már szoltunk. Ezt egészítik ki a Vörösmarty-vers 5. szakaszába szintén csak nagyon messziről és bizonytalanul csendülő Berzsenyi motívumok. Berzsenyi szűkeségnek véli, hogy Kisfaludy Sándor „mennyei” hangzatairól szóljon, Téli Takács Múzsáit idézze; Vörösmarty a lángkebelű fiú dalát zendíti meg, a dal édesítő-szebb világba emelő erejét dicsőíti. De ez a szebb világ nem a múzsák hona, hanem — mint a következő szakaszból kiderül — a végtelenre tárt birodalom, amelyet nem egy pantéisztikusán fölfogott istenség-eszme (ennek antik eredetére utal az Iliászból vett mozzanat: Zeusz világokat rontó szemöldökéről) igazgat, Vörösmartynál a költészet, Hadadúr bájsípja eleveníti meg „a nagy Minden ezer nemét A semmiségből. . .” A *Berzsenyi emléke* következő versszaka esetleg „A magyarokhoz” (Romlásnak indult. . .) ostorozó hangjára utalhat, de vonatkozhat a Kőlcsey-émlékeszéd egy kitételére is: „a magába vonult s címeikkel nem ragyogott férfióban azon kevesek egyike van eltemetve, kik a sülyvedés szélén gyakran állott magyar nemzetre való dísz hoztanak”.³⁴

A következő motívumrokonságot bizonyítja a „czudarok dagálya” megfelelés. Berzsenyi — ahol csak teheti — legalább egy antik reminiscenciát földidéz, ám ez az óda a túlságos tömörség miatt szinte érthetetlen, az erőteljesség közel áll a zavarossághoz. Wesselényi dicsőítése — a túlzások miatt — nem egészen hat meggyőzőnek. Vörösmarty éppen ezért küzdi le a szeretetteljes dicsőítésből fakadó túlzás veszélyeit, mivel már korábban példázta a dal varázshatalmát.

A vers befejezésével párhuzamos Berzsenyi-sorok egy méltóságteljes, az érzéseket megfigyelmeztet gyászinduló ritmusát idézik, a megbékélés nyugalma árad el a verseken, mérték-tartást érzünk a jelzőkben (örök, néma, bús, fényes), fentebb stílt a főnevekben (repte, túnés, bíbor, ravatal, élet), a részlet — mint ahogy az egész költemény — a múzsai hatalmat festi. Érdemes megfigyelnünk, hogy a Vörösmarty-költemény több szót tekintve hasonló a Berzsenyi-versrészlethez (bús, ravatal, fényes-fénylik). Míg Berzsenyi valamiféle időtlen, talán az ideávilágba szálló, „örök túnés”-t idéz föl, majd részletezi a temetői jelenetet, s csak az utolsó mozzanat az ellentétpár második tagja, ti. a fényes élet, mely szintén része az ideávilágnak, addig Vörösmarty erőteljesebb, pontosabban körvonalazott képet ad: az ellentét is szemléletesebb lesz ezáltal. A „síri éjféli” és a „bús ravatal” (amely még a „setéltől” kiegészítő jelzőjével gazdagul) képeinek szinte pusztán az a szerepe, hogy a halhatatlanság gondolatát kiemelje. A „sors”-ot, amely adhat kincset, kénynt (rákényszerítheti bárkire az *ő* világát), s adhat szüvarázsló dalt (a költőt segítheti az *én* világának megformálásában), a költő a tőle kapott fegyverrel, a dallal győzi le, az utolsó szó: „fénylik”, végső nyugtázása a költészet győzelmének. Amit Berzsenyi múzsai ajándéknak hisz, azt Vörösmarty a sorstól követelte harcolta ki. Olyan költő a *Berzsenyi emléke* c. vers lírai hőse, akinek számára a költészet a teljes önkifejezés és létábrázolás eszköze, nem pedig egy magasabb, eszményi világ hírnöke.

A Vörösmarty-vers szerkezeti fölépítése is e véleményünket támogatja. Előbb megszólaltatja a lángkebelű fiút, mintegy a költői pályaküzdésből fakadó belső bizonytalanságot ábrázolja, a célokat vázolja föl, amelyeket meg akar valósítani. Ezt követi az ifjú- (a szerelmi költészet időszakasa), majd a férfikor (a bölceleti, a teljes világképet adó, a hazafias költé-

³⁴ A 21. jegyzetben i. m. 724–725.

szet időszakasza) bemutatása, amelyet az életművét kiteljesítő költő megérdemelt nyugalmanak, évülhetetlen ifjúságának, halhatatlanságának dicsőítése fejez be — koszorúz meg. Az ilyen sors nem adatott meg Berzsenyinek, az Vörösmarty vágyképe, eddigi költői kísérleteinek és a jövőt tervező szándékainak összefoglalása. A Berzsenyi-ódákról találóan állapítja meg Merényi Oszkár: „Erélyes koncentráció emeli az ódák stílértékét, amellet, hogy szerkezetük finom szövésű, és messze elágazó.”³⁵ Vörösmarty e költeményének jellege alapvetően más: semmiféle elágazást nem vehetünk észre, szigorúan csak azt mondja el, amire közvetlenül szüksége van, az életet, a győztesen — bár nem küzdelmek nélkül — célja felé törő költőt költészete kibontakozásán keresztül szólaltatja meg, minden szó a költészethez, a dalhoz kapcsolódik, ez a leggyakoribb szó (a *dal* és igei származéka: 7-szer, a *hang*: 2-szer, a *szó*, a *szózat*, a *hang*, a *zengemény* 1-szer-1-szer fordul elő). Az utolsó előtti versszakban pedig a *dal*, a *hang*, a *szó*, a *szózat*, a *zeng* és a *zengemény* a *mű*-ben összpontosul, ez a szó itt jelenik meg először a versben, jelentése összegező jellegű, a 13-szoros előzmény után — a verssor elejére, ritmikailag is hangsúlyos helyzetbe téve — a költemény kulcsszavának is tekinthető.

A *Berzsenyi emléke* visszaemlékezés és búcsú. Finomíthatjuk a kritikai kiadás szerkesztőjének tanulságos megállapítását. Szerinte: „Vörösmarty egyrészt költőileg ragadja meg Berzsenyi művészi mondanivalójának lényegét, másrészt az elhunyt költő stílusmotívumait és még egyszer megüti.”³⁶ Talán sikerült érzékeltetnünk, hogy Berzsenyi emléke ürügyén, de Berzsenyinek a neoklasszicizmus adta lehetőségeket a végsőkig próbáló és mégis lényegében a neoklasszicizmuson belül maradó költészetével ellentétben, megadva a végbúcsú tisztességét a költőnek, egy másfajta műfaj kikísérletezésére szolgált a téma. Vörösmarty jól ismerte Berzsenyi líráját, tulajdoníthatunk neki olyan stíluskézséget, hogy ha akarta volna, a Berzsenyi-versmotívumokat „berzsenyisebb”-re tudta volna formálni e költeményben. De nagyon tudatosan nem akarta, mert más volt a szándéka. Itt még megtartotta a neoklasszicista formát, az alkaioszi strófát (A *Liszt Ferenchez* c. ódában, ahol a romantikus művésznek nem életútját, dalát, hanem hitvallását zengeti ki, majd ezt is elveti), kiemeli az általa leg-sajátabbnak, leginkább az elődöt jellemzőnek tartott Berzsenyi-motívumokat, s egy ál-neoklasszicista, tulajdonképpen jellegzetesen romantikus művet alkot. Nem Berzsenyi problémáit visszahangozza, a „szűvarázsló dal” nem Berzsenyi költészetéről vall, hanem a sajátjáról, nem egészen stílusmotívumok, hanem tematikaiak kerülnek át — más hangszerelésben — a Vörösmarty-versbe. Ha csak futó pillantást vetünk egy rokon témájú Berzsenyi-költeményre (Az én múzsám: Akit Cypris ölel . . .), tüstént megállapíthatjuk, hogy még csak nem is a mitológiai antik külsőségek okozzák a legfőbb különbséget, hanem a magamérséklés, az önfegyelmzés következetessége. „A szent lelkesedés s képzelet árja . . .” Berzsenyi lírájának jellemzője, de maga tompítja énekének erejét-érvényét: „Nem mérkeztem arany lanttal az ó világ Bámult dallosival: nem ragad énekem a maeoni madár szárnyain ég felé . . .”, s még utolsónak tartott versében, A poesis hajdan és most címűben is csak megjéji: „Tündér változatok műhelye a' világ”, ám „szent” poézise az antikvitásban föllelhető ideávilág elérésére szolgáló eszköz. Vörösmartynak nem a poézis és nem a lelkesedés „szent”. (Mátsutt a béke: szent [A Guttenberg-albumba], ám e jelző alkalmazására hosszas töprengés után került sor: a béke előbb *boldog* volt;³⁷ illetve a *Liszt Ferenchez* c. ódában a hon *szent* nevére [a *Szép Ilonkában* még a hon *nagy* nevééről van szó] s a *szent* örömrre hivatkozik a költő, de a dal nem szent!). A *Berzsenyi emléke* a költészetéről szól, e versben nincs helye a „szent” jelzőnek. Vörösmartynak így a költészet nem eszköz az örök-ideális elérésére, az antikvitásban kifejeződött tökéletesség megközelítésére. A dalnak varázshatalma van, az önkifejezést szolgálja csupán, azt az önkifejezést, amely öntörvényű világot alkot, teljesebbet és izgalmasabbat, távlatosabbat

³⁵ Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 297—298.

³⁶ L. a 18. jegyzetben i. h.

³⁷ ÖM II. 707. és uo. a 256. és a 257. lap közötti facsimile.

és szenvedélyesebbet, mint amiről eddig tudtak. S ezzel az 1830-as évekre jellemző, új utakat kereső, önmagával szembenéző költőszándékai bomlanak ki elénk.

A Berzsenyi emléke ennek a költői *őnteremtésnek* ékes dokumentuma, és megsejtetése annak a költői világnak is, amely majd a *Liszt Ferenchez* c. költeményben bontakozik ki igazán. Egyúttal újít típusú óda, nem az „edle Einfalt und stille Größe” lírává személyesített-koncentrált változata, hanem a népiesbe forduló, illetve érzelmesbe-érzelgősbe hajló dallal szemben emelkedettebb-ünnepélyesebb tónusú, szigorúan zárt, a bölcséletet többnyire a szubjektivitásban föloldó, izgatottabb előadásmódú, a költői megszólalás, a költői helyzet különleges voltát a rendkívüli elemekkel hangsúlyozó, evokatív erejű mozgósító vers, amely ritkán szünetlik meg a költő tollán, igazán jelentős darabjaiban nem személyt, hanem ügyet köszönt. Nincs szüksége immár külső (mitológiai, antik, nagy történelmi) példákra, a hanghordozás nemes pátozával, a végtelenbe tartó dallamívvel, a vezérmotívumok alkalmazásával a zene legközvetlenebb közelébe kerül.

A *Berzsenyi emléke* tehát romantikus óda, az első tiszta képlet. Ezt követi majd az 1840-es esztendőök óda-termése. A romantikus ódát Vörösmarty teremtette meg. E műnem elemei továbbélnék, Arany János majd a bölcséleti elemek bővebb alkalmazásával frissíti föl, alakítja újjá.

István Fried

L'EVOLUTION DE L'ODE ROMANTIQUE DANS LA POESIE DE VÖRÖSMARTY

Dans l'introduction l'auteur esquisse brièvement la conception du classicisme sur l'ode et son apparition dans la poésie lyrique des poètes hongrois de la fin du XVIIIe siècle. Il voit le point culminant dans la poésie de Dániel Berzsenyi qui a créé la synthèse du classicisme éclairé et du classicisme de l'école latinisante. C'est cette poésie qui est le point de départ pour Mihály Vörösmarty aussi, mais, tout comme dans les autres genres, dans la poésie lyrique aussi, il a reconsidéré, il a élevé à une autre qualité la tonalité, la formation structurale et le style aussi. Par la suite, l'auteur démontre par l'analyse de trois odes de Vörösmarty la conquête graduelle, puis la victoire complète du romantisme. L'ode écrite *A Ferdinand V* n'est encore qu'une tentative dans laquelle les éléments du passé luttent avec la tendance nouvelle. Ce sont la forme de vers spéciale et le ton subjectif qui sont caractéristiques dans la poésie intitulée *A la mémoire de Károly Kisfaludy*. Tout cela prépare la première ode romantique de Vörösmarty ayant une forme pure, intitulée *La mémoire de Berzsenyi*, qui est une poésie pseudo-classicisante, en réalité un autoportrait conçu d'une manière romantique. Ces trois poésies de Vörösmarty appartiennent toutes à la production des années 1830.

BABITS ÉS VÖRÖSMARTY

(Adalékok a Vörösmarty-tanulmányok értelmezéséhez)

„lelkekkel lelkesülni
 lelkem hiába vágy
 lelkeknek egyesülni
 nincsen menyasszonyágy.”

(Babits: *Egy szomorú vers*)

Babits a Vörösmarty-tanulmányokat 1911-ben írta s még abban az évben megjelentek a *Nyugatban*. A dolgozatok igazi értékének és mondanivalójának megértéséhez az adott év eseményeinek, biográfiai adatainak áttekintése nélkülözhetetlen. Legfőképpen az a tény fontos, hogy a költő Fogarashoz Újpestre került. Az addig csak levelekkel áthidalható távolságot a személyes ismeretség közelsége váltotta fel, a közvetlen nexus az irodalmi élet vezéralakjával. Babits ezzel az éveken át várt nagy lehetőségek kapujához érkezett. Azzal is, hogy olyan emberek segítették áthelyezését, mint Hatvany Lajos és Ignótyus. Akik közül az utóbbi egyik levelében maga is felhívta a figyelmet a fővárosi tanárság előnyeire: „Mondanom sem kell — írta Babitsnak —, hogy ez a kilátás nemcsak Fogarashoz, de az állami tanársághoz képest is utópisztikusan nagyszerű, a nagy politikai stb. szabadságánál s az anyagi ellátottságánál fogva.”¹ A nagy lehetőségekre azonban árnyékot vetettek a fogadtatás körülményei. Még meg sem érkezett Újpestre, a rosszindulat gúnyos nyilai máris célba vették.² Később a *Világ* és a *Népszava* támadásait, „téves és sértő” feltevéseit kellett cáfolnia áthelyezésével kapcsolatban.³ Majd a *Nyugatban* megvédeni elveit, egy programszerű cikkben: „A művész az az ember — írta —, aki mindent belülről lát... és mindennek megérti a létjogosultságát”, néhány bekezdéssel lejjebb pedig megváltozott hangneme, „követelem magamnak azt a jogot, hogy mindenben gyönyörködhessem”⁴ Ezt, a „belülről látás” igényét és a „művész szemléletet” — mint látni fogjuk — a Vörösmarty-tanulmányok értékelésénél sem lehet figyelmen kívül hagyni. S ennél a pontnál az egy évvel korábbi Bergson-tanulmányból is szükséges idézni. Előbb azt a részt, amelyik Babits szemléletéről is vall: „Ez a végtelen, valósággal lelkesedő bizalom az ember mindenhatóságában... Bergson mintegy az emberi szellem felszabadítójává teszi... Bergson... az emberiség egy nagy jötevője... visszaadta nekünk a metafizikát.” Ezután pedig azt a mondatot, amelyikben e szemléletből következő metodikáról írt; az intuícióval szemben kétségei vannak, mégis számára „bizonyos, hogy új lendületet ad, s az új lendület talán nagyobb dolog, mint sok új felfedezés”⁵

E tények Babits szempontjából meghatározó jelentőségű ellentétre figyelmeztetnek, nevezetesen, a világ és az egyéni sors állandó összeütközéséből fakadó pesszimizisztikus életérzésre, pontosabban, az olykor zűrzavaros, kedvezőtlen külső tények lelki tükröződésének sajátosságaira. Versekben, s különösképp *A lírikus epilógjában*, a mindenség és az egyén viszonyát harmonizálni törekszik, de e törekvés végül is ahhoz a tanuláshoz vezet: „*jaj én vagyok az ómega s az alfa*”. A zártság szorongató tényén túl ez egyben a benső világ, a lélek, az emberi

¹ Idézi KARDOS Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. 84.

² Az „Újpesti Figyelő” cikkéből: „Babits Mihály, a nagy modern, aki a lichthofról szebb verset ír álmában, mint Petőfi ébren a nagy magyar Alföldről, Babits Mihály Újpestre kerül...” Idézi PÓK Lajos: Babits Mihály. Bp. 1967. 66.

³ KARDOS: i. m. 86.

⁴ Nyug, 1911. november 1. 782.

⁵ Nyug, 1910. július 16. 945. Kiemelés tőlem (L. A.).

szellem primátusát fogalmazta meg. Nem véletlen, hogy Bergson nagyságát — mint láttuk — abban summázta, hogy felszabadította az emberi szellemet, s visszahelyezte jogaiba a metafizikát. Ezek a röviden felidézett tények igazolják, hogy Babits ebben az időpontban, amikor a Vörösmaty-tanulmányokat írta, a világ és az egyéni sors, a valóság és a lélek ellentmondásait, kontroverziáit a benső én szempontjából kísérte meg feloldani.

E vonások adják a Vörösmaty-tanulmányok háttérét. Ezek alaposabb, mélyreható áttekintése nélkül fogalmazódott és gyökeresedett meg irodalomtörténet-írásunkban az a gondolat, hogy Babits 1911-es dolgozataiban önnön — költői és emberi — problémáit fogalmazta meg; nem Vörösmartyról volt szándékában írni, hanem saját énjéről.

Stilizált önarckép?

A stilizálás és Babits egyéni problémái múltbavetítésének gondolatát Lukács György fogalmazta meg élesen,⁶ amikor megróttta a költőt, hogy Vörösmarty-képe „még stilizáltabb”, mint a korabeli hivatalos egyetemi felfogás volt. Mielőtt Lukács értékelésének problémásságát bizonyítanám, szükséges utalni arra, hogy a gondolat — miszerint Babits költő elődjének életében, lelki fejlődésében önnön sorsát kutatta — korábbi eredetű. Németh László 1929-ben írt esszé a tanulmányíró Babitsról, s abban a Vörösmarty-dolgozatok értékelése a következő: „... ez a tanulmány, mint vélemény, nem megtámadhatatlan. A különös fényű csillag, akinek ő Vörösmartyt mutatta, a kaotikus képzetgazdagságnak az önuralom kérge alatt összesűrűsödő csillaga, amely pompája teljében robban szét, nem inkább tulajdon költészetének drámája-e s talán poétai sorsának jós előre látása?”⁷ Az esszéíró kérdőjelet tett a mondat végére, megállapítása mégis válasz-érvényű. S itt — bármily nagyfokú érzékenységgel vizsgálta egyébként Babits tanulmányait — tévedett. Azért, mert a Vörösmarty-tanulmányokat nem lehet, nem szabad *egyetlen* aspektusból — az egyéni sors vetületei alapján — megítélni. Nem lehet, mert téves eredményhez vezet, ahhoz a konklúzióhoz, hogy a dolgozatok megírásának indítéka és magyarázata Babits költői énje (látni fogjuk, milyen szempontok vannak még ezen kívül). Szemléletileg ugyanez jellemzi Lukács György értékelését, amennyiben ő is *egy* aspektust tart lényegesnek a Vörösmarty-tanulmányok értelmezésénél. Lukács maga bocsátotta előre, hogy írásainak metodikája *állandó* problémák felvetése *napi* alkalomból.⁸ Ez pedig arra kényszerítette, hogy pillanatnyi érdeknek, történelmi-politikai céloknak alárendelve értékelje Babits Vörösmarty-felfogását. Az a pillanatnyi érdek, ami meghatározta Babits elmarasztalását, pedig az volt, hogy Lukács ideológiájában ekkor a Petőfi—Ady-költői vonal volt progresszív; az a harc, a hit, az a jövőre mutató, amiről Ady például *Ethanyagolt, véres szívünk* című versében írt:

Ha harcaink parázsa lobbant,
Világok gyúltak ki,
Sohse tudott az igazsághoz
Igazunk minket eljuttatni:
Hamupipóke a magyar kín.

Mégis és újra: föl a szívvel
Mi véres szívünkért,
Mi kínunkért, mi bánatunkért,
Mi szegény meggyötört hitünkért,
Ha orkánzik a Mindenség is.

⁶ LUKÁCS György: Babits Mihály vallomásai. Írástudók felelőssége. Bp. 1945. 64—66.

⁷ NÉMETH László: Babits Mihály tanulmányai. Két nemzedék. Bp. 1970. 85.

⁸ LUKÁCS: i. m. 3. Kiemelés az eredetiben.

Harcunk a magyar Pokollal van,
Mindent erre tettünk,
Ennek a kapuit döngetjük,
Ezé a harcé lelkünk, testünk,
Ez veszünk vagy győzelmünk: sorsunk.

Ebből az előföltevésből — Ady és Babits ellentétéből — való kiindulás magyarázza az ítélet minőségét. Lukács elismerte ugyan — mint utaltam rá —, hogy Babits Vörösmarty-felfogása „találóbbr” a hivatalos egyetemi nézeteknél, de mert nem harcos, kevésbé progresszív képet ad, mert — a kritikus szerint — teljesen eltekint a XIX. századi költő állásfoglalásainak és hangulatainak konkrét történelmi gyökereitől, nem egyéb, mint stilizálás, „érdekes politikai-lírai önarckép”. Legnagyobb hiba a bíráló véleménye szerint az, hogy a Vörösmarty-tanulmányok alapja a XIX. századi „költőóriás” utolsó korszakának „sötét kétségbeesése és önmarcangolása”. Lukács azt is kifejtette, hogy ez miért hiba, s gondolatmenetét — a félremagyarázás dokumentálására is — idézni szükséges: „Mint Széchenyinél, Babits itt is azonosítja e kétségbeesés egyes kiragadott megnyilvánulásait saját sötét pesszimizmusával a jelentőleg és — éppúgy, mint ott — teljesen eltekint Vörösmarty állásfoglalásának és hangulatának konkrét történelmi gyökereitől. A költői kifejezőmód egyes hangulati reflexeit fenntartás nélkül azonosítja saját élményeivel.”⁹

A többszörös félreértés a már említett metodikai alapállásból következett, vagyis abból, hogy az adott történelmi pillanatban ez az értelmezés felelt meg a legjobban a „napi célok-nak”; az Adyval való kontrapozíció említése, valamint a társadalmi kérdésekkel szembeni passzivitás hangsúlyozása. Viszont, figyelmesebben olvasva a tanulmányokat, aligha fogalmazódott volna meg az, hogy Babits „saját sötét pesszimizmusával” azonosít bármit is Vörösmarty életművéből. Sőt, a tanulmányíró nagyon vigyázott arra, hogy ne látszatanalógiák, belemagyarázások, visszavetítések mellékútjairól közelítse meg a költő elődje lelki fejlődését. Önmagát is figyelmeztette: „*ne magyarázzunk bele Vörösmartyba semmit!*”¹⁰ S e mondat értelme nemcsak az, hogy Babits nem önnön problémáinak visszavetítésével rajzolt képet Vörösmartyról. A figyelmeztetésnek ennél mélyebb, bizonyos vonatkozásban előremutató jelentésrétege is van, amit a Vörösmarty-tanulmányok értelmezői eddig nem ismertek fel. Nevezetesen az, hogy belevetítés, azonosítás akkor lehetséges, ha a szándék képviselője *kívülről*, más fókuszról közelít tárgyahoz. Erről pedig ebben az esetben szó sincs. Babits *belülről*, *Vörösmarty életművének sajátos viszonyrendszeréből*, *a lelki fejlődés megértésével bontja ki mondani-valóját*. Nem biográfiai adatok, tények sorravételével, nem külsődleges szempontokhoz kerekített magyarázatokkal írt a XIX. századi költőről. Ez a belülről való indítás, a belemagyarázás veszélyének kinyilvánított, tudatos elkerülése azért érdemel külön figyelmet, mert kezdeti állapotban ugyan, de megmutatja egy később kiteljesedő irodalom- és művészetszemlélet vonásait, azt amely szerint: „a pozitív és materialista okok egy bizonyos ponton túl megszűnnek hatni”.¹¹ S ahol pedig a jelzett okok már nem hatnak, onnan szellemi, lelki tényezőkre kell tekintettel lenni. Ezeket vizsgálta tanulmányaiban Babits is. Kevésbé valószínű, miszerint azért tette volna, hogy önarcképet stilizáljon ezzel. S főként nem úgy, hogy „kiragadott” megnyilvánulásokat azonosít önmaga és Vörösmarty között. A tanulmányok megírásának indítékai közül elsőként arra kell figyelni — mint erre Lukács is utalt —, hogy Babits nem elégedett meg a Gyulai-féle Vörösmarty-képpel. Vitázott Gyulai *pozitivist*a módszerrel megírt életrajzával, rámutatott elégtelenségére, méltatlannak érezte, hogy e hatalmas életművet,

⁹ I. m. 64.

¹⁰ BABITS Mihály: Az ifjú Vörösmarty. Irodalmi problémák (továbbiakban: Problémák). Bp. 1917. 109.

¹¹ SZEKFI Gyula: Faji sajátságaink a gazdaságtörténet világánál. Minerva, 1923. 148.

gondolatoktól szikrázó, nagy lelki energiákkal telített művészetet a születés és halál dátumai közé szorítsák. Gyulai ugyanis — mint művét olvasva hamar kiderül — tényeket közölt, hidegen, megértő szándékkal, de a magyarázat tüze nélkül, még ott is, akkor is adatokat keres, amikor kikerülhetetlen szellemi hatásokról ír: konkrétumokat említ arról, mit olvasott Vörösmarty 1824–25-ben, kiket ismert 1830-ig, s ezek milyen nemű „befolyást gyanítottak”. Sőt, Gyulai a lelki-szellemi dolgokat is mint tényeket említi, nem összefüggések magyarázataként, nem folyamatként kezelve azokat, hanem fiziológiai jelenségként. Ezt Babits világosan látta; tudta s le is írta, hogy Gyulai munkája dicséretes, de a hosszú ideig „minta-szerű” munka alig több mégis adatoknál, az életrajz mellett, néhol azt háttérbe szorítva, fontosabb a kor- és miliőrajz, amelyben Vörösmarty „kívülről” nézve jelenik meg, s leírta azt is: „Gyulai nem mert Vörösmarty lelkének mélységeibe lehatolni.”¹² Persze, a korábbi Vörösmarty-kép felülvizsgálata, a tények újbóli számbavétele, a lelki fejlődés felderítésének szándéka önmagában nem kérdőjelezi meg azt az állítást, hogy Babits bizonyos dolgokat „fenntartás nélkül”¹³ azonosít önmaga és Vörösmarty között.

Azért szükséges ezt kiemelni, mert Lukács György nyomán Waldapfel József is stilizálásról, sőt, tudatos-szándékos rágalmozásról írt Babits Vörösmarty-tanulmányaival kapcsolatban: „Bármily erősen élnek mindnyájunkban ez új arckép titokzatosabb, gyötrődőbb, lázasabb vonásai, azt hiszem, egy kis részlet alaposabb vizsgálata minden Babits-rajongót is meg fog győzni arról, hogy ez a kép nemcsak legalább annyira stilizált, egyoldalú, mint Gyulaié — csak más irányban —, hanem egyenesen akaratlan rágalmozás is.”¹⁴

Waldapfel itt Babitscsal szemben vette védelmébe Vörösmartyt. Csakhogy ehhez igazolnia kellett az „akaratlan rágalmozás” tényét. Ezt — mint a fenti idézetből kitűnik — „egy kis részlet” megvizsgálásával vélte elérhetőnek. Vagyis, nem a két tanulmány egységes koncepcióját vizsgálta és bírálta, nem az egésznek az eredményét, hanem csupán *A férfi Vörösmarty* nyolcadik fejezetét. S bírálatához még további megszorításokat kellett tennie; Babits dolgozatainak félremagyarázásával feltételezi, hogy a tanulmányíró Vörösmarty műveit vizsgálva, azonosnak vette az unalmat a spleennel,¹⁵ és erre alapozva ezt írta: „Babits, aki Baudelaire versei közül is a *Spleen* címűt fordította elsőnek, s éppen a Vörösmarty-tanulmányok írásának évében maga is írt ily című verset, ennek a szónak a teljes értelmében fogja fel Vörösmarty költeményének [*Az unalomhoz* címűnek — L. A.] tárgyát, s az unalom világnézetét, a spleenes világfájdalmat látja néhány más hatalmas alkotása mögött.”¹⁶

Mielőtt az ominózus részletet megvizsgálánk, szükséges még valamit tisztázni. Waldapfel azt is feltételezte, hogy esetleg Vörösmarty is egynek vette az unalmat a spleennel. „Gyanítható” — írta. Kérdés, igazolható-e ez? Vörösmarty *Az unalomhoz* megírása előtt, fiatal-

¹² Problémák 97.

¹³ LUKÁCS: i. m. 64.

¹⁴ WALDAPFEL József: Vörösmartyért. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 317.

¹⁵ A fogalom magyarázataként idézem VERLAINE versét:

Egünk túlkék volt és túlédés,
a tenger túlzöld s túlderűs.

Gyötör a nehéz napsugár is,
magyalon s puszpánglevélen,

és a végtelen láthatár is
s minden, csak — sajnos! — csak te nem.

(Szabó Lőrinc fordítása)

¹⁶ WALDAPFEL: i. m. 318.

emberként nem egy gyötrődéssel teli, életgyűlölő verset írt. Például az ifjúkori kísérletek között szerepelnek *A gyötrődő* és *Az életgyűlölő panasza* címűek; az utóbbiból idézek egy részletet. Ezt összevetve Babits versével és felfogásával, kiderül, láthatott-e „spleenes világfájdalmat” a tanulmányíró Vörösmarty alkotásai mögött?

Rejtezz gyűlölt nap, mely búmra világodat öntöd,
A zivatar felhői megé rejtezz el előlem!
Hervadj léptem után, s szemeim láttára borulj el
Természet, mely díszeidet csúfomra nevelted.
Hah! vagy mért vagyok én nyomorult! a boldog üdőkben?
Illy inségre jutandónak mért kelle születnem?

Ezen kívül bármelyik ifjúkori Vörösmarty-verset vizsgáljuk, mindenütt az tapasztalható, hogy a gyötrődést, a világgal, a környezettel szembeszegülést *nem* az életuntság, nem egy testetlen világfájdalom okozza, hanem legtöbbször *konkrét*, leírható dolgok, jelenségek. Például az, hogy nem talál „jó utat”, majd „inségre” jutott, bajok tornyosulnak fölötte. E konkrét-sággal, megfoghatósággal szemben a spleen — ezt Babits verse nagyon jól megmutatja — testetlen, lényege, a „semmik után” vágyakozó hangulat.

Lakásom tétlenség szigetje
szeszély sétáló palotám
munkám az ördög kerevetje

Ami valóság volna tán
úgy tekintem mint felhőket
és járok a semmik után.

— — — — —
Próbáltam élni léha gúnyban
próbáltam élni szeretetben
és próbáltam élni magamban.

Egy sem volt élet s észrevettem
hogy éltem csak akkor lesz élet
amikor már messze mögöttem.

A két részlet s még további egybevetések bizonyítják, amennyiben Babits spleenes világfájdalmat látott volna Vörösmarty alkotásai mögött, akkor önmagának mond ellent. Éppen az önellentmondás elkerülése érdekében törekedett tiszta fogalmazásra, s kezdte tanulmányának Waldapfel által kifogásolt részét így: „*Az unalomhoz* írt remek szatíra költőjének költészetét az unalom szempontjából is *lehetne* magyarázni.”¹⁷ A feltételes módú fogalmazás úgy látszik elkerülte a kritikus figyelmét. Babits azt írta: *lehetne*, szép feladat lenne *Az unalom* aspektusából értelmezni Vörösmarty életművét, *lehetne*, de mégsem ezt tette, nem tehettem, mert *Az unalomhoz* írt szatíra *nem* az unalom világnézetét hordozza, hanem éppen ellene szól. Logikailag érthetetlen lenne Babits magyarázata, ha a költemény befejező két szakaszát nem veszi figyelembe. (Figyelembe vette. Csak nem a nyolcadik, hanem a hatodik fejezetben, s erre — úgy látszik — Waldapfel nem volt tekintettel.) Vörösmarty egyértelműen írt:

¹⁷ Problémák 149. Kiemelés tőlem (L. A.).

Valahára köztünk
Und meg magadat,
S hordd el más világra
Régi sátradat.

Szállj, oh szállj el tőlünk
Túl a tengeren:
Nyűg elég marad még
E jó nemzetem.

Ennek ellenére azt állítani, hogy Babits tanulmányában ez a költemény a „spleenes világ-fájdalom” szemszögéből van értelmezve, tévedés, hibás előföltevésből eredő tévedés. Abból, hogy Waldapfel József azonosnak vette a spleent és nihilizmust.¹⁸ Babits viszont nem. Tanulmányában, pontosabban mind a kettőben, *hangsúlyozottan nihilizmusról* írt. *A férfi Vörösmarty* nyolcadik fejezetében ez olvasható: „Ez a lélek, mert nagyon félt a semmitől, nagyon is mohón szította a mindent, minduntalan a semmi határaihoz ért. 1844-től 1848-ig Vörösmarty költészete folytonos közeledés a nihilizmus felé. De nem valami derűs Anatole France-i nihilizmusra kell itt gondolni (talán csak az egyetlen *Szent ember* című költeményében lehetne ilyen találni): lázas, szenvedélyes, kétségbeesett, vörösmartyas nihilizmus ez, égő nihilizmus. Miután e lélek teljesen megérett erre, minden értéknek rendkívül gyors és gyökeres átértékelése történik meg. Az eddigi ideálok és remények egymás után vetkőznek meztelenre.”¹⁹ Babits gondolatmenetének, az egységes koncepciónak megfelelően bizonyította s igazolódni látta, hogy Vörösmarty költeményeiben megfogalmazódott a munka haszontalansága, a művészi alkotás igaztalansága, célnélkülisége, a vágyak, jövőbeni célok, tervek, elképzelések elérhetetlen volta, s az is, hogy a csúcsra érés boldogsága megfoghatatlan érzés, megnyugvás helyett inkább csalódást ad, továbbá, hogy az ember megszerzett tudása nem egyéb szavak halmazánál. Ha csak ezt a summázatot írta volna tanulmányában, ha csak a nihilizmus megnyilatkozásaira figyel, akkor érthető-elfogadható lenne az állítás, hogy Babits önnön problémáit vetítette vissza s hogy magatartásának, világnézetének, költői céljainak igazolását kereste Vörösmartyban. A tanulmányíró azonban igényesebb volt ennél. Két tényező igazolja ezt. Az egyik, Babits gondolatmenetének igazolására bizonyító anyagot is közölt, méghozzá Gyulai életrajzi adatait felhasználva. Gyulai is leírta, mennyire szélsőségesen ellentmondásos volt Vörösmarty magatartása, sok megnyilatkozása 1844 és 1848 között; aggodás és kétségbeesés keveredett nála lelkesedéssel és reménnyel, törekedett politikai sikerekre, képviselőnek jelöltette magát, de a képviselőháznak „lehallgatagabb” tagja lett.²⁰ A tanulmányíró nemcsak erre épített. Maga is leírta, hogy a jelölt időpont előtt az „egész ember csupa láz” volt. Kereste a megelégedést, az életcél elérhetőségének útjait például a *Tót déák dalával* („Mi szépek tájaid: / A hegy, völgy és a nagy terek, / Hol dús kalászkok rengenek, / És zöld borág virít; / Mely drága gyűjtemény, / És ez mind enyém! / Oh szép világ, / Gazdag világ!”), a *Merengőhöz* című költeményével („Ki szívben jó, ki lélekben nemes volt, / Ki életszomját el nem égeté, / Kit gőg, mohó vágy s fény el nem varázsolt, / Földön honát csak olyan lel-

¹⁸ A nihilizmusban ott az aktivitás lehetősége. Jól mutatja ezt — hogy ismét idegen példát hozzak — MASEFIELD verse:

Pénz, asszony, áldott otthon s barátság nem a miénk,
nem ismerjük csak az utakat s a lángoló reményt.

(Szabó Lőrinc fodrítása)

¹⁹ Problémák 149–150.

²⁰ Vörösmarty összes munkái. Rendezte és jegyzetekkel kísérte: GYULAI Pál. Bp. 1884. I. köt. LXXVIII–LXIX, LXXI–LXXII.

heté”), a *Csongor és Tündével*. Cím szerint nehéz lenne felsorolni, hogy a tanulmányíró mennyi verset, drámai és epikus alkotást említ és idéz koncepciójának bizonyítására. Az előföltevésnek, a babitsi koncepciónak a lényege, hogy *Vörösmartynek a nihilizmus irányába történő haladása tragikus (élet- és világ-) érzéséből fakadt és abból nyert tápanyagot is*. Kulcsfontosságú ez az egész tanulmány s persze *Az unalom világnézete* című fejezet megértése szempontjából is. Babits *A férfi Vörösmarty* 3., 4., 5. és 6. fejezetében — azokban, amelyekre Waldapfel *nem* hivatkozott — kifejti: miért és milyen okok erősítették Vörösmarty lelkében a tragikumot. Ezt tárgyalva, olyan megszorítást is tett — melyet ugyancsak nem lehet figyelmen kívül hagyni —, hogy a tragikum érzése a lélekhez tartozik, az én belső világához és nem a költői mesterséghez. Sőt, Babits szerint, e kettősség sarkallta és segítette Vörösmartyban a „végtelen világlátás” kifejlődését. Szó sincs arról a „világnézeti pesszimizmusról”, amit Lukács György véleménye szerint Babits önmagából vetített Vörösmartyba.²¹ A tanulmányíró világosan fogalmazott: „a lírikus Vörösmarty tragikusabb a tragikusnál. *Lelke* tartalmának rendkívüli tarkasága érzelmeinek különös lázas vibrálását idézte elő s a végtelenség folytonos együttérzése mélyítette ezt a vibrálást tragikussá.”²² Lelki folyamatként látta és vizsgálta Babits XIX. századi elődje tragikus érzésének változását, olyan lelki folyamatként, amelynek mozgóerői között ott találta a szerelmet, a nemzeti munka iránti igényt s a világ, a végtelen szépségeinek tanulmányozását. A már említett *Tót deák dalában*, a koplaló, fázó tót diákban, akinek semmije sincs, csupán a világ szépsége teszi gazdaggá és boldoggá, Babits Vörösmarty „szimbolikus” önarcképet olvasta. S külön kiemelte a vers hetedik szakaszát, miszerint: „Csak tőlem függ, mivé legyek. / A legdicőbb magyar leszek, / Mihelyt csak akarom: / Hazám nagygyá teszem, / Ki szólhat ellenem?” Hogy Babits valóban folyamatként és egészében akarta Vörösmarty lelki fejlődését megérteni, azt az is bizonyítja, hogy e kiemelt részlet után ismételte meg a *Gondolatok a könyvtárban* című költemény befejező részéből vett idézetet, amelyikkel *Az ifjú Vörösmartyt* kezdte. Az idézet megismétlése szükséges volt; legfőképp azért, mert Babits Vörösmarty lelkének *körforgásáról* írt. Ez a látott és vizsgált és megértett körforgás a tanulmányíró szerint kényszerítő erővel vitte a XIX. századi nagy költőt a nemzeti munka igényléséhez. „Előttünk egy nemzet sorsa áll” — írta Vörösmarty. Babits pedig: „íme e lélek életének örök körforgása: erejét ismét a nagy nemzeti munka szolgálatába veti, mely lázasabban pezseg, mint valaha. A munka: ez az utolsó reménység a kielégülésre, mely túléli a szerelem reménységeit és a költő lázas kétségbeeséssel lesz a munka bajnoka. A nemzet ügye most a saját ügye lesz és ezzel hazafias költészete, mely régen epikai volt, teljesen líraivá és így remekké.”²³ Babits hosszan írt arról, hogy a nemzet érdekében milyen munkát, milyen csekély és prózai dolgokat kívánt Vörösmarty . . . De, arra is utalt, hogy a buzdítás, a lázas munkaigény, az unalomról írt szatíra háttérben bizonytalanság és melankólia is megszólalt, mint például *A sors és a magyar ember* záróstrófájában vagy a *Jóslat* első és harmadik szakaszában.

Ezután (vagyis a koncepciót bizonyító adatok sorravétele után) s az eddigi gondolatmenet-höz szorosan kapcsolódva következett a tanulmánynak az a részlete, *A férfi Vörösmarty* 8. fejezete, amelyet Waldapfel József annyira kifogásolt. Babits ezt írta: „. . . mint a szavak, úgy az erkölcsi fogalmak is csupa konvencióknak bizonyulnak. Ezen a lejtőn nincs megállás. Ezen a lejtőn a költő lelke a világ legmélyére csúszik. És akkor megírhatja azt a remekét, amely így kezdődik:

Hallgassatok! ne szóljon a dal!
Most a világ beszél.

²¹ LUKÁCS: i. m. 65.

²² Problémák 139. Kiemelés tőlem (L. A.).

²³ I. m. 142—143.

Mert-e még költő ily hatalmasan kezdeni éneket? És ebben az énekben valóban a világ beszél. És a világ énekének ez a refrénje: »Nincsen remény!« Ezt a verset (*Az emberek* címűt) egészen ide kellene írni. Minden, az egész társadalom semmivé foszlik a költő rettenetes gondolata előtt: a törvény öl, a dicső, akinek »hatalmas lába törvény felett áll«, bukik, a hír csak villám az ínség éjjelén, a föld dús, az ember mégis szegény. A vallás is megmutatja meztelenségeit, az ember csak azért néz ég felé, mert »a föld az nem övé«. Az ember maga nem egyéb, mint egy őrült sár: *az ember fáj a földnek*: a legrettenetesebb különösségű mondat, amit valaha leírtak. De a haza is értékét veszti. »Fiainak nem hazája«.

Neve: szolgálj és ne láss bért.

Neve: adj pénzt és ne tudd mért.

Neve: halj meg más javáért.

Neve szegyen, neve átok;

Ezzé lett magyar hazátok.

S mindez közvetlen a forradalom előtt, amikor egész Magyarország reményekkel, izgalmaikkal volt telve. A forradalom egy pillanatra fellobbantja a régi Vörösmartyt, ír egy buzdító verset, mely éppoly kevésbé remek, mint Arany forradalmi versei. A költőben már nincs annyi hit, amennyi a forradalmi költészethez kell. Nihilista nem lehet forradalmár. Mégis halálra van ítélve, mégis bújdosnia kell, kiállnia a forradalmár minden izgalmaival. Ideglete megrendül, fejében az őrület kezd kalapálni.²⁴ Ezt olvasva írta Waldapfel József, hogy „itt érzük tetten” legközvetlenebbül Babitsot Vörösmarty költői céljainak és magatartásának „meghamisításában”. Mielőtt a kritikusai véleménye gondolatait sorra venném, szükséges előre bocsátani a következőket: 1. Waldapfel nem idézett pontosan, az eredeti szövegből írásjeleket, szavakat és mondatokat hagyott ki, 2. a kritizált fejezet idézését nem a gondolatmenet végén, hanem annál a mondatnál fejezte be, amelyiket az *Országháza* zárósorai után írt Babits: „S mindez közvetlenül a forradalom előtt, amikor egész Magyarország reményekkel, izgalmaikkal volt telve...” Azért éppen ennél a mondatnál, mert csak ez, s nem a fejezet egésze, képezte Waldapfel opponens véleményének az alapját. E mondatot magyarázta, e mondat tartalmával szemben idéz érveket. „Ez a mondat azt akarja kihangsúlyozni, hogy a költőnek voltaképpen semmi köze ahhoz, ami körülötte történik, hangulata és szemlélete a legteljesebb ellentéte annak, ahogy a társadalom, a magyar nemzet, »egész Magyarország« lát és érez” — kezdődik a magyarázat, s az elefántcsonttorony, a spleen, a világfájdalom, a lélek titokzatos mélységeinek említésével folytatódik, ahhoz a már ismert tételhez torkollva, hogy Babits a „maga passzív individualista magatartásának párját s általa igazolását akarta... felmutatni Vörösmarty költészetének legérettebb korszakában”.²⁵ Ezzel szemben mit tett Waldapfel? Érvként idézte (Gyulai után) a Babits által is nyilván olvasott *Pesti Hírlap*-beli cikket, amelyik az *Országháza* fogadtatásáról szól. Majd pedig közvetlen kapcsolatba állítja a verset és a korabeli politikai kategóriákat: „Nagyon is jólismert konkrét panaszok azok, amelyeket Babits is idéz: »Neve: szolgálj és ne láss bért« a robotra, »Neve: adj pénzt és ne tudj mért« az adóra, »Neve: halj meg más javáért« az ugyancsak egyedül a népet terhelő katonaaállításra vonatkozik, s mind a párttá éppen akkor szervezkedő ellenzék aktuális követeléseit segít átvinni az köztudatba.” A Vörösmarty-irodalom bizonyítja, hogy Babits értelmezései, megállapításai — biográfiai és szemléleti szempontból egyaránt — kiegészítésre, pontosításra szorulnak. De, nem egészen úgy, ahogy Waldapfel tette, — aki kis részeket, mondatokat cáfol — és az egészre nincs tekintettel. Mert a kritizált-cáfolt mondat, a fejezet és a tanulmány egésze *sem* azt „akarja kihangsúlyozni”, hogy Vörösmarty-nak nincs köze ahhoz,

²⁴ I. m. 150—151. Kiemelések az eredetiben.

²⁵ WALDAPFEL: i. m. 319.

ami 1844-től 1848-ig körülötte történik, s hogy hangulata, szemlélete a legteljesebb ellentéte lenne annak, amit a társadalom, az ország átélt. A tanulmányíró — éppen a kritizált fejezet kezdetén — maga utalt arra, hogy Vörösmarty érzékelt a valóságot, látta, ami történik, de: „Ez a lélek, mert nagyon félt a semmitől, nagyon is mohón szítta magába a mindent, minduntalan a semmi határaihoz ért.” S ez a „semmi” — amint Babits leírta — a végtelen, a költő számára elérhetetlen és megfoghatatlan valami; a vágyak és lehetőségek, az apró dolgok és nagy érzések kontrasztja. Az ifjú Vörösmartyban arról írt, miként tanulta a XIX. századi költő a mesterséget, hogyan gyűjtötte a világról az ismereteket, benyomásokat, s mint kereste a legapróbb dolgokban is a végtelenség mélyét és varázsát. Babits úgy látta, az ifjú Vörösmarty szerette az életet, olyannyira, hogy (itt a kontraszt!) nem elégedett meg vele; újra és újra — mint versekkel bizonyítja — nekilendült a végtelenségnek, az élettel szembeni telhetetlensége vitte a lehetetlen megközelítésére. Azzal zárul az első tanulmány, hogy Vörösmarty számára minden dolog a végtelent rejtegeti, a külszíni egészség alatt rettenetes betegségek lehetőségei lappanganak, s a szépség is („a szépség, mint a hínár”) veszedelmes mély fölött lebeg. Ez azonban — hangsúlyozni szükséges — csak egyik oldala a babitsi koncepciónak; kezdeti stádiumban megmutatni a későbbi nagy gondolatokat, az eredőtől végigkísérni a lélek útját. Ugyanakkor az első tanulmány második fejezetének címe: „A művész, akitől várnak valamit.” S ebben éppen azt bizonyítja Babits, amit Waldapfel *A férfi Vörösmarty* kiemelt fejezetéből hiányolt; *olyan költőnek mutatja elődjét, aki lázasan és makacsul törekedett arra, hogy megfeleljen minden várakozásnak, leírja a hazafias buzdításokat, énekeljen a nemzeti történelemről; „egy felébredt, felifjult nemzet élete, eleven pezsgés, eleven munka megfogta magának”.*²⁶ Ne gondoljuk, hogy csak az ifjú Vörösmartyról írt így, azért, hogy a férfinál megmutathassa, miként vesztette értékét a világ, a haza. Fentebb idéztem már azt a részletet a második tanulmányból, ahol Babits azt fejtette ki, miként lesz a „nemzet ügye” létfontosságú Vörösmarty számára. Sőt, konkrétan, művekre vonatkozóan tett megállapításokat: kiemelte, hogy történeti drámájába Vörösmarty „jobbágyjeleneteket vegyít bele, melyekre a legújabb politika nélkül nem gondolhatott. A drámai költemény — *Árpád ébredése* — prológusa lesz a nemzeti színháznak, valóságos apotheózis a kultúrmunkának. A költő humánus és szabadgondolkodó. A ballada — az *Árvízi hajós* — Wesselényit dicsőíti; s tragikumán a jótétemény öntudata győz. Az epigramma — *Hahnemann, Guttenberg, Pázmány* s a többi — a felvilágosodott munka dicsőségét hirdeti, végül is, hatalmas ötlettel, a legnagyobb reakciónak adva szájába:

Pázmány, tiszta valóságnak hallója egekben
Megtért térítő, állok az Isten előtt
S hirdetek új tudományt: halld és vedd szívre magyar nép:
Legszentebb vallás a haza s emberiség.”²⁷

Ezeket a részeket olvasva és a tanulmány egészét ismerve volt érthetetlen Vas Istvánnak is, mit és miért kifogásolt Waldapfel József? Pontosabban, miért látott Babits Vörösmarty-tanulmányaiban „hamisítást, akaratlan rágalmozást”?²⁸ Waldapfel állításaival polemizálva Vas István is megfogalmazta, hogy Babitsnak a tanulmányok megírásával *nem* egy stilizált önarckép felmutatása volt a célja! Ez merov s olyan felkészültségű költő-tanulmányíró, mint Babits volt, mélyen sértő feltételezés. Ezzel szemben Vas — éppen a Waldapfel által

²⁶ Problémák 99—100.

²⁷ I. m. 143.

²⁸ VAS István: Vörösmarty és Babits. Az ismeretlen isten. Bp. 1974. 42—43. Így írt: „A Franklin-Társulat 1946. évi Babits-kötetében az egész Vörösmarty-tanulmány ötvenöt oldalt tesz ki; a Waldapfel József vizsgálta rész másfél oldalt, tehát a teljes tanulmánynak nem egészen három százalékát.”

vitatott rész kapcsán — arra mutatott rá, hogy a tanulmányíró olyasmit érzett meg Vörösmarty világában, amit előtte senki: *a tények mögé nézve, a lélek útját, fejlődését vizsgálva adott útmutatást a XIX. századi költő lirájának megértéséhez*. S hogy ez valóban így van, azt több — azóta írt — irodalomtörténeti munka bizonyítja.²⁹ Vas István arra is rámutatott, hogy csak akkor és úgy lehet Babits dolgozataiban stilizálást látni, ha dogmákban gondolkodva közelít hozzájuk a kritikus. Polemizáló cikkében ezt írta Vas: „Hogy Babits elemzését Waldapfel József olyan sérelmesnek érzi Vörösmartyra nézve, abban nyilván része van annak a közkeletű felfogásnak is, amelyik szereti a költőt megbízhatóan egységes, könnyen áttekinthető és kezelhető jelenségnek látni. A költő ilyen vagy olyan, többek közt optimista vagy pesszímista. Holott hirtelenében nem is tudok költőt, aki kitartóan és kizárólag pesszímista volt, és következetesen optimista is csak egy jut eszembe: Pósa bácsi. Mi magyarok pedig különösen bonyolultan állunk a pesszimizmussal és optimizmussal. Gondoljunk csak Kőlcseyre: milyen csüggedt a *Zrínyi dala*, s mennyivel kétségbeesettebb még a *Zrínyi második éneke*. Holott a közbeeső nyolc évben Kőlcsey töretlenül és ragyogóan küzdött a reformokért.”³⁰ Babits tudta és le is írta, hogy Vörösmarty útján sok ellentmondás volt, látta a kontroverziát a tények, a külső események és azok befogadása, szemlélése között. Az első tanulmányban arról írt, hogy az apró, hétköznapi dolgokban felfedezett végtelenségről milyen szomorú versorokat fogalmazott Vörösmarty, s Babits figyelmét az sem kerülte el, hogy időközön, határon túl lendülő képeivel miként akart konkrét, mondhatni, napi célokat szolgálni. S az is tény, az a kontroverzia is valóság, amire *A férfi Vörösmarty* 8. fejezetének utolsó sorai utalnak, hogy „a költőben nincs annyi hit, amennyi a forradalmi költészethez kell”. Igaz — s ezt nyilván Babits is tudta —, voltak prózai írásai, amelyekben az átalakulásról, a szabadságról szólt, de *versek* mindössze kettőt írt . . .

Babits ismerte Vörösmarty életét, de tanulmányait nem biográfiai céllal írta. Ennek ellenére vetette fel Waldapfel József, hogy tényeket, életrajzi vonatkozású adatokat nem akart látni azért, mert „zavarták” volna annak az irodalomszemléletnek az érvényesítésében, amely „az irodalmat az élettől, a társadalomtól elszigetelten tekinti”.³¹ A kritikus megismételte ezzel Lukács György ellenvetéseit, még azt is, „hogy e torzító arcképek kiformalásában . . . Ady iránti féltékenységének volt döntő része, hogy Babits a maga költészetét akarta igazolni azzal, hogy Petőfit, Ady rokonát nyárspolgárnak minősíti, s Vörösmartyt és Aranyt a maga képére stilizálja”.³² Ez az értékelés ellentmond a logikának és a tényeknek is. De mégis, ismételtelen előkerült, s szívósságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy visszhangzik Kardos Pál alapos biográfiájában is.³³ Olyannyira, hogy Kardos a tanulmányok egyes kiemelt részeit Babits-versekkel rokonítja . . . Az irodalomtörténeti tévedés továbbélt, de a továbbélés nem változtatott jellegén. Nem változtatott azért, mert az alapkérdéssel — amit kikerülhetetlenül fel kellett volna tenni a Vörösmarty-tanulmányok értékelésekor — Kardos Pál sem nézett szembe. Nem vizsgálta meg azt, *mit nyert volna Babits az önarckép stilizálással?* Ugyanis, ha ezt a kérdést *nem* tesszük fel, akkor van jogosultsága annak a nézetnek, hogy a tanulmányok megírásának indoka a népies és klasszikus irodalmi irányzat ellentéte, s annak is, hogy Babits fontos feladatnak tartotta „saját helyének kijelölését”-t Ady mellett. Csakhogy, Babits tanulmánya az *őrült* Vörösmarty képével zárult. „A költő beteg — írta —, idegbeteg, valóban az őrültség szélén. A költő hazája rab, barátai halottak, őrültek vagy foglyok. Ha Vörösmarty megőrül, csak osztja sorsát e kor legnagyobb magyarjainak. A költő vén cigány

²⁹ TÓTH Dezső: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 208., 474–475. HORVÁTH Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. 194–195., 205., 208., 369., 418.

³⁰ VAS: i. m. 45–46.

³¹ WALDAPFEL: i. m. 322.

³² I. m. 322.

³³ KARDOS: i. m. 109.

— felejtí nótáit, a Szózatot hallani retten, az emberektől búj, öltözetét, melyre sokat adott azelőtt, most elhanyagolja." Ez a végeredmény, s ez a válasz a feltett kérdésre; Babitsnak nem lehetett célja a stilizálás! Mert, így stilizált volna, hogy eleve zárt körbe képzele önmagát? Elképzelhetetlen. *Babitsban volt passzivitás, szomorúság, lemondás, elzárkózás, dekadencia, de sem a tanulmányírás idején, sem később nem volt szüksége arra, hogy a maga „passzív” magatartását másokkal igazolja. S különösen nem stilizálással, torzítással.*

Tévedés feltételezni olyan felkészültségű költőről, mint Babits, hogy bárkiről tények semmibe vételével, öns érdekéből írjon. Ezzel persze nem azt akarom állítani, hogy Babits tanulmányainak nézeteivel nem lehet vitatkozni. Lehet, sőt, szükséges, de úgy, hogy megértjük szándékait, vizsgáljuk, miért csoportosította így vagy úgy a tényeket, tisztázzuk a dolgozatok eszmei hátterét s a megírás módszerét.

Analógia vagy intuáció?

Lukács György Babits tanulmányírói módszerét félmondattal jellemezte; „némi analógiák alapján” Vörösmartyba vetítette önnön problémáit — írta.³⁴ Azonban, ha eddig azt bizonyítottam, hogy nincs, nem lehet szó stilizálásról, akkor ezáltal megkérdőjeleződik az analógiák használatának, alkalmazásának gondolata is. Kétségesse válik azért is, mert Babitsot a tanulmányok megírásában *objektív* szándék vezette; irodalmi hagyományok, az irodalmi egység és folytonosság keresése s ezen belül egy „alapjában nem ismert költő és nem sejtett lélek”³⁵ útjának megmutatása. Persze, az objektív szándék önmagában nem akadályozza szubjektív tényezőket — kivettett, vélt hasonlóságok — előtérbe kerülését. Erre éppen Gyulai precíz életrajza hívta fel Babits figyelmét azzal, hogy hangsúlyozottan kívülről, nyers adatokkal írta biográfiáját, és a tények maradéktalan tisztelete miatt nem hatolt Vörösmarty lelkének mélységeibe Gyulai, s ezáltal az objektivitás visszájára fordult, mert akadályozta az igazi, a teljes Vörösmarty megismerését. Jellemző módon írt erről Babits *Az ifjú Vörösmarty* elején: „Mert ismerni, Vörösmartyt nem ismerik — jóformán senki sem ismeri, még az írók sem. Vörösmarty a *Szózat* költője — egy olyan költeményé, amelynek szépségeit a megszokástól nehezen érezzük —, Vörösmarty a *Zalán futásának* költője, egy hosszú eposzé, amely (mondjuk csak ki) számunkra unalmas. De Vörösmarty a *Vén cigány* költője is, kétségkívül a legcsodálatosabb magyar versé, amelyet ismerünk; s ezért Vörösmarty nagy ember és izgató talány számunkra, töredékekből, amelyek összetartozandóságát nem értjük — mint a fejtörő játékok, amelyekben különböző alakú kővecsekből kell kirakni egy figurát. De lehet-e kirakni a figurát, ha a kővecsek nagy része hiányzik? *Vörösmarty műveinek legnagyobb részét egyáltalában nem ismerjük. Vörösmarty elfeledett költő és nagyságát csak sejthetjük.*”³⁶ Ha pedig Babits így látta, tudta a Vörösmarty-irodalom hiányait, buktatóit, akkor azok pótlása és a hibák elkerülése nyilvánvaló célként jelentkezett. Tudva, hogy a merev objektivitásnak, a nyers adatok közlésének milyen hátrányai vannak, csak egy módon látta azokat elkerülhetőnek, ha a már *feltárt tények, biográfiai adatok ismeretében alapelveket dolgoz ki önmagának s azokat következetesen alkalmazza tanulmányában.* Vagyis a tanulmányok keretét *előre* meghatározta, alaptételekben. Ezek a tételek nemcsak keretet képeztek a dolgozat megírásához, hanem egyben „magyarázó elv”-ek is voltak, és amennyiben így választ talált minden lényeges kérdésre, szükségtelenné váltak az analógiák. Gyulai és az őt követő irodalomtörténészek ugyanis akkor és ott alkalmazták analógiát, ahol és amikor valamire magyarázatot kerestek. Pl. a *Csongor és Tünde* nyelvének gazdagságát, leleményességét párhuzamba állították a

³⁴ LUKÁCS: i. m. 65.

³⁵ Problémák 97.

³⁶ I. m. 98. Kiemelések tőlem (L. A.).

Szentivánéji átom nyelvvel; így bizonyítva, hogy Vörösmarty e drámai költeményben önmagát múlta felül. Magyarázatokhoz viszont Babitsnak ott voltak a már említett „elv”-ek. Miért alkalmazott volna így analógiákat? Miért használt volna olyan eszközöket, amilyeneket éppen az általa bírált irodalomtörténet-írók alkalmaztak?

Érdekes módon ez a probléma elkerülte a Vörösmarty-tanulmányokat értékelők figyelmét. Pedig volt már, aki felhívta arra a figyelmet, hogy a korai Babits-tanulmányok — köztük *Az ifjú és A férfi Vörösmarty — tagadták* a pozitívista módszereket. Lovass Gyula írta: „A fiatal Babits az esszében is szereti a forradalmi magatartásokat: a Vörösmarty-tanulmány megvetően nyilatkozik az iskolás irodalomtörténet hangjáról, bírálatként induló tanulmányai pedig a pozitívista tudomány tehetetlenségét gúnyolják, mikor az át nem élt és össze nem álló adatokból maga állítja össze az írói arcképet, melyet a megbírált könyvnek kellett volna megadnia.”³⁷ A Vörösmarty-arckép megrajzolásához — mint utaltam rá — egyrészt előre kidolgozott „magyarázó elv”-eket használt, másfelől pedig a tények, „össze nem álló” adatok sorra vétele helyett a művek *átértés*ét és szituációkba, alkotói folyamatokba való *beleélés*t.

A dolgozatok egyik lényeges alapelve, magyarázó tétele *Az ifjú Vörösmarty* elején megfogalmazódott. Ott, ahol a tanulmányíró hangsúlyozta; Vörösmarty olyan költő volt, aki nem tudott elszakadni attól, amit egyszer elkezdett, s ebből következett Babits koncepciójának sarkalatos pontja: „a nehéz, a nagy lélek tehetetlensége ez, mely rokona nehéz, nagy test tehetetlenségével. Ha Vörösmarty lelki fejlődését megérteni akarjuk, ezt a vonást kell magyarázó elvül szem előtt tartanunk.”³⁸ Ugyanakkor persze azt is megérezte Babits, hogy ezzel a magyarázó elvvel Vörösmartyt megfosztaná az aktivitástól, olyan költői lélekről rajzolhatna így csak képet, amelyik azáltal lett naggyá, hogy csomópontba fogta és teljesítette a korigényeket. Éppen ezt elkerülendő írt arról az első tanulmány harmadik fejezetében: Vörösmartyban megvolt a céltudatosság is, mérlegelni tudta az igényeket és kiválasztotta a neki legjobban megfelelőeket.

Fontos e kettősség felismerése, mert ezek nélkül érthetetlen a tanulmányok minden kontroverziája. Waldapfel József — mint fentebb volt róla szó — az egyiket kiemelte és rágalmozást látott benne. Az eddig leírtakon túl azért is, mert nem vette számításba, hogy Babits nemcsak a korigények megszólaltatójaként írt Vörösmartyról, nemcsak a nemzeti történelem megénekelőjének látta, hanem olyan embernek, „nagy léleknek”, aki függetlenedhet a korszellemtől, akinek saját útja van, amelyik eltérhet (és el is tért!) a többiekétől. Vagyis, a nagy költő eleget tett mindannak, amit vártak tőle, de úgy, hogy lelkének autonóm törvényein úrrá kellett lennie; ez pedig Babits szemében kontroverzia. Ezért írta *Az ifjú Vörösmarty* harmadik fejezetének címeként: *Egy lázadás története*. Mert a nagy költő, akitől vártak valamit, s aki e várákosnak megfelelt, „lelki fejlődéséből” következően túllépett az igényeken. Képzete — mint írta — „lehányja a nemzeti igát és valóban a végtelenbe lendül, időközön túl keres tündérvölgyeket és délszigeteket”.³⁹ Majd néhány sorral lejjebb: „Ez a túltömött és végtelenbe lendülő ifjú fantázia vadul szomjazza a sohasem látottat, sohasem sejtettet, ez a nagy művész, a kötelességből múltak énekese, a hagyományos versekben újat és hallatlant akar teremteni.”⁴⁰ Ez a részlet elsősorban azért érdekes, mert *beleéléssel* felidéli Vörösmarty vágyait, céljait. S emellett igazolja a jelzett kettősséget. Aminek további bizonyítéka, hogy a fiatal Vörösmartyról szóló dolgozat negyedik fejezetének címe: *A fogoly visszatér börtönébe*.

³⁷ LOVASS Gyula: A tanulmányíró Babits. Kilenc hős visszatér. Bp. 1973. 463.

³⁸ Problémák 99.

³⁹ I. m. 106. Ezt a mondatot KARDOS Pál így kommentálta: „A »nemzeti iga« merész kifejezés a nacionalista közgondolkodás idején, de ma sem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a fiatal Babits igaznak, börtönnek véli a szabadon szárnyaló költői képzet számára a nemzeti, közösségi cél szolgálatát.” KARDOS: i. m. 109.

⁴⁰ Problémák 106.

Ebben a részben annak kifejtése következik, hogy a „makacs és erős lélek” eleget tett „a külső kötelességnek”.

Ez a kettősség, ez a kontroverzia erősödött fel Babits szerint a férfi Vörösmartyban. S ennek megfelelően direkter lett tanulmányírói módszere, kimondja azt, aminek megsejtését eddig az olvasóra bízta: „A divat a kor lelke, de a nagy költőknek külön lelkük van.”⁴¹ Ha eddig az ifjú, a mesterséget tanuló költő lelkivilágát idézte fel, akkor innen már csak a „nagy lélek” megnyilatkozásai érdekesek. Arra keres sajátos módszerével választ, miként reagált a költői lélek a sikerekre, hogyan állt a pálya tetőpontján? Olyan kérdések ezek, amelyek nem tettek fel Babitsot megelőzően Vörösmartyval kapcsolatban, és ő is csak úgy tudott válaszolni rájuk, hogy elvetette a tények leírásának módszerét és megkísérelte *beleélés* felidézni, mi volt, mi lehetett 1830 körül Vörösmarty lelkének jellemzője. A beleélés és átérzés módszerének alkalmazására is Gyulaiától kapott indítékot, abból a summázatból, miszerint: az, amit Vörösmarty 1832 végéig írt, „költői pályájának csak első felét teszi ugyan, de mégis majd mindent magában foglal, ami költészetének lényege s hatásában korszakos. Pályája második felében emelkedni látjuk őt, sőt új oldalakról is ragyogni, de szellemének ez a hatása, amely költészetünk átalakulását annyira előmozdította, már ekkor teljes erejében nyilvánkozott.”⁴² Az állítás hibás volta serkentette Babitsot, hogy felidézze Vörösmarty érzéseit. A pozitívizmushoz képest új módszer, a beleélés eredménye a következő: a tetőpontra jutás érzése Vörösmartynál a szomorúság volt, a csalódottság — s ebből következően érezte úgy a tanulmányíró, hogy a nagy költő üresnek látta a világot, s ezért írt „pesszimista halálvágyó verseket”. Ebből az érzésből vált fontossá — ahogy Babits írta — „életkérdésévé” az életfilozófia nagy problémája: hol van a boldogság, melyben az ember kielégülést talál? A tanulmányok szerint e kérdésre válasz: a *Csongor és Tünde*.

A tanulmányok középpontjában e drámai költemény magyarázata áll. Elsősorban azért, mert választ tartalmaz az életfilozófia kérdésére, másfelől pedig Babits nagyra értékelte. A dráma szerinte „a magyar irodalom főművei közé tartozik, s . . . a világirodalom legnagyobb filozófiai költeményei közt is méltán foglalna helyet”.⁴³ A magyarázat metodikája szempontjából mellékes, hogy valóban ez a drámai költemény képezi-e Vörösmarty pályájának csúcspontját,⁴⁴ de az tény, Babits értékelése és magyarázata mutatta meg Gyulaiék ellenére igazi szépségeit. Tanulmányírói metodikájának megfelelően itt is egy előföltevésből indult ki; abból, hogy a *Csongor és Tünde* világirodalmi mércével mérhető alkotás. Ennek megfelelően értékelte. Gyulai analógiát keresett, hasonlított. Babits is írt a hatásokról, de nála nem a hasonlóság, hanem a különbözőség volt a fontos. Figyelembe vette, hogy a drámai formára hatással volt a *Szentivánéji álom*, de hangsúlyozta, Vörösmartynek „nagyobb és több mondanivalója” volt, semhogy elférjen ebben, s tágítania kellett a Faust-féle drámák formája irányába.⁴⁵ E formába a gondolatok és érzések hullámmozgása ragadta meg, s különösen az, hogy az emberi szellemnek is van „örök lejtője”. Akadályokon át halad az emberi élet, s ezáltal fejlődik a lélek. De a cselekvést mindig a lélek irányítja. Erre azért fordított nagyobb figyelmet Babits, mert lelki különbségből magyarázta Csongor kísérőjének megnyilatkozásait, szerepét. Balgát „szimbolikus” kísérőnek tartja, akinek tökéletessége éppen abban van, „ahogyan a legapróbb részletéig és árnyalatokig kiegészíti Csongor alakját, az ellentétnek és párhuzamnak ez a szerfelett drámai vegyülete, mely a fény és árnyék viszonyához hasonlít, ellenállhatatlanul felhossa a gondolatot, hogy íme, a legigénytelenebb és legostobább lélek is kénytelen átszenvedni a kielégíhetetlenség és célérhetetlenség kínjait, akár a legmagasabb, legszár-

⁴¹ I. m. 119.

⁴² GYULAI: i. m. XXXVI.

⁴³ Problémák 124.

⁴⁴ WALDAPEL szerint nem: i. m. 334.

⁴⁵ Ez lényeglátó megfigyelés volt. Azóta többen foglalkoztak a Shakespeare-hatás kérdésével s a Faust-féle drámai monológ hatásával is. Vö. TÓTH: i. m. 140.

nyalóbb”.⁴⁶ Ebben a gondolatsorban a „szimbólum” hangsúlyos. Mert ebből következik a „kielégíthetlenség”, s ebből következik az is, hogy Balgát s vele együtt a többi szereplőt is, *többféle módon, más-más szemlélettel lehet értelmezni*.⁴⁷ A szimbolikusság kiemelésével Babits utat nyitott a többféle értelmezéshez, s egyben utalt annak veszélyeire. Ugyanis, ha a magyarázó elv az, hogy az értékelésnél a mű és a lélek, illetve az azt kifejező gondolat relációja a fontos, akkor az értelmező feladata csupán e kapcsolat szálainak maradéktalan felfejtése. Itt viszont nagyfokú a *bizonytalanság*, mert az alkotói folyamat reprodukálása, a mű és a keletkezését megelőző lelki tényezők kapcsolatának kiderítése csak hipotézisszerű lehet. Így érthető, hogy a tanulmányok állításában miért van annyi *feltételeesség*. Szinte meghökkenő, hogy Babits, aki tagadta a pozitívista módszereket és azok eredményét, *helyükbe sokszor csak feltételes állításokat tudott tenni*. Valóban így van ez? Hiszen fentebb éppen azt bizonyítottam, hogy elemzésének részei ma is helytállóak. Igen, *a Vörösmarty-tanulmányok rész-eredményei nagyszerűek, iránymutatók, helytállóak (persze nem mindenben), de a részekből összeállított egész igaza nem tényeken, hanem azon múlik, azonosulunk-e Babits előföltevéseivel*. Erre maga a szerző hívta fel a figyelmet! Ott, ahol a *Csongor és Tünde* szimbolikusságáról beszélt. Magyarázatai után ezt írta: „De nem akarom állítani, hogy Vörösmarty mindezekre a szimbólumokra éppen így gondolt. Amit a költő a képek nyelvén gondolt, azt ezérféleképpen lehet lefordítani a fogalmak nyelvére, s minden fordítás szükségképpen halvány és hűtlen. Tévednek, akik azt hiszik, hogy a szimbólum csak valamely gondolat kifejezése: ellenkezőleg, a szimbólum elsődleges lelki tény és a gondolat csak gyenge kifejezése a szimbólumnak.”⁴⁸

Babits számára — maga mondta — vezérlő elv, hogy a mű részletei zavartalanul olvadjanak össze egy nagy alapgondolatba. Így építette fel Vörösmarty-tanulmányait is. Csakhogy, a rész és egész viszonya már nem csupán metodikai, legalább annyira szemléleti kérdés. A kép teljesebbé tételéhez az utóbbit is meg kell vizsgálni.

„Irodalmi újító”

Az alcím azért idézőjeles, mert Lovass Gyulától származik a jelzős szerkezet; ő írta le Babits tanulmányait értékelő esszéjében, hogy a Vörösmarty-dolgozatok és a többi is — metodikailag és szemléletileg — újítások. „A pozitívista tudomány korában a pozitívista módszereket tagadni következetes lépés az irodalmi újítótól — írta Lovass —, párhuzamos azzal a lázadással, mely a *Nyugaton* át a hivatalos irodalmat is tagadta, párhuzamos azzal a gúnynal, mellyel a művész nézte a századfordulón a nyárspolgári gondokozást megtestesítő földhözragadt tudóst. Ennek a korszaknak tanulmányait egy a hivatalos esszéstílussal és módszerrel szembe forduló negatív módszer (és lírai stílus) jellemezte...”⁴⁹ Nemcsak metodikailag, hanem az irodalomszemlélet szempontjából is újítást hoztak a Babits-tanulmányok. Ennek egyik lényeges vonása éppen az, amiről az előző fejezet végén írtam, hogy a mű részletei harmonikusan alárendelődjenek egy nagy alapgondolatnak. Vagyis egy *prekonceptciónak*. Miért új ez a vonás? Mert a pozitívista tényközléssel szemben alkalmat teremtett a rendszerezésre, az addigi eredmények *átértékelésére*. Igaz, hogy csak az előre kidogozott „nagy gondolat” alapján, de még így is, még ezzel a megköttöttséggel is előrelépést jelentett. Ezt a rendszerező gondolatot, a prekonceptciót kell megérteni ahhoz, hogy a tanulmányok nagyságát meglássuk.

⁴⁶ Problémák 128.

⁴⁷ „Csongor és Balga szövetségének politikai tartalma is van” — írja JÁNOSHÁZY György: *A Csongor és Tünde értékeléséhez c. dolgozatában*. ItK. 1963/1. 39. Az ellentétzésre utal TÓTH: i. m. 147.

⁴⁸ Problémák 130. Kiemelések tőlem (L. A.).

⁴⁹ LOVASS: i. m. 463—464.

(Mert ennek a félreértése, illetve figyelmen kívül hagyása vezetett oda, hogy Lukács György és Waldapfel József „stilizált önarcképek”-nek értelmezte a tanulmányokat.) A prekonceptió szemléleti újdonságára hívta fel a figyelmet Németh László is: „Ez a Vörösmarty a szemünk előtt, belülről keletkezik: képgazdaság és önuralom harcainak drámai ciklusát kapjuk. Ez nem egy kívülről látott, életrajzos költő-profil. Új álláspont ez minden költővel szemben. S az elégedetlenség forradalma, amely ismeretlen szigetek kincseiről beszél, ahol a régi, tunyább irodalomszemlélet kikövezetett utcákat látott.”⁵⁰

A prekonceptió magva a „belülről rajzolt” költő-profil, a lelki problémák vizsgálata, illetve az ezekből következő „nagy gondolat”; hogy Vörösmarty útja, lelki fejlődése határozottan a nihilizmus irányába vezetett. Minden részlet, még a kitérők is, ehhez szolgáltatnak bizonyítékokat. Ez magyarázza, hogy miért a *Csongor és Tünde* áll a tanulmányok középpontjában, mert a pálya csúcán, a „korszakalkotó” drámai költeményben jelenik „meg először a maga teljességében” „az a pesszimista világnézet, mely mind jobban közeledett a nihilizmus felé”.⁵¹ A nihilizmus kapcsán — ha ebben a rendszerező nagy gondolatot látjuk — könnyen igazoltnak látszik a Lukács György és Waldapfel József által felvetett elmélet, hogy Babits önnön dekadens érzéseit vetítette vissza Vörösmarty lelkivilágába. Csakhogy, a tanulmányok részletei nem Babits érzéseinek, gondolatainak vannak alárendelve, hanem a prekonceptióban kidolgozott rendszernek. (Ami persze nem zárja ki az utóbbi vitatható voltát.)

Az író tanulmánya elején feladatát azzal határozta meg, hogy „hiányzik az irodalomnak egységes folyama, ami az egyes szellemeket és művészeket egymáshoz csatolja s ezáltal az irodalmat, a magyar lelket önmagának, önnön kincseinek tudatára ébressze”.⁵² E szintetizáló szándékkal, valamint azzal, hogy a lélek útját, fejlődését vette vizsgálat alá — Babits előlegezte egy korszak irodalomszemléletét; azt a „művészi” felfogást, amely a hegeli idealizmus alapjairól rugaszkodó szellemtörténet legjellemzőbb sajátossága lett.

András Laczkó

BABITS ET VÖRÖSMARTY

Dans deux études de 1911, Babits s'est opposé aux portraits de Vörösmarty, écrits d'après la conception et la méthode officielles, positivistes. D'après plusieurs de ses interprètes, le poète voulait justifier, dans ces études, ses propres principes poétiques à travers Vörösmarty, en écrivant un autoportrait stylisé tout en examinant l'oeuvre entière de son poète-prédécesseur. On allait même supposer que les études de Babits sur Vörösmarty n'empêchaient pas moins la connaissance de la grandeur véritable de ce poète du XIXe siècle, que la conception «académique». Et on l'a dit malgré qu'il a analysé les ouvrages non pas dans les détails, mais comme les éléments de l'oeuvre entière du poète. Il a cherché les manifestations du courant général de la littérature. Il en résultait que les éléments — comme la conception du monde pessimiste, l'évolution vers la démence, l'incompréhension des buts révolutionnaires (1848—49) —, qui sont plus aisés à interpréter du point de vue de l'ensemble, ont reçu un accent plus grand. György Lukács, József Waldapfel et autres ont contemplé avec une unilatéralité démontrable le rapport de Babits et de Vörösmarty. Ce n'était pas à cause des principes d'esthétique, mais à cause des intérêts quotidiens qu'ils ont pas vu dans les études ce qui était la nouveauté et l'essentiel: en discutant avec l'histoire littéraire positiviste (surtout avec la biographie de Pál Gyulai), Babits a créé un portrait de Vörösmarty dans la conception de l'histoire des idées (de la Geistesgeschichte).

⁵⁰ NÉMETH: i. m. 85.

⁵¹ Problémák 133.

⁵² I. m. 96—97.

DEFENZIÓ A HATALOM FOGSÁGÁBAN

(Gyulai Budapesti Szemléje — a Budapesti Szemle Gyulaija)

Azokra a kritikai eszmékre, amelyeket az ifjú nemzedékek különböző rétegei vetettek föl, az a litterátus csoport, amely a passzív ellenállást vezette, a tárgyalásokat végigvitte s a kiegyezést tető alá hozta, egy fél évtized múltán válaszolt. Nem mintha nem lett volna meg álláspontja ezekkel az eszmékkel szemben rögtön hazai fölmerülésük idején. Ez ideák jó néhányának már a Csengery-féle *Budapesti Szemlében* mintegy elébe mentek. Jórészt, igaz, még általános szinten, hisz konkrét megnyilvánulásukat, jelentésüket és irányultságukat csak a 67 utáni helyzetben nyerték el ez eszmék. S közvetlen 67 után, ennek a csoportnak, amely ekkor az államszervezés középpontjába került, ideje s energiája sem volt korábbi általános feleleteit az új helyzethez alkalmazni.

S ami a következő évtizedek fejlődési jellegére fontosabb — bármi furcsán hangozzék is: megfelelő orgánumuz sem igen volt. Miközben az intézményessé lett közművelődés állami felügyeletű és fedezetű gócait szervezték, kicsúszott a kezükből a politikai lapok tárcarovatainak irányítása. Nem szervezési s nem is üzleti okokból elsősorban, hanem a közmentálitisban gyökerező okok következtében. Ez a jelenség azonban oly nagy horderejű és oly fatálisán karakterisztikus volt, hogy Gyulai szerepének értelmezésekor részletesebben kell majd kitérnünk rá. Most elég megállapítanunk, a művelődési költségvetés csak a 70-es évek elején találta meg a lehetőséget hivatalos, akadémiai ellátottságú lap létrehozására. Fölélesztették a *Budapesti Szemlé*t, amely a kiegyezés után a hazafias pénzmágnás, Sina Simon báró szubvenciójának visszavonása következtében szűnt meg. (A báró bank- és kereskedelmi ügyletei ekkor ugyanis, az európai válság következtében, lefelé estek.) Csakhogy a szerkesztő immár nem az államigazgatási gondokkal agyonterhelt Csengery Antal lett, hanem Gyulai Pál. A Szemle, amely kéthavonként 12—14—16 ívnyi terjedelemben jelent meg, a leghosszabb életű magyar folyóiratok közé tartozott; a második világháború végével szűnt meg, Voinovich Géza szerkesztésében.

A lap programcikkét nem közölt, sem indító számában, sem később. Csupán borítólapján mondott annyit céljáról: „tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, amelyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között”. A két ok, amely közrejátszhatott a részletes programcikk elmaradásában, a csoportra is, a korra is jellemző. Részint a Gyulai-féle Szemle a Csengery-félének egyenes folytatásaként kívánta magát elfogadtatni. Részint a nagy nyugati review-k és revue-k magyar megfelelője gyanánt óhajtott föllépni, s azok hasznának, értékének ismeretét eleve föltételezte várt közönségétől, sugallva ezzel a maga európai rangját, s előlegezve közönsége elit színvonalát.

A nagy revük utolsó, legutolsó virágkora vagy inkább alkonyipírja volt ez a korszak. Eleve ideológiai célzattal szerkesztették ezeket a szemléket, mindenekelött a jómódú s művelt liberális polgárság számára. A szaktudományok gazdag eredményeit és időszerű problémáit közvetítették, velős, puritánul megírt tanulmányokban, tiszta fogalmisággal dolgozó, fegyelmezett, magvas esszéikben, annak az ideológiai árnyalatnak a jegyében, amely az olvasóul

óhajtott rétegek sajátja volt. Az olvasóul óhajtott rétegek, természetesen, néha, csak a szerkesztők vágyában éltek. Az ily szemlék azonban rendszerint rövidéletűek voltak; túlzóan konzervatív vagy túlzóan radikálisnak számítottak. Azoknak a színeképe, amelyek valóságos közönségre támaszkodtak, a tisztesen konzervatív liberálistól a mérsékelt radikal-liberálisig terjedt. Olvasni őket, előfizetni őket szellemi rangot jelentett; az igényt „tájékozni” magát az embernek „az eszmékről, amelyek világszerte foglalkoztatják a vezető elméket”.

A felelet, amelyet a *Budapesti Szemle* adott, éppúgy mint európai mintái esetében, kiterjedt a szellemi élet minden területére, s igen határozott jellemű volt. A nyitó szám nyitó cikkében Salamon Ferenc kísérelt meg szembenézni a pozitivista történetírás eszméjével. Brassai Sámuel ugyane szemlélet természet tudományos s természetfilozófiai felfogását vetette rostára. A nemzetgazdaság új irányait meg Kautz Gyula s Pulszky Ágost tekintette át.

De nem elégedett meg a lap az egyes tudományágak általános áttekintésével. A legfontosabb konkrét kérdésekre is kitért, elemző-bemutató módon, világos állásfoglalással, rendszerint friss szemű, fiatal szerzőit véve igénybe. Azt a maroknyi csoportot, amely a volt centralisták vonzaskörében nőtt fel, vagy az emigráció művelt feléből csatlakozott Deák—Eötvös—Csenyery köréhez, vagy a polgárságból indult, s többnyire külföldi iskolázattal is rendelkezett. Kőnig Gyula a mechanika új módszertanát tárgyalta, Arany László a politikai-társadalmi radikalizmus új angol fajtáit, Szathmáry György a brit és a német munkásosztály mozgalmait, Adler Ignác (a későbbi Acsády Ignác) az egyház és állam viszonyának amerikai változatát, Matelkovics Sándor a vámkérdés és a szabadkereskedelem friss európai fejleményeit, György Endre az olasz közgazdaság ekkori törekvéseit mutatta be.

A fiatalabbak felfogását ugyan mélyen áthatotta a pozitívizmus szelleme, kivált a természet tudományos körben mozgókét; de pozitivistáknak ők sem mondhatók. Kőnig Gyula egyenesen úgy vélte, Hegel célképzetes történetbölcséleti elmélkedése reális magját Buckle pozitívista civilizáció-történetében nyerte el. Egyiket sem lehet, egyiket sem szabad elvetni. Az egyik elméleti keretet és módszert, a másik tárgyasítási anyagot és érvelési metódust biztosít a történeti gondolkodásnak. Az evolúció mindnyájuk gondolkodásának középpontjában állt, s ha a majomkérdést óvatosan kikerülték is, Darwint a folyóiratban valamennyien nagy elismeréssel övezték. Úgy vélték, az organikus evolúció liberális tana éppúgy általa nyert új, tudományos és végleges igazolást, mint a nemzeti különbségek, a nemzeti sajátságok történeti-életleni kialakulásának felfogása is.

A filozófiai materializmust elhárították, de a reformkor társadalmi-történelmi eszmélkedésének deduktív s történeti jogra alapozott felét még az idősebbek is, mint Salamon vagy Brassai, indukciós eljárású s gazdasági-biológiai érdekre tekintő megközelítéssel kívánták kiegészíteni. Ez azonban sem azt nem jelentette, hogy a romantikus nemzeti liberalizmus történetfilozófiai idealizmusával szakítottak volna, sem azt, hogy e romantikus liberalizmus két jellegzetes magyar vonását, a történeti jog érvényességének hitét s e hit nemzetjellem-tani alapozását megtagadták volna.

Az előbbire éppen Brassai, az utóbbira meg Salamon említett cikke lehet a vezérpélda. Brassai szerint a bizonyítás részletkérdéseknél immár csak tapasztalati elvű bizonyítás, az ismeretszerzés részletkérdéseknél csak érzéki elvű ismeretszerzés lehet, de a „*philosophia speculativat*”, ez nemcsak hogy fölöslegessé nem teszi, hanem a szintetizáláshoz az eddiginél is nélkülözhetetlenebbé avatja. Csak hogy immár önmagát kritikusan szemlélő, tapasztalattal ellenőrzött (kanti) spekulációra van szükség, amely azonban eleve csak idealista és deista lehet. Salamon meg amellet kardoskodott, hogy a fiatal nemzedék bálványá, Buckle nem cáfolja, hanem igazolja azt az utat, amelyiken már Maculay, Ranke, Burke és Gibbon is haladt. A napi élet tényföltárása s a művelődéstörténeti elvű igazolás nekik is bevett eljárásuk volt.

Kiegészítésről s kijavításról volt tehát szó a lap részéről, amelynek milyenségét nagyban befolyásolta a tőkés világban ez időben végbement változások ismerete, a városi-ipari élet árnyoldalai, főleg pedig a munkásmozgalmak erőteljes jelentkezése; az itthoni fejlemények

közül pedig a nemzetiségi mozgalmak fokozódása. Mindazonáltal, aki a lap cikkeit mintegy a magyar alkotmányjogi helyzettől s az általa fedett társadalmi állapottól elvonatkoztatva olvassa, kivált a természettudományosakat és közgazdaságiakat, méltán lehet az a benyomása, hogy egy mérsékelt reformer polgári demokrácia közlönyével van dolga. Hisz Matelkovic a vámkönnyítő szabadkereskedelem mellett, Arany László a közigazgatásnak a helyi feudális érdekekkel szembenálló központosító polgári átalakítása érdekében, Salamon Ferenc a történetírás faji-nemzeti elfogultsága ellen, Szathmáry György a munkás-szervezkedés jogaiért s a munkás-életszint emeléséért, György Endre a tőke minél nagyobb mobilitásáért, Adler Ignác az egyház és állam szétválasztásáért, Kőnig Gyula az induktív módszerek s népművelési célkitűzések érvényesítéséért emelt szót.

Nem szabad azonban egy pillanatra sem felednünk, mindez egy igen szürke szabott cenzusos s egy a hatóságoktól erősen befolyásolt nyíltszavazásos politikai rendszerben hangzott el. Egy cenzusos rendszerben, amelyben a cenzusba esők több mint háromnegyede tartozott az uralkodó nemzethez s ezen belül az uralkodó osztályhoz. S ezt a cenzust a cikkírók nemcsak tudomásul vették, hanem többnyire maguk is szükségesnek vélték. Nemcsak a nemzeti romantikus történetfelfogás jogelve, jogfolytonossági elve alapján, hanem annak pozitivistaszcientista korrekciói alapján is.

Három tanulmány, Arany Lászlóé, Szathmáry Györgyé, Imre Sándoré szemléletesen ilusztrálja ezt a kettősséget: a konzervatív (romantikus-liberális) elem (pozitivistaliberális) modernizálását, s a (pozitivistaliberális) modern (romantikus-liberális) konzervatív áthatását.

Arany az angol földosztó pártról és St. Mill kései magatartásáról írva fejtette ki, nemcsak a magyarságnak, hanem a vele együtt élő népeknek is érdeke, hogy a magyarságnak a természeti-történeti kiválasztódás révén kitermelődött alaptulajdonsága, az államalkotó készség érvényesüljön. Ennek pedig az a biztosítéka, hogy a földbirtok magyar kézen maradjon, ez meg viszont azt követeli meg, hogy a nagy agrárvagyonok — *legalább egyelőre, a magyar vezetés végleges megszilárdultáig* — érintetlenül tartsák magukat. Arany is utalt az általános és titkos választójog vélt hazai nagy veszélyére: egyes nemzetiségi többségű közigazgatási egységek szembe helyezkedhetnek a vélt központi állami érdekekkel. Igazában azonban Szathmáry György fejtette ki őket.

A német szociáldemokraták — „az állam ez esküdt ellenségei” — előretörésének, az általános titkos szavazati jog alapján, Magyarországra nézve, szerinte, az a fatális tanulsága, ha Európa leghatalmasabb államát is kezébe kaphatja így egy a nemzeti érdekekkel, a nemzeti vagyonnal mit sem törődő, önző, szűk látókörű osztály-párt — mennyivel könnyebben kerülhetne a magyarság vezető szerepe sokkal nagyobb veszélybe ily választás alapján, saját országában. S hogy ez a „létharc” oldaláról nézve mit jelentene, azt Imre Sándor, a Gyulai köréhez tartozó jeles pedagógiai szakíró, nyelvész és irodalomtörténész fejtette ki a nemzeti nevelésről szóló Cassandra-hangú tanulmányában.

A nemzetek története, állítja középpontba ő is a tételt, a nemzetek létharcának története. Bármi szörnyű is ez a humánus gondolkodású ember számára, tudomásul kell venni, s a tudomásul vétel erkölcsi kötelességévé teszi minden nemzetnek, hogy vállalja e harcban a maga védelmét, s betöltse a kiválasztódás folyamatában számára kijelölt szerepet. A magyarságnak tehát úgy kell alakítania nevelési rendszerét, hogy a tőkés, a tudományos, a civilizációs, a városias fejlődés ne veszélyeztesse ama vonásait, amelyek révén vezetője, államba szervezője lehet az itt élő népeknek. Az elidegenült arisztokráciával szemben a magyarnak megmaradt középbirtokosság meg az alföldi s az erdélyi mezővárosok polgársága, kivált kálvinista cívispolgársága e vonások igazi hordozója.

A „nadrágos proletár”, a hivatali rendbe, az államépítés szolgálatába belé nem illeszkedett értelmiségi viszont a legfőbb veszélyeztetője. Ez utóbbi ugyanis a maga sehova sem tartozásában oly eszméken kap, oly eszmények szolgálatába szegődik, amelyeknek befogadását nem a magyar történeti nemzeti közösség organikus fejlődésének szükséglete hozza létre,

hanem e rétegekhez tartozók egyedi lelki elferdülése, szeszélye, nagyzása, erkölcsi felelőtlensége. Nemcsak nem szolgálják, de egyenesen gyengítik a nemzet védelmét a nemzetek lét-harcában.

Az újabb természettudományos-technikai fejlődésnek lehetőleg minden elemét magunkévá kell tenni; a nemzetek létharcában csak így állhatunk meg. De az újabb társadalmi eszmék bebocsátásánál nagyon is résen kell lenni, s a nemzet jellemét és történeti feladatát kell szűrőül felhasználni. Ezért elsősorban az elemi s részben a középfokú oktatást kell szorgalmazni, s csak nagyon körültekintő módon és mértékkel a felső oktatást is. Haonlóképpen meggondolandó, helyes-e a nők magasabb oktatása; legfőbb nemzeti hivatásuktól, az anyaságtól s a családi gyermekneveléstől vonjuk el őket így; s a család összetartásától. Márpedig a nemzet, a társadalom alapsejtje a család. Egyházi és állami, érzelmi és értelmi szövődéseinek izom- és éshálózata tartja össze a nemzeti test organizmusát.

S a többieknél is mindig előbukkan az uralkodó nemzet s vele az uralkodó osztály, akaratlan védelme. Matelkovics a tökéstedő magyar földbirtokot s így az országon belüli elsőbbséget is erősíteni véli a védvám-politika lazításával. György Endre szerint a tőke mobilitása az államalkotó nemzet gazdasági erejét növeli, s a hozzá való hasonlást ösztönzi. S még Adler Ignác is úgy tartja: „Európa nincs oly kedvező helyzetben”, hogy „az egyház és állam közötti viszonyt kizárólag a szabadság elveire alapozza”; „minden államnak megvan a maga praeponderáns egyháza, melyet vagyonától megfosztani éppoly kevésbé szabad, mint vagyonával együtt az állam szorosabb felügyelete alól kibocsátani”. S ha e követelmény utóbbi fele vonatkozik a katolikus egyházra is, még inkább vonatkozik a nemzetiségi mozgalmak egy részét összefogó ortodox és lutheránus egyházakra. A praeponderancia, az előnyben részesítés elve viszont, a tanulmány egésze szerint, a történeti jog jegyében, akarva-akaratlan, ellenük van védelmezve.

S ha a kiegyezéssel nemzeti liberalizmus mélyen ellentmondásos vonásai ütköznek ki a folyóirat társadalomtudományi cikkeiből — még inkább azok irodalmi kritikai közleményeiből. A lapnak mintegy negyedét tették ki ez utóbbiak. Szépirodalmat is adott minden számában: verset, novellát; néha rövid folytatásos regényt is. A szépirodalmi részt főleg Arany baráti köréből állította ki Gyulai, s mivel itt ekkor a próza már soványan termett, sok fordított beszélyt is közölt; elsősorban angol, másodsorban orosz, harmadban francia, német, skandináv és egyéb nyelvű szerzőktől. A kortársak rosszallását ez is kihívta; elégedetlenségüknek e tekintetben azonban csak akkor adtak hangot, amidőn köztük s a lap között a viszony már végképp elmérgesült.

Ez pedig a lap kritikai magatartása folyományaként következett be. A kritikai rovatba ugyan a viszonylag szűk körű szerzőgárda szinte minden tagja dolgozott, de Gyulai egyértelműen dominált — kétféleképpen is. A leginkább beható, elvi s közéletre tekintő kritikákat ő maga írta. S ha nem maga írta is, szelleme és keze majd minden irodalombírálaton ott volt. Ha egy kritika nem képviselte elég határozottan azt, amit Gyulai képviselni szükségesnek vélt, nem késett szerkesztői zárójelet vagy még inkább lapalji megjegyzést tenni. Jellemző Gyulai felfogásának uralmára: Péterfyt barátai — Gyulai hívei — beszéltek le tragikumtanulmánya átadásáról, nem akarván barátjukat sem szerkesztői (lapalji) kioktatásnak, sem visszautasításnak kitenni.

Gyulai neve a kiegyezéssel kor szellemi életében jelképpé lett. Ahányan — annyképpen értelmezték e jelkép jelentését. A két szélső vélet azonban szinte nemzeti legendává vált. A konok, az erőszakos, a maga szűkös dogmáinak mindent, még a saját érzéseit is alárendelő ember példája — az egyik oldalon. Az elvűség, a rendíthetetlen erkölcsiség, a meggyőződésért mindent vállaló közéleti férfiú — a másikon. A lélektani-erkölcsi tipizálás azonban elengedhetetlen ugyan Gyulai magatartásának s magatartása jelképpé növéseinek magyarázatában, de közéleti származtatás és értelmezés nélkül elégtelen. S közéleti jelentését neve a *Budapesti Szemle* első öt-hat esztendejében s hat-hét cikke nyomán nyerte el.

Az egyik kulscikk ezek között Jókai publicisztikájáról írt hosszú bírálata. S hogy éppen

ez: egy publicisztikáról szóló cikk — önmagában is jellemző. Esztétikai elveihez ugyanis a kiegyezés után már valamit is alig tett; esztétikai elveinek alkalmazása viszont egyre inkább átváltott a kiegyezést védő közírás szerepkörébe. A kiegyezést védeni, persze, önmagában sem nem érdem, sem nem bűn. Milyen fölfogását, mi ellen s hogyan — ezek a kérdések minősítik e védelmet.

Gyulai hangneme ingerült, méltatlankodó és visszautasító. S ez a hármas ötvözet szinte minden e szakaszban írt bírálatára jellemző, s voltaképp jellemző elkövetkező harminc esztendőjére is. Ennek a hármas hangnemnek kiváltója, kétségkívül, a csalódás.

Gyulai egy ábrándhit csalódottja és tehetetlen foglya. Tehetetlen, mert csalódottságának végokát, ábrándhitének ábrándhit voltát fel és el nem ismerő foglya.

De sem az ábrándhit, sem a következeseképp fellépő csalódottság, sem pedig a benne való fogság béklyózó érzete nem volt az ő egyedi tulajdona, nem volt az ő egyedi állapota. Az a magas intellektusú s szilárd erkölcsiségű csoport és nemzedék, amely a kiegyezés eszméjét létrehozta, s a vele útjára induló szakasz fejlődéstávlatait maga elé képzelte, osztozott bennük. Magatartás-válaszuk a csalódásra azonban egyéniségük, társadalmi és művelődési meghatározottságuk szerint erősen különbözött. Arany, akadémiai ügyintézésbe temetkezve, hallgatott, Csengery, hat ember munkáját végezve, összeszorított foggal igyekezett korrigálni a korrigálhatatlant, Deák, visszahúzódva, rosszkedvű rezignáltsággal zsémbeskedett, Eötvös, a parlamenti üléseken, a sírásig fölcukló kétségbeeséssel próbálta keresztülkötönyörögni javaslatait az értelmetlen közjogi obstrukcióval szemben.

Elemezni, ki mennyire ismerte föl és el, hol csúszott hiba a számításaikba, megvizsgálni, ki mennyire próbálta az elképzelt távlatot újragondolni, s mennyire jutott tevőlegesen is a revideálásban, ezúttal nem feladatunk. Egy bizonyos: Gyulaiban, akiben ekkorra érett határozottá a helyzet néhány szimptomájának átérzése, mérhetetlen elképedést, elégedetlenséget és ingerültséget váltott ki ez az átérzés. A hibát ő egyértelműen a maga táborán kívül, főleg pedig a kiegyezés tartalmán, távlatán és szerkezetén kívül, a közéletnek, a politikáló társadalomnak az ő csoportjától különböző erőiben látta, és azokban a fejleményekben, amelyek ezek az erők 1861 óta, szerinte, létre segítettek. Az ingerült indulat képességet kölcsönözött tollának, hogy ezeknek az erőknek és ezeknek a fejleményeknek a maga szemszögéből elsőrangú karakterisztikáját adja. Meglepő, hogy sem a Gyulai-, sem a Jókai-, sem a kiegyezés kérdését boncoló irodalom nem aknázza ki. Pedig Gyulai igen világosan mondja ki, egy párt, egy réteg, egy helyzet, egy folyamat reprezentálóját kívánja fölmutatni hőisében. Annyira, hogy néha csak az alany és állítmány személyét kell megváltoztatni: mondatainak ítéleti része mind Jókaira, mind a Tisza-pártra, mind pedig a középirtokosságra vonatkozik. Fölismerte, egy réteg s e réteg szellemiségének kifejezője talált Jókaiiban tökéletesen egymásra.

Bírálata középpontjában egy erkölcsi-lélektani párhuzam s annak vélt következménye áll. Amint a Tisza-pártot semmiféle eszme vagy eszmény nem vezérli, csupán a hatalom megszerzésének és megtartásának mindenáron való akarása — ugyanúgy Jókait sem más, mint népszerűségének fönntartása és kiterjesztése. Ezáltal együttesen rontják meg a szaporodó s a felnövő olvasóközönséget, illetőleg a közélet jövőendő erőit. S megrontják ellenfeleiket is. Magát a Deák-pártot is. A lényegre koncentrált, a távlatokra figyelő, a tényekre irányult gondolkodás helyett pillanatra korlátozott, üres taktikázásra szorítják őket.

Aki végigtekinti Gyulai 61-től 76-ig keletkezett cikkeit, jól érzékelheti, mint növekedett bennük egyre, már-már a torzsáig, a napilapokkal szemben az a kihívó ellenérzés, amely ebben a cikkben érte el egyik leszámoló kiteljesülését. A lapoknak lényegében ugyanazt vetette szemére, mint Jókainak s mint a Tisza-pártnak. A 48-as pártot lenézte; gondolattalannak és történeti belátás nélkülinek vélte; de egy bizonyos erkölcsi megbecsülést nem tagadott meg híveitől, elveikhez, nézeteikhez való ragaszkodásuk következtében. A Tisza-pártot azonban nemcsak lenézte, de meg is vetette, sőt gyűlölte, mert nemcsak gondolattalannak s történeti belátás nélkülinek vélte, hanem cinikusan elvtelennek s brutálisan önzőnek is.

Gyulai nem volt jelentős eszmeteremtő gondolkodó. De az eszmeteremtő egyéniségek fölismerése s tisztelete kiváló erénye volt. Tanítvány és erkölcsi jellem. Az eszmeteremtő egyéniségek közül így mindenekelőtt azokat tisztelte és követte, akik eszméik jegyében éltek és cselekedtek, a legapróbb napi tetteikben is. „Jókai 1861—75-ki politikai pályájára nézve” viszont cikkeiből, szerinte, „még azt is alig vehetni ki, . . . hogy a szerző ez időszakban minő pártállást foglalt el. Közönyös eszmélkedések vagy jámbor elmefuttatások”. S „ha egy-egy eszmét érintett, amely bővebb kifejtést igényelt, átsiklott rajta”, „adomázott”, „lelkésített”, „jövendőlt”, „intett”, „átkozódott”. A reflektálatlan érzésvilág, az ellenőrizetlen szólamismétlés, a hamis pátozzsal fedett naiv önzés embere.

S pártja még nála is rosszabb. „E pártnak kevés eszméje és hite volt; politikája a fődologra nézve inkább érzelmeken és személyes érdekeken alapult, mint komolyan átgondolt terven . . . Ide csatlakozott minden bús magyar, aki csak a tizenkétéves szenvedés haragját tartotta igaz hazafiságnak; aki az emigráció hatása alatt a külföldre vetette reményét; aki a törvények betűiből indult ki, s a jogi absztrakciók finomságait többre becsülte az élő érdeknek; aki a Deák-párton, mely magában foglalta Magyarország majd minden kitűnő tehetőségét, nem remélt feltűnőbb szerepet; akit a pártvezérekhez rokonság, barátság vagy megyei pajtáskodás kötelei csatoltak; aki hiúságánál vagy egyéb oknál fogva idesorodva, becsületbeli kötelességének tartotta ott maradni, ameddig lehet. Hajlott a kiegyezkedés felé, de folyvást habozva, új meg új tervekkel állott elő; mégpedig olyanokkal, melyek nem kímélték ugyan Ausztriát, de Magyarország, sőt, az alkotmányosság érdekeit sem elégítették ki. Nem akarta a forradalmat, de kacérokodott vele; hízelgett a nemzetiségeknek, de éppoly kevésbé volt hajlandó szövetkezni velük, mint Ausztriával. A parlamenti kormányzás barátjának vallotta magát, de megyei politikájával akarva nem akarva mintegy ellene dolgozott. A kiegyezkedés megtörténte után, annak megdöntését írta zászlajára; fennen hirdette, hogy mi nem kell a kiegyezkedés pontjaiból, de hogy mit tenne helyébe, arról hallgatott, mert régiebb terveiben maga sem látszott hinni. E negatív irányba új meg új programot adott ki, s könnyelműen felidézett egy végzetes harcot, mely őt éppen úgy megrontotta, mint a Deák-pártot. Valóban, a magyar közélet sajtáságos képet nyújt. A Deák-párt egész erejéből védi a kiegyezkedést, amely hevesebb veszélyben forgott, mint hitte, de más irányban elmulasztja megvédeni úgy az országot, mint a saját érdekeit; a balközép egész dühvel ostromolja a kiegyezkedést, benső hit nélkül saját eszméibe, s inkább a személyes hiúság, mint a hazafiság ösztönzései között . . .”

Mindezt a fúzió után, a fúzió mérlegelésével írta Gyulai.

Nem voltak illúziói Tisza és tábora iránt. „Tisza politikájában reá ismert a régi táblabíró politikára” — így dicsérte s okolta meg Pálffy Albert áttállítását a Deák-párthoz. A fúziót Tisza részéről „személyes vágyainak”, hataloméhségének következményeként magyarázta. Tárnyilag azonban történelmi szükségszerűségnek fogta föl, ahol Tisza csak eszköz; „a kiegyezkedés”, „az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméje” győzelmének, amely, reménye szerint, a jövendő távlatában, maga alá gyűri, a Deák—Eötvös—Csengery-csoport eszményei és erkölcsisége alá gyűri Tisza táborának szellemiségét. Elképedt e tábor cinikus ostobaságán, vagy mint mondani szerette: „léhaságán”; keserűség töltötte el a maga csoportjának közmentálitásbeli elszigeteltségen, csalódás, hogy az új értelmiség többsége, mint vélte: a lapok hatására, Tiszák szellemiségéhez hasonult. A kiegyezés ama (szükségszerű) szociális alaptévedését azonban, amely e hasonulás, illetőleg ez elszigeteltség szülőke volt, nem bírt, nem merte vagy nem akarta belátni. A középbirtokosság átféjlődését egy magyar hegemoniájú polgári liberális állam vezetésére, az ország érintetlen határain belül, a történelem távlatában nemcsak lehetségesnek, nélkülözhetetlennek, de bizonyosnak is vélte, amelyet azonban kellő történelmi bizalommal s nem engedő erkölcsi-szellemi tartalékkal ki kell várni.

S ezzel adva volt a következő évtizedekre az ő gaetai fogsága. S adva hangneme és magatartása is: hatalmon belüli defenziója meg fanyar fölénye, fölényeskedése is. S adva az a tö-

rekvése is, hogy az irányító, a döntésre jogosító helyeket magának s baráti körének tartsa fenn a művelődésben; mert legalább annyira ered ez a törekvés ebből a kivárá defenzióból, mint a hatalom birtoklásának vágyából.

Ám e defenzív magatartás csoport- és ideológiai jellegének fölismerése csak Gyulai egyéniségének számbavételével nyeri el teljes értelmét, magyarázza jövőnd szerepét. Erkölcsi jellem és tanítvány — mondottuk. Amit megtanult mestereitől, ragaszkodni ahhoz erkölcsi kötelességének tudta. Politikában is, irodalomban is. S erkölcsi kötelességének, tanítványi feladatának tudta a már elért színvonalhoz, műgondbeli fegyelemhez, mesterségbeli készséghez való ragaszkodást is. Szemlélete, gondolkodása evolucionalista, de csak az a dialektika volt meg szemléletében, ami megvolt mestereiben is. Azaz a maga szemléletében, a maga ítélezésében átvett fogás, holt ideg, előre mozdításra képtelen izom maradt.

A maga kritikai ítélezése nélkülözöte a saját maga által megértett, kimunkált és alkalmazott dialektikát. Mintákhoz mért és nem történeti szükséghez. Nagyon jól példázta ezt az a különbség, ahogy ő s ahogy Arany László érvelt Szarvas Gábor szóirtási tevékenysége ellen. Gyulai főérve az volt: az irodalom klasszikusainak művei csonkultának, tekintélyük romlának a hibásan alkotott szók kivetésével; Arany László viszont a nyelvújítás utáni rendelkezések szükségletére, a nyelvfejlődés szükséglet-diktálta dialektikájára, a nyelvtörvények, a szóalkotás módok analógiás történeti bővülésére hivatkozott.

Gyulainak teljesen igaza volt a Szemle első évfolyamában közzétett ama három híres összefoglaló tanulmányában, amelyben a 61—67 utáni lírát, epikát és drámát tekintvén át, megállapította, hogy ezek nivója a Petőfi—Arany-korszakhoz, az Eötvös—Kemény-éráéhoz s még Szigligeti legjobb szakaszaihoz képest is esett. A színvonal követelménye azonban e tanulmányaiban látnivalóan került szembe az időszerűség követelményeivel. Nem szabad megtévesztenie bennünket annak, hogy *elvben* maga is sürgette, kivált a regényről szóló dolgozatában, az új, a bonyolultabb társadalmi viszonyok, sőt, új osztályviszonyok ábrázolását. Az a viszonyítási alap, az az érték-vonatkoztatási központ ugyanis, amelyet a megbírált fiatal regényíróktól számon kért, lényegében azonos volt azzal, amit Eötvös, Kemény, Dickens, Thackeray regényeiben viszonyítási alapnak, vonatkoztatási központnak vélt. Az „egészséges”, „a természetes”, „az értelmes”, „a józan” emberi élet normái ezek. Toldy István Anatole-ját éppúgy ezen az alapon ítélte el, mint Beöthy elbeszéléseit; szerinte, nem tartják magukat ezekhez a normákhoz. Márpedig egészséges, normális, ép lélekrajz nélkül éppúgy nem lehet értelmes, hiteles, hihető cselekményt alkotni, mint ahogy nem lehet esztétikai tekintetben megálló jellemeket és sorsokat sem formálni. A normális szellemű, az egészséges lelkű ember tulajdonságait, Gyulai felfogását kielégítően — a legkülönbözőbb írásait számbavéve s a dolgokat végsőkig leegyszerűsítve — így lehetne összefoglalni: az az ember ez, aki ön- és fajfőntartási kötelességének úgy tesz eleget, hogy képességeit a legteljesebben kibontakoztatja, mégpedig oly tevékenységben bontakoztatja ki, amellyel a leghasznosabban illeszkedik belé a történelem által lassú evolúcióval kialakított legmagasabb rendű fejlődési egységbe, a nemzeti társadalom, a nemzeti állam szervesen folyton tovább épülő, a nemzeti jellemre alapozó hierarchiájába.

S a líra terén még inkább megmutatkozott, miképp szorította a nemesi-nemzeti liberalizmus örök érvényűnek tekintett emberképe s erkölcsiség-fölfogása a formális logika fonálán haladó Gyulait egy elmúlt irány utóvédharcába, egy magas mesterségbeli követelményekkel fölfegyverzett epigonizmus állóháborújába. Zilahy Károly, Endrődi Sándor vagy éppen Benedek Aladár kétségtelenül nem voltak különösebb tehetségek, s még kevésbé a műgond aggályos megtévesztői. Gyulai azonban nemcsak hogy nem vette észre emberképük, erkölcsi s érzelmi világuk új elemeinek realitását, hanem egyenesen esztelenségnek tartotta őket, és belőlük származtatta mesterségbeli gyengeségüket is. Különösen az egyén és történelem, az egyén és közösség, az egyén és világtrend viszonylatában vélt súlyos elferdüléseket látni náluk. Az új költők hite megrendült a Gondviselésben, az Isteni Igazságosságban, a nemzeti fejlődés-

értékeken, s mindezért nemcsak hogy nem magukban keresik a hibát, hanem egyenesen a társadalmat, sőt, az egyetemes világrendet teszik felelőssé. Így eszményítő, eszmény nevében ítélő és eszményt állító alkotásokról éppúgy nem lehet náluk szó, mint harmonikus világképelmény átsugárzásáról sem. Amidőn Benedek Aladár keserű gunyorossággal elégedetlenkedett verseiben az emberi lélek akkori s addigi formáival és magyarázatával, s ez fölülte megnyerte Endrődi Sándor tetszését, Gyulai majdhogynem hibbantnak bélyegezte magatartásukat, s az egyéniség jogainak túlhangsúlyozásából származtatta azt éppúgy, mint Vajda lázadását is sorsa ellen.

Felfogásának beszűkülését azonban nem is a fiatalokkal s nem is a Vajdával szemben elfoglalt elutasító álláspontjával lehet igazán mérni; Vajda s az ifjú nemzedék politikai nézetei, egyénisége s műgondhiánya egyaránt taszították. Az igazán bizonyító az, milyen kevésbé értette meg a lírikus Aranyt. Csodálatosan kimunkált Arany-émlékbeszédében egyre csak a nemzeti típusokat állító epikus költőt s a nemzeti eszménynek állítható etikus embert magasztalta. A világnézeti kétség, az egyedi megrendültség meredélyeit járó, az egyén és történelem viszonylatával küszködő meditatív alig vette benne észre, alig vette benne számba. S nyilván nemcsak nyakassága, hanem a történelem és közösség, a közösség és egyén, az egyén és történelem viszonyának e régies, nemzeti öliberális felfogása akadályozta meg abban, hogy érzékelje Jókai Aranyemberének, s néhány kései írásának élményi s esztétikai időszerűségét, s méltánylóan szóljon róluk.

Gyulai, ösztönösen vagy tudatosan, számtalan elemét tette magáévá ama pszichológiai eredményeknek, amelyeket, a romantika és realizmus irodalmi irányzatával együtt, a pozitívizmus hozott. A pozitívizmus filozófiai és esztétikai felfogását azonban elutasította. Különösen akkor, midőn az 1849, de kivált 1871 után Európa-szerte, főleg azonban Közép-Európában szükségszerűen kapcsolódott össze a schopenhaueri pesszimista világbírálat és létkritika evolúcióellenes tanaival, jelszavaival, amidőn, más-más oldalról ugyan, de együttesen került előtérbe a két irány relativáló hajlama és szubjektivista nézőpontja. De az 50-es évek hazai s európai esztétikája ama válfajának jegyében utasította el, amelynek középpontjában a Gondviselés szabta Világrend összhangos és szerves fejlődésének a nemzeti történelemben testet öltő tétele állt. Mint ahogy a politikában, a közéletben a már kijelölt *helyestől* való önkényes eltérést látta a Tisza-féle közéleti magatartásban, ugyanúgy a már kipróbált *helyestől* való eltérés következményét vélte látni a létrejött művek színvonalának esésében is. Ennek alapján hozta 67 utáni kritikai tevékenységében gyakran a legkülönbözőbb szemléletű írókat és műveket egy síkra; a 70-es években pl. Beöthy Zsoltot, Toldy Istvánt és Tolnai Lajost.

S amint a politikában csalódásának, elszigeteltségének érzete ellenére mégiscsak hitte „az újabb magyar közélet egyetlen államférfiúi nagy eszméjének”, „a kiegyezkedésnek” győzelmét, ugyanúgy hitte, a filozófikus eszmélkedés síkján, hogy a már kijelölt s a már kipróbált helyes, a Világrend érvényének jegyében, *győzni fog az alkalmi, az időleges, az önkényes eltérésen*. Ezért vállalta minden gúny és támadás ellenére a hatalmon belüli fogság állapotát, s ezért vált kritikájának hangneme a kiegyezés után nemcsak ingerültté, fölényeskedővé, de gyakran kioktatóvá és moralizálóvá is.

Hitébe annál inkább belémeredhetett, mert a nagy színvonalkülönbség, amely a 67 előtti s a 67 utáni korszakot elválasztotta, csakugyan összefüggött a Tisza-tábor szellemiségének, a dzsentri-szellemiségnek eluralkodásával. S néha s a főszínen valóban úgy, ahogy ő fogta föl: a helyes kezdeményezés helytelen útra tévedt. A *Nyelvtört* például Csengery, Arany és Gyulai körében hívták életre. Megindulása után néhány esztendővel azonban a történetietlen pozitívista természettudományos felfogás s a nacionalista provincializmus összefonódása lett belőle, ami nyelvtisztító részét illeti. S mint elsőrangú drámabíráló, aki tökéletesen tisztában volt a színház nagy közönségnevelő hatásával, érdeklélte Rákosi Jenő üdvös kezdeményezését is, hogy jól mulattató, tiszta nyelvű darabokkal tanítsa ép beszédre, mélyebb népies

honismeretre a roppantul vegyes etnikumú és ajkú pesti közönséget. Annál jobban elkedvetlenedett, amidőn szinte kizárólag olcsó idillt, vásári bohóckodást és sallangos beszédmodort látott az új színpadon; a városi kispolgár és a dzsentri faluba helyezett talmi tizedromantikáját.

Elszigeteltségét, népszerűtlenségét, pózzá lett dacformáját az olyan intézményekkel, áramlatokkal jelenségekkel való harcias szembenállása, melyek a dzsentri s a hozzá alkalmazkodó kispolgárság szellemi-lelki magatartását fejezték ki, még erősebben fölfokozta a 80-as évek konszolidálódása. Élete alkonyán, a századelőn viszont, amidőn valójában már élő ereklje volt inkább, mint igazi közéleti-szellemi tényező, az Eötvös—Szalay-féle liberalizmusra szívesen hivatkozó polgári erők szemében éppen ez a szembenállás, ez a defenzió tette rokonszenvenné, kedves iróniával kezelt archaikus erkölcsi példává.

Mindent összevéve: Gyulainak s *Budapesti Szemléjének* kritikai alaptévedése alighanem abban állt, hogy a kiegyezései korszak első évtizedeinek alacsony irodalmi színvonalát úgy származtatta a Tisza-féle dzsentri szellemiségből, hogy az a közönség ízlésének rontásával, amely elsődlegesen, szerinte, a sajtón át megy végbe, nem engedi érvényre jutni a régi irány töretlen folytatását. S *nem úgy*, hogy ez a szellemiség nem engedi meg egy valóban korszerű új irány létrejöttét és fölemelkedését. A dzsentri szellemmel szemben álló új erőknek így nemcsak segítséget nem nyújtott, hogy a népnemzetihez hasonló színvonalra emelkedjenek, de egyenesen gátolta őket ebben (Tolnai, Reviczky, Komjáthy, Palágyiak stb.). A 80-as évek roppant gondolati sivárságában menedéket kereső fiatal kritikai tehetségeket (Riedl, Haraszti, Péterfy) pedig elvágta, sőt, a gyenge színvonal vázolt magyarázatával közömbössé tette vagy éppen szembeállította a jelentkező friss szépirodalmi kísérletekkel. Biztos volt a Tisza-korszak szellemiségének *tüneti* s *átmeneti* jellegében, de biztos az 50-es évek mérsékelt liberalizmusának s véle a népnemzeti elvnek új áttörésében is.

A Tiszák világába tartozók, érthető módon, hol merészebb, hol szelídebb csipkelődésen túl, ellene soha semmit nem tettek. Örültek neki, hogy táborukon belül van defenzív fogásban. Mert bármennyire fordítva képzelte is el ő a Deák- és Tisza-típus hasonulását, „végső soron”, mint a nagy idők egyik végtanúja, mégiscsak azt igazolta, hogy Tiszák az 50-es évek liberálisainak természet és jog szerinti utódai. Ezt tanúsítja az is, hogy Tiszát nagy államférfiúnak utóbb sem tekintette ugyan soha, de később volt jó szava szerepére is, képességeire is.

Lapját 1875—78 előtt várakozás előzte meg, érdeklődés fogadta, s bizonyos elismerés övezte. Az érdeklődés vagy legalább az elismerés a tudományos részt illetően meg is maradt egészen a századvégig. Az irodalmi s az irodalomkritikait azonban előbb keserűség, azután fölháborodás, majd gúny, később kicsinylés, végül teljes közöny övezte. A híres bon mot most vált általánossá: a nyilvánosság kizárásával szerkeszti és olvassa Gyulai Pál.

Gyulai hitt a történelem logikájában. S az valóban követte is a maga útját.

Csak hogy nem esett egybe Gyulaiéival.

Meglepőnek látszhat az a gyors felismerés, amellyel a magyar értelmiségi polgárság megtalálta e logika által kijelölt helyét és szerepét. Valójában azonban sem meglepő, sem különösebben gyors nem volt ez a fölismerés és ez a szembehelyezkedés. Ezek a rétegek már 1867-től, sőt, 1859—61-től érzékelték az események menetének, az erőviszonyok hatalmának logikáját. Annál is inkább, mert ez a fölismerés nem csupán helyi, mert ez a befelé helyezkedés nem pusztán lokális jelenség volt. Hanem közép-európai, Rajnán inneni válfaj; sőt, bizonyos kitérítéssel, általános európai jelenség. Főleg ami a „humán” s ezen belül a beamter értelmiséget illeti.

Dramái helyzetekre az irodalomtudományban ritkán kerül sor. Az 1871-es év az európai irodalomfelfogás egyik ilyen ritka dátuma lett; ekkor és itt ugyan még csak afféle kamaradráma, amelynek sorsfordulós jellege csak a századvégen bontakozott ki igazán.

DÉFENSIVE DANS LA PRISON DU POUVOIR

L'étude présente le pendant hongrois des grandes revues et reviews libérales européennes, la Revue de Budapest. Elle esquisse l'attitude idéologique de la revue et analyse ses buts qu'elle voulait atteindre par ses articles dans le domaine des sciences sociales et naturelles. Elle constate que son idéal était une évolution libérale hongroise qui évite les côtés noirs de l'évolution urbaine et industrielle de l'Europe Occidentale, et crée une urbanisation et une industrialisation lente et harmonique, avec un moral chrétien laïcisé, basé sur une conception du monde déiste. L'étude soumet à une analyse spéciale détaillée les vues littéraires de la revue et elle constate que son rédacteur s'est arrêté et s'est embourbé à une phase de la classicisation du romantisme qui caractérisait l'Europe bourgeoise des années 1850 et 1860. Il vivait et rédigeait dans la croyance erronée que la tendance de ces décennies et le moral de la grande génération qui a conquis l'indépendance peuvent être maintenus inchangés; c'est pourquoi, au lieu d'une dialectique, c'est une normativité prescrivante qui caractérisait son attitude de critique.

FEJEZETEK KEMÉNY ZSIGMOND TANULÓÉVEIRŐL

1. A félkörívben épített, oszlopos tornácú udvarház — Kemény Sámuelék lakó- és Zsigmond születési helye — Alvinc felső végén, a Maros tőszomszédságában, a református templom és a Martinuzzi-vár közötti területen, mintegy 30 holdas telken állott. A nem túl kényelmes lakást a gazdasági épületek egész sora vette körül,¹ mert a vagyonszerző családfő nemcsak az alvinci, hanem a szertefekvő birtokokat is innen igazgatta.

Az udvarházról, a gyermekévekről és a korán meghalt apáról (1823. dec. 1.) az írónak alig maradtak emlékei.

Álmatag tudatába csak a Maros áradásának, a parti füzeseknek, a napos udvarházban sürgő-forgó embereknek és a házi állatoknak a képei nyomódtak be. Legerősebb ihlető Martinuzzi sötét várroma és a szemben fekvő, titokzatos Zebernyik vára² maradt.

De ezektől eltekintve,³ mintha érzéketlenül bóbiskolta volna át gyermekéveit.

Igaz, a fejletlen gyerek öt éves korától legfeljebb csak nyáron tartózkodott otthon, s apja, a szorgos munka idején a határt és a birtokait járva, keveset törődhetett fiával. Feltűnő azonban, hogy írásaiban nem jelenik meg a békét és enyhülést adó, csitító anyai szeretet ábrázolása sem.

2. Alvincről Zalatnára kerülését — mint írja — állapota tette szükségessé: „Alvincen laktam, csaknem kivétel nélkül 5 éves koromig. Ekkor, mert beteges valék légváltotatás végett Zalatnára vittek. Jární is alig tudtam. Türi, egy vén bányatörvényszéki ülnök szoktatott valami zöld asztal körül a szaladásra. Szegény Türi! — Az egész városban tán mi ketten bírtuk legrosszabbul lábainkat, kivéven a bölcsőbelieket.”⁴

Kemény Sámuel választása azért esett Zalatnára, mert sógora, Barók Dániel bányatörvényszéki elnök ott lakott. Barók Dánielék derekas áldozatokat hoztak a rokoni szeretet jegyében: a nem egyenrangú, sőt sértő kapcsolatok ellenére vállalták a gyerek nevelését és neveltetését. A szíves „atyafi indulat” melegét, mely Keményben is kifejlődött, itt élvezte először. A család szeretettel vette körül a kis beteget, a levegőváltozás is megtette a magát s a jární alig bíró gyermek bizonyos időre felépült. Előző emlékezését úgy is fejezi be: „Az óta én beteg csak magam hibái által voltam.”

De fizikai megerősödése ellenére aggasztó volt különös viselkedése. Különös befelé fordulás mutatkozott nála, az elszóródás minden jelével. Papp Ferenc eltűntette vagy fel sem tétélezte a meghökkentő szabálytalanságokat, pedig korántsem volt olyan kisbölcs Zsigó.⁵ Szórazokozott-

¹ Vö.: GYULAI Pál: Egy régi udvarház utolsó gazdája. Válogatott művei. Bp. 1956. I. 162.

² Zebernyik várát a báró Jozsinczi család örökölte, s mivel Csóka Sámuelnek, Zsigmond anyai nagyapjának felesége báró Jozsinczi Júlia volt, a vár egy kicsit családi birtoknak is számított. KÖVÁRI László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvártt 1854. 127., 134.

³ Részletesebben az összefüggő szövegben.

⁴ Kemény Zsigmond Naplója. A bevezető tanulmány, a sajtó alá rendezés és a jegyzetek BENKŐ Samu munkája. Bp. 1974. 155.

⁵ PAPP Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. Bp. 1922. I. 23.

ságával, kóros feledékenységével, furcsa eltűnéseivel folytonosan szorongásban tartotta környezetét. Nyilvánvalóbbá vált a baj, mikor iskolába kezdett járni, mert nyugtalanító figyelmetlensége és érdektelensége minden előrehaladást meggátolt.

Ezekről az évekről ír később önéletrajzi elemekkel átszőtt — s kellően nem méltányolt — beszély-füzérében: *A szerelem életében*. Persze Szántó Eduárd történetébe kiegészítések, átvetések is bekerültek, de az emlékezések és a regényke világa között szoros a kapcsolat. A kis Eduárd épp olyan szétszórt figyelmű s „ámolygó”, mint a kis Zsigó. Egyformán viselkednek, egyformák, sőt majdnem azonosak a szenvedélyeik is.

A regényben azt írja: „Kétségkívül nekem sok pénzem van, legalább két maroknyi. S atyám naponként szaporítja vagyonomat egy-két leopold-máriással. Igaz, hogy ezek, midőn ajándékba kapom, penészesek és kopottak, de én tüstént kitisztítom a rozsdától s hófehér kénesővel úgy befuttatom, hogy jobban tündökölnék egy új ezüstnél is, s kivált ha a nap rájuk süt, szemem fényét egészen elveszik. Szép pénzek, drága pénzek!” A *Naplóban*: „Zalatlán többnyire higannyal bíbelődtem. A réz krajcárokat megezüstözém. Egészségtelen játék volt ez: de én gazdagnak hívém magamat, ha fehér pénzecskékkal volt tömve zsebem.”

A regényben: „én, a Bartalics almafáján álmodozni szerető banda gyerek”, s aztán: „ha sikerült a világtól visszavonulni, azaz, ha ellopózhattam mama szemé elöl, hogy a pincegádba vagy a házpadlásnak csendes rejtekeibe buhassam”. A *Naplóban*: „El el tűntem szem elöl s hitték, hogy kútba hullottam. Egyszer fél napi keresés után a pincében, hova besuhantam és bezártak, találának meg; máskor egy Bartalics nevű asztalosnál, ki szomszédunk volt, de velünk semmi ösmeretségben nem élt, almafáján”.

A regényben Eduárd éppúgy viszolyog az iskolától, mint a *Naplóban* Kemény: „Méla gyerek valék és rösteltem az iskolát.”

Kemény tehát fontos pontokon a múltjából merített, midőn Eduárd jellemét megteremtette.

A különös temperamentumú Zsigón a világtól elzárkózás ingere ijesztő mértékben elhatalmasodott. A külvilág tárgyairól alig véve tudomást, csak belső hangulatainak akart élni. Mint a regényben írja: „Mindig kevesebbé hatottak érzéseimre a kultárgyak”, „álmodni, nézni, vagy merengeni . . . vágytam”. A *Napló* szerint is: „Szerettem a sötétet és szélzúgást.” Örökös vonzódása az álmodozás után, idegenkedése gyermektársaitól, méla és érdektelen elhúzódása az *Erdélyi Híradó*-beli emlékezésében is — 1842. 2. sz. — hangot kap: „Vadóc gyerek voltam, méla és magamba vonult, részvélen és unatkozó névszók, ha nem is jelentéstöbbletet, de bizonyos nyomatékot kapnak. Együttesen, illetve a rokon szövegekörnyezet erősítő áramkörében már bizonyos következetes és túlhajtott viselkedésmódot, valami betegség-félet, sőt kóros állapotot jelölnek.”

Nem közömbös, hogy három alkalommal is visszatér Kemény ehhez az élményvilághoz. Intenzív érdeklődése fényében, az összefüggő vallomás-hálózatban egyes szavak dinamikája megnő: a *vadóc*, *méla*, *magamba vonult*, *részvélen* és *unatkozó* névszók, ha nem is jelentéstöbbletet, de bizonyos nyomatékot kapnak. Együttesen, illetve a rokon szövegekörnyezet erősítő áramkörében már bizonyos következetes és túlhajtott viselkedésmódot, valami betegség-félet, sőt kóros állapotot jelölnek.

A rejtélyes fejlődési rendellenesség legszembetűnőbb megnyilatkozása a szórakozottság és a felejtés volt. A gyermek egyszerűen használhatatlanná vált otthon s az iskolában egyaránt. Semmit sem bírt megtartani a fejében. A regényben a kis Eduárdot hiába oktatja így az anyja: „S nehogy ismét eltévedsz az utat”, „És ne bámulj minden ház előtt” stb. — az eredmény: „Értem, édes mama! szólék távozásamkor, nyitva feledvén számat és az ajtót.” Vagy ilyen utalások: mint „Általában gyermekkorom alatt legtöbb kedvetlenségbe szórakozottságom kevert”, sejtetik, hogy a kis Eduárdnak „részvélen” volta mennyi keserűséget szerzett, s „ámolygó természetétől” megválni mégse bírt.

A gyermeki személyiségzavar elhatalmasodására a nehézkes helyváltoztatással járó vérske élményszerzési lehetőség is befolyhatott; s a csökkent érintkezés a külső világgal a

pszichikum szerkezetében megnövelte egyes részfunkció-rendszerek átmeneti megerősödését, illetve önállósulási lehetőségét. A működési zavar tünetei több formában mutatkoztak: egyrészt csenevész testi fejlődésben, másrészt az érdeklődés hiányában, a feledékenységekben s amorális, etikátlan magatartásban (iskolakerülésben, titkolózásban, őszintétlenségben, esetleg hazudozásban).

De ami kívülről butaságnak, kötelességmulasztásnak vagy gyengeelméjűségnek látszott, azt csupán érdeklődésének egyoldalú ferdültsége, lelki életének szabálytalan alakulása idézte elő: egy elhajlás szerfölötti megnövedése és egyeduralma. Kíváncsiságát, az elevenség és mozgékonyág ébrentartóját csak az árny és a szél játéka kötötték le, s talán még a fény zuhogása s a virágosö zonzotta delejes erővel. A regény rajzához — „Egyszerre suttogni kezdett a szellő s az ingó lombok sűrű záporban hullatták fürteimre és arcomra a virág-esőt” — hasonlót jelez vagy sejtet a *Napló* is, még azt a bizonyos fát, a Bartalics almafáját is említi.

Figyelmének köre aránytalanul szűk volt, álmovilágán kívül semmi nem létezett számára. Ami nem kötődött ábrándképeihez, az kihullt vagy be se jutott kis agyába. Mint a holdkóros, csak egyfajta vonzás erejének engedelmeskedett, gyermeki telhetetlenséggel, majdnem szünet nélkül. A mesemondások idején is — írja előbb idézett cikkében — csak akkor tűnt el szórakozottsága, ha sötét, démoni fordulatok vették át a mesebeli események irányítását: „Midőn a sors bős kedéllyel, kobold, kísértő lélek, oraculum szózat alakjában az események pitvaránál bekopogtatott, figyelő lőn a szórakodott arc s minden élet szemeimbe gyűlt”.

Ilyen mozzanatok már túltalnak a gyermeki világ körein. Igaz, egy gyerek önfeladtságával élvezte furcsa játékaikat, képes elmerüléseit; kényszerű félbeszakítások után újból és újból visszatért hozzájuk, de fogékonyága a hangulatimpressziók iránt, e majdnem szellemi élvezet, koraérett és koravén gyermekké tette. Olyan csodagyerek lett, aki képes magát egy hangulatnak tartósan átadni, s e hajlama megőrződött a későbbi évekre is. Talán úgy is mondhatnánk: a szerzett feltételes időleges reflexből szerzett végleges reflex lett.⁶ Ez pedig előmozdította belső életének gazdagulását, s annak a mechanizmusnak kifejlődését, mellyel befúrta magát tárgyába, s elmerülten kutatta a mélységet. S így már gyermekkorban kifinomult érzékenységgel figyelte a különöst és a titokzatos, s e tulajdonsága, a látszat ellenére, értékes volt. Beszélyében is gondot fordított arra, hogy Eduárd e zsenialitása, ha humorral enyhítve is, szót kapjon. Apját nem lehetett megingatni hitében, hogy e szerencsétlen tulajdonság a lángész jele: „Tűz esze van” — mondogatta, s azt jósolta, hogy: „Edéből még nagy ember lehet.” S talán e gyermekévekre megy vissza Keménynek a különös iránti vonzódása és az a képessége, hogy a lélek hangulatainak kipuhatólásában, a lelki aberrációk megismerésében — és ábrázolásában — felfedező kezdeményezéseket tegyen.

3. Idegesítő mélasága, ami a szemléltőben a tompultság gyanúját ébresztette, a jelek szerint elég hosszasan tartott. Olyan élményre, élményekre volt szüksége, melyek a holtpontról az egészséges fejlődés útjára mozdítják. A személyiség-harmónia megbomlásának, a kóros egyoldalúságnak orvoslására gyógykezelésül a modern pszichoterápia is csupán az idegen élmények beáramlását s az érdeklődést felélesztő megrázkódtatást ajánlja. Kemény mindkét orvossággal megismerkedett, s az egészséges fejlődés megindultával felszámolta szellemi elmaradottsága hátrányait, mint a regényben Eduárd, vagy mint a valóságban a gyermek Dessewffy Aurél, aki hasonló fejlődési zavar után szédületes iramban regenerálódott: „Mint gyereknek értelmi fejlődése nagyon lassú volt, teljesen részvétlen volt a külvilág iránt, úgy hogy atyja — amint egy közel rokon beszéli — egykor felkiáltott: kénytelenem leszek valami grádicson letaszítani, hogy agyrendszere mozgásba induljon! És ez elmebeli tompa-

⁶ L.: Dr. GEGESI KISS Pál: A személyiségről. Magyar Pszichológiai Szemle, 1963. 196—198; Uő.: Pszichogén személyiségzavarok gyermekkorban. Klinikai pszichológia. Szerk.: Dr. GEGESI KISS Pál. Bp. 1973. 11—25.

sága hét éves koráig tartott, ekkor azonban értelmessége bámulatos gyorsasággal kezdett fejlődni.”⁷

Keménynél néhány éves időköz után indult meg a kiegyenlített, illetve a rohamos fejlődés, de ezt csupán következtetéssel bizonyíthatjuk.

Életrajzírói szerint az bizonyos, hogy „alsóbb iskoláit Zalatnán végze a katolikus tanodában”. Valószínű, hogy Nagyenyedre menetelég, 1823-ig ott is maradt s három évig járt az iskolába. De legalább két évig, még akkor is, ha a Kemény említette öt éves kort helyesbítjük hatra, mivel *Naplójában* nem 1814-től, hanem 1815-től számolta éveit; s ha még egy év erősödési pauzát is beiktatunk, akkor is hét éves korában megkezdte a tanulást. A beszélytöredék emlékezetes dátuma szerint Napóleon halála idején Eduárd már a vallás, princípia és földrajz tanulásával küszködött. Ez megfelelhet a valóságnak, mert Napóleon 1821. május 5-én halt meg. De *A szerelem élete*⁸ másik nevezetes időpontja összezavar minden számítást, mert a száműzött portugál trónkövetelő: Don Miguel erdélyi látogatása semmiképpen sem találhatta Keményt Zalatnán, mert ő már ekkor Enyeden diákoskodott. Don Miguel ugyanis 1824. április 30-án támadt apja ellen, s csak a sikertelen puccs után indult rokonszeny-gyűjtő körútra.

Az elbeszélés nem igazít el; abból kell tehát kiindulnunk, hogy 1823 őszén, mikor Enyedre beiratkozott, már 9. évet betöltötte, s mégis csak a classis elementaris elvégzése alól kapott felmentést, holott az elementaria mellett a coniunctica is az elemi iskolához számított. Az 1769. évi tanterv⁸ kilenc (1 + 1 + 7) osztályos rendszert honosított meg, ezt erősítette meg az 1819-es Norma discendi.⁹ De ez a konfirmáció nem volt hosszú életű: 1822-ben Kolozsváron¹⁰ a classis elementarissal együtt már csak nyolc osztály volt kötelező a subscribálás előtt. Hasonlóan alakult a helyzet Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen¹¹ is: ugyanis az oratoria (rhetorica superior) és a suprema humanitatis évfolyamokat összevonták egy „logica” elnevezésű egy éves osztályba. Az általános gyakorlathoz igazodhatott a nagyenyedi kollégium is, azonban erre biztos adatunk nincs. De ha nem lenne így — bár ez ellentétben állna a fő consistorium állandó egységesítő törekvéseivel —, akkor is feltűnő, hogy a kilenc éves arisztokrata Kemény Zsigmondot, ki két éven át nyilvános iskolában járt, egy osztályba helyezik a hét évesekkel, s nem engedik rögtön a középiskola első, azaz grammatica osztályába. Ha pedig a kolozsvári újítás lett általánossá, akkor a koros gyermek 1823-ban Enyeden a legelső lépcsőfokról indult.

Alighanem szellemi fejletlensége idézte elő ezt az óvatos, meggondolt intézkedést. Bizonyára nem tudta még levetkezni szórakozottsága jegyeit, és ismeretei is hiányosak voltak. Csak később, egyensúlya s lelki egészsége helyreállításával tűntek el addigi kórosodásának jegyei.

4. 1823 őszén Nagyenyedre íratta be gyermekét Kemény Sámuel; de nem a kollégiumban, hanem a családi hagyományok szerint a rokonainál, a Kemény-kastélyban: az úgynevezett Burgban helyezte el.¹²

⁷ DEÁK Farkas: Gróf Desseffy Aurél. Pozsony — Budapest 1886. 6.

⁸ KONCZ József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Különlenyomat. Marosvásárhely 1896. 270.

⁹ P. SZATHMÁRY Károly: A Gyulafehérvári-Nagyenyedi Bethlen Főtanoda története. Nagy-Enyed 1868. 223—229.

¹⁰ TÖRÖK István dr.: A kolozsvári Ev. Ref. Collégium története. Kolozsvár 1905. I. 334—345.

¹¹ KIS Ferenc: A székelyudvarhelyi ev. ef. Collegium történelme. Székelyudvarhely 1973. 70.

¹² A publicus diákok főként „szolgálatokra és a külviséletet szabályozó rendeletek által nem kötelezett úrfiak, kik azonban nem is élhettek a tanodának anyagi jótéteményeivel”. P. Szatmáry: i. m. 118. — A b. Kemény-ház a Varcagás utcában állott: Báró KEMÉNY Gábor: Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—48-ben. Pest 1863. 141.

Nem is igen tehetett másként.

A kollégiumban olyan gyermek, aki anyai gondozásra szorult, nem lakhatott. A városban pedig nyugodt lelkiismerettel csak azokhoz vihette fiát, akik a rokont is látták benne. Így remélhette, hogy gondját viselik, foglalkoznak vele, s idővel a főnemeshez illő viselkedéshez is hozzászoktatják, s mindezt csekély összeg ellenében.

Tizenegy éven át tanult Zsigmond Enyeden, de — az utolsó éveket kivéve — diákoskodásáról semmi adatunk nincs. Mégis megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy hiányos ismeretköre s szórakozottsága már az első években sem okozott annyi kellemetlenséget, mint Zalánán. Számolnunk kell bizonyos természetes fejlődéssel, az apa elvesztésének hatásával s a környezetváltás jótékony befolyásával. A gazdagabb és előkelőbb rokonok világába, valamint a vonzó diákéletbe való bekerülése, a múlt emlékeinek és emlékhelyeinek megismerése ébresztette-serkentette kíváncsiságát, s élménykörének tágulása a változatos jelenségek iránti fogékonyságát is emelte. Mivel a kollégiumban — régebbi intelmek szerint — az úri rend gyermekeire „különös vigyázattal” ügyeltek, hogy a hazának jó polgárai legyenek,¹³ esetleg külön támogatásban is részesült. Másodszor járva a coniuncitát, elmaradottsága osztálytársai előtt sem igen tűnt fel, s így önbizalma is gyarapodott. Mindez előrelendítette, s megcilllantotta azt a lehetőséget, hogy utólrérheti önmagát s a normális fejlődés útjára térhet.

A sors azonban egyelőre ezt nem engedte.

5. 1823 decemberében apja váratlanul meghalt, s ezzel felborult, szétzilálódott minden számítás. A féltestvérek szembefordultak a három gyermek — Zsigmond, Ágnes és János — örökségét védelmező özvegygel, s ezzel kezdetét vette a mindinkább elfajuló torzsalkodás, a jussért való harc.

A féltestvérek a közvélemény megnyerése céljából taktikusan csak az özvegyre zúdították haragjukat; Kemény György például úgy nyilatkozott: „Ökeme egy csalárd hazug asszony, már sokszor meg csalt, volt elég bajom vele”; apjuk gyermekeivel szemben azonban más hangot ütöttek meg. Ifjú Kemény Sámuel később kedves öccsének nevezte Zsigmondot, sőt arra is hajlandónak mutatkozott, hogy taníttatási költségeihez „irántoki jóakarata bé bizonyítása” végett „tettleg” hozzájáruljon.¹⁴ De ez az ígélet a csillapodottabb években hangzott el, most azonban még dúlt a viszály, a törvényes osztózás mindegyre késétt, az eltulajdonítások sorozata meg némileg családi belső viszálynak minősült.

Az ismétlődő önkényeskedéseknek és botrányoknak nem akart végeszakadni, a rendbontás tartott 1825-ben, 1826-ban, s végül 1827 őszén született meg az osztályos ítélet. A végrehajtás azonban elhúzódott, így aztán csak 1828—1829 körül jutottak nyugvópontra az elszabadult szenvedélyek.

Am addig anyagilag-lelkileg tönkretették az özvegyet, és elsötétítették, deformálták a kamaszodó Zsigmond lelkét. Csóka Rozália támasz nélkül folytatta a majdnem kilátástalan küzdelmet. A cselédség és a gazdasági kar is, mivel az idősebb testvérek pozícióját erősebbnek tartotta, megtagadta az engedelmességet. Az özvegynek be kellett látni, hogy az 1824-i szeptemberi „megegyeztetés” is, melyet Kemény Dénes — a féltésvérek gyámja és unokatestvére — hozott tető alá, voltaképpen szentesítette az addigi foglalatásokat; s a mostohák vérszemet kapva, néhány hónap múlva még falánkabbul vetették magukat a birtokok értékeire, s ő így csupán azzal kísérletezhetett, hogy mentve a menthetőt, abból csinál pénzt, amiből tud, és esetleg ajándékozással, különféle engedményekkel, azaz megvesztegetéssel a maga pártjára csalogatja az alkalmazottak egy részét, hogy a lekötözött emberek megóvják a birtokok állagát.

¹³ P. SZATHMÁRY: i. m. 136. — TÖRÖK: i. m. I. 247., 306.

¹⁴ Orbán Dániel lelkész levele. 1827. dec. 31-én, Kemény Sámuel levele 1836. július 16-án. (Mindkét levél a Kolozsvári Tartományi Levéltárban található, jelzetlenül, a Kemény Anna-dossziében.)

De balul sikerült az ügyesnek látszó akció. Kemény Dénesék pazarlás vádjával kieszközölték, hogy Pusztakamarásról, hová 1824 végén, a megújuló zaklatások idején költözött, 1826 nyarán távozni kényszerüljön. Az özvegy, talán abban reménykedve, hogy tiltakozása, siránkozása megakasztja a végrehajtást, a végzést követő 15 napon belül nem költözött ki. De csalódott. A kilakoltatás foganatosítására az alispán is megérkezett, s darabontjaival kérlelhetetlenül végrehajtatta a látványos aktust, s utána, amit az udvarban és a lakásban talált, mindent lefoglalt.

Van annak valószínűsége, hogy a Beksics elbeszélte történet — Zsigmond nekirugaszkodása az alispánnak¹⁵ — e tájt történt. Beksics sokszor megbízhatatlan, pontatlan, olykor önmagával is ellenkezésbe kerül, itt is össze nem illő szálakból szötte a történetet. Időpontot ugyan nem közöl, de azzal a megjegyzésével, hogy „párbajjal akarta helyrehozni... a föl-idézett jelenetet”, egyértelműen a későbbi, a főiskolás évekre utal. Viszont a végrehajtás alispáni jelenlétét nem kíván; lehet abban is túlzás, hogy a legfőbb megyei hatalom megjelenéséről beszél. Kétkedésre int az a megfontolás is, hogy felnőttébb, 17—18 éves korban — tehát az 1831-es subscribálás után — olyan inzultus, melyet az erdélyi jog a legsúlyosabban büntetendő cselekmények közé sorol, terhesebb következményeket vont volna maga után, esetleg a kollégium előjáróinak is kellett volna foglalkozni az ügyvel. Hivatalos jelentés nélkül is híre támad az ilyen esetnek, s 1833-ban Péterfi a lázadó Zsigmond jellemzéséül nem mulasztotta volna el felhozni a hatóság elleni brutális viselkedést. Azt is bajos elhinni, hogy Szász Károly neveltje és ifjú barátja egy kellemetlen, de törvényes eljárás esetén önruralmát ennyire elvesztette volna.

Nem ily későn, jóval 1831 előtt kellett történni ennek az incidensnek. Inkább arra lehet gondolni, hogy ez a semmivel számot nem vető, elvakult indulat a kamaszodó gyermeket kerítette hatalmába. A 13—14 éves Zsigmond fejlett, erős gyerek lehetett, akárcsak *A szerelem élete* fő hőse. A kis Eduárd tízéves korában nagyobb, mint „a két egész évvel korosabb” Mari; étvágya jó, sőt nagyétkű; apja azt jósolja, hogy „kicsiny, zömök emberré fog válni”, akárcsak Napóleon.

Az okatlan tett elkövetését leginkább lelke elborultsága motiválta, s ekkor vagy valamivel később, amikor a család újból a nyilvános megszégyenítés közegébe került, a felgyúlt indulat robbant és nekirontott a parancskiadó hatósági személynek. Beksics előadása szerint „arcul ütötte. Erre verekedés támadt. Az alispán embereit uszította Keményre, ki osztott, de kapott is ütlegetek. A brachium Keményt véresre verve hagyta a csata színhelyén.”

Kemény indulatosságának, dühörvényléseinek eredete e kavargó években keresendő. A zalatnai időszak el-elrévedő gyermeke, aki telhetetlenül habzsolta „elmerüléseinek” édes-ségét, most egy új és félelmetes élménykörrel barátkozott: a bosszúállás konok és sötét indulatával. Már eddig is észrevehetően bizonyította, hogy érzésvilágának ellentállni képtelen; s a tehetetlenség veszedelmes felhalmozódást eredményezett: mindjobban eluralkodtak benne a bőszerű érzések, veszélyeztetve, sőt szétszaggatva a lélek épségét. Az indulatrétegek egymásra rakódásában része lehetett a meg-megújuló otthoni panaszáradatnak, mert a kilátástalanság gyakran kicsalhatta az anya lelkéből a vétkesek meglakolását kérő fohászokodásokat. Valószínűleg effélékre célzott Pálffy ócsárló pletykája Csóka Rozália „cine mintye” — ne felejts, állj bosszút! — természetéről. A könyörgések okozta bosszúvágy-örvényekre a későbbi alkotások vetnek némi fényt.

6. Kemény azokhoz az írókhoz tartozott, akiknek hősei számtalan vonást hordoznak alkotójuk jelleméből. Nemcsak a primér élményforráshoz ragaszkodás kényszere vitte erre az útra, hanem a közvetlen vallomás lehetetlensége is. Az objektiválás különösen szükségszerű akkor, ha szégyellt, titkolt indulatok akarnak alakká formálódni, melyek közvetlen önélet-

¹⁵ BEKSICS Gusztáv: Kemény Zsigmond a forradalom s a kiegyezés. Második, javított és bővített kiadás. Bp. 1883.

rajzi vallomásként megírhatatlanok, illetve meggyónásukhoz gátszakadás, társadalmi előítélettel leszámolás szükségeltetne, s ez pedig írónk viszonyai között elképzelhetetlen volt. Csak úgy kerülhettek felszínre a ferde szenvedélyek, ha a szív örvényeit rajzolva egy Wranich Izidor vagy — az inkább ideillő — Barnabás alakját teremtette meg. A szenvedély-viharzások ábrázolásának egyik előfeltétele az önelemző készség, az pedig a korai kezdeményeknek, a kamaszkorbeli nyomott óráknak lehet a terméke, melyekben iszonyodva és ocsúdva nézett lelkébe. Beksics szerint az összetűzés „kimondhatatlanul elkeserítette Keményt, de okult rajta. Forduló pontja lett életének. Eszének uralma alá helyezte heves természetét.” Az önvizsgálat és önfegyelmzés kezdetét tehát erre a viharos korszakra tehetjük, amikor már határozottan számot vetett önmagával s a fejére zúdított bajjal, amikor a lélek — későbbi kifejezése szerint — önmaga mélységeit mérte és szédelgett.

A „lélekcsereülő” idők egy másik életképes embriója: az önvizsgálat mellett az elemzés megjelenése. A saját természetrajzára felfigyelő rémület széttekintésre, közvetlen környezetére és mások megfigyelésére, a lelki folyamatok kutatására, az okok felderítésére sarkallta. Deformáltságának tudata indíthatta útjára elemző hajlamát, s mi minden bomlott ki ebből a csirából! Persze, csak az élmény továbbbeszélésének lehetünk tanúi; nehéz az alakító mozzanatokot az alaprétégről lehántani, de így is szembetűnő néhány jelenség. Mint Barnabást Dorka, talán akaratlanul, de őt is bosszúra nevelte anyja; s mint ahogy Dorka visszariadt, látva a baljós jeleket, úgy rettenhetett vissza az ő anyja is, kinek tettét a helyzete menti, mert csak lelkén könnyített, mikor elsőszülött fiának elsírta panaszát, és a büntető igazságot hívta; de a bosszú démonai eközben akarva-akaratlanul befurakodtak a gyermeki lélekbe.

Édesanyja néhány vonása Tarnóczynében is felsejlik. Mindketten árva özvegyek, panaszszal tele, görcsösen ragaszkodnak a birtokhoz s a tulajdonjog növeléséhez; a bosszuló végzet hívása mindennapi imádságuk, várakozás és tétlenség helyett minden lehetséges módon igyekeznek elősegíteni az igazságszolgáltatás beteljesülését és végül a nő-Saturnus motívum is — melyet a Dorka-párhuzam külön erősít — megjelenik: mindkettő gyermeke — részben vagy majdnem teljesen — az anya áldozata. Igaz, e motívumok Csóka Rozáliánál korántsem végletesek és nem is oly makacsul regnálók, mint a démonivá növelt Tarnóczynében, csak jellemfoszlányok, átmeneti és megszűnő jelleggel, de az ihlető alap beépítése a regénybe, a szűrő és alakító tendenciák ellenére is jelzi, hogy Keménytől nem volt idegen — talán kamaszkorban sem, később bizonyosan — a hűvös kutatás, boncolás. Kétségtelen szeretete ellenére édesanyja tetteit illuziótlan elemzésnek vetette alá, s hidegen számította ki egy vétekmag lehetséges következményeit. S mivel a kérlelhetetlen logika megkövetelte az érzelmeik teljes kiszűrését, van valami szörnyetegszerű e szokatlan intenzitású elemző-mániában. A pórénlátás ingere és kínja töltötte be az író életét; alakoskodott, hogy éberem figyelhessen, s joviális, közömbös arccal járt-kelt, hogy elviselhetővé tegye jelenlétét. De e bizarr és gyötrelmes élet volt az ára egy-két különleges teljesítményének, néhány óriás, felejthetetlen jellemábrázolásának.

A sors tehát — kiszolgáltatta az ifjút a nyers események erejének — félelmetesen gyúrta, hajlítgatta, és néhány tartós jellemvonással gazdagította is egyéniségét, s közben mintegy életútját előkészítve rákényszerítette az önvizsgálat és a lélekelemzés korai felfedezésére, valamint jelentősebb analízisek elvégzésére.

Hátra volt még a bősz fúriák elűzése, a lecsillapodás biztosítása, a látókör szélesítése és az életcél kialakítása; derekas segítséget kapott ehhez az enyedi kollégiumtól.

7. Az 1830-as évek elején az erdélyi reformerek nézeti taktika és stratégia dolgában meg lehetőségen megoszlottak, de eszméik így is felajzották az ifjúság képzeletvilágát, s a fiatalok jobbjai követték a filantróp szellemtől ihletett professzorokat, Nagyenyeden elsősorban Szász Károlyt.

Itt a kollégium izzó és zajló légkörében élt Kemény Zsigmond. Hogy a Burgot, hova még apja vitte, mikor hagyta el, nem tudni; valószínűleg a megnehezült családi körülmények

bírták az elköltözésre. Kemény visszaemlékezésének hangneméből arra lehet következtetni, hogy a kastélyban Kemény Simon — e „nagy tudományú és ritka jellemű férfiú”, „a szeretett és érdemdús hazafi”¹⁶ — pártfogását élvezte. Alkalmadtán, ha hivatali kötelessége úgy hozta, a Burgban tartózkodott Alsó-Fehér tiszteletbeli főjegyzője, Kemény Dénes is. Beksics szerint a Burgban romlott meg Kemény Dénes és Zsigmond viszonya, mivel a szigorú unokabátya az asztalnál valamely modortalanságért megfeddte a fiatal Zsigót.¹⁷ Inkább az választható el az unokatestvéreket, hogy Kemény Dénes a mostohák nevében és érdekében, hivatalból mint gyám mindent elkövetett Csóka Rozália igényeinek visszaszorítására, s „erkölcsi rigorizmusa, mely mindent, mit jogtalannak vélt, szenvedélyesen gyűlölt”, láthatóan családi vonatkozásban sem pihent; s ilyen háttérrel az érzékeny kamasz nem jóakarátú figyelmeztetésként értelmezte a rendreutasítást. Kemény nem szívesen emlékezett a megalázás jeleneire, éppen Beksics adatocskái a jellemző példák, hogy érdeklődésre vagy faggatásra magyarázatul kisebb epizódok közlésére szorítkozott. A lelke eltakart mély rétegeiből csak buborékokat engedett felszállni; lefojtott, sajtó élményei, áttételesen, egyedül csak a regényeibe nyomultak be.

Kemény Simon 1826-os halála után következhetett az a bizonyos asztali jelenet — a sérelmet inkább a 12 éven túli gyermek őrizhette oly kitaróan —, s talán nemsokára megtörtént az átköltözés is. Meggondolandó volt a változás, mert a kollégiumban egy mágnás fiú 100 forintot fizetett — a szegényebb diákok csak 4 forintot —,¹⁸ s ehhez még hozzájött a magántanítóknak fizetett „korrepetálási” díj, a közoktatóknak félevenként adandó promissio, melynek összege nem volt megszabva, sok esetben az illő mértéket is meghaladta. Másrészt bizonyos kollégiumi munkákat, kötelezettségeket vagy teljesíteni kellett, vagy pénzzel megváltani, s ez újabb kiadást jelentett. Így a bentlakás fölöttébb megterhelte az özvegy anyagi helyzetét, s talán akaratos, dacos fia kérésének is ideig-óráig ellentállt, mert már 1826 előtt is arról panaszkodott, hogy gyöngyeinek és gyűrűinek árából fedezte a taníttatás költségeit.

Hogy milyen nehezen tudta a számlákat kiegyenlíteni, azt elárulja az a fennmaradt kötelezvény, melyben Csóka Rozália 1827. augusztus 12-én elismeri, hogy Pap István tógás deáknak „mint fiam privatus Praeceptorának a kis Sigmund fiamra az elmúlt 1826/7 kollégiumi esztendőben tulajdon erszényéből supererogált költségei és más fél Esztendei körülötte tett nevelői fáradozása fejébe” 340 forinttal tartozik; de Pap Istvánnak az elismervény hátlapján vezetett feljegyzése szerint az előlegből és a nevelői díjból 1829. augusztus 12-én is csak 240 forintot fizetett ki Zsigmond édesanyja, a fennmaradó 100 forintot pedig még később, mint a dátum nélküli második bejegyzés — „a 340 forint egészen kifizetve” — tanúsítja.¹⁹ De az eladósodás ellenére is a szálláshely-változtatásnak előbb-utóbb meg kellett történni; csak annyi bizonyos, hogy főiskolás korában már a kollégium lakója.

Papp Ferenc következtetéseivel ellentétben, Kemény nem 1830-ban, hanem 1831-ben subscribált. Nemcsak a kollégiumban található subscripció névsor-másolat tanúsítja ezt,²⁰ hanem az 1833-as Szász-ellenes jelentgetések néhány pontja is. Többek között azért hibáztatták Szászt, mert Keményt és néhány társát idő előtt, már az 1832/33-as tanévben a jogi előadások hallgatására bocsátotta: „Dohy, Kemény et Szentpáli per professorem Szász

¹⁶ ÖM XI. 113.

¹⁷ BEKSICS: i. m. 21.

¹⁸ Nagyenyedi Album. 1926. 162. — TÖRÖK: i. m. III. 69—77., 121. — KONCZ József: i. m. 605.

¹⁹ A jelzetlen levél a Kolozsvári Tartományi Levéltárban, a Kemény Anna-dossziében található: Az özvegy eladósodását sok minden mutatja, így többek között az a szintén jelzetlen cédula, mely szerint 1833. május 2-án a kolozsvári Arany Sas fogadóban addigi tartozása törlesztése fejében 100 forintot fizetett ki.

²⁰ Catalogus Togatorum Alb. N. Enyedins. 1763. Az 1831. évben 55. sorszámmal: „Ill. B. Sig. Kemény”; utána más tintával, más írással: „Doctus, újságzerkesztő”.

sub. 1. September 832 in praelectiones Juridicas recepti sunt.”²¹ Az 1825-ös országos rendelet szigorúan tilalmazta az effélét, de idők folyamán a kivételezések miatt hatályát meg kellett újítani, így 1833. július 16-án is,²² de ez a megerősítő rendelkezés — Szász nem teljesen korrekt menségére — post festa született. Hogy Keményék szabálytalanul, a két éves filozófiai kurzus befejezése előtt jogi előadásokat hallgattak és vizsgáltak Szásznál és Péterfi Lászlónál, s mindez Baritz rektor tudatával történt, kiténik ez az 1833. februári és nyári conduit-listák-ból is.²³ Szász védekező iratában Baritz és Péterfi Lászlóra hivatkozás mellett azzal érvelt, hogy „ha egy rendkívüli talentumú ifjú rendes letzkéinek *el nem mulasztása*, s azoknak másoknál mégis jobban bírása mellett, más studiumot is akar hallgatni, melyet úgy is egykor halgatni kelvén — kétszer is ki járni nem unja — ez nékie miért ne engedtések meg — át látni bajos . . .”²⁴ — de a jogi vizsgák letételéből inkább arra kell gondolnunk, hogy ha nem szólnak közbe az események, osztályösszevonást eszközöltek volna, ami abban az időben és helyen nem volt ritka, s így Kemény egy évet meggazdálkodva hamarabb végzett volna. Ám minden másképpen alakult.

8. A kollégium belső életébe az erdélyi politika megélénkülése frissítő pezsgést hozott: a diákok olvasótársaság alakítására törekedtek. Az erdélyi református kollégiumok közül elsőnek ők szánták el magukat önképzőkör alapítására, de sem az 1791-es, sem az 1830-as kísérlet nem járt sikerrel: 1833. szeptember 29-én száznál több aláírással, köztük Kemény Zsigmonddal, megújították kérésüket, de vagy a célkitűzés — „Hazánk s a külföld polgári napi történeteinek a következeseket okaikra vissza vinni igyekező minden oldalú vizsgálással való felfogása” —, vagy a szervezkedés formája nem nyerte el a professzorátus tetszését, s a kérvényt november 1-én elutasították. Az ezután benyújtott újabb beadványt a Curatoratus kedvezően bírálta el, s módosított szabállyal 1834. december 26-án engedélyezte a működést, de ekkorára már Kemény elhagyta Enyedet.²⁵

A hosszas és késlekedő processzus nem fárasztotta ki a kezdeményező erőt, sőt az a kollégium falain kívül, a marchalisokon és a kaszinóban is kereste érvényesülését. A professzori kar 1832. november 21-én megtiltotta ugyan a megyegyűléseken való részvételt, de a társadalmi nyomás és tiltakozás hatására 1833. május elején mégis úgy határozott, hogy „Classista egy se bocsátodjon, a Diákok és Publicusok közül pedig csak azok mehetnek el a Rector hírével a kinek Szülőji a Vármegyébe birtokosok”. Kemény tehát, mint kapudi birtokos gyermeke, a gyűlésekre 1833. májusa után szabadon mehetett, de mivel Csorja professzor vádja szerint, Szász Károly a „collegatus meg egyezése nélkül” előbb odabocsátotta azokat, „kik még philosophusok voltak, mint Kemény Zsigmondot, Dohy Pált és Szentpáli Mihályt”,²⁶ s mivel a vád csak 1833. májusa előtti időszakra vonatkozhatott, így Kemény korai és tiltott politikai szerepléséhez kapunk itt egy adalékot. A marchalison való megjelenés politikai szerepléssel ért fel, ugyanis, mikor „Professor Szász magna cum eloquentia et promptitudine orare solet, orationes ejus ad Juventutem magnam faciunt impressionem, — unde etiam applausus helyes sequitur, qui artem contrariam favet opinionem, per eandem Juventutem

²¹ Reflexiones ad singula puncta; jelen esetben a 11-hez. Országos Levéltár, Erdélyi Levéltárak, Gubernium Transylvanicum in Politicis (továbbiakban: G. P.) G. P. 1837/1945.

²² TÖRÖK: i. m. III. 111—112.

²³ A N. Enyedi Juris Prof. Szász Károly iránt 1836^{kl} 808. Gubtis szám alatt rendelt Nyomozó Bizottság Jegyzőkönyve. G. P. 1837/1945. 1009.

²⁴ A vád: Dohyt, Keményt, Szentpált „mínkelőtte ezek a Philosophiát absolválták volna, Leckéjére felvette és classificálta”. (Uo. 900—901.) „1ⁿ Septemberis 1832. a nevezett ifjakat a Jusra bocsátottam”. (Uo. 977.)

²⁵ A kérvénynek csak a „kópiája” található az ügyiratok közt, „originálja a Nagy Méltóságú Fő Kormányezeki Bizottságnál maradt”; 1. még: TÓCSÁNYI Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez. Bp. 1957. It. Füz. 9. sz. 36—37.

²⁶ G. P. 1837/1945. 533.

contumeliis oneratur".²⁷ A fiatalok — akárcsak később a közhangulat-formáló forradalmi ifjúság — éljeneikkel, zúgásukkal, pisszegésükkel befolyásoltak a gyűlésterem hangulatát. S ez időben Kemény nem tárgyilagos nézőként szemlélődött a vezérmegye zajos jelenetein; hogy benne is hamar felizzott a hazafias szenvedély s türelmetlenség, arra enged következtetni a kaszinóbeli magatartása.

A Kaszinó 1833-as „alaprendszabása” szerint a tagok, kik között Kemény Zsigmond neve is olvasható, kötelesek „rang, vagyonosság és állapot különbsége nélkül” érintkezni, s e demokratikus légkörben „Köszöntgetések, főrevalónak levétele, s több ily ok nélküli külsőségek, myelyek a szabad társalkodást unalmasan bilintselik, kölcsönösen elengedődnek”.²⁸ A Kaszinó zsibongó vitafórummá, sőt: programadó műhellyé vált. Csorja vallomása szerint az ifjak — köztük Kemény Zsigmondot is megnevezi — ott „a kicsapongó, szurkálódó és mocskolódó beszédeket és verseket olvasták, melyekkel a különböző Marchalis gyűléseken a felsőbség és Hivatalbeliek közönségesen megtámadtattak és alacsonyul marcangoltattak”.²⁹ A megtorlással nem törődő, a satíra és a lejáratos eszközeitől vissza nem riadó, hevülékeny ifjúság sorai között nevelődött harcossá a főiskolás Zsigmond.

9 Az itt tanult következetességgel állt a kollégiumban megsértett diáktársa mellé.

Ismertes ugyan Kemény lázadása, de a szakirodalom a részletek tanulmányozását elhanyagolta, holott itt ragyog leginkább a főiskolás ifjú egyénisége. Péterfi Albert 1833 júniusában felbosszankodva Takács Jánosra, „charaktert sértő szavakkal s oly kifejezésekkel élt, ezt mondván Takács urannak: hallgasson gaz semmirekellő, rossz lelkű ember, felháborgatja az egész kollégiumot”,³⁰ s e súlyos kitételeket Takács június 8-i és 9-i kérésére sem vonta vissza. Kemény Zsigmond és Dohy Pál a megsértett társuk mellé állva, követségre mentek a professzorhoz, de az hajthatatlan maradt. A „pseudo-deputatusok” — Péterfi szavai — erre június 11-i keltezéssel kérvényt szerkesztettek, s előbb „házzól házra” járva aláírásokat gyűjtöttek, este pedig a rendszabályok ellenére 9 óra után Kemény Zsigmond szobájában „titkos éjszakai gyűlést” tartottak, árulónak nyilvánítva azt, „aki fel nem kél”. Az aláírók neveiből ítélve az agitálás főként az évfolyam, illetve a filozófiai kurzus hallgatói közt folyt, s összesen, mint Péterfi panaszolta: „70 tanítványaimmal subscribáltatták” a kérést. Bár egyöntetű kiállásról a tekintélyes szám ellenére sem lehet beszélni, mégis az első két évfolyam 62, illetve 58 hallgatójának — más csatlakozót is számítva — talán több mint a fele magáévá tette az ügyet. De az összefogás ingatagnak bizonyult. Professzori magyarázkodásra s rektori befolyásra számuk 29-re, majd 8-ra apadt, fegyelmi eljárás végül is a „főindítók”, azaz Kemény és Dohy ellen indult, akik Péterfi szerint, társaikkal együtt, „Szász Károly úrnak igen közelvaló és kedves emberei; átaljában olyanok, a kik az említett Professor Úrért készek volnának nekünk mint semmirevalóknak a vérünket is kiontani”.³¹

A következményeket elszántan vállaló két főiskolás azért tartott ki a végsőkig, mert Péterfi fellépésében politikai indokot sejtett. Ugyanis a professzor Takácsot a külön találkozás alkalmával is „Wortführer”-nek, „fő lázasztó”-nak nevezte, azaz feltételezte, hogy a kollégiumban „több lázasztók vannak”. E veszélyes gyanúsítást szerették volna visszavonatni, mert már 1832-ben is az volt a Szász-ellenes áskálódásnak a fő vádpontja, éppen Péterfi-

²⁷ A per latin nyelvű iratai: 2—90. lapon, a 15. ponthoz, Extractus Protocolli per Commissionem ad Oppidum N. Enyed delegatam elucubratum.

²⁸ A Nagy Enyedi Társalkodó Egyesület Alaprend szabályai. (Belül: Nyomtatott N. Egyeden.) 1833. 9—10.

²⁹ G. P. 1837/1945. 534.

³⁰ Dr. TÖRÖK István: Kemény Zsigmond, a lázadó diák. Kolozsvári Lapok, 1899. ápr. 9. — TÖRÖK II. 330—331.

³¹ Péterfi 271. 833. számmal jelzett Appellátája 1833. júl. 16-án kelt. Az ifjak beadványáról azt írja: „mint hallottam, ez Dohy Pál uram munkája”. (G. P. 1837/1945. 196—205.)

ék jelentgetéseiben, hogy Szász az ifjúságot a tanártársai ellen izgatja.³² Péterfit az előbbi elfogult jellemzésre is ez a tévhit és az a meggyőződés ragadtatta, hogy már a kollégiumba is benyomult a rombolás ördöge, Szász diák-barátkozását pedig nagyrészt a személye elleni aknamunkának vélte, holott Szászt más indok vezette.

Az ügy kivizsgálására a kollégium előljárói június 30-án ültek össze, s határozatukban Takács Jánost bocsánatkérésre, Keményt és Dohyt olyan nyilvános engedelem-kérésre ítélték, melynek szövegét Péterfi készítette. Az engedelem-kérés szövege: „Én ezennel megismerem, hogy Takács János tanuló társamnak igazságtalan ügyét felvévén annak megorvoslására törvénytelen úton és módon Prof. Péterfi Albert Tanítóm ellen, panaszló Levelet készítettem, annak, hogy annál nagyobb erőt szerezzek a Kollégiumba házról házra járván subscribenseket kerestem, az Ifjak között késő estve törvénytelen egybegyűléseket eszközöltem és ez által a fenyítékről szolló Oskolai törvényeket megrontottam, tanuló társaimat tanítóm ellen ingereltem, a tanuló társaságban különösen szükséges jó rendet, fenyítéket megzavartam, tanítványi kötelességemet elmulasztottam s mind ezekkel más tanuló társaimnak is rossz példát szolgáltatottam. Annakokáért ezeket bánom, szégyenlem, s ezekért a Mlgos Curatorságtól és Tiszt. Professoratustól s különösen meg bántott Tanítómtól bocsánatot kérek, ígérvén, hogy többé eféle az egész oskolát veszedelmezett törvénytelenességbe nem engedem, és illendő magaviseletével minden előljáróimnak jó indulatját megérdemelni igyekezem.”³³ Péterfi azonban győzelmi mámorában nem tartotta kielégítőnek a döntést, mert az előljáróság nem volt hajlandó a határozatba beletenni, hogy a jövőben előforduló hasonló hibákért úgy fogja büntetni az ifjakat, mint lázadókat és lázítókat. S mivel a végzésbe Péterfi nem nyugodott bele, az előljáróság a büntetés végrehajtását a fellebbezés sorsának eldőltségéig felfüggesztette. S Péterfi „apellációját” július folyamán be is nyújtotta.

De még az iskolai fegyelmi ülés előtt, június 25-én Péterfi névtelen levelet kapott,³⁴ s abban az anonim szerző meglepő érettséggel s fegyelmezett stílussal sorakoztatta érveit a címzett magatartása ellen. Péterfi az írásról és a stílusról felismerte a levélíró, ki „Prof. Szász Károly Úrnak hűséges tanítványa, sőt kebelének szerelme”. A levél aljára odajegyezte: „Hogy ezen levél a B. Kemény Zsigmond úri írása azt egy tulajdon tanuló társának szájából hallottam; sőt egy hozzám bémutatott kéziratából meg is győződtem. P. A.” Ez minden bizonnyal így is van; a levelet felfogása, személyes vonatkozásai s Péterfi nyomozása alapján Kemény Zsigmondénak kell tartanunk. A levélíró az elmarasztalás indokait foglalta össze, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy jobb belátásra bírja a megátalkodott professzort. Dicséri tudását, jó szívet „néhány gyarlósági hibák” ellenére is, egyedül hazafiságát vonja kétségbe, mert ellene szegült „a jót tevő világosságnak”, mely éppen most „kezdett ezen helyekről elterjedni”; megrója, hogy távol tartotta magát a hazafias közös megmozdulásokról, hiányzott a Bethlen-ünnepélyekről, a megyegyűlésekről, nem lépett be a Kaszinóba, holott ilyen helyeken láthatta volna azokat, „kiket semmi fenyegetés el nem rettent az emberiség szent jussainak oltalmazásától”. Hibáztatja, mert „a maga példájával a jussok oltalmazásának princípiumát ha meg nem is fojtani, de hátráltatni törekszik”, s ezért „a köz szeretetet meg nem nyéri”, sőt „a leg jobb kintsétől esik el”. Befejezésül, talán reménykedve némi változásban, diplomatikusan csak annyit mond: „a Professor úr már lássa hogy mit fog ezután csinálni”.

A professzor képtelen volt magát túltenni a vádakon; magát igazolandó hangoztatta: „Egyébként az Irónak előttem igen esméretes útját, amint ezt néki elégszer megmondottam,

³² A nagy enyedi ref. Fő oskolában mutatkozott események nyilvános előterjesztése. Pest 1842. 1., 4.

³³ Extractus Protocolli Curatoris et Professoris de die 30 junii 1833. G. P. 1837/1945. 206—218.

³⁴ G. P. 1837/1945. 214—215.

sem célirányosnak, sem igazságosnak, amennyival inkább becsületesnek nem tartom." Mint a továbbiakból kiderül, a nem ritka Péterfi—Kemény-beszélgések — a sors iróniájaként — a szív és az ész jogai, a képzelődés és józanság, az entuziazmus és a józan középser, a romantika és a klasszicizmus ellentétei körül forogtak. S a heves Zsigmondnak ilyen tanításokat kellett hallgatnia: „jaj az olyan Ifjúnak, ki a hibáknak hízkelő visszás nevelés által arra szokik, hogy eleven képzelő tehetsége az okosság gyeplőjét lerádván vakon nyargaljon ide s tova: mert az ilyen egész életében nyomorék lessz". Mint maga Péterfi is bevallja: „ezen fontos materiákról való beszédei" nem tetszettek a tanítványnak. Hiábavaló térítgetésnek bizonyultak próbálkozásai, mert hasonló szándékkal kísérletezett a diák-ellenfél is. Péterfi nem kis önhiúsággal „letzkéjén maga magát egyszer Schillerhez, másszor egy oly Kristály folyamhoz hasonlította volna, mely az egész Haza tudományi szomját ki elégíteni képes"; de annyi igaz, hogy széles ismeretre tett szert mind a klasszikus, mind a modern nyelvekben,³⁵ e büszke és energikus tudós professzor³⁶ megnyerése vagy legalább semlegesítése erős támaszul szolgált volna az elszigetelődött Szász Károlynak.

Az egyházi vezetésben már többséget nyertek az új irányzat szószólói, a kollégiumi, gondnoki karban még nem — csak 1834-ben —,³⁷ a professzorátusban pedig Péterfi erélye és aktivitása mindenkit Szász ellen fordított, még a hírneves főorvost: Bariczot s a liberális eszmék felé hajló, kitűnő előadású Tompát is.³⁸ Szász befolyásának s a haladás előmozdításának céljával — különböző módszerekkel — egymás után tettek kísérletet a konok professzor lefegyverzésére a Szász-tanítványok. Takács — mint beadványában Péterfi írja — egyszer „hízkelő complimentekkel" ment be hozzá, „hogy próbát tegyen velem, ha meg nyerhetne Szász Károly zászlója alá". Más alkalommal pedig Kemény György — „a ki meg vallom a Takács uram dolgában szörnyű véletlen adott volt nekem egy visitet" — figyelmeztette, „hogy az Ifjúság ellenem fel van gerjedve". Kemény más taktikával dolgozott, Péterfi szerint: „el akarja velem hitetni, hogy jó akaróm". Bár e szándék nem is látszik hihetetlennek; mert Kemény az anonim levélben is azt írta, hogy Péterfi beköszöntő beszéde után benne az addigi „leg nagyobb irtózás a leg nagyobb ragaszkodással változott", s ha e ragaszkodás nagyrészt el is apadt, bizonyos elismerés továbbélt a tudós voltot tisztelő diákban. De Péterfi merevsége most sem engedett fel, bosszankodva vette tudomásul, hogyan „akarja az embert még tanítványa is térítgetni, és a maga aklába behajtani".

A naív vállalkozások rendre meghiúsultak, mert a politikai konzervativizmus mellett a lobbanékony Péterfiben az Appelláta szerint az irigység is feléledt. Kítűnt ez akkor, midőn Takács egy másik „szerencsétlen compliment"-jére emlékezve — hogy Szász után rögtön ő, Péterfi következik az ifjúság szívében — indulatosan kitört: „De én nem akarok, és nem is fogok következni, sem előtte, sem utánna soha, soha, soha!"

Az engesztelhetetlen és egyelőre győztes Péterfi a fellebbezésben is fájó ponton szúrta meg a vele szembe került diákokat: „egészen más hitre térne az Iró, ha tudna külföldön egy kevés figyelemmel megfordulni", bár erről csak közvetve értesülhetett, ha értesült „az Iró". Kemény szerencséjére, Péterfi túl messzire menve követeléseivel, a kollégium vezetését és a felsőbb szerveket maga ellen fordította, s ingerült hadakozása kudarcba fulladt. Érezve

³⁵ P. SZATHMÁRY: i. m. 312.

³⁶ A kiterjedt rokonsággal is számolni kellett. KONCZ: i. m. 247—253., 342—343., 386., 457.

³⁷ P. SZATHMÁRY: i. m. 351—352; bár a kimutatás pontatlan, pl. Nemegeyi és a gondnokok esetében, vö.: 252., 304., 311. és 351. lapot.

³⁸ A per folyamán a súlyos hibákat elkövető — jelentgető — professzorok általában alaposan képtettek és sok tekintetben elismerésre méltó, a kollégium érdekében fáradozó tanárok, közéleti emberek voltak. (P. SZATHMÁRY: i. m. 272., 303—304., 308—309., 313., 316.) Kőrösi Csoma Sándor is tisztelettel emlékezett meg Baritz Jánosról, Kovács Józsefről és Csorja Ferencről: EH 1836. febr. 20., 115.

levegőtlen ségté, folyamodványát önként visszavette,³⁹ de az őszi kollégiumi kuratoratus¹ ülésén, szeptember 7-én így is kettős vereséget szenvedett. Egyrészt Szász elleni feljelentését mint alaptalant, írásban kellett visszavonnia, másrészt Kemény és Dohy kérvényét, melyben azok a büntetés alóli feloldozásért folyamodtak, a kuratoratus jóindulatúan bírálta el, s egyelőre csak feddésben részesültek, az eredeti büntetés végrehajtásáról egyelőre nem intézkedtek. Kemény külön megrovást kapott azért, mert este 9 óra után „mások tanulása háborításával hívta lakszobájába” tanuló társait.⁴⁰

Túlzásaival tehát maga Péterfi reteszelt el a büntetés útját. Az ülésen többen arra emlékeztették — s ez tette vitássá a végrehajtást —, hogy a „Péterfi Albert javallott megkövetés formulája a Collegatus által nem volt elfogadva”, s ez kétségessé tette az eredeti büntetés foganatosítását. Később — mint Csorja rektor írja kiegészítő jelentésében 1836. július 7-én — Szász Károly kuratori segítséggel elaltatta az ügyet, s az ifjak „a reájok határozatva volt büntetést máig is ki nem állották”. Gróf Teleki Ádám — Szász ellensége — is úgy emlékezett 1836-ban, hogy Takács, Kemény, Dohy „akkor néminemű tekintetben triumpháltak is”.⁴¹

Szász mentőakciója sikerrel járt: nem következett be sem a fenyték elszenvedése, sem az ellenszegülés esetén a főiskoláról való kizárás. Szász ezzel még inkább magára zúdította Péterfiék haragját, de kedves tanítványát látványos és szegyeteljes jelenettől óvta meg, szinte a tönkretételtől. A kései vallomás és hála ezért szakadt fel Keményből oly forrón: „Nevelőm, oktatóm, tanácsadó volt, s védelmezőm akkor, midőn e nemeslelkű tény által helyzetét is kockáztathatná vagy legalább nehezítené. Áldás legyen emlékének!”⁴²

10. Ám a büntetés elodázása után Keménynek be kellett látni helyzete tarthatatlanságát: az alulmaradt Péterfit az ő jelenléte folytonosan ingerelte, mert arra emlékeztette, hogy „le van tapodva a Péterfi párt”,⁴³ így elvégezte magában, hogy befejezetlenül hagyva tanulmányait, megváltik a kollégiumtól. Dohy még 1833 májusában, az ominózus ügy előtt kivette addigi magaviseletéről és „készüléséről” a bizonyítványt, mert a Kincstárhoz pályázott hivatalnok állásra;⁴⁴ Takács ügye is elintéződött, egyedül Kemény helyzete volt kényes. Még két éve volt hátra, mert osztályösszevonásban most már nem reménykedhetett. Töprengésében végül is várva várt alkalomként kínálkozott a megnyíló országgyűlés: 1834 kora tavaszán, harmadévesen elhagyva az iskolát, Kolozsvárra költözött.

Ha olykor-olykor, az országgyűlés szüneteiben vissza is tért Enyedre, az órákat rendszeresen nem látogathatta — s ez időben a leckejárás alól felmentést senki sem kaphatott, mer-

³⁹ Péterfi beszámolója: „Mi történt ezen Appellátával és mi következése lett annak?” (G. P. 1837/1945. 191–194.)

⁴⁰ Az ítélet egyébként Kemény egy újabb akciójára utal: „Báró Kemény Sigmondot azért, hogy azokat, kik a Professori Gyűléshez beadandó kéreményt alá írták vala, neveik kihúzására tanulási órán estve 9 óraker mások tanulása háborításával hívta lakszobájába, feddésék meg” — tehát Kemény a Péterfihez pártoló diákokat megpróbálta jobb belátásra bírni. („Jegyzőkönyvi kivonat kivonatja a N. Egyedi Fő Iskola Kuratoratusa s 833-ban szeptember 7-kén tartott ülésének”, G. P. 1837/1945.)

⁴¹ „... és ezen tetteiket a főconsistorium se reprobálta l mely által még nagyobb vérszemre és bátorságra kaptak”. (G. P. 1837/1945. 686.) Az Appellátában Péterfi azt írja: „Mindvégig azzal a kevély és bizakodó ábrázattal járnak közöttünk, mellyel a dologhoz hozzáfogtak.” (G. P. 1837/1945. 196–205.) Szilágyi Ferenc az efféle magatartásnak, szellemnek tulajdonítja a későbbi tragikus eseményeket is. (Múlt és Jelen, 1841. febr. 23. 115; Nagyenyedi Album. 1851. 32; VÁRÓ Ferenc: Bethlen Gábor Kollégiuma. Nagyenyed 1903. 59.)

⁴² ÖM XI. 127.

⁴³ G. P. 1837/1945. 191–194. — Péterfi sorsához: EH 1843. 13., 14., 34., 79. számok; KONCZ: i. m. 68., 92–93.

⁴⁴ Az 1833. szept. 7-i ülés jegyzőkönyvi kivonata szerint „ezen Kolégyom Professorai magok a Mlgos K. Kincstár Hivatalhoz tett írásuk által azon adott Bizonyítványt megsemmisíteni és azt visszavenni törekedtek”, de a Kuratoratus nem engedte a „büntetés” végrehajtását.

1833 ősze óta „a törvényesen kiszabott rendtől való eltávozás” senkinek nem engedte az előljáróság — így tanulmányait be nem fejezhette. Bizonyítványt különben csak 1835 nyarán, a jogi kurzus befejezése után szerezhetett volna, de ő ekkor már a berekesztett országgyűlés színhelyéről távozva, kapudi magányába húzódott.

Gyula Barla

QUELQUES CHAPITRES SUR LES ANNÉES SCOLAIRES DE ZSIGMOND KEMÉNY

L'étude recueille les éléments autobiographiques — pour la plupart inconnus, à l'aide desquels nous obtenons un tableau nouveau de l'enfance, de l'évolution spirituelle et sentimentale de Zsigmond Kemény. C'est peut-être à ces années d'enfance qu'on peut ramener son inclination pour l'étrange et son aptitude de faire des initiatives dans le sondage des dispositions de l'âme, dans la reconnaissance et dans la représentation des aberrations de l'âme. C'est aux années d'enfance qu'on doit chercher l'origine du caractère emporté et de l'irascibilité de Kemény; c'est là qu'on peut ramener l'évolution de sa nature encline à analyser qu'on voit surtout dans ses romans, quand il fait paraître le motif de la mère. Comme troisième facteur influençant, l'étude s'occupe des événements qui ont fait de Kemény, parmi les adolescents impulsifs et effervescents d'Enyed, un étudiant révolté. C'est à cause d'une excitation à la «révolte» qu'il a été privé de la possibilité de terminer ses études supérieures. En dernière analyse, l'étude cherche à accentuer la thèse que dans l'appréciation de l'oeuvre de Kemény nous devons tenir compte de la formation d'un portrait de Kemény plus complexe que les précédents.

JÁSZI OSZKÁR 1919 ELŐTTI MUNKÁSSÁGÁNAK MEGÍTÉLÉSÉHEZ

Születésének 100. évfordulójára

Az újraértékelés szükségessége

A századelő radikális magyar értelmiségének és vezéralakjának, Jászi Oszkárnak tárgyilagos értékelésével mai napig adós történetírásunk. Legutóbb Litván György utalt arra, hogy még olyan — különben nem jelentéktelen — részkérdésekben is, mint Ady és Jászi viszonya, az elfogultságok erősen éreztetik hatásukat. Litván Király Istvánnal vitázik, s rajta keresztül Lukács Györggyel és Révai Józseffel, akik „Adyt következetesen elválasztották a maga háttérétől . . . holmi magányos lovagot csináltak belőle, aki nem csupán *több*, hanem *más* is, mint körülötte a többiek voltak, s az egész nagy korszakból egyedül őt fogadták el”.¹ S Ady és Jászi viszonyának megítélésében még csak nem is rossz a helyzet; Ady-monográfiájában Varga József részletesen dokumentálta, hogy már nagyváradi éveitől kezdve mi mindent köszönhetett a költő a Huszadik Század szociológusainak és mindenekelőtt Jászinak, akihez a legmélyebb barátság fűzte élete végéig.²

Nehéz megérteni, hogy a századelő radikális szellemi mozgalma miért részesült és részesül napjainkban is lelkisínylésben marxista szerzők részéről. Révai Józsefnek az a rövid és sommás értékelése, amelyet Szabó Ervin-tanulmányában adott, nemcsak igazságtalan, de tárgyilag téves is. A polgári radikalizmust a természetjog alapján álló naív szemléletként mutatta be, amely a következő értékellentétben gondolkodik: „A feudalizmus: észszerűtlen, a kapitalizmus: észszerű. A nyílt szavazás, a szolgabírák, a munkapárt és a 48-as sérelmi politika Magyarországa: rossz; a 'művelt Nyugat', a titkos szavazás, a demokrácia: jó. Azt az erőszak tartja fenn, ezt az ész hozta létre . . . De a polgári radikalizmus a nagy nyugati országokban is az imperialista parazitáság, a politikai reakció képét mutatta . . .”³

A századelő magyar radikalizmusa valóban *polgári* volt, a nyugati demokráciákat tekintette mintának és állította perspektívaként a magyar fejlődés elé, saját szerepét pedig „felvilágosító”-nak tudta és vallotta. De korántsem tűnik olyan naívnak, mint amilyenek Révai beállította. Jásziék teljesen tisztában voltak a Nyugat árnyoldalaival is; az „erőszak” és az „ész” viszonyában sokkal árnyaltabb felfogást képviseltek; leegyszerűsített értékellentéteket pedig legfeljebb a programadó írásaikban találhatunk — de ez a politikai közösségteremtés

¹ Mint Litván írja: „Lukács még élete vége felé is csak Szabó Ervinnel tett kivételt. Babitsot, Kunfit, Jászit és társaikat öregségében sem lanyhuló indulattal és minden arányérzék mellőzésével, nemcsak 1919 utáni pályafutásuk miatt, hanem a forradalmak előtti és alatti szerepük teljes alábecsülésével igyekezett kiiktatni a régi Magyarországot ostromló nemzedék nagyjai közül.” LITVÁN György: „Magyar gondolat — szabad gondolat.” Progresszió és nemzeti törekvések a századeleji Magyarországon. Valóság, 1975/3. 14. (Kiemelések a szerzőtől.)

² VARGA József: Ady Endre. Pályakép-vázlat. Bp. 1966.

³ RÉVAI József: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. In: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 61—63. Keletkezésének körülményeiről és funkciójáról I. LACKÓ Miklós részletes elemzését: Révai-problémák I. A Szabó Ervin-tanulmány. In.: Válságok — választások. Bp. 1975. 194—229.

szükségszerű velejárója.⁴ Nem beszélve arról, hogy a századelő magyar radikalizmusát nem lehet egyetlen egységes és változatlan tömbnek tekinteni, igen különböző nézetek kaptak itt teret, s a folytonos konfrontációban a nézetek változása-fejlődése rendkívül dinamikus volt.⁵

Révai elfogult ítélete mai napig érezteti hatását a marxista igényű szakirodalomban. Elég Fukász György monográfiájára utalni,⁶ amelyben a gazdagon dokumentált anyag és a Révai-féle értékelés erőszakolása ismételt ellentmondásokra/vezet;⁷ vagy azokra a mai reflexiókra, amelyek újfent „naív racionalizmus”-ban marasztalják el a századelő radikálisait.⁸

Kétségtelen, nem voltak marxisták és közülük csak kevesen jutottak el a kommunista mozgalomig, de ez a körülmény önmagában még nem minősíti sem erőnyeiket, sem gyengéiket. Egyrészt azért nem, mert az ilyen értékelés *történetietlen*. A századelő magyar társadalmában nem a marxizmus volt a progresszió mércéje; Varga József joggal mutatott rá — éppen Fukász könyvével vitázva — hogy „ha nem elméleti princípiumokkal, hanem a korrall, a század első évtizedeinek magyar és világtörténelmi valóságával szembesítjük Jászit, akkor rögtön szembetűnik nagysága: kiderül, hogy ez a rossz 'marxista' a csúcson mindig együtt lélegzett a korrall”.⁹ Horváth Zoltán is nyomatékosan figyelmeztet arra — Jászi politikai hatását értékelve —, hogy „Megítélésében nem igazságos mérték az, hogy nem marxista. (S legyen szabad itt a szóhasználatban elhatároló különbséget tenni a 'nem-marxista' és az 'antimarxista' között... A megítélés helyes marxista mértéke, úgy véljük, az: milyen erővel és milyen széles körben tudta kiváltani azt a felismerést, hogy rossz, tarthatatlan az, ami és ahogy van — s hogy mennyiben tudott a teendőkre utat mutatni.)”¹⁰

Másrészt a marxizmus alapján történő „kizárólagos” értékelés azért sem helyes, mivel figyelmen kívül hagyja, hogy a marxizmus nem statikus, nem hermetikus, hanem *fejlődő* és *integráló* szellemi mozgalom, amelynek mindenkor mérlegelnie kell a nem-marxista, de (nyilvánvalóan) progresszív irányzatok eredményeit és figyelembe kell vennie azok *kritikai* észrevételeit is. Kivált olyan történelmi tapasztalatok birtokában, amelyekre a nemzetközi kommunista mozgalom az ún. „személyi kultusz” időszakában tett szert. Ebből a szempontból érdemes tanulmányozni Jászi Oszkár bíráló megjegyzéseit is, amelyeket (természetesen még jószándékú, progresszív korszakában, 1923-ig) a korai kommunista törekvések torz kinövésére tett. Munkásságának megítélésében pedig aligha célravezető a merev elutasítás,

⁴ Jellemző példa erre Jászi híres programadó írása, a Kulturális elmaradottságunk okairól (Huszadik Század — a továbbiakban: H. Sz. —, 1905/7. 1—28.), amely diametris ellentétbe állítja az ipari és agrárállamot, a polgári és feudális társadalmat, a fejlett Nyugatot és az elmaradt magyar viszonyokat. Mindez nem akadályozza Jászit abban, hogy jelezze: nyugaton „a polgárelem vezetőszerpe végefelé közeledik. Ismét egy új osztály jelent meg a történelem színpadán: az emberi haladás legújabb fázisának letéteményese, az *ipari és mezőgazdasági proletariátus*... Ő ma a világtörténelem egyedüli *csakugyan kulturszomjas* alkotóeleme... és a polgárság hovatovább abba a viszonyba kerül vele, amelyben ő állt vala a feudalizmussal szemben, mikor attól jogait ostromolta.” (I. h. 16.)

⁵ L. erről LITVÁN György és SZÜCS László bevezető tanulmányát: A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. Bp. 1973. 1. köt. 5—46.

⁶ FUKÁSZ György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900—1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Bp. 1960.

⁷ Fukász könyvéről helyesen állapította meg Varga József, hogy „részleteiből egy sokkal vonzóbb és hitelesebb Jászi-kép tárul elénk, mint a saját elvi summázásaiból”. VARGA József: Jászi Oszkáról. In: Adytól máig. Bp. 1970. 94. L. még SÁNDOR Pál észrevételeit Fukász könyvéről: A magyar filozófia története 1900—1945. Bp. 1973. 1. köt. 382—383.

⁸ L. HANÁK Péter és LACKÓ Mihály recenzióját A szociológia első magyar műhelye c. gyűjteményről (Valóság, 1973/6). Lackó abban is követi Révait, hogy elszakítja Adyt Jásziéktől és szembeállítja velük. Részben e recenziókkal vitázik szemlém (ItK 1975. 119—121).

⁹ VARGA József: I. m. 92.

¹⁰ HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. Bp. 1974. 314.

a marxista nézőpont számonkérése. Amit Révai 1931-ben írt, mégkevésbé tartható fent 1960-ban vagy 1973-ban.

Talán körültekintőbbek lehetnének a századelő radikális értelmisége „naïv racionalizmusának” értékelésében is. Utólag persze könnyű pálcát törni illúzióik felett és fejükre olvasni téves helyzetmegítélésüket. Túlzott reményeket fűztek a magyar fejlődéshez, amire az — legalábbis az ország belső erejéből — nem volt képes; nem kevésbé a fejlett nyugat-európai országok politikájához, amely azután alaposan rácaffolt várakozásukra.¹¹ De a racionalista gondolkodás szükségszerű kockázata ez: a politikával csak mint *tényleges érdekek* következményével és reprezentációjával számolni, feltételezve, hogy a társadalom (uralkodó) rétegei *képesek felismerni* tényleges érdekeiket.

Jászi szociológiai pozíciója

Írásom célja, hogy néhány szempontra felhívjam a figyelmet, amelyek Jászi 1919 előtti munkásságának megítélésében lényegesnek látszanak. Mivel a vonatkozások köre igen tág, csak a legfontosabb kérdésekre térek ki részletesebben, számos probléma esetében kénytelen vagyok utalásokkal beérni.

Az első kérdés, amelyet fel kell tenni: mennyiben volt Jászi szociológus? És ennek megválaszolásához még előbb: mennyiben volt szociológus a Huszadik Század köre? Hogyan tájékozódott és hol foglalt helyet a kor szociológiai áramlataiban?¹²

A mai olvasó számára is meglepően hat, hogy mennyire tájékozottak voltak, mennyire ismerték a korabeli európai szellemi áramlatokat; sokszor közvetlenül a megjelenés után reflektáltak jelentős szakmunkákra. A tájékozódási irányok természetesen vitathatóak, kivált mai szemmel, hiszen túlon túl nagy súlyt kaptak a *Spencer* nyomán fellépő *evolucionista* iskolák, s hasonlóan a *pszichologizáló* szociológiai megközelítések is, jóllehet azt a mélyreható kritikát, amelyet mindkettő fölött *Durkheim* gyakorolt, nemcsak ismerték, hanem méltányolták is.¹³ E hangsúly-eltolódásban nyilván az játszott szerepet elsősorban, hogy szociológiai munkálkodásuk célja végső soron a magyar fejlődést nyugat-európai mintára megoldó gyakorlati átalakítás volt, így az *evolúció* gondolata egész gondolkodásuk meghatározójává vált.¹⁴ (Érdemes megjegyezni, hogy a marxista történettudomány is olyan szemléletnek számított, amely a korábbi evolucionizmust tagadja ugyan, de a világtörténelmi evolúciót feltételezi.)

Külön problémát jelent ellentmondásos viszonyuk a *német* filozófiához és szociológiához. Ma többen is úgy látják, hogy tájékozódásuk súlyos korlátja, hogy „rossz pillanatban” fordultak el a német szociológiától, éppen *Simmel* és *Max Weber* idején, akiket közülük kevesen,

¹¹ Illúzióik mélyreható kritikáját — önkritikáját Jászi is elvégezte, 1.: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bécs 1920.

¹² Erre a kérdésre kitértem a már említett szemlében is. Az ott kifejtett megjegyzéseimet itt néhány ponton korrigálom.

¹³ Spencer hatása 1903-ig volt számottevő, ekkor Jászi külön cikket szentel viszonyuk tisztázásának (Herbert Spencer és jövő feladataink. H. Sz., 1904/1. 1—14. A tanulmány Spencer halála alkalmából íródott). Durkheim koncepciójával 1905-ös párizsi tanulmányútja során ismerkedett meg Jászi, elsőként ő adott ismertetést róla a Huszadik Században. A durkheimi objektivitás-igény elismerése — az introspekcio elvetése miatt — még parázs vitába is sodorta Jászit szeretett mesterével, Piklerrel (JÁSZI Oszkár: A szociológia módszerei. H. Sz., 1905/4. 325—332. Uő.: Két szociológiai évkönyv. Uo. 1905/6. 533—542. PIKLER Gyula: A menopsychologikus szociológiáról. Uo. 1905/6. 62—77. JÁSZI Oszkár: A szociológia két iskolája. Uo. 1905/7. 168—175). Igen jellemző, hogy még a körükben jól ismert Durkheim is — akinek munkásságát több tanulmányban is elemezték — milyen kevésbé volt népszerű a magyar radikálisok előtt. Bár tudományos jelentőségét elismerte Jászi, ellenzéseit vele szemben mindig hangsúlyozta.

¹⁴ Az evolúció gondolatának fontossága magyarázza azt is, hogy Jásziék előtt miért maradt népszerű Spencer és miért nem vált azzá Durkheim. Vö. JÁSZI Oszkár: Van-e társadalmi haladás? H. Sz., 1912. 2. köt. 503—536.

mindenekelőtt Lukács György ismert.¹⁵ Itt csak utalhatok arra, hogy Simmel vagy Weber szociológiai munkássága akkor csak egy szűk értelmiségi elit körében kapott megfelelő figyelmet; példa lehet erre egyébként maga Lukács, aki bár ismerte, személyes kapcsolatban is állt vele, nem mérte fel a weberi gondolatok tényleges súlyát. (Nem beszélve arról, hogy szellemi rokonsága Lukácsnak Simmellel volt, nem Weberrel, akinek pozitivista-racionalista beállítottsága számára mindig idegen maradt.)¹⁶

A német filozófiától való elfordulás már tudatosan történt a Huszadik Század részéről, de ennek nagyon is indokolt motivációja volt, hogy a magyar szociológusok *tudományt* kívántak művelni. A filozófiát mint diszciplínát nem utasították el, a spekulációt mint módszert igen. „Pozitivizmusuk” csak odáig terjedt, hogy a tények tiszteletét a vizsgálódás elveként fogadták el, odáig már nem, hogy a tényeknek „magánvaló” értéket tulajdonítsanak. Míg a filozófiától a spekuláció, a társadalomtudománytól a *fatalizmus* taszította a magyar szociológusokat. A német tudományos gondolkodásban és — mint azt *Szabó Ervin* fogalmazta meg — *mutatis mutandis* a német munkásmozgalomban is alapvetően fatalista történet-szemlélet uralkodott, s ennek gyakorlati-politikai konzekvenciái nem válhattak különösebben rokonszenvesekké a radikális politikai átalakulást igénylő és szervező magyar értelmiség számára.

Nem lehet eléggé értékelni — a megkésett magyar fejlődés viszonyai között — azt, hogy a századelő reformnemzedéke „pozitivisták” irányt vett, megkísérelve a tényleges társadalmi állapotok felmérését és a szükséges megoldások racionális megválaszolását. A reformküzdelem náluk már nem korlátozódott a közjog területére, ők „szociológát” akartak művelni — a szociológián nem annyira egységes tudományt értve, mint inkább *önálló tudományos nézőpontot*, amelynek fennhatósága kiterjed minden társadalomtudományi területre és diszciplínára. Érdeklődésük extenzitását mutatja vizsgálódásuk rendkívül széles spektruma, amelybe belefért a nemzetiségi kérdés és az egyke problémája, a presztizs jelensége és a falu lélektana, a zsidókérdés és a kivándorlás okai. A középpontban mindig a „magyar ugar” átalakításának programja állt, s ez mindennél fontosabbá tette a *demokrácia* és a *szocializmus* lehetőségeivel való számvetést.

A szociológiát tudományos tevékenységnek tekintették, de nem elvont elméleti művelésnek, hanem olyan tannak, amelynek *gyakorlati-politikai konzekvenciái* vannak. „Szociológia! Ez volt az a szó, amely szintetizálta törekvéseinket — vallotta Jászi Tiz év című cikkében, amely a Huszadik Század alapításának tizedik évfordulóját ünnepelte¹⁷ —, a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást, és az ezen felépülő új népboldogító politikát . . .” A három összetevő persze nem volt adott az induláskor: a tudományos tájékozódást kezdetben kifejezetten *politikamentesen* képelték el és hirdették meg; a politikai következményeket is előbb kizárólag elméleti szinten ismerték el, és csak az események nyomására kényszerültek a „szociológiai” elképzelések megvalósítását a politikai gyakorlatban is kitűzni. Ez a folyamat együttjárt a Társadalomtudományi Társaság belső megtisztításával is, a konzervatív és liberális erők kiszorításával (1906-ban) s magának a radikális tábornak megerősödésével és szellemi *fejlődésével*: az európai szociológiai irányzatokkal való elméleti ismerkedéstől a magyar viszonyokra való gyakorlati alkalmazásig, az evolucionista fatalizmus kritikájától a történelmi materializmus részleges vállalásáig.¹⁸

¹⁵ Simmelről tudtak a Huszadik Század körében is, a legnagyobb szociológusok között tartották számon (pl. H. Sz., 1900. 2. köt. 465—466). Már a második számban közölték tanulmányát (SIMMEL György: A szociológia problémája. H. Sz., 1900/2. 83—90). Szorosabb kapcsolatba azonban nem kerültek vele.

¹⁶ L. erről H. PLESSNER: In Heidelberg 1913. Kölner Zeitschrift . . ., 1963. 21.

¹⁷ H. Sz., 1910/1. 1—10.

¹⁸ L. erről bővebben LITVÁN György és SZÜCS László már idézett bevezető tanulmányát.

Jászi idézett sorai arra is fényt vetnek, hogy ő úgy képzelte el a szociológiát, mint ami a természettudományos módszer objektivitásának analógiájára alakíthatja ki metodológiáját; tárgyának egyetlen specifikuma az, hogy a társadalmi jelenségekre vonatkozik; s végül kiindulópontját képezi (képezheti) egy olyan politikai gyakorlatnak, amely nemcsak tudományos megalapozott, hanem *morálisan* elkötelezett is. Vonzódása a természettudományos módszer iránt kifejeződött abban, hogy a társadalom „faji” determinánsai is izgatták, s *Méray-Horváth Károly* organikus társadalom-konceptiójának „természeti” törvényeit metodológiai szempontból mintaszerűnek tekintette.¹⁹

Szociológiai nézőpontja abban nyilvánult meg, hogy a társadalmakat mélyen tagolt alakulatoknak tekintette, amelyek hierarchikus viszonyai képezik a társadalomtudományi vizsgálatok legfőbb tárgyát.²⁰ Morális elkötelezettsége és (ezzel összefüggésben) egyéni szempontú szemlélete érvényesült — többek között — abban, hogy a társadalmi evolúció végső célját az egyén tökéletesedését és önmegvalósítását lehetővé tevő társadalom létrehozásában látta.²¹

Ha Jászi pozícióját kívánjuk kijelölni a korabeli magyar és külföldi szociológiai irányzatok között, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyik irány mellett sem kötelezte el magát egyértelműen. Elismeri és kritizálja *Spencer* koncepcióját, de nem különben jár el a vele szemben felvonultatott tanokkal, így itthoni mesterének, *Pikler Gyulának* „belátásos” elméletével és a történelmi materializmussal sem.²² Nem az a célja, hogy a különféle irányzatok kölcsönös kritikáján keresztül valamennyit tagadja, hanem hogy *kibékítse*. Tulajdonképpen összegezni — s ami ezzel együttjár — *közvetíteni* akar Jászi a különböző irányzatok között. Véleménye szerint mindegyik progresszív irányzat tartalmaz hasznos elemeket, ezeket kell kiszűrni és összegezni — a közös progresszív eszmények érdekében.

Jászi törekvéseinek megértése és értékelése szempontjából döntőnek tartom annak tisztázását, hogy *nem volt filozófus, voltaképpen szociológus sem — hanem politikus és a mai szóhasználatnál élve politológus, aki a „szociológiai”, vagyis társadalomtudományos ismeret eszközként használta*. Ha nézeteinek filozófiai megalapozását vizsgáljuk, nem nehéz kimutatni az eklekticizmust. A szociológiai irányzatok „kibékítése” sem volt elképzelhető — legalábbis a szociológiai gondolkodás síkján — elméletileg koherens rendszer alapján. Jászi céljai azonban elsődlegesen nem szociológiai, hanem politikai természetűek. Pontosabban szólva kezdetben *tudománypolitikai*, később pedig *társadalompolitikai* természetűek.

A tudománypolitikai indítékot igen világosan fejezte ki a Huszadik Század beköszöntő, programadó írásában, a *Tudományos publicisztikában*: „... az evolucionista tudomány azon sarkalatos tételétől vezérelve, hogy az eszmék, tehetségek teljesen szabad kifejtése a leghasznosabb az emberiségre: örömmel adunk tért minden tudományos célzatú dolgozatnak, bármely iskolához vagy meggyőződéshez tartozék is írójuk... Csak egy iránynak nem nyílnak meg a *Huszadik Század* hasábjai. A reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos megnyilatkozása számúzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket, mert a reakció publicisztikája nem lehet *tudományos publicisztika*.”²³

Jászi tehát programszerűen vállalta a legkülönbözőbb irányzatok publikálását, a kölcsönös véleménycserétől a legnagyobb hasznot remélve. Ez nem csupán szerkesztői taktika

¹⁹ Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. február 21. Idézi FUKÁSZ György: i. m. 95.

²⁰ Felfogását részletesebben kifejtette *Mi a szociológia?* (Bp. 1908) c. munkájában.

²¹ Vö. Van-e társadalmi haladás? H. Sz., 1912. 2. köt. 503–536. Jászi mindvégig kitartott az egyéni lélektan fontosságának hangsúlyozása mellett a történelmi folyamatok vizsgálatában: „De nincs a társadalomnak olyan magyarázata — bármily egyoldalúan materiális, avagy reális legyen is; induljon bár ki a gazdasági erők kizárólagos hatásából, avagy a társadalmi szervezetek kényszerű kauzalitásából — mely a társadalom fejlődésében az egyéni lélektan tényeit, az embernek a társadalmi mozgalmakban kitűzött céljait nélkülözhetné.” (B. Eötvös, József állambölcselete és politikája. H. Sz., 1913. 2. köt. 316.)

²² Vö. A történelmi materializmus állambölcselete. Bp. 1903.

²³ H. Sz., 1900/1. 2–12.

volt részéről, tudománypolitikai céljait „tudományos publicisztikájában” is támogatta, ismételten azt keresve, hogy mi a jó, a meggyőző, a használható az egyik vagy a másik nézetben. Nem elvtelen „eklekticizmusról” van szó, hanem nagyon elvi álláspontról, amely a *progresszió* táborát kívánja megszervezni, szükségképpen kisebb kompromisszumok árán.

A progresszió tábora (kivált az induláskor) nem volt egységes. A szemléleti különbségek azonban — nem utolsósorban a „vezér”, Jászi Oszkár erőfeszítései eredményeként — nem hogy fékeztek volna, hanem inkább erősítették a radikális mozgalom belső megtisztulását, amennyiben a tudományos viták lehetővé tették a különböző szemléletek kölcsönös korrekcióját és egymáshoz való közelítését. A progresszió táborát tehát nem csupán a *külső támadások* kényszerítették közös nevezőre, hanem az érvek és ellenérvek is *kiegyenlítően* és *egységesítően* hatottak, előtérbe juttatva vagy éppen háttérbe szorítva álláspontokat.

A tudománypolitikai feladat mellett érvényesült (és az idők folyamán egyre erőteljesebben) Jászi munkásságában a közvetlen társadalompolitikai. Ez nemcsak politikai publicisztikájának növekedésében jutott kifejeződésre, hanem nagyobb szabású vállalkozásaiban is. A kifejezetten elméleti igényű korai műveket²⁴ politológiaiak követték.²⁵ E munkákból sem hiányzik a szociológiai nézőpont, de szociológiai írásoknak csak a fogalom jelentésének túlzott kitágításával nevezhetők. A politológiai (politikaelméleti) munkásságot pedig harmonikusan egészítette ki a gyakorlati politikusi.²⁶

Politológijának alapvonásai

Ha nem szociológusnak és kiváltképp nem filozófusnak fogjuk fel Jászit, hanem politológusnak, akkor számos „fogyatékossga” magyarázatot nyer, sőt éppen érénynek minősül, de így válnak kimutathatóvá tényleges korlátai is.

Politikai nézeteinek legfontosabb elemeit csak utalásszerűen érinthetem. (Vállalva egyezersmind az összefoglalás kockázatát; egy olyan gondolatrendszer esetében, mint Jászié, amely állandó — nem egyszer ugrásszerű — átalakulást mutat, csak megszorítással beszélhetünk „állandó” összetevőkről.) Mint politikus, aligha nevezhető „eklektikusnak”. A már idézett *Tíz év* című írásában joggal írta azt: „... a kitűzött célnál még világosabb volt az az ellentét, mely bennünket a régi világtól elválasztott.”²⁷ A feladat, melyet vállalt — és *mindvégig* vállalt —, az elmaradt magyar viszonyok megértése és befolyásolása volt. Változón ítélte meg a diagnosztizált betegség súlyosságát és ennek megfelelően a gyógy módot is — az alapállás azonban változatlan maradt.

A dualista magyar társadalmat minden szempontból elmaradottnak tartotta (éppúgy morális, mint gazdasági szempontból), ahol az energiákat „fölrli és tönkreteszi a latifun-

²⁴ A történelmi materializmus állambölcselete (1903), Művészet és erkölcs (1904).

²⁵ Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról (1907), A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője (1911), A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (1912), Mi a radikalizmus? (1918), A Monarchia jövője (1918), illetve a 2. kiadásban: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok (1918) — de a két később írt munkája is politológiai jellegű: Magyar kálvária, magyar föltámadás (Bécs 1920), The dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago 1929).

²⁶ Mint ismeretes, Jászi vezetésével jött létre 1914-ben az Országos Polgári Radikális Párt, amelynek képviselőjében tagja lett 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanácsnak és Károlyi Mihály kormányának (a nemzetiségi kérdésekkel megbízott tárca nélküli miniszter). Az 1919 januárjában alakult Berinkey-kormányban már nem vállalt tárcát, az egyetem szociológia tanárává nevezték ki, de a külügyi tanács elnöke maradt. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Bécsbe emigrált, és a huszas évek elején még aktív szerepet játszott a baloldali emigrációban.

²⁷ H. Sz., 1910/1. 1.

dium, az uzsora és a felekezeti népbutítás ördögi háromsága”.²⁸ Korántsem doktrinér módon kereste a kiutat abból a parlagi állapotból, amilyenek a magyar viszonyokat érzékelt. A szociális elmaradottság kérdését nemcsak a *nemzeti* problematikával kötötte össze, hanem — és ez különösen kedvelt területe volt — a *nemzetiségek* helyzetével is. Kétségtelen, nézeteiben kimutatható változás, de ez éppen pozitív irányú: a kulturális autonómia gondolatától eljutott a Dunai Egyesült Államok konföderációs tervéig, a nemzeti sérelmek bizonyos fokú lebecsülésétől a nemzeti és nemzetközi problémák mélyreható összekapcsolásáig.

Külpolitikai törekvéseit egyrészt az a hagyomány határozta meg, mely a kisszámú magyarság sorsát kétségesnek látta *nagy szomszédok* között, másrészt az a körülmény, hogy a nagy szomszédok társadalmi berendezésüket tekintve *elmaradottak* voltak. A Duna-menti népek összefogásától remélte a megoldást, a Monarchiát e lehetőség *rossz* megvalósításaként marasztalta el. Még 1918-ban is így látta: „... ha egyszer valaki átlátja a Monarchia létjogosultságának benső logikáját, ami semmi egyéb, mint oly népek kooperációja, melyek egyedül képtelenek volnának helyüket megállani a germánság és a keleti szlávság kettős nyomása alatt.”²⁹ Szemléletének haladó vonása, hogy elvetette a szupremácia minden válfaját és az *egyenlők szövetségében* kereste a megoldást.³⁰

Ami a magyar állapotokat illeti, nemcsak a feudalizmus óta konzervált gazdasági és tudat¹ tényezőket ismerte fel élesszeműen, hanem a kapitalizálódás sajátos magyar torzulásait is, a tőke összefonódását a magyar ancien régime-mel. Világosan látta, hogy a magyar uralkodóosztály a megkésettiséget a haladottabb országok árnyoldalaira való hivatkozással próbálja mentegetni, meghirdetve a „külön” út eszményét, ami lehetetlenné teszi a *saját* utat. Amikor Jászi javaslatot tett ezeknek az állapotoknak a meghaladására, kerülni próbálta az utópia veszélyét: már megvalósult, tényleges társadalmi intézményekre, tényleges társadalmi berendezésre hivatkozott, így vált mintává a nyugat-európai s kivált az angol demokrácia.³¹

De nem voltak illúziói a minta felől sem, jól látta e demokráciák polgári természetét és az ebből fakadó ellentmondásokat. Azzal, amit Ady úgy fejezett ki, hogy „Minden-minden ideálunk másutt megúnt ócskaság már”, Jászi is tisztában volt.³² Reálpolitikai — vagy ha tetszik, „pozitivistá” — beállítottságának megfelelően azonban a *meglevő tökéletesítésétől* remélte a megoldást és nem valami radikálisan új létrehozásától. A haladottabb országok árnyoldalait úgy vélte elkerülhetőnek, hogy a magyar gazdaságot nem az angol, hanem a svájci — vagyis nem az intenzív, hanem a mérsékelt kapitalizálódás — követésére szólította fel.³³ Ezzel összefüggésben kritikája nem annyira a magyar kapitalizálódás *felemenségét*, mint

²⁸ E megfogalmazás először Jászi híres felszólalásában bukkant fel (a Társadalomtudományi Társaság 1906. augusztus 7-i rendkívüli közgyűlésén), majd elég gyakran tért rá vissza politikai publicisztikájában.

²⁹ Egyik alapvető gondolata ez a Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918) c. könyvének.

³⁰ Híres „keleti Svájc”-konceptiójának éppen az volt a lényege, hogy a Monarchia népei is — a svájci kantonok mintájára — egységes államalakulatban érvényesíthetik leginkább érdekeiket. Jászi felfogása különben harmonikusan illeszkedett a magyar liberális hagyományokhoz, a *territoriális* nemzet eszméjéhez.

³¹ Ebben ismét olyan előzményekhez kapcsolódhatott Jászi, mint a centralisták (Szalay, Eötvös, Trefort) nézetei.

³² Ez világosan kitetszik már az 1903-ban írt A történelmi materializmus állambölcselete c. munkájából is. Későbbi tapasztalatai és olvasmányélményei — kivált a szindikalizmus — hatására még élesebben fogalmazta meg — 1. A kapitalista társadalom felbomlása. H. Sz., 1911/8. 123—133.

³³ Svájc példája természetesen a nemzetiségi problematika megoldásához szolgált mintául, de nem lehet figyelmen kívül hagyni ezt a vonatkozást sem. Bár a nagyüzemi termelésben látta Jászi a fejlődés útját, bizonyos történelmi adottságok mellett a kisüzemi termelést tartotta előnyösnek — persze szövetségi alapon. (Azt pedig külön hangsúlyozta, hogy „az ipari fejlődés törvényeit nem lehet egyszerűen átvinni a mezőgazdaságra”. Vö. Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. (Bp. 1907. 62—71.)

inkább *kiméltetését* vette célba. Így válik érthetővé társadalmi eszménye is: az osztályok „kibékítését” remélte a nagyüzemi fejlődés polarizáló erejét fékező állami politikától, amely a kistermelő egzisztencia fejlesztését szorgalmazza.

E kibékítő szándék vezette Jászit arra is, hogy megpróbálja *szövetséget* kötni mindazzal a politikai erővel, amely hozzá (és a radikálisokhoz) hasonlóan szembeszállt a magyar status quoval. Hogy haladóbb szemléleti pozícióját nem tudta érvényesíteni, sokszor éppen a szövetségeseken (pl. a szociáldemokrata párton) múlt, mint azt a nemzeti és társadalmi problematika összekapcsolásának vonatkozásában Litván György bizonyította már idézett tanulmányában.³⁴ Más kérdés, hogy a kibékítő szándék milyen politikai jelentéssel bírt.

Egyébként ez sem volt olyan egyoldalú, mint azt Jászi bírálói vélik. Az osztálykompromisszumot Jászi nem polgári vagy kispolgári hegemoniával képzelte el. Úgy hitte, lehetséges egy olyan demokratikus irányítás, amelyben *minden réteg* képviselve van, tényleges arányának és súlyának megfelelően. Így 1918-ban, a Károlyi-kormány hatalomra jutása után kifejezetten az volt az elképzelése, hogy a legnagyobb arányban a Szociáldemokrata Pártnak kell képviselőt kapnia az irányításban, s ugyanakkor éppen Jászi tiltakozott (az ország tekintélyes paraszti rétegeit figyelembe véve) a parasztság elégtelen képviselője ellen. Azt, hogy a dolgozó és kizsákmányoló rétegek között áthidalhatatlan ellentét van, nem tagadta ugyan, de azzal számolt, hogy megfelelő állami (politikai) eszközök mellett minden „túlkapás” kiküszöbölhető és az egyéni vállalkozás — az elmaradott, szegény magyar gazdaság szempontjából — nélkülözhetetlen.³⁵

Jászi magyarázó kategóriái igen hajlékonyak, időnként túlon túl is képlékenyek. A társadalmat hatalmas organizációnak látta, amelyben éppúgy szerepet játszanak „faji” (eugenikai) tényezők, mint szociálisak. A társadalmi fejlődést feltartóztathatatlan, természeti törvényszerűségként érvényesülő folyamatnak fogta fel, de nem tagadva az egyéni akaratok szerepét e folyamat *üteme* szempontjából. Az egyéni célok és törekvések keresztetik egymást, de nemcsak fékezte, hanem erősítve is az összmozgást, ezért a történelem mint „eredő” törvényszerű és tudományosan kiismerhető. A világtörténelem mozgását végül is a felhalmozás és a racionalizáció alapján próbálta *fejlődésként* modellálni. A történelem befolyásolásának lehetőségét azonban nem tudta kielégítően magyarázni.³⁶

Jászi kezdetben úgy hitte, a társadalom *természettudományos* vizsgálata megfelelő eredményekre vezet. Később kiderült, hogy az *akarati* tényezők jelentősége a társadalmi életben óriási, ami egyrészt csökkenti a tudományos megbízhatóságot, másrészt növeli a társadalmi változás befolyásolásának esélyét. Mint politikus, az *érdekekkel* próbált számolni; nemcsak szövetségkeresését határozta meg ez, hanem azt is, hogy — alkalomtól függően — a *forradalmi* erőszakot éppúgy jogosnak tartotta, mint a *reformok* megvalósítását. De nem tudta megmagyarázni, hogy pl. saját progresszív törekvései mennyiben illeszthetők bele egy objektív, természeti törvényeket érvényesítő társadalom mozgásába? Vagy azt, hogy a fejlődés „végső” értékei mennyiben lehetnek „túl” a ténylegesen érvényesülő érdekek értékvonatkozásain? Ezek természetesen nem könnyen megválaszolható kérdések, mindenesetre jelzik Jászi felfogásának megoldatlanságait és a mögöttük meghúzódó szemléleti dualizmust.

Jászi ugyanis úgy integrálja — gondolati síkon — a különféle tényezőket, hogy nem méri fel: ezek a tényezők valóban integrálhatók-e? Az osztályok kibékítését is úgy szorgalmazza, hogy a *közös* érdekre apellál, de nem vet számot azzal: a *különös* érdekek hajlandók-e alárendelni magukat a közösnek? Az integráció, a progresszív tábor — és távlatként a magyar vagy a Duna-menti államalakulat — megszervezésének eszménye olyan elementáris erővel

³⁴ „Magyar gondolat — szabad gondolat”. Progresszió és nemzeti törekvések a századeleji Magyarországon. Valóság, 1975/3.

³⁵ L. erről bővebben: Magyar kálvária, magyar föltámadás. Bécs. 1920.]

³⁶ E kérdéskörben egyetértek Fukász György kritikájával.

jelentkezik Jászi munkásságában — ha tetszik, egyetlen elfogadható lehetőségként —, hogy „túlemeli” a megközelítést az ellentendenciák, az eltérő alternatíva mérlegelésén.

E tevékenységet a feloldhatatlan kettősségek általában jellemzik: egyfelől a tények „elfogulatlan”, tudományos *elfogadása*, másfelől a tények szenvedélyes, politikus *befolyásolni akarása*; egyrészt a társadalmi mozgások alárendelése *morális* értékeknek, másrészt a társadalmi mozgások azonosítása morálisnak éppen nem nevezhető érdekviszonyokkal; az egyik oldalon az *egyéniség* nem közönséges kultusza, a másikon pedig az *államiság* mint mindent megoldó tényező . . . és lehetne még sorolni tovább. A probléma éppen az: Jászi úgy hiszi, a tudományos és a politikai, a morális és az anyagi, az egyéni és az állami mind-mind integrálható elemek, anélkül, hogy ennek *módjával* kielégítően számot vetne.³⁷

Művészetelméleti nézetei

Ahogy filozófus vagy szociológus nem volt Jászi, még kevésbé nevezhető esztétának vagy irodalompolitikusnak. De hatása irodalmi életünkre igen jelentősnek mondható: mint a *Huszadik Század* szerkesztőjének befolyása volt a folyóirat irodalmi szemléletére és mint ismeretes, nagyobb szabású művészetelméleti munkát is írt. A művészetrel és irodalommal kapcsolatos elképzelései szervesen illeszkedtek politológiai koncepciójába és csakis ennek ismeretében értelmezhetők.

Már pályája kezdetén igen érdekelték Jászit az olyan kulturális területek viszonya, mint a művészet és a tudomány. A *szociológiai regényről* (1901) c. írásában³⁸ arra vállalkozik, hogy az ún. szociológiai regény műfaját elemezve kimutassa „az elmék irányzatának azt az általános evolúciós fokát, melynek ez az irány a szépirodalom terén megfelel”, azaz a műfajt elhelyezze a tágabb eszméletörténeti kontextusban. A comte-i fejlődés-sémának megfelelően a XVIII—XIX. századot úgy fogja föl, mint a tudományok térhódításának, a „pozitivizmusnak” korát, s úgy látja, a szociológiai regény ennek az új fejlődési foknak reprezentánsa a szépirodalomban. Az általános kauzalitás, a természettörvények egyetemes uralmának gondolata válik e műfaj esetében először művészi témává és éppen ez adja legfőbb értékét.

Jászi érdeklődése elsődlegesen *ideológiai* természetű, arra figyel, hogy a művészet milyen szociális jelentésekkel rendelkezik, milyen módon tölti be társadalmi küldetését. De egy percig sem hiszi, hogy nézőpontja felől a művészet értékvonatkozásai kimeríthetők. Az új problémalátás jelentős érték ugyan, de nem kifejezetten esztétikai természetű. A kétféle értékvonatkozás elismerése arra készíti, hogy a fejlődéssémát is finomítsa: a szociológiai regény „evolúció”, de nem „tetőpont”, hiszen „esztétikai hatás szempontjából alulmarad az új irány nem egy úttörője (pl. Balzac) alkotásainál”.³⁹

A művészet ideológiai és esztétikai aspektusának viszonyát később megpróbálta tisztázni, vaskos kötetet szentelt a művészet és erkölcs összefüggésének.⁴⁰ Abból indul ki, hogy a művészet is tartalmaz erkölcsi momentumokat, de annyiban specifikus, hogy valami „többlettel” is rendelkezik, funkciója részben más. A művészet „öncélúságának” magyarázatát elutasította.⁴¹ Úgy gondolta, a művészetnek is, mint minden társadalmilag előállított produktumnak, tényleges szükségleteket kell kielégítenie. Pragmatikus nézőpontja segítette hozzá,

³⁷ A kettősségek jó részét is örökségként kapta a centralistáktól és az azok nyomdokain haladóktól — pl. az 1867 után fellépő „etatista” értelmiségtől (Arany László, Keleti Károly, Imre Sándor). L. NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. ItK, 1970. 588—602.

³⁸ H. Sz., 1901. 1. köt. 30—36, 116—122, 189—201.

³⁹ I. m. 31. Az „új irány” fő képviselője Zola. Vö. még JÁSZI Oszkár: *Zola mint szociológus*. H. Sz., 1902. 2. köt. 474—482.

⁴⁰ *Művészet és erkölcs* (1904). Bp. 1908².

⁴¹ I. m. 153—155, 158—160.

hogya a két terület között végül is kapcsolatot találjon: mindkettőt szocializálja az embert, de míg az erkölcs „elsősorban a társadalmi hasznosság alapján épül fel, többnyire az egyén érdekeivel szemben”, addig a művészet „az öröm birodalma, ami csak szabad tevékenység lehet”.⁴² Mindkettőt szabályozza az emberi életet, de az erkölcs mintegy „kivülről”, kényszerítően, míg a művészet „belülről”, pszichés szabályozóként.

Jászi — meglehetősen leegyszerűsítve a kérdést — úgy véli, hogy „az egész emberi élet és tevékenység iránytűje: a fájdalom kerülése és az örömmérzések, a boldogság minél nagyobb részének biztosítása”.⁴³ A művészet, miként a játék is, olyan tevékenységmód, amely intenzíven elégíti ki az alapvető, boldogságra való emberi törekvést. Azáltal, hogy képes kielégíteni és hatást vált ki az érzelmeire, voltaképp a művészet a leghatékonyabb kulturális tényező. A magas erkölcsi tartalom és az esztétikai hatékonyság találkozása azonban semmiképp sem szükségszerű: elképzelhető jelentős művészi mondanó intenzív művészi megjelenítés nélkül.

Bármennyire mechanikusan fogta fel a problematikát, a művészet szocializáló szerepét kortársainál árnyaltabban értelmezte. A hozzá közel álló felfogást valló Guyau-val nem ért egyet abban, hogy a művészet feladata csupán az volna, hogy „az érzések és lelkiállapotok közösséget létrehozza, a társadalmi együttérzést felkeltse és ápolja”.⁴⁴ Jászi szerint az érzelmei egyesítése a művészet alaptermészetéhez nem tartozik; s még igen magas színvonalú erkölcsi tartalom sem feledtetheti, hogy a művészet „több, mint a szociális eszmék pusztá visszahangozója... Úgy látjuk, hogy a művészet, legprimitívebb kezdeteitől fogva, a szocializáló erő egyik leghatalmasabbika anélkül is, hogy szociálissá válnék. Ez az erő a legindividuálisabb, sőt a külsőleg legantiszociálisabbnak látszó művészetben is megvan.”⁴⁵ Jászi tehát nem köti pusztán a művészet tematikus oldalához szocializáló funkcióját. Más kérdés, hogy a — sejthetően mélyebb szinten érvényesülő — szocializációs folyamatot nem tudja konkretizálni.⁴⁶

Jászi később irodalompolitikai tevékenységében és esetenként kritikai tevékenységében is igyekezett következetesen alkalmazni a *Művészet és erkölcsben* kifejtett elképzeléseit. Álláspontja márcsak azért is figyelemre méltó, mert lényeges vonatkozásokban tért el a Nyugat kritikusai által érvényesített szempontoktól. Nem kisebb kérdésekben került ellentétbe Hatvanyval és Osváttal, mint Ady költészetének megítélése.⁴⁷ Hatvany nagyhatású művéről⁴⁸ írt bírálatában kritikafelfogásuk különbözőségéről is ír; Hatvanyt „esztétikai woepkeizmus”-ban⁴⁹ marasztalja el, amely „a humanista tudományokban gyönyörködtető csillogásnál, egy nagy egyéniség briliáns rekonstrukciójánál egyebet nem lát és feleli, hogy a tudománynak elsősorban nem esztétikai örömszerzés a feladata, hanem a társadalmi törvényszerűségnek lehetőleg objektív és személytelen földerítése.”⁵⁰

A Hatvany-bírálatban csak jelzett ellentét később nyílt konfrontációban is kifejezést kapott: abban a vitában, amelyet 1912-ben a Társadalomtudományi Társaság az irodalom és

⁴² I. m. 433.

⁴³ I. m. 173.

⁴⁴ M. GUYAU *L'Art au point de vue sociologique* (Paris 1895²) c. munkája nagy hatással volt Jászira és körére. PEKÁR Károly nagyobb tanulmányt szentelt Guyau felfogásának: *Művészet és társadalom* Guyau szerint. H. Sz., 1901. 1. köt. 407—419.

⁴⁵ JÁSZI: i. m. 338.

⁴⁶ A Művészet és erkölcs nem tartozik Jászi legjobb írásai közé. Spencer igen vitatható „energia-felesleg” elméletére építi koncepcióját, és az erősen pszichológiai beállítottságú Jászi nem tudott elegendő művészetlelektani eredményre támaszkodni. Az itt kifejtett elképzelések azonban fontosak művészetelméleti pozíciójának megértéséhez.

⁴⁷ Mint ismeretes, Jászi segítette elő Lukács Ady-írásának megjelentetését a Huszadik Században, miután a Nyugat nem közölte.

⁴⁸ L. HATVANY: *Die Wissenschaft des nicht Wissenwerten*. Leipzig 1908.

⁴⁹ Hatvany könyvében Woepke a bornírt filológus megszemélyesítője.

⁵⁰ JÁSZI Oszkár: *A klasszikus nevelés ellen*. H. Sz., 1908/9. 259—260.

társadalom kapcsolatáról rendezett.⁵¹ A bevezető előadást tartó *Ignotus* és a vita során később *Babits* is olyasmit tulajdonítottak a politikai radikalizmusnak, olyan nézeteket vetettek a szemére, amelyeket az nem vallott. A vitán felszólalt *Szende Pál* mellett *Jászi* is. Egyikük sem feleltette meg közvetlenül az irodalomnak és a politikának, sőt mind a ketten hangsúlyozták, hogy az irodalomnak önálló funkciói és viszonylag önálló fejlődése van, nem származtatható közvetlenül a társadalmi alapokból. Világosan megfogalmazták azt is, hogy az alkotói személyiségnek az a kultusza, amely a Nyugat körében kialakult, olyan típusú individualizmus, amely nem csupán a társadalmiság jelentőségét becsüli alá, hanem a *művészet tudományos megközelítésének lehetőségét is tagadja*. (Nyilvánvaló, hogy ez a gondolat már a Hatvany-bírálatban felmerült.)

A tudomány azonban illetékes annak vizsgálatában, hogy az egyes műalkotásokat és taggaban az egész művészetet milyen társadalmi adottságok hívják életre, milyen mechanizmusok segítségével válik szükségletté és megvalósíthatóvá akár a művészet létrehozása, akár pedig a befogadása. Babitscsal szemben, aki az alkotást lényegében ösztönös folyamatnak, a társadalmi meghatározottságot korlátnak fogta fel, *Szende Pál* meggyőzően mutatott rá, hogy még a legsajátabb egyéni adottságok-érzelmei is közös (társadalmi) fejlődés termékei, és nem annyira a pszichikum jelenik meg a szociológiai mezőben, mint inkább a szociológikum a pszichológiában. Mai szemmel nézve igen körültekintőnek és hajlékonyan tűnik *Jászi* vagy *Szende* megközelítése. Elismerik az esztétikum öntörvényű világát, s egyúttal pontosan jelölik ki a társadalmi tapasztalatot, a szociális funkció érvényesítését, mint a művészetbe beépülő, a művészetben is érvényesülő értékforrást.⁵²

E szempontokat azonban kevésbé sikerült a gyakorlatban is érvényesítenie *Jászinak* — igaz, alig-alig írt művészetkritikát. Az *Ady Ki látott engem?* c. kötetének megjelenése apropójából írt cikke⁵³ publicisztikájának kiemelkedő darabja ugyan, de az esztétikai vonatkozásokat teljesen mellőző írás. Nem kritikának készült, *Varga József* helyesen állapítja meg: *Adyról „mint nemzeti-társadalmi jelenségről vallott”*.⁵⁴ Igazi ereje éppen abban van, hogy *Ady* költészetének és költői küldetésének háttéréként tömören és rendkívül találóan vázolja fel a magyar ugar elnyomorodott állapotát, a nagybirtokos hazafiság mindent elborító szellemét. *Ady forradalmiságát* nem elvontan, mint a totális reménytelenségből kisarjadó magatartásformát értelmezi, hanem történetileg világosan körvonalazódó társadalmi erők megnyilvánulásaként: „Valódi paraszti és valódi proletárérzelmei viharzottak itt fel a grófok, uzsorások és kitarítottjaik ellen. Az igazi forradalom szele süvöltött itt, nagy szent, zsoldáros komolysággal. . . De *Petőfin* is túlmegy ennek a költészetnek nagyszerű humanitása és liberálizmusa, mikor *fölfedezi nemzetiségi mostohatestvéreinket* . . .”⁵⁵

⁵¹ L. a vita anyagát A szociológia első magyar műhelye c. válogatásban. Bp. 1973. 1. köt. 529–562. Az itt tárgyalt problematikával foglalkoztam a gyűjteményről írt szemlémben is (ItK, 1975. 121).

⁵² Számos részkérdésben azonban eltér *Jászi* és *Szende* álláspontja. Utóbbi hajlik arra, hogy a költészet társadalmi hatását *közvetlenül, mechanikusan* fogja fel.

⁵³ Egy verseskönyvről. Világ, 1914. február 15.

⁵⁴ *VARGA József: Ady Endre*. Bp. 1966. 316. *Varga* egyáltalán nem túloz, amikor *Jászi* írását a kortársak véleménye fölé helyezi. Az a megállapítása azonban, mely szerint a cikk „éppen azért sugall egy megnyugtató *Ady*-képet, mert nemcsak a társadalmi vonatkozásokra figyelt, hanem a szorosan vett művészi nézőpontra is” (i. m. 318), nem támasztható alá.

⁵⁵ „*Ady* Endre nemcsak új szavak, új formák és új ritmusok kovácsolója, nemcsak az életlendület nagy átértékelője, szóval nemcsak esztétikai narkotikum és hevítőszer; az ő költészet, művészeti ragyogása mellett, mint tömegmozgalom, mint szociális erő válik az Új-Magyarországnak egyik legizgatóbb és legtöbbet ígérő kultúrproblémájává. . . A kis költőknek gyakran dicsért l'art pour l'art-ja olykor nem egyéb, mint a világnézet és az érzésszála szükségése; a nagyoknak, az igaziaknak gyakran gáncsolt politizálása és propagandája csak azt jelenti, hogy képesek voltak koruk tömegmozgalmaikat akkora intenzitással átélni, átörülni és átstívenni, mint a kisebbek csak a bort, az asszonyt, vagy az idilli pihenést.” (*Jászi* idézett cikke.)

A művészet társadalmi küldetésére figyelő Jászi képes volt felismerni a művészet és társadalom bonyolult összefüggését: „Miként Petőfi, úgy Ady *egyetlen* kora költői erő kifejtésében azért, mert náluk a legszélesebben és legmélyebben társadalmi a legzibóbban és legátéltebben egyénivé válik. Célkitűzőkké, sőt propagandistákká lesznek anélkül, hogy szónokokká vagy politikusokká válnának . . .” Az esztétikai aspektus elmélyítését azonban nem érezte feladatának, s így az „etikai” (és politikai) jelentés teljesen háttérbe szorította a poétikai tényezőket. Művészetelméleti vizsgálataiban érzekelte ugyan az esztétikum „többletét”, ennek mi-kéntjére azonban nem tudott elfogadható választ találni.

Jászi viszonya a marxizmushoz

Ennek elemzése természetesen sokkal részletesebb dokumentációt igényelne. Jászi — ez nyilvánvaló — nem volt marxista, és ismeretei (mai szemmel nézve) igen hiányosak voltak e téren.⁵⁶ De nem szabad megfeledkezni arról, hogy Marx és Engels műveinek megismerése időben igen elhúzódott (fontos munkákat csak a huszas és harmincas években jelentettek meg először), a századfordulón rendelkezésre álló szövegek sem voltak hitelesek. Jászinak az a könyve, amelyet e vonatkozásban leginkább szokás emlegetni (*A történelmi materializmus állambölcsélete*, 1903), tárgyánál fogva rendkívül kevés írásra támaszkodhatott.⁵⁷

Jászi viszonya a marxizmushoz felemás. Egyetért az anyagi (gazdasági) viszonyok *alapvető* jelentőségével, de hangsúlyozza a szellemi kultúra fontosságát is (akkoriban ez az ellenvetés egyáltalán nem volt indokolatlan).⁵⁸ A spenceri liberális individualizmussal szemben elismeri a történelmi materializmus igazságát a társadalmi fejlődés kérdésében, amennyiben a tényleges tendencia a *tervszerű kooperáció* megvalósulása és elterjedése.⁵⁹ De éppen ezért vitatja az állam „elhalásának” koncepcióját, hiszen az egyre átfogóbb gazdasági integráció aligha teszi ezt lehetővé.⁶⁰ Nem jelentéktelen érve még, hogy bár a kizsákmányolók kisajátítása lehetséges, ez nem vezet az állam elhalásához, mivel ha az „osztály alatt . . . a társadalomnak egy olyan köre értendő, mely különleges társadalmi szerepénél fogva különleges érdekekkel bír”, akkor az osztályok léte továbbra is fennáll, és e különleges érdekek a *munkamegosztásból* adódóan a jövőben is funkcionálnak.⁶¹ Ellenben az állam — Jászi szerint — el fogja veszíteni elnyomó szerepét, mint *konstitutív* intézmény, a közérdeket fogja szolgálni.⁶²

A történelmi materializmusban talán az ragadta meg leginkább Jászit, hogy a társadalom *tudományos* magyarázatát kívánja adni. De korlátja az „egyoldalú materializmus”, amennyiben a szellemi kultúrával és magával az egyéni akarattal nem számol. Éppen az utóbbi hiá-

⁵⁶ Fukász György könyve igen alaposan elemzi Jászi viszonyát a marxizmushoz és a szocialista-kommunista mozgalomhoz. Itt csak azokat a kérdéseket érintem, amelyek értelmezését Fukásznál vitathatónak tartom.

⁵⁷ Nem beszélve arról, hogy Marx — maga is úgy ítélte meg — „állambölcséleti” gondolatait nem tudta megnyugtató módon kifejteni; Engels ide vonatkozó munkái pedig — még a revizionista szövegtorzítások nélkül is — nem egy kérdésben problematikusak. Más kérdés, hogy Jászit mindez nem mentesíti akkor, amikor a rendelkezésére álló szöveget nyilvánvalóan félreérti és könnyelműen mond ítéletet.

⁵⁸ Filozófiai síkon Jászi igencsak járatlan, gyorsan veszi át mások véleményét. Éppen ezért nem tűnik célravezetőnek túl nagy fontosságot tulajdonítani „filozófiai” kinyilatkozásainak — l. pl. A történelmi materializmus állambölcsélete. Bp. 1906.² 8. oldalán a jegyzetpontot. („Tudományos agnoszticizmusát” illetően érdemes felfigyelni a Piklerrel folytatott vitára. Adatait l. a 13. jegyzetben.)

⁵⁹ I. m. 87, 98—102.

⁶⁰ I. m. 91—94.

⁶¹ I. m. 81. illetve 88.

⁶² Itt nyilvánvalóan ellentmond magának Jászi. Az osztálybékét „egyenlő erős, azaz egyenlően szervezett, művelt és öntudatos társadalmi osztályok” kialakulására építi, ennek lehetőségét azonban nem vizsgálja. Vö. I. m. 91.

nyát pótolja Jászi szerint *Pikler* „belátásos”-elmélete, amely feltételezi a jövő kalkulálhatóságát; ugyanakkor az egyéni kalkuláció sem mindenható (csupán fontos összetevője a történelemnek).⁶³ Az integráció fokozódó érvényesülése egyetlen vonatkozásban aggasztotta Jászit, és e tekintetben nemcsak a proletárdiktatúra gondolatától berzenkedett, hanem a hozzá közel álló és Piklert követő *Somló Bódog* etatista elképzeléseitől is: feltette a fokozott államhatalommal szemben a *gondolatszabadságot*.⁶⁴

A *történelmi materializmus állambölcsélete* megírása idején a kommunista mozgalom alternatíváit Jászi még a Bernstein—Kautsky vita alapján ítélte meg, elméletileg a *revizionizmus* reformista álláspontját fogadva el. Később hatása alá került az ausztromarxizmus képviselőinek (O. Bauer, M. Adler), akik mind az osztályok, mind pedig a nemzetek között (K. Renner) az integráció lehetőségét keresték. Igen érdekes, hogy az integrató szándék az adott politikai helyzetben a forradalmi erőszak és — Szabó Ervin közvetítésével — a *szindikalista* eszmék elfogadására készlette. A bolsevizmust mindvégig ellenszenvvel fogadta, a *világháború* termékeként fogva fel, és ezen nem változtatott az sem, hogy magát *Lenint* (kivált a parasztkérdésben folytatott politikájáért) zseniális politikusnak tartotta.⁶⁵

1914-ben egyike volt a keveseknek, akik élesen szembefordultak a háborús históriával. A háborút „elvetélt forradalomként” értékelte. Később a bolsevizmust — mintegy fordított folyamatként — a világháborúból származtatta, amelynek kataklizmájában „először valósultak meg alkalmas *tömegelektani* feltételek a marxista kommunizmus befogadására”. „Marx nem tévedett — írja Jászi —, széles körű, erőszakos forradalmakra — olyanokra, melyek képesek volnának a kapitalista világrendet *par révotte* megdönteni — csak szélső tömegnyomor, elkeseredés, anyagi, szellemi és erkölcsi elnyomorodás hajthatja a tömegeket. A világforradalom emez feltételei pedig mindenütt hiányoztak a háború előtti korszakban.”⁶⁶ A fronton a „*fogyasztási kommunizmus*”, a hinterlandban pedig a *központosított készlet-gazdálkodás* rendszere minden nyomorúsága mellett is biztonságos gazdálkodási rendszernek látszott, amelynek meglévő fogyakékoságait — úgy tűnt — ki lehet küszöbölni, ha a frontot *megfordítják*: a külső ellenség helyett a belső ellenség ellen fordítják.⁶⁷ Jászi érzékeli a tömegmozgalom *vallásos* ideológiai szerkezetét; valóban érthetetlen: hogyan tudott elképzelni tömegmozgalmat — az adott történelmi körülmények között — más típusú (tudományos-racionalista) ideológiai szerkezettel.

Nem feladatomban itt Jászi 1918—19-es helyzetmegítéléseit és politikáját elemezni és értékelni, de az áttekintés nem lenne teljes, ha nem jelezném: Jászi nem a kommunista mozgalomnak volt elszánt ellenfele, hanem a Horthy-féle ellenforradalomnak; és mind gazdasági, mind ideológiai kritikájában, amit a Tanácsköztársaság felett gyakorolt, számos elem jogosult volt. Élesszeműen vette észre a központosítással együttjáró új „vörös” bürokrácia kialakulását, az ipari szocializálás gazdasági hátrányait és — a politikában közvetlenül jelentkező talán legnagyobb mulasztást — az agrárkérdés doktrinér kezelését.⁶⁸

⁶³ I. m. 86.

⁶⁴ I. m. 107—109. Figyelemre méltó, hogy emigrációját a Tanácsköztársaság idején részben azzal indokolja, hogy nem bírta elviselni „a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak teljes elkobzását”. (Magyar kálvária, magyar föltámadás. München 1969. 3 117.) A példa, amelyre hivatkozik, valóban megtörtént: Szabó Ervin őt kérte fel írói hagyatékának gondozására, amihez Kun Béla nem járult hozzá, Szabó akaratának teljesítését „burzsoá szentimentalizmusnak” tartva.

⁶⁵ Az agrárkérdést Jászi mindvégig kardinális problémaként kezelte. Állásfoglalása főként F. Oppenheimer és Henry George koncepciójára épült; a nagybirtokok felosztását és a kisbirtokok szövetkezését propagálta.

⁶⁶ Magyar kálvária, magyar föltámadás. München 1969. 78.

⁶⁷ I. m. 81—82.

⁶⁸ I. m. 129—148.

Jászi megítélésében gyakran bukkan fel a „moralizálás” elmarasztaló minősítése. Politikailag kétségtelenül nem volt mindig célravezető az a morális érzékenység, amely nem túl sok barátot szerzett neki. Mint Károlyi Mihályné is jellemzi: „saját erkölcsi mércéjét igen magasra állította, így másokkal szemben is ugyanolyan követelményeket támasztott”.⁶⁹ Ideológiai szempontból azonban teljesen indokolt volt ez a magas erkölcsi mércé, amely a politikát (úgy sejtette néha, hogy reménytelenül, mégis) morális értékek szolgálatába kívánta állítani, ahogy az osztályharcot is — a marxi elmélethez hasonlóan — az emberi kiteljesedés szolgálatába.

András Veres

AN APPROACH TO THE EARLY WORKS OF OSZKÁR JÁSZI

The author takes it as a starting point that we are in need of an objective analysis of the activity of the Hungarian Radical movement of the early 20th century, led by Oszkár Jászi. As József Révai and others have formed a subjective, perhaps even biased estimate of Hungarian Radicalism, a reevaluation seems necessary. The present essay can be only a first attempt to characterize the sociological and aesthetic views of Jászi and his relation to Marxism before 1919.

If we try to relate Jászi to the Hungarian and foreign sociological currents of the period, we must admit that he did not subscribe to any of the well-known sociological systems. He both appreciated and criticized Spencer's theory as much as the basic tenets of those who reacted against Spencer, and he made a similar double approach to the idea of „insight” propounded by Spencer's Hungarian disciple Gyula Pikler and to historical materialism. The intention underlying his critical remarks was obvious: he wished to be a go-between whose task is to reconcile different opinions. Needless to say, he definitely rejected what he considered retrograde ideas. As to the progressive sociological movements, he found useful elements in each, and aimed at a combination of these elements for the sake of the common progressive ideas.

No one can form a just picture of Jászi's intentions who disregards the fact that he was no philosopher, not even sociologist, but politician and polytologist who took „sociological” knowledge as an instrument. The philosophical basis of his activity was eclectic, and this may be one of the reasons for the eclecticism of his sociological views. It must be admitted that no „reconciliation” of different opinions is possible without a coherent system of ideas. Still, Jászi's primary aim was not so much sociological as political. In politics he cannot be called eclectic; in this field and in his polytological works he developed an exceptionally organic system of ideas.

Jászi's essays on art and literature constitute an integral part of his polytological system. In theory he went much further than the leading critics of *Nyugat*, the outstanding periodical of the early 20th century. He clearly recognized that the cult of the individual asserted by those critics implied not only an underestimation of *the social*, but also a rejection of a *theoretically systematic* approach to literature. For Jászi the aesthetic had an autonomy of its own, but it also implied social experience. He regarded the social function of art as an important source of aesthetic value. It can be regretted that he observed these theoretical principles rather in his editorial practice than in his few critical works.

⁶⁹ KÁROLYI Mihályné: *Együtt a száműzetésben*. Bp. 1973. 39.

Ady a század elejének nemcsak a legnagyobb, leginspiratívabb költője volt magyar honban, aki a szimbolista fordulatot világirodalmi szinten és igénnyel hajtotta végre líránkban, de mint újságíró is az elsők közé tartozott. Pályájának bizonyos periódusaiban egyenesen a legelső. Amikor Ady Váradon újságot szerkesztett és írt, nem volt senki, aki vele vidéken versenyezhetett volna. A *Budapesti Napló* korszakban pedig már olykor országos szinten is ő mondta ki a legnagyobb igazságokat. Politikától, színes napi híreken át a kulturális-irodalmi életről való beszámolóig ívelt érdeklődési köre.

Színházi kritikáit is ez a publicisztikus érdeklődés a színház iránt telíti fontos mondanivalóval. S természetesen a művész Ady sokoldalú fogékonysága. Egy nagy költői életmű melléktermékei Ady színikritikái. Így becses adalékok, olykor egyenesen eligazító elszólások a művész Ady életművéhez is.

Irodalmunkban természetesen nem egyedi jelenség Ady színházi érdeklődése. Ha a színikritikus író kerül szóba, szinte természetesen ugrik be minden kicsit is irodalmian vajtűfűlő olvasó emlékezetébe Ambrus Zoltán neve.¹ Élő íróink közül Németh László² és Illés Endre írták talán a legfontosabbat a kortársi színházról. De ha visszamegyünk a múltba, ott magaslak Vörösmarty, Bajza, Petőfi neve.

Egy nagy hagyományba kapcsolódott így Ady.

Újságírói életformája csak segítette, hogy eredeti tehetségét gazdagon kibontakoztassa.

Lehetetlen nem meghatottan olvasni Ady debreceni és váradai színikritikáit. Különösen ha tudjuk, hogy milyen műhelyben, milyen körülmények között íródtak azok. Életének külső keretét ezekben az években néhány szerkesztőség adta.

Debrecenben tört rá egész életén elkísérő szerelme, az újságírás. Szülei nagy bánatára — akik fiuk jövőjét féltették — ez az ellenállhatatlan lelki kényszer hagyatta vele félbe a jogi tanulmányait és jegyeztette el már kora ifjúságában az újságírással. A *Debreceni Főiskolai Lapok* munkatársa lesz, és ír a vidéki metropolisz többi lapjába is (*Debreczen, Debreczeni Hirlap*). Lengyel Géza, aki a *Budapesti Napló* szerkesztőségében együtt dolgozott Adyval, egyenesen így látja Ady és a színház kapcsolatát: „Egészen fiatalon, Debrecenben, szinte a színház vitte az újságíráshoz”.³

¹ L. Illés Endre finom megfigyelésekből és olykor kegyetlen, de helytálló igazságokból szőtt portréját: Az írók írója. ILLES Endre: Írók, színészek, dillettánsok. Bp. 1968. 76—90. Csak pár mondat A kritikus szölyében című passzusból: „Ha róla írunk, tudnunk kell: két Ambrus van. Akire emlékezünk s aki valóban élt. A különb, az érdekesebb kétségtelenül az élő Ambrus. Milyen elemző készség, milyen félelmetes tudás és olvasottság, milyen tekintély! — s körülbelül mindent elmulasztott, amit egy nagy kritikus elmulaszthat. Alig volt esteje, hogy ne ült volna színházban — s nem ismerte fel a nagy kortársakat: Ibsent, Shaw-t Pirandellót, nem volt felelete olyan kérdőjelre, mint Wedekind...” 83.

² DERSI Tamás: Thália magyarul tanul c. kötetében foglalkozott elsőnek, sok jó megfigyeléseket tartalmazó írásában a színikritikus Némethtel. Bp. 1969.

³ LENGYEL Géza: Ady a műhelyben. Bp. 1957. 392.

Mindjárt első debreceni hónapjának, 1899 januárjának három remek korai Ady-írást köszönhetünk: a sokat idézett két bírálat a *Katonákról* Thury-darabjáról és Berczik Árpád: *Himfy dalairól*. Úgyszintén harmadikként egy nagyszerű verista életkép, amelyben Hauptmann emlegeti: *Paraszt-tragoedia*.⁴

A szerkesztőség, ahol Ady gondolatai kiforrottak, Ady díszletező szavaival áll előttünk. Kis egyfelvonásosa, a Nagyváradon íródott *A műhelyben* elé tett szerzői utasításában így írja le a vidéki lap szerkesztőségét: „Elég szegényes szoba. Falakhoz állított négy-öt asztal. Felragasztott térképek, hirdetések, nyomdászlemességek s hitvány képek a falakon és a telefon. Hátul egyetlen ajtó. Az ajtóval szemben, a színpad elején, a szerkesztő asztala.”⁵

Ady tudta, hogy a színház nagy nemzeti és társadalmi ügy. Történelmünk egy-egy nehéz pillanatában szinte a nemzet megmaradásának hajléka és záloga. Szép dokumentuma ennek az a három tárcája, amelyet a száz éves debreceni színház jubileuma alkalmából írt: „A nemzeti színészet, e hatalmas kulturális tényező . . .” Igen, ez volt Ady számára a színház, a színészet. A hősi korszak színlapjait nézegetve jegyezte meg: „. . . irigylem ezeknek a naiv címlapoknak letűnt korszakát, mikor a színészetet a színészetért [művelték] s tudtak egy kissé lelkesedni is.” (*A színészeti kiállítás*).⁶

Ugyanezt a hangot folytatja, amikor Nagyváradon ünnepli *Szigligeti házá*nak⁷, az új színháznak a megnyitását. Két év sem telt el a debreceni és a váradai ünnep között, mégis érdemes arra is figyelni — milyen magaslatokon járt már a zsurnaliszta Ady:

„Zagyva, eszeveszett a fórum népe, terhes a felleg, nehéz a levegő, egymással szemben féket vesztett csapatok: midőn Nagyvárad város felgyújtja a tüzet új oltárán, mikor az eszmék szent templomában felhangzik az első prédikáció...”

Ez már igazi Ady-hang.

Fájt neki, hogy a Szigligeti Színház megnyitása nem lett országos ügy: „Mert a mi ünnepünk nem helyi ünnep. Tartalmasabb, jelentősabb a *ma* minden eseményénél. Emberségesebb időkben áthatna minden magyarul beszélőt . . .” Majd miután azon medítált, hogy a nemes eszmék hogyan koptak meg — ki is mondta: „Mi ott fogjuk folytatni, ahol az oltár volt. *Szigligeti háza* nem lesz a ledérség, nem lesz a kufárok otthona. Eszmék, igazságok háza lesz. Mert száz év óta ezt akartuk.”

Egy vidéki újságírónak színikritikusként is természetesen mindennel kell foglalkoznia, ami a színház körül történik. Így Ady is írt humoros kroit a színészek természetrajzáról, tárcát a mindenható felügyelőről — ez vidéken, ahol az intendánsok nagyhatalmú urak voltak, fontos téma is volt —, s írt glosszát például a kritika jogairól.⁸

Ady vidéken írt, debreceni és nagyváradai színikritikáinak gondolati magva a selejt irodalommal és a népszínművel szemben a naturalista dráma igazának hirdetése.

Ez volt a kor nagy világirodalmi újdonsága is.⁹

1899 januárjában színházi kritikát írt Thury Zoltán *Katonák*járól és Berczik Árpád: *Himfy dalairól*. Adynak csak elutasító mondanivalója volt az utóbbiról. Elutasította mindenekelőtt a nép-nemzeti iskola epigonjainak konzervativizmusát, amelynek szellemi légkörében Berczik Árpád darabja íródott. A valamikor nemes hajtásokat nevelő nép-nemzeti iskola, amely a reformkor humuszos talaján született, 'nemzeti klasszicizmus' irodalmi értékeit kodifikálta, a század végén csak epigonokat adott. Adynak itt nem volt mit keresnie.

⁴ AEÖPM I. 65, 79, 62.

⁵ Ny. 1919. Ady-szám.

⁶ Száz éve, Debrecen örömnépe, A színészeti kiállítás. AEÖPM I. 47—51.

⁷ AEÖPM I. 346.

⁸ Színészek természetrajza. A mindenható felügyelő, A kritika jogai, Epilog, Ez is kritika. AEÖPM I. 75, II. 66, 69, I. 85, 87, 98.

⁹ LUKÁCS György: A modern dráma fejlődésének története c. munkájában szinte a-jour foglalta össze a naturalista dráma útját és karakterisztikus művészi jegeit. Bp. 1911.

A Berczik-darab irányát (szemléletét) bírálva jegyezte meg: „Az irodalomban nincs jog-címe annak, ami *csupán nemzeti*, általános emberi vonások nélkül. Az *örök emberi* hassa át a nemzeti irány produktumait, mert csakis így számíthatnak komoly értékre.” Ady itt Arany és Reviczky híres vitájában a kozmopolita költészetről megkésve is állást foglalt.¹⁰ Ady szerint a hagyományokhoz való helyes viszony, ha az író egy elmúlt korszakból áthozza az eszmét.

„De értsük meg a dolgot — magyarázza Ady. —

A mi korunk tagadhatatlanul egy forrongó, átmeneti korszak. Soha annyi ellentét, annyi probléma nem nehezedett egy korra, mint amennyi a mi korunkra.

Ennek az átmeneti korszaknak nagy gondolkozókra, irányítókra van szüksége. Ezeknek pedig egyedüli terük a színpad. A reform folyik, a színpad ma már az Ibsen-ek, Sudermann-ok s a Hauptmann-ok katedrája, honnan átható, harsogó hangon szól egy eljövő kor jobb isteni jóslata.

Még ilyen lángszellemektől is önzés volna azonban monopolizálni a színpadot. Nem is teszük ezt.

Ők is óhajtják, mi is óhajtjuk azokat a darabokat, amelyek egy letűnt korban játszanak, amelyek egy letűnt korszakból elhozzák az eszmét, leszűrrik a tanulságokat.”

Íme, ilyen nagyvonalúan, távlatosan látta és kérte számon Ady — mai szóval élve — az eszmei mondanivalót az írótól.

Ismert ma már, hogy Adyban a gondolkozó s az ezt kifejező művészi publicisztika korábban forrott ki, mint a költő. Már régen a saját formáját adta publicistaként, amikor igazi lírikusi hangjára még nem talált rá.

Ez az erős publicistai-gondolkozói tehetsége épp ezekben a korai színikritikáiban érlelődött, amelyeket együtt szoktunk emlegetni: a Himfy-bírálat s a Thury *Katonák*járól írott kritika.¹¹

Míg a konzervatív-hivatalos irodalom államilag támogatott tehetségtelenjeit csak elutasítani tudta — figyelt minden olyan hangra, amely a benne vajúdo világnézettel harmonizált és segített neki is a bálványrombolásban. Ezért fedezte fel a boldog rátalálás izgalmával már Debrecenben Thury Zoltánt, a magyar naturalista iskola Bródy Sándor mellett kétségtelenül legtehetségesebb íróját.

A *Katonák*ról írva (amelynek debreceni és váradi premierjéről is beszámolhatott) is azt reméli, hogy Thuryból olyan író lesz, aki „hivatva van szociális bajaink feltárására és megvilágítására s ki irányt adhat elsekélyesedett színműirodalmunknak. Erős, meditáló fő, érző szív, éles szem és valami pesszimizmussal árnyalt világnézet jellemzi Thuryt, a színműíró.”

De ez a kritika, amely oly hangsúlyosan szól a bemutatott darab Ady előtt nagyon is szimpatikus mondanivalójáról — a színikritikus Ady tehetségét is korán bizonyítja. Észreveszi, hogy a *Katonák* alakjai az eszmék szócsövei. Azaz, a marxizmus klasszikusaival szólva — Thury Schillerizál.¹²

„Nagyon sok a mondanivalója. Előterben látjuk a modern író a maga boncoló késével s elfedi előttünk a színmű alakjait. Ez az oka, hogy azok az alakok, kikre az író legmerészebb eszméit ruházta, bizonytalanok és inkább az eszmék szimbólumjai és szinte kirínak a mellékalakok biztosan rajzolt csoportjából.” Ady azonban hozzáteszi: „Ezek a hibák erények is egyszermind. Nagy szükségünk van egy olyan íróra, kinek nem az a legelső célja, hogy darabja egy egész estét kitöltsön.”

¹⁰ L. KOMLÓS: A kozmopolita költészet vitája. Tegnap és ma c. kötetében, 1956. 102.

¹¹ AEÖPM I. 65, 79.

¹² MARX—ENGELS: Művészetről, irodalomról. Bp. 1950.

Leírta bírálataiban azt a két szót is Ady, amely kulcsszava lett kritikáinak ezekben az években: élet és igazság. „A Katonák még mint színmű nem állja ki a kritikát, de a benne erősen megnyilatkozó élet és igazság már kényszerít arra, hogy kérdezzük meg a szívünket.” Ennél nagyobb dicséretet nem talált Ady ekkor irodalmi műre. A szív megkérdésének kicsit szentimentálisnak ható attitűdje pedig a kor nagy szív-megkérdőjével, — Tolsztojjal rokonítja. Hiszen az öreg Tolsztoj — de akár Dosztojevszkij — nagy parabolái az esettekről, a szenvedőkről, a meghasonlottokról, mi mások mint nagy felhívások az egyetemes szív megkérdésre.

Ezért üdvözli olyan lelkesen Nagyváradon Bródy Sándor *Dadáját* is. Bolygó Kiss Erzsébet emberi története sem más, mint egy újabb alkalom a szív megkérdésére. Erre utal Ady színházi kritikájának biblikus nyitó hangja is:

„Péter, az istenes és krisztusos Péter, az üres, a szánalmas úri cinkos társaságának azt mondja a történet végén:

— Nem kell nektek kés. Elvesztek magatok által. Menjetek békével! . . .

Akik Bródy Sándor darabjának a tegnapi bemutatóján unatkoztak, akiket az író kegyetlen ütései találtak, akik vérlázítóan hipokrata (!) módon mertek kikelni a darab igazságai ellen, azokhoz mi is Péterrel, az istenes és krisztusos Péterrel szólunk:

— Menjetek békével! . . .”¹³

A flaubert-i jámbor lélek története Bródy *Dadája* is. A *Trois contes* ez a darabja számomra a világirodalom legszebb, mert legegységesebb emberi története. Mutatja, hogy a szenvedétség művészi álarcá mögött Flaubert-ben is mennyi szív dobogott. Mennyi igazi emberi érzés élt! (A Bovarynéban is vannak erre utaló mozzanatok, hogy ez a nagy lényeglátó francia író nemcsak az egyetemes emberi nyomorúságra rezonált — hiszen mi más az érzelmeinek és érzékeinek kiszolgáltatott Mme Bovary története, ha nem az emberi esendőség egy különösen megható példája — de volt szeme a népi nyomorúság meglátására is.)

Ez a jámbor lélek kapott szót Bródy színpadán.

És itt a színikritikus Ady egy újabb vonását említhetjük, ami már debreceni kritikáiban is jelen volt, de talán nem ilyen hangsúlyosan mint *A dadáról* írott sorokban, ahol expressis verbis is kimondja: „A színpad a máé, a jelené, a mindenkori közönség ízlésé. Jaj annak, aki nemcsak a közönség ízlése, de maga ellen a közönség ellen támad. Ezt tette Bródy Sándor.”

Így látta meg élesen Ady a naturalista művészet eszméi jegyében fogant darab valóságos társadalmi akusztikáját. Ez a Bródy, aki ekkor éppen nem volt cilinderes Tiborc, hanem a tehetségét vállaló és éppen ezért kibontakoztatni is tudó művész, itt valóban nemcsak a közönség ízlése, de a közönség ellen lázadt. A színpadok páholyait épp az a közönség ülte tele, akik a Bolygó Kiss Erzsébetek tragédiáját okozták.

Hogy milyen dialektikus gondolkodó volt Ady, misem bizonyítja jobban, mint az, hogy meglátta az élet és igazság diktálta művészet ellentétpárját: a *Fehér esték* hazugul elkendőző darabjait.¹⁴ „Rosszabbnak nem szeretnék látszani, mint amilyen vagyok. Sietek hát kijelenteni, hogy imádom a fehérséget. Mint ahogy nem is lehet másképpen. Magamfajtajú emberek rajongással születnek. Fehér, sugaras, szűz világot látnak.”

Az idézett sorok is jelzik, hogy Ady publicisztikájában hogyan készülődik és bontakozik a költő, akinek egyik kedves szava éppen a *fehér* lesz majd.¹⁵

¹³ AEÖPM III. 11. L. még: A hétről, Bródy Sándor Nagyváradon, A szerző a színpadon. Uo. 16, 30.

¹⁴ AEÖPM II. 270.

¹⁵ VARGA József: Ady Endre Bp. 1966. 634. Lírai érzéstömbök Ady nagyváradi publicisztikájában: 115–122. — Itt jegyzem meg, hogy Ady Endre, a *színikritikus* c. tanulmányom első fejezetében, amely Ady debreceni és váradai színikritikáit elemzi, építkeztem eredményeimre is.

A századeleje Magyarországnak elhazudói ellen írta Ady cikkét, a *Fehér estét*et. A valóság megmutatása végett: „... mikor már tudják, hogy a fehérség csak a színvakok álma, még mindig keresik a fehérséget... Meg-megszeretik álmodni, hogy az emberek voltaképpen jók, az élet szép, az erkölcs dicső, és elveszi jutalmát, a gonoszság bűnhődik, a fehér az angyal, s az elhagyott szerelmes fehéren, sorvadtan roskad le a sírban...” Ilyen ironikusan folytatja Ady a „fehér”-ség bemutatását.

„Ilyen álmok a színpadi fehér esték meséi is” — mondja ki egyértelműen, hogy a színpad adta a témát glosszájához. „Egyszer megjárja még fehéret álmodni, de — harmatos egék — mi lesz, ha hozzászokunk a fehér álmokhoz?” — kérdezi, s ahogy felel rá — az szókincsében már Ady-vers: „A fekete, barna mocsaras életben elveszítenek bennünket a fehér álmok. A fekete, barna mocsaras életben pedig olyan nehéz így is forogni-sűrögni, hogy még a színházat is meg kellett tennünk kitanító katedrának. Onnan várjuk a kiutak, gázlók megmutatását. Onnan várjuk az oktatást az életre.”

Ady a *Fehér esték* konklúziójaként felveti, hogy tessék szembenézni: igaz-e, hogy megfeheredett a világ. Ha pedig nem igaz, úgy ne tessék hazudni.

Tessék vállalni az igazságot.

A valóságot.

Ady kedves kritikusi jelzőivel élve: az élet-igazságot.

Sokat kapott a fiatal Ady Ibsentől, Hauptmanntól, Zolától, az európai naturalista iskola legnagyobb alakjaitól és neveitől. A romantika túlélt világa után ők hozták meg az európai művészet nagy fordulatát és forradalmát.

Fordulatot a valóság felé.

Az élet és igazság jegyében fogant művészet felé.

Hatásuk a századforduló művészetére felbecsülhetetlen. Nemcsak az irodalom eszményei változtak meg hatásukra, de a színpadé is.

Ady magyar kortárs példaképei, Bródy és Thury is sokat tanultak tőlük. A Thury *Katonák-járól* és Berczik *Himfy dalai*-ról színírálatokat író Ady gondolatvilágát is az 1898 tájára datálható Ibsen-élmény magyarázza leginkább. Éppen egyik színházi tárcájában olvashatjuk a következő elszólást: „A vegetáló emberiséget éppen úgy neveli egy jó kedvű francia operettre, mint ahogy a gondolkozni tudókra hat Ibsen a maga sötét problémáival.” (*Amolyan búcsú-féle*, 1899.)¹⁶

Ez a mondat lehetne a mottója Ady Ibsen-élményének. S a későbbi híres nekrológja, *Ibsen meghalt* (1906) néhány mondata is a készülődő Adyról vall: „Nincs modern agyvelő, melyet az övé meg nem turbált. Költők, piktorok, szobrászok, muzsikusok, színészek, gondolkodók és epikureusok új világokat láttak meg általa.”

Mi újat hozott Ibsen a színpadnak? Mi ez az ibseni új világ Ady megfogalmazásában? „Itália ege alatt érzi meg s látja meg az új ember komédiáját s tragédiáját félelmes valóságában. Az ember a társadalomban: ez lesz, ez a kérdés, ez az átok, az ő becsületes és szabad szívét mardosó kígyó. Az egyéniség fátuma és bukása: tragédiáinak, verses és versetlen, eleven vízióinak réme.”¹⁷

Ady pontosan fogalmaz.

Ibsen ázsiója sokat csökkent a század eleje óta.

Ma már inkább azok uralják a színpadot, akik tőle és a másik nagy északi óriástól, Strindbergtől tanultak. Ha egy nagy orosz író azt mondhatta, hogy az orosz irodalom — azaz: a XIX. század nagy vonulata, akik Európát is elkápráztatták valóban tüneményes megjelenésükkel és nemesen humanista mondanivalójukkal — Gogol *Köpenyéből* bújt ki, úgy mutatis mutandis a jelenségeket folyamatukban is látni tudó irodalomtörténész már most nyugodt

¹⁶ AEÖPM. I. 218.

¹⁷ AEÖPM. VII. 243.

lélekkel elmondhatja, hogy... nincs Ibsen... nincs Strindberg nélkül. E tanulmány olvasói a hiányzó neveket, amelyeket tapintatból nem írtunk ki, be tudják helyettesíteni, akár O'Neill-lel, akár Albee-val.

De Ibsen ma is azzal hat, amit Ady oly pontosan fogalmazott meg. Az egyén a társadalomban. Elég volt, hogy *A nép gyűlölről* Artur Miller néhány korabeli porszemét letöröljön és jó rendező vegye a kezébe — elementáris hatással mutatkozik meg a mondanivalója: a társadalom éltető hazugságait szétszakítani akaró főhős, akinek azonban a manipulált többség akaratától buknia kell. (Szinétár Miklós rendezése a Kátona J. színházban, 1973 őszén.)

Ibsenben szerette Ady a szimbólumokban is látni tudó nagy művészt, hisz oly rokon volt ez saját költői alkatával. „E fölséges szimbólum, e nagyszerűen bús parabola, e ködösen ragyogó vatesi alkotás” — írja majd a *Solness építőmesterről*, amikor a Thália bemutatja 1905-ben a darabot.¹⁸

A naturalista dráma legnagyobb német képviselője, Hauptmann nevét szinte mindig együtt emlegeti az Ibsenével. *Paraszt-tragedia* című, dramatizált-balladás életképében emelte piedesztálra Hauptmann — az ironikusan emlegetett divatos drámaíró urakkal szemben: „Ismerek én egy lángelmét, mely ilyen tragicumot lát meg az életben, ilyen tragicumot önt alakjaiba... Hauptmann Gerhart az, ki először felfedezte ezt az igazi tragicumot. Őneki agyvelője, szíve és szeme van.”¹⁹

Ez a kis életkép mintha az olasz verizmus ismeretét is mutatná. A verizmus az olasz művészetben a naturalizmus. Legnagyobb írója Verga. Legnagyobb remeklését minden bizonynyal az opera-irodalomban érte el: *Parasztbecsület* és a *Bajazzók*.

Életes művészet igényét először ebben a kis életképben fogalmazta meg Ady.

De ez a világirodalmi műveltség-háttér egészében ad magyarázat arra, hogy korai színikritikáiban mint eszmény a hazug romantika s ezzel együtt a népszínmű elutasítása gondolati egységben jelent meg az *életes művészet* hirdetésével. „Igazságot, életet a népszínműbe. Mert a színpad nem cirkuszporond s a századvég embere nem kardnyelésen bámuló atyafi” — mondta ki az álparasztokat felvonultató népszínműveket írókkal szemben is a maga igazát (*A piros bugyelláris*, 1899).²⁰

Hiszen ugyanolyan hazugul romantikus volt a faluról festett idillikus kép, mint a polgárt szórakoztató városi irodalom témaválasztása. „Hígyje el, aki akarja, hogy az életben csak egy probléma van: a tisztas munká és a születési előkelőség harca... Éljen a romantika a maga ostoba naivságával sokáig! Te, ó nagyközönség, merülj el a romantikába a színpadon, az elmaradottságban az életben, aztán a világ haladjon (*Erdő szépe*, 1899).²¹

Így látta meg az összefüggést e művészet tartalma és társadalmi célja között. Ady egy sereg színikritikája foglalkozik hasonló hangnemben a polgár-szórakoztató városi giccs-irodalom termékeivel.²²

A népszínmű problémájára még egy pillanatra visszatérve, megjegyezhetjük, hogy Ady nem utasította el a népszínművet mint műfajt. „A népszínmű, abban az alakjában, melyben azt a nagy népszínmű írók tették kedvelté, napjainkban már élvezhetetlen... Ne legyen a népszínmű-író *kiváltságos poeta* s ne legyen a színpadra vitt paraszt egy daloló *mese-alak*.”²³

¹⁸ AEÖPM VII. 56.

¹⁹ AEÖPM I. 62.

²⁰ AEÖPM I. 67.

²¹ AEÖPM I. 213.

²² L. pl. A kikapós patikárius, Családi örömök, AEÖPM I. 58, 116. etc.

²³ AEÖPM I. 67. — *A piros bugyelláris* felújításáról I. Németh László színházi kritikáját, amely egyben a népszínmű útját is felvázolja Csepreghy Ferenc (*A piros bugyelláris* írója) és Tóth Ede portréjával. NÉMETH László: Kisebbségben. Bp. 1942. Magyar Élet, 75–78. L. még uo.: *A megőszült operett*, 34–38.

Ady szívesen látta volna, ha az operett éppen a népszínműből frissül fel. Nem is tévedett, nem is várta rossz helyről a magyar operett megszületését, hisz a János vitéz, Kacsóh Pongrác megzenésítette librettója voltaképpen egy Petőfi ihlette költői népszínmű.

Ha pedig olyan darabot találát közöttük, amely akár csak elemeit tartalmazta az ő új művészi eszményeinek — mint például Géczy *A Sárdi-ház-a* — felvillanyozódott.²⁴ „Gondolkozni készítő” — írta róla, s a verizmust, valamint kedvenc kritikusai szavait: élet és igazság — emlegette *A Sárdi-ház-zal* kapcsolatban. Becsülte a darabban a megrázó tragikumot, hogy az író nem idillben oldott fel egy igazi emberi drámát. Azaz, mert a naturalista dráma némely művészi jegyét találhatta meg *A Sárdi-házban*.

... Íme, ilyen gazdag gondolati tanulságot és tanúságot egy vajúdó-átalakuló korról kínál már Ady korai színikritikusai termése is.

Mit adhatott egy ilyen igényes színházi nézőnek Párizs?

1904-ben alig többet mint a polgári művészet káoszát.

Lengyel Géza *Ady a műhelyben* című kitűnő memoárjában — amely éppen Ady újságírói éveit mutatja be, nagyobbrészt a kortársi tanú hitelességével — írja, hogy az 1904-es év párizsi tudósításaiban milyen nagy helyet foglalt el a színház.

Érthető ez, ha arra gondolunk, hogy Ady a *Budapesti Hírlapot* is tudósította, s ott egyenesen jól jöttek az ilyen világnézetileg némileg közömbös témák.²⁵

Ha azonban a legigényesebb párizsi színházi tárcáit együtt olvassuk, kiderül Ady igazi véleménye 1904 Párizsának színházáról.

Itt a forrásnál láthatta a Váradra, ill. Debrecenbe is elkerült kommersz irodalom polgárszórakoztató természetét.

Erről szóló első színházi tudósítása a *Pesti Naplónak: Ha Feydeau úr megfiatalodik*.²⁶ Azért is érdemes külön kiemelni ezt az írását Adynak, mert nemcsak a színdarab-gyáros írókat mutatja be, hanem — ha önmagával vitatkozva — kételkedve is — felfedezi Feydeau megcsillanó irodalmi értékeit. Amiért ma új reneszánszát éli a világ színpadain. S amiért a franciák, némi túlzással, már-már félklasszikusukká avatták.

„'La main passe' a Feydeau új darabja. Ah, ez a bolond darab nem nagyon értelmes, éppen nem morális, alig, hogy kulisszákra érdemes, de gonosz, bolondos, könnyűségében olyan merészen kacérkodik néha a legszivárványosabb filozófiával, sőt magával az irodalommal, hogy az ember dühöng önmaga ellen, amiért — ezt észreveszi.”

Judíciumát azonban mi sem bizonyítja jobban, minthogy végső ítélete így hangzik: „Éljen Feydeau... a bölcsek kövévé sűrített pocsolja.”

Folytathatnánk még a névsorolvasást Sardouval, Prévosttal — „Új darabjában nincs egy homlokárcnyi lázadás. Az új kor profétája fölcsapott kuruzslónak. A 'La plus faible'-nél alig alig írtak mostanában szentimentálisabb históriát”²⁷ — s folytathatnánk Rostand-nal, akiről fénypontján mondja ki ítéletét Ady: „Nem szeretem Rostand-t. Ékes beszédű kókler.”

Rostand-ról írni alkalom egyben Adynak, hogy a maga művész ideálját megrajzolja. A vátesz író alkat ez Ady megfogalmazásában, aki nem kiszolgálója, de — bírása korának.²⁸

Ítéletei, szava még akkor is a legtöbbször igaz, ha egyetértünk Lengyel Gézával, aki szerint a színházi kritikus Ady erősen impresszionista, szubjektív.

²⁴ AEÖPM I. 108.

²⁵ LENGYEL Géza: *Ady a műhelyben*. Bp. 1957. L. a Párizsi tudósítások (1904) és az Ady és a színház c. fejezeteket.

²⁶ AEÖPM V. 11.

²⁷ I. m. 50.

²⁸ Az orr, i. m. 137. L. még: Rostand és Sarah, i. m. 171, Strófák a Chanteclerről, i. m. X. 43.

Színházak múlnak, színházak születnek itt — írja Ady egy helyt Párizsról. Színkritikáiból nyomon lehet követni párizsi színházait is: a Palais Royaltól a Nouveautes-ig, a Victor Hugo Színházától a Théâtre Libre-ig, Antoine színházáig szinte mindenütt megfordult.

Adynak kora színházáról nincs nagy véleménye: A színház üzlet — mondja ki nyíltan. Érdemes ezt a glosszáját (*A színház csődje*)²⁹ különös figyelemmel olvasnunk. Első párizsi útjáról hazaérkezve, a *Budapesti Napló* szerkesztőségében írta ugyan, de itt összegeződtek párizsi és a magyar vidéken szerzett színházi tapasztalatai is.

A polgári kor színházáról mond ítéletet Ady.

„Mit akar a színház? Mit nyújt? Hova tart?” — záporoznak Ady kérdései. „Tolsztojjal szólván, miért kell tengernyi vérrel, búval, vággyal, verejtékkel, idővel, pénzzel, önámítással áldozni a modern, sok ajkú és kegyetlen Nérónak?”

Ady ítéletét inspirálhatta a Beethoven és Shakespeare ellen könyvet író nagy szkeptikus szava, a Tolsztoje.

De mint a glosszából kiderül, Antoine nyilatkozata — akit Párizsból küldött tárcájában lángoló lelkű művészemberként aposztrófált³⁰ — adta az alkalmat ítélete megalkotására.

„A mai színház leghívőbb embere, Antoine, a nagy irodalmi békéltető, a zseniális direktor, mondja most: a színház üzlet. Üzlet, mint akármilyen. Nem jelent és nem képvisel semmit. Nem több, mint a cirkusz. Emberformájú kutyakomédia.

Imádni való ember Antoine. Imádni való ember Carré, az Opera Comique igazgatója. Hiába: újságírók nélkül lélekezni sem tudna a világ. Ők újságírók, kik belopóztak a dohos, csúnya, hazug várba, és most fölrobbantják. Carrét ugyanis most azzal vádolják Párizsban, hogy vagy pénzes emberek szindarabjait adja elő, vagy csak olyan darabokat, melyek okvetlenül pénzt hoznak. Tehát fércdolgozat, tisztelt publikum, Carré passzív lovag, Antoine bátor és vértetelen. De mindkettőjüknek hálás lehet a világ. És hálás lehet a Ville-Lumière-nek, mely meggyilkol minden ártalmas babonát.”

Az idézett passzus voltaképpen összefoglalója párizsi színházi tudósításainak.

Ennek a gondolati erőterében helyezkednek el legjelentősebb írásai. Ismeretében ki lehet húzni a szálakat, s kirajzolódnak Ady gondolkodásának karakterisztikus kontúrjai. A színikritikus Ady is!

Ezért írjuk mindjárt ide konklúzióját is: „Nem a színház hal meg. De a mai ravasz színház, mely szekerébe fog be mindnyájunkat. Azt hirdeti, hogy köze van a művészethez, az emberiség nagy álmaihoz. Holott hazudik . . . Úgy fogunk színházba járni nemsokára — már akik fognak — mint a kesztyűsboltba avagy virágkereskedésbe. Mint akármelyik üzletbe, ha egyikét feledő negyedórát akarunk vásárolni. Az irodalom pedig végleg el fog válni tőle. Hogy is találkozhattak ők” (*A színház csődje*, 1905).

Histrio az utcasarkon — adta nem sokkal korábban az ironikus címet glosszájának.

Ady itt a szót komédiás értelemben használja, szembe állítva a művésszel. „És talán bizonyos idő múlva Histrio oda fog kerülni, ahonnan beállott az emberiség mai életébe: az utcasarokra.”³¹

Egy nacionalista színezetű francia darab párizsi sikerén medítálva teszi fel a kérdést: *Mi a színpad?* Íme, Ady válasza: „. . . az olcsó ábrándok hona. Ott áldozunk azoknak az ideáknak, melyeket az élet kidobott magából s már csak a mi álmunkban élnek.”³²

Ady kora az európai színpad nagy átforgalmazásának ideje.

Az élethűség, a naturalista művészet jegyében ekkor bont zászlót Antoine Théâtre Libre-je, Brahm Freie Bühne-je, Sztanyiszlavszkij a moszkvai Művész Színházban formálja máig

²⁹ AEÖPM VII. 27.

³⁰ Lear király Párizsban, i. m. 160.

³¹ I. m. VI. 286.

³² I. m. VII. 60.

ható új elveit. Ebbe a vonulatba tartozik a mi Tháliánk is, Hevesi Sándor művészi vezetése alatt.

Mint minden igazán nemesen művészi újra, Ady fogékonyan reagált ezekre az új törekvésekre. Antoine-ról ejtett szavait fentebb hallhattuk. Szó esett már arról is, hogy Ibsen Solnessének bemutatása alkalmából milyen melegen üdvözölte a mi Tháliánkat.

Észrevett azonban más újtó törekvéseket is. A párizsi Grand Guignol Színházról például nagy tárcában számolt be 1907-ben a *Vasárnapi Újságban*. Ez akkor még nem a „rémület színháza” volt, hanem az új útjait kereső művészet egyik becses, sokat ígérő otthona. Ady számára annál kedvesebb, mert a maga szimbolista művészi eszményeivel volt rokon.

„A színpad irodalmi törekvése kezd arra az útra térni, amelyre rátért minden irodalmi és művészeti törekvés. A kornak s a kor emberének magyarázására, szimbolizálására s irányítására. A megkonstruált, ravasz és kerek drámák kezdenek hanyatlani. Mert az élet se nem produkál ilyesmit, se nem iparkodik produkálni. De a befejezetlenség, a nyersség sem lehet művészi program, mert az élet maga a legistenibb művész s maga is szereti a formákat... Így hódít a hazug naturalizmus helyett a belső valóság, mely a legtöbbször csak szimbólum... Építészeten, zenében, műiparban ez az új, nemes törekvés. Sőt a színjátszásban is, csak éppen a színpadi művekben a legritkábban.”³³

Feltűnhet, hogy itt már hazugnak nevezi a naturalizmust. Ezt azonban csak ebben az összefüggésben, a saját művészetében egyre gazdagabban, érettebben kibontakozó és megvalósuló szimbolista líra aspektusából lehet megérteni. Nem történelmi ítélet így ez a megjegyzése Adynak a naturalizmusról, csupán a saját művészi eszményeit, ideáljait védő nagy művész állásfoglalása.

Ami a Grand Guignol Színházat illeti, Adynak itt sincsenek vérmes reményei: „Nevetséges volna azt állítani, hogy a Grand Guignol valami revelációval szolgál. Ehhez talán még közönséget sem kapna, ha írói már volnának bőséggel. A legtöbbször bizony újság-riportokat játszat a színpadon. Néha messzebb jár az igazi irodalomtól, mint a napilapok tucat novellája... Magam is csak a szándékát dícsérem ennek az apró, különös berendezésű, de mindig válogatott publikumú színháznak” — mondja ki direktén is.

Szkepszisét *A mai aréna* című, második párizsi útjáról küldött tárcája foglalja össze a legmagasabb gondolati szinten.³⁴ Olyan kritikája ez az imperialista korszak egész kulturális felépítményének, amely a korabeli európai publicisztikában is csaknem egyedül áll. Gorkijnak az elűzetiesedett polgári kultúráról mondott kegyetlen szavait állíthatjuk csak mellé.³⁵

„Nézzé meg a mi arénáinkat. Voltaképpen komédiázásában árulja el a lelkét minden társadalom. Lóverseny, cirkusz, automobil-verseny, birkózás, rulett, makaó, színház, football. Nézzé, nézzé: mind egyforma, lelketlen, üres.”

Már maga az árulkodó, hogy milyen felsorolásban szerepelteti Ady a színházat! „Láz, ledérség, veszett kedv s örökös inzultálása az emberi intellektus finomuló hajlamának” — fogalmaz szinte axiómaszerűen.

Ady a színházat — mint már Nagyváradon is — színház és közönség együttesének látja. Ezért ítél így: „Mert nem mer becsületes lenni a mai aréna s nem meri bevallani, hogy becsületlen. Gallienus arénájának a népe meg merte mondani, hogy mit kíván s Gallienus arénája nem szépített és nem ámitott.”

Ez Ady végső konklúziója a polgári kor színházáról.

Ekkor tűnt fel az új művészet: a mozi. Ady is *Színház és mozi* címmel írt tárcát a *Budapesti Naplóba*. Itt is abban reménykedik, hogy az új művészet tisztázza irodalom és színház, színház és művészet kapcsolatát. „Okos írók és okos színészek ott fognak dolgozni, ahol több

³³ I. m. VIII. 203.

³⁴ I. m. VIII. 111.

³⁵ L. GORKIJ: Az igazi kultúra c. kötetét. Bp. 1950.

pénzt kapnak. A nemesebbek és ostobábbak azonban ezután is táplálják az irodalmat, a finnyásabb művészetet s amennyiben volna köze akár a komoly színpadnak is az irodalomhoz — a komoly színpadot.”⁸⁶ Íme, ez a végső válasza Adynak *A színpad csödjé* glosszájában megfogalmazott dilemmára.

Mégis, hol látja Ady a kiutat korának színházi kríziséből?

Ott, ahol e kor legjobb szellemei. Egy Gorkij, egy Anatole France. A szocialista mozgalom felnövekedésében és publikumot szervező nemes munkájában.

Párizs adta erre is a nagy példát: „Carré Albert, a zseniális párizsi direktor beszélt egyszer arról, hogy letről, mélyről, a tömegből egyre újabb színházi publikum kerül föl. A művészek közül az úgynevezett színművészet popularizálódik leggyorsabban. A színházaknak örülni kell, mert viszont a felső tízezrek egyre jobban elfordulnak a színháztól . . . Még Párizsban pártolják őket az idegenek. De például Budapesten gyöngén. Mi a vége? A színház egyre nagyobb engedményeket hoz új újsütetű, neveletlen publikumának. És Carré Albert szerint Párizsban is megérzik a közönség ízlés-nívójának folytonos süllýedése. De Párizsban lehet védekezni — vált át optimizmusba Ady hangja. „Önök, burzsoá hölgyek és urak, nem hiszik el. De igaz. A szocialisták nevelik az új, komolyabb színházi publikumot. De csak ott, ahol ők erősek. Ahol vannak bőséggel szabadlíceumaik, kurzusaik, stb. Ahol az állam nem ellenük dolgozik, de segít a tömegnevelésben. Párizsban például a külvárosokban már zeneileg is készítgetik elő a nagy színházak leendő publikumát. És a színházak jövő publikuma ott talán sokkal komolyabb lesz, mint eddig” — reménykedik Ady.⁸⁷

Okosságát viszont nemcsak ez az egyértelmű, már-már a nagy szocialista konfesszióival — *A jövendő fehérei, Küldöm a frigládát, Mert másokért csatáztam — Kiké legyen Budapest? — A jövő zenéje az utcán — Anatole France vallása* — tehát ezekkel, a szocializmus mellett hitet tevő lírai hevületű prózájával és verseivel, azaz szocialista konfesszióival — felérő írása bizonyítja de egy odavetett glosszája is. Egy kis hír arról számolt be, hogy Amerikában kész a munkások színháza — a Theatre of Labour. Ezt glosszáta Ady — ilyen ironikus vé-nával.⁸⁸ „Kár, hogy a gondolkozáshoz már nem értenek eléggé Amerikában” — fűzi hozzá a hírhez. Majd így folytatja: „Rájöttek volna, hogy ez a színház munkásellenes. Tehát közönsít-sük ki a munkásokat? Mert a külön színház ezt jelenti. Párizsban is van ilyenféle színház. De mégsem ez. Párizsban más történik. A színházak tudomásul veszik a társadalmi erők elhelyezkedéseinek nagy változását. A színházak tehát közelednek a jövő embereihez: a munkásokhoz. Ez az életnek s a dolgoknak rendje.”⁸⁸

Amit konklúzióként levont, az gondolkozásának távlatait mutathatja meg: „Mindig a kérelhetetlenség. Mindig a dogma. Mindig a türelmetlenség. Ez nem tudományos. És nem is okos dolog.”

Ady párizsi színházi tárcáit illetően is csak a lényegre koncentrálhattunk. Hogy milyen gazdagok ezek más — társadalmi, a korra utaló — mondanivalóban — arról mindenki meggyőződhetett, aki beléjük lapozott.

De például ahogy a kor leghíresebb francia művésznője, Sarah Bernhardt művészetét újra és újra értelmezi — olykor gonoszodva is — illetve alakját több színes tárcája témájául választja, az sem kuriózum, különcködés Ady részéről. E nagy művésznő pályájából is a korról olvasott. Azt látta meg e valóban tüneményes pályafutású színésznő életútjában, hogy egy kor hogyan alakítja a maga számára a művész egyéniségét, tehetségét.

Hogy minden igazi tehetség korának gyermeke. S hogy a kor letűntével — fölötte is eljár az idő. „Dicsőségben, igazi dicsőségben csak a császárság alatt élhetett, s a császárság után addig, míg a harmadik köztársaság végleg meg nem fejelte az új társadalmat.

⁸⁶ AEÖPM IX. 186.

⁸⁷ Péntek esti levél, i. m. VI. 155.

⁸⁸ I. m. VII. 180.

Ez elkövetkezett. Nem a Sarah vénsége a baj. Stílusát is tudta ő üdvösen formálgatni. De az új francia társadalomnak s publikumnak a Sarah Bernhardtok már nem kellenek.” (*Sarah és Párizs*, 1906.)³⁹

... S még milyen gazdag tanúsággal szolgálhatnak ezek a párizsi — olykor csak a színház ürügyén írott — tárcák. Egyhelyütt például szinte előre látja a mai dokumentarista színjátszást, a non-fikcion darabokat: „A színpad, bárki bármit mondjon, valamikor egészen az aktualitásé lesz.” (*Harc a regényhősök miatt*, 1904.)⁴⁰

Mi itt a belle epoque-korának szuverén szellemű, nagy magyar nézőjét akartuk megidézni Ady párizsi színházi tárcáiban is.⁴¹

Aki mindig az egész-re tekintett. A legkisebb napi színházi aktualitásban is ez érdekelte.

De a korról olvasott akkor is, ha párizsi színházi tapasztalatait budapesti redakcióban fogalmazta meg.

Azt a Péntek esti levelét például, amelyben a szocialistáktól várja a színházak új közönségének felnevelését, első párizsi útjáról hazatérve, 1905 májusában itthon írta. Amikor már a *Budapesti Napló* munkatársaként a Nemzeti és a Vígszínház állandó kritikusa volt.

Ady ekkori írásai a magyar színháztörténet legbecsesebb dokumentumai közé tartoznak. Külön értékük, hogy csaknem két teljes évadot nézett végig (1905 januárjától 1906 júniusáig, második párizsi útjáig).

Így a Péntek esti levél színpad és új publikum relációján elmélkedő befejező sorait úgyis olvashatjuk, mint budapesti színikritikusai tapasztalatainak korai summáját:

„Nálunk a színház csaknem teljesen a hirtelen színházakra bocsátott fejletlen és gonosz alantasságú tömegeké. Mert nálunk még a jó módú burzsoázia is százszorta neveltelebb, mint a harmadik köztársaságnak már túl és túl civilizált gazdag polgársága. Csoda-e hát, hogy nálunk egyre süllyed a színpad?” — kérdezi ilyen szociologikus szemlélet után joggal.⁴²

S ez nem szónoki kérdés volt Ady részéről.

Adynak azt kellett látnia, akár a Nemzetibe, akár a Vígszínházba ment, hogy lapját az új színházi premierről tudósítsa, hogy a nagy színészegyéniségek minden értékes kvalitása sem ellensúlyozhatja a darabválasztást és a rendezői koncepciót, ill. annak hiányát.

Így mond ítéletet a Nemzetiről *Magyar ciklusa* alkalmából összefoglalóan, 1905 tavaszán. Ady beszámolója elején kifejti ars poétikáját, életes esztétikai nézeteit: „Az élet, mondjuk: Élet, vagy viaskodásba űz bennünket, vagy megengedi, hogy álmodjunk. Az emberek az álmokat szeretik jobban s az álmódók különbek, mint a viaskodók. A művész, mondjuk: Művész, az emberlélek e két-útúságának Herkulese s ha amit mondunk, a szavak olcsó játékának tetszik is: viaskodva álmodja vagy álmodva viaskodja át az életet.”

³⁹ I. m. 237.

⁴⁰ I. m. V. 89.

⁴¹ Felsoroljuk itt — a már említetteken kívül — Ady párizsi színházi témájú írásait: Az Observatoire-tól a Sorbonne-ig, Don Quijote a színpadon, Írók — erejükön felül, A Palais Royal vége, Férjek kalodája, A bordeaux-i szent gyülekezet, Silviac kisasszony, Sarah Bernhardt házassága, Bartet asszony, Réjane asszony gyermekei, New Royal Theater, A nagy Sarah, Madame La Bargy, Ne öld meg, Dumas fils szobra, Egy új szoborra, Sarah Bernhardt itthon, Sarah becsületrendje, Sarah Bernhardt ügye, A Le Foyer ügye, A boldogság fátyola, Szerlem és színpad, Sarah-tanár, Anti-Dumas-k, A nagy drámai művésznők, Kis szenzációk nagy nőkről, I. Polaire kisasszonyt kirabolták — II. Patti Adelina táncol — III. Otero majmot keres, Yvette Guilbert a színpadon, Amiről Párizs beszél (A Sardou-hagyatéka — Csoda gyermekek a színházban — A nő-írók ellen), La vierge folle, Három arisztokrata bukás. Megtálálhatók: AEÖPM V—X. Korábban: Párisban és napfényországban. Athenaeum, 1949. Sajtó alá rendezte: Földessy Gyula.

⁴² L. a 37. jegyzetet.

Ezután pedig mindezt a színházra alkalmazza Ady: „A színpadról pedig szintén csak az merjen hozzánk szólni, ki két kálváriát járt. Hozzon a viaskodásból többet vagy az álomból, nem bánjuk, de hozza az élet nagyszerű teljességét.”⁴³

Az élet nagyszerű teljessége: ez a színikritikus Ady magas mércéje.

Ady összefoglaló konklúziója riasztóan sivár: „Istenem, istenem, borzongunk e kietlenségben s megrettenve nézünk a saját lelkünkbe: hát mi is csak ezt látjuk, érezzük ki az életből? A magyar élet nem is Élet talán s magyarul nem lehet álmodni sem?”

S ahova feltekint Ady: *Az ember tragédiája* magassága.

Miután kimondta, hogy a magyar író művészeknek kínai nyelven van írva az élet, se nem álmodnak, se nem viaskodnak — így folytatja: „A magyar Nemzeti Színház pedig e héten ítéletet mondat felettünk egy Madách Imre nevű, sajnos már néhai úrral. Hiszen jól van: legyen igazuk azoknak, kik úgy vélik, hogy *Az ember tragédiájába* sokat beleálmodtak már jóval előbb. De ez a néhai magyar ember mily magasságban járt, miket látott, érzett és szót. Dörgedelmes lesz az ő ítélete.”

Konklúziója ismét csak: az igazi Élet és igazi Művész utáni sóvárgás. Találkozásuktól reméli a Nemzeti Színház megújulását is.

A Vígszínházzal szemben pedig az is gyanakvóvá teszi, amit még Párizsban így fogalmazott meg: „... a színpadot kisajátítani a léhaság, tartalmatlanság számára: ez talán még odahaza minálunk sem járja...” (A *Palais Royal vége*, 1904.)⁴⁴

Érdekes és nagyon tanulságos ebből az aspektusból *A mi kacagásunk* című színpadi témájú tárcája, amit a Vígszínház előző esti premierje ihletett: A paradicsom. S tegyük hozzá: amit pár napra első párizsi útjáról hazaérkezve vetett papírra. Ady így kezdi színházi beszámolóját: „A paradicsom — nem is paradicsom, de a legkedvesebb, a legeslegutolsó francia malacságok között... A Vígszínházban jutott eszünkbe tegnap este ismét ez a dolog. Vásott, huncut francia darabot hallgattunk, amilyenekhez már rettenetesen hozzászoktunk. És akinek mód adatott arra, hogy otthon, Párizsban találkozzék e darabbal, s Budapestre rándult társaival, álmélkodva veszi észre, hogy micsoda más és különös a budapesti kacagás.

Mit akarunk mi a francia bohózatokkal — kérdezi Ady, — amikor ezek úgysem azokkal a fogásokkal fognak meg bennünket, mint a franciákat?”⁴⁵ S oda konkludál az ítéletével, hogy míg a párizsi színpadon a legsikamlósabb darabon is átűt a francia esprit, az évszázados kultúra jótékony, nemesítő hatása, nálunk már-már obszcenitással érintkező tálalásban láthatjuk ugyanazt a darabot. Ez volt az a századeleji Vígszínházi stílus, amely Adyt riasztotta.

Ami természetesen nem zárja ki, hogy egy-egy kiemelkedő produkcióról más szót is ejtsen. Shaw: *Az orvos dilemmájának* elemző bemutatása például a magyar színikritika mesterdarabja.⁴⁶ Úgyszintén remek, ahogy Molnár Ferenc színpadát jellemzi: a sikert egyszerre akarja a legmaibb máttól és az irodalomtörténettől.⁴⁷ Feltűnik Móricz Zsigmond, Balázs Béla, Szép Ernő, Hatvany Lajos, Lengyel Menyhért neve.⁴⁸ Így Ady színikritikái az irodalomtörténet számára is becses jellemzéseket, gondolatokat tartalmaznak.

S amiben Ady, a színikritikus különösen nagy volt, a színészek jellemzése. Ódry és Tanay (a Vígszínház későbbi nagy művésze) sokra hivatottságát már Debrecenben észreveszi. „Ódry Ottó szerepében minden lehetőt megtett. Egyre azonban figyelmeztetjük, Ottó gyenge jel-

⁴³ AEÖPM VI. 146.

⁴⁴ AEÖPM V. 103.

⁴⁵ AEÖPM VI. 34, 33.

⁴⁶ I. m. X. 95.

⁴⁷ I. m. X. 107.

⁴⁸ LENGYEL Menyhért: A hálás utókor. I. m. IX. 18. — Móricz és a Nemzeti Színház. Világ, 1913. XI. 9. — Az utolsó nap, Könyvek és jóslások, Hatvany Lajos problémája. L. Vallomások és tanulmányok. Bp. 1944. 405, 208. 206. Ugyanitt együtt olvashatók Ady itthoni színikritikái.

lem, egy eleven báb ugyan, de rajzolásának mégis művészinek kell lennie. Az ő Ottójában több művészi öntudatosságot szeretünk volna látni." (*Bánk bán*, 1899.)⁴⁹

Újházi Ede portréja is a műfaj mesterdarabja. Színész és intellektus szerencsés találkozását köszönti a Mesterben.⁵⁰ Pethes Imre „nagy, ölü és elevenítő színész értelmé”-t dicséri. Mint annyian a kortársak közül, Lukács György csakúgy, mint Fülel Lajos. A három nagy művész közeli barátja is volt.⁵¹

Jászai Mari társadalmi apostolkodásából pedig arra következtetett, hogy a kortárs magyar színpad nem elégíti ki művészi ambícióit⁵². . . „értéktelenné válik a legértékesebb talentum is, ha nem önmagát nyújtja” — jegyezte fel egyszer Párizsban. Ezt várta Ady színész hőseitől, hogy önmagukat, az igazi egyéniségüket adják. Harmonizált mindez a színház megújulni akaró törekvéseivel. A naturalista színjátszás megkövetelte, hogy a színész is elszakadjon régi korok koturnusos-deklamáló stílusától. Hozza az életet. Adja önmagát.

Ady színházi témájú írásait együtt olvasva, a magyar és európai színház századeleji nagy fordulataának a világirodalomban is ritka gazdagságú hiteles dokumentumát kapjuk.

József Varga

ENDRE ADY LE CRITIQUE THÉÂTRAL

Ady n'était pas seulement le plus grand poète du début du siècle, mais il peut être mentionné comme journaliste aussi parmi les premiers. Il travaillait durant des années dans les rédactions de la province et de la capitale et, au cours de ses voyages de Paris aussi, il a informé ses journaux. Son cercle d'intérêt s'étendait des nouvelles quotidiennes de la politique aux comptes-rendus sur la vie culturelle et littéraire.

C'est le drame naturaliste qui a commencé à conquérir la scène, au début de sa carrière d'écrivain. Il a découvert pour lui-même, avec un oeil sur, deux grands talents de la littérature hongroise contemporaine, Sándor Bródy et Zoltán Thury. Et naturellement, c'est surtout à cette étape de sa carrière qu'il a de l'attrance pour les représentants les plus illustres de cette tendance, Ibsen et Hauptmann. A Paris, l'art bourgeois s'est révélé devant lui dans toute son essence chaotique. Ady détestait les auteurs dramatiques qui ne travaillaient que pour le succès. Il a écrit des mots cruels à propos de Feydeau et de Rostand même. En même temps, il parlait toujours avec le plus grand respect d'Ibsen, du plus grand talent de l'art bourgeois de l'époque, comme du représentant de l'art nouveau véritable.

Durant sa période de journaliste de Budapest, il rendait compte de presque toute la saison des théâtres de Pest. Ces écrits sont les documents inestimables de l'histoire du théâtre hongrois.

Une vue de journaliste frais, une émotion intellectuelle, un document historique de l'époque, ce sont les vertus qui caractérisent Ady, le critique théâtral.

⁴⁹ AEÖPM I. 61.

⁵⁰ I. m. IV. 14.

⁵¹ I. m. V. 137.

⁵² I. m. IX. 52.

Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról

(Egy kitűnő könyv margójára)

A XVI. századi tengerentúli felfedezések egyik legkiválóbb mai kutatója, David B. Quinn szerint alig akadt e korban olyan utazó, akit elsősorban irodalmi, költői ambíciók indítottak veszélyes és kalandos útra. A nagy kivétel Camoëns volt, de utána mindjárt egy magyart, Budai Parmenius Istvánt kell említeni. Csak míg a portugál költő hazajutott és megírhatta remekművét, addig Parmenius Új-Fundland partjainál az óceán hullámai közt lelte halálát, s benne így — Quinn nem habozik kijelenteni — az angol felfedező utazások elvesztették a maguk Camoënsét.¹ E dicsőretnem utolsó sorban a kortársak ítélete jogosította fel az angol tudóst. Edward Hayes, aki túlélte Sir Humphrey Gilbert balulsikerült 1583. évi expedícióját, az egyik legnagyobb veszteségnek tekinti, hogy a vízbe fulladtak között volt „egy tanult ember, egy Buda városában született magyar, akit ezért Budaeus-nak hívtak, aki a jó ügy iránti jámborságból és buzgalomból merészkedett ebbe a vállalkozásba. Ez az orator és korunk kiváló költője arra gondolt, hogy nemzetünk dicsőségére majd latin nyelven megörökíti a felfedezés során történt, emlékezetre méltó eseményeket és dolgokat, felkészítve ékes stílusával.”²

A magyar tudományak nem válik dicsőségére, hogy szinte megfélemedeztett erről a figyelemreméltó humanista költőről. Neve nem szerepel sem a magyar irodalomtörténet akadémiai kézikönyvében, sem a *Magyar irodalmi lexikon*-ban, sem a *Magyar életrajzi lexikon*-ban. Talán Parmenius szerencséjére, mert olyan kitűnő s pompás kiállítású monográfiát és szövegkiadást egyhamar aligha kaphatott volna szülőhazájától, mint amelyet most David B. Quinn és Neil M. Cheshire szentelt életének és munkásságának: *The New Found Land of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet, drowned on a voyage from Newfoundland. 1583.* (University of Toronto Press, 1972. 250 l.) Nemzetközi jelentőségű XVI. századi humanisták közül eddig egyedül Dudith Andrásról birtunk korszerű és alapos monográfiát a francia Pierre Costil jóvoltából,³ a két kitűnő angol szerző most megajándékozott minket Budai Parmenius mintaszerű feldolgozásával. Vajon arra kell várunk, hogy majd egyszer a többieknek, Zsámboki Jánosnak, Dávid Ferencnek is akad modern *külföldi* monográfusa?

Quinn és Cheshire munkájáról csak a legnagyobb elismerés hangján lehet nyilatkozni. A könyv részben megrajzolja Parmenius életpályáját — az adatok hiánya miatt elsősorban angliai tevékenységét —, részben pedig közli műveinek eredeti latin szövegét, angol fordítással s igen részletes jegyzetapparátussal együtt. A történeti, életrajzi munka Quinn, a szövegkiadásé, fordításé, irodalmi értelmezésé Cheshire munkája, valójában azonban — mint az előszó is hangsúlyozza — a két tudós kutatásai szorosan összefonódtak, mindketten jelentős új dokumentumok felfedezésével, illetve felismerések megtételével egészítették ki egymás munkáját. Eredményeik summája, hála Quinn buzgóságának, magyarul is olvasható: *Budai Parmenius István, az első magyar utazó Észak-Amerikában* (ItK 1974, 203—210).

Quinn kitűnő magyar összefoglalása felment a monográfia részletesebb ismertetésének feladata alól. Csupán emlékeztetőül idézem fel ezért hősünk életpályájának legfontosabb tényeit. Hogy már a török uralom alatt született, azt ő maga mondja egyik verse ajánlólevelében, ugyaninnen tudjuk azt is, hogy előbb a hódoltság területén, majd az ország töröktől szabad részén kitűnő iskoláztatásban részesült, melynek befejeztével hároméves külföldi peregrinációra indult. Minthogy 1581 végén már Angliában találjuk, külföldi utazását 1579-ben kezdhetette, amiből Quinn arra következtetett, hogy 1555—1560 között kellett születnie.⁴

¹ QUINN-CHESHIRE: *The New Found Land of Stephen Parmenius*. Toronto 1972. 3—4. 62.

² Uo. 59—61.

³ Pierre COSTIL: *André Dudith humaniste hongrois*. Paris 1935.

⁴ QUINN-CHESHIRE: l.m. 5.

(Ez annál is valószínűbb, mert pl. az 1544-ben ugyancsak hódoltságai területen született és ott is nevelkedett Skaricza Máté szintén 25 éves korában, 1569-ben indult Angliáig terjedő peregrinációs útjára.) Az angliai tartózkodásáról felkutatott kevés adat mesteri értelmezése segítségével Quinn bebizonyította, hogy Parmenius Oxfordban és Londonban a kor szellemi elitjének a környezetébe került, s különösen azok társaságába, akik érdekeltek voltak az újvilág megismerésében és meghódításában.⁵ Az itt szerzett élmények hatására a magyar ifjút elfogta a lelkesedés az új aranykort ígérő felfedezések iránt, s ezért mondott le — komoly lelkiismeretfurdalás árán — a hazatérésről. Az irodalmi körökben két, önálló kötetekben megjelent, hosszabb latin költeménnyel tette ismertté nevét 1582-ben: az egyik a *Paean*, humanista zsoltárparafraza, a másik, a *De navigatione* a felfedező utak és Anglia világtörténelmi missziójának a dicsérete, mellyel kedvező hangulatot igyekezett kelteni Sir Humprey Gilbert tervezett második expedíciója érdekében. Ezzel az expedícióval indult el 1583-ban végzetes útjára, ahonnan eposz helyett csak egy rövid, de történelmi szempontból annál becsesebb prózai beszámolóval küldhetett haza, mielőtt augusztus 29-én elérte végzet.

Míg Parmenius utolsó — angliai — éveiről az angol szerzők jóvoltából viszonylag részletesen vagyunk informálva, csaknem teljesen homály fedi mindazt, ami vele előzőleg történt. Azontúl, amit író-utazónk maga mond szülőhelyéről és — nevek említése nélkül — hazai tanulmányairól a *De navigatione* Gilberthez címzett ajánlólevelében, Quinn egyetlen 1581 előtti adatot tud említeni róla. Eszerint egy nagy valószínűséggel vele azonosítható Stephanus Budaeus 1579-ben a heidelbergi egyetemre iratkozott be.⁶ Ez az egyetlen olyan értesülés, melyet a magyar monografus egy magyar cikkből merít, de — mint alább látni fogjuk — ez az adat is hibás. A magyar kutatás hozzájárulása a Parmenius-kérdés tisztázásához tehát a nullával egyenlő. Nagyon is jogos tehát a David Quinn magyar tanulmányában olvasható biztatás: kívánatos, hogy végre a magyar kutatók is teyenek valamit.⁷

Biztos magyarországi források hiányában ez igénynek eleget tenni nem könnyű. Nyilván ez tartotta eddig vissza kutatóinkat attól, hogy Parmeniusszal foglakozzanak, magyar nyelven ugyanis Kropf Lajosnak Parmenius felfedező rövid írása óta⁸ csak szakszerűtlen cikkek próbáltak fényt deríteni családjára, tanulmányaira — siralmas eredménnyel. Minthogy a *pajzs* jelentésű görög-latin *parma* szó és írónk humanista neve között összefüggés gyanítható, már Kropf óta él az a feltételezés, hogy az író eredeti családi neve esetleg *Pajzs*, *Pais* lehetett. Ebből kiindulva Láng Dezső a következőket írja (dokumentáció, hivatkozás nélkül!): „Újabb okiratpublikációkból tudunk a budai protestáns Peis családról, amely a törökök elől 1557-ben Nyitrára menekült, ahol az ellenreformátus [!] dominikánusok a családfőt, Peis Jánost és három fiát, ifj. Jánost, Gábort és Mártont 1574-ben 'makacs eretnokségükben megátalkodottak találván' gályára juttatták.” A cikk írója feltételezi, hogy volt egy negyedik testvér is, a Parmeniusszal azonos Peis István, akinek sikerült elkerülnie apja és fiverei sorsát.⁹ Attól eltekintve, hogy Budán, a később idézendő török defterek szerint, semmiféle Peis nevű család nem létezett, az elmondottak telve vannak képtelenségekkel: 1574-ben nem voltak már Magyarországon dominikánusok, s hitéért ekkor senkit sem küldtek gályára. Ezzel szemben pontosan száz év múlva, 1674-ben számos protestánst ítél gályarabságra Szelepcsényi György pozsonyi véstörvényszéke (persze ekkor is csak lelkészeket), s így Láng Dezső naiv kombinációja alighanem ezzel fíghet össze.¹⁰

Egy másik szerzőnek, Ács Tivadarnak a Parmenius angliai szereplésével kapcsolatos kitalálásairól (pl. hogy az oxfordi egyetem főkönyvtárosa lett volna) már Quinn is megállapította, hogy minden alapot nélkülöznék.¹¹ Ráadásul Ács azt hitte, hogy felfedezett egy *Tem-zéhez* című ismeretlen Parmenius-költeményt, s ennek a szövegét magyar prózai fordításban közre is adta — holott a már Kropf által is ismert, s angol és amerikai gyűjteményes kötetekben újabban is többször kiadott *De navigatione*-t fordította le valójában, megtévesztve azáltal, hogy ennek az élén egy *Ad Thamesin* című hatsoros verses előhang áll.¹² Egy másik cikkében — ahol a magyar humanista már „Anglia legünnepeltebb költőjé”-vé lép elő, s amely szerint az új-fundlandi expedíció megverselésére egyenesen maga Erzsébet királynő adott neki megbízást! — az a látszólag szolid állítás is szerepel, hogy az OszK Fol. Hung. 1734.

⁵ Ime néhány név Parmenius bizonyítható, illetve valószínűsíthető angliai ismerőseik közül: Richard Hakluyt, a felfedező utazások kutatója; William Camden, Henri és Thomas Savile humanista történésiről; John Florio, Montaigne angol fordítója; Sir Walter Raleigh, John Dee, Philip Sidney stb.

⁶ QUINN-CHESHIRE: i.m. 6.

⁷ QUINN, ItK 1974. 203–204.

⁸ KROPF Lajos: Budai Parmenius István. Száz 1889, 150–154.

⁹ LÁNG Dezső: Budai Parmenius István. Magyar Hírek 1967. nov. 23, 9.

¹⁰ Peis nevű személyek azonban az 1674. évi gályarabperben sem szerepelnek. Vö. LADÁNYI Gedeon: A protestáns papok ellen 1674. Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklése alatt Pozsonban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve. SpFüz 1863, 542–567, 655–690, 915–933. — RÁCZ Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Sárospatak 1874.

¹¹ QUINN-CHESHIRE: i.m. 26.

¹² ÁCS Tivadar: Egy tengerbe vesztett magyar humanista költő a XVI. században. FK 1962, 115–122.

számú kézírata szerint a dunamenti református egyházkerületből külföldi egyetemre beiratkozott hallgatók sorában szerepel Stephanus Budaëus, mint heidelbergi diák 1579-ben.¹³

Ezzel az adattal szemben némileg gyanút ébreszthet, hogy a heidelbergi egyetem fennmaradt és megbízhatóan kiadott anyakönyveiben e névvel nem találkozunk; sőt, 1577 és 1584 között nincs is magyar beiratkozó.¹⁴ Feltűnik viszont Stephanus Budaëus Wittenbergben, ahová Bartholomaeides szerint 1579. szeptember 29-én iratkozott be, s ezt az adatot átvették Fraknói Vilmos és Földvály László jól ismert munkái is.¹⁵ Az OSZK-nak A dunamelléki egyházkerület területén született azon egyének névsora, kik a külföldi egyetemetek látogatták 1522–1600-ig című, Fol. Hung. 1734. számú kézírata pedig semmi más, mint a dunamelléki ref. egyházkerület monográfiáját megíró Földvály László anyaggyűjtésének egyik része. A kéziratban olvasható névsor pontosan egyezik a monográfiájában közölttel, ahol Budaëus természetesen mint wittenbergi diák szerepel. Ács Tivadar azért vélte e Stephaneus Budaëust a kézirat alapján heidelbergi tanulóknak, mert Földvály feljegyzéseinek lapjait a bekötéskor összezárták, s így a figyelmetlen szemlélő a 19. lapon olvasható bejegyzést könnyen vonatkoztathatta Heidelbergre.¹⁶ Vagyis a heidelbergi tanulásra eszerint semmiféle bizonyíték sincs. De legalább számolhatunk Budai Istvánnak wittenbergi tanulásával, amit egyébként — kitűnő érzékkel — már Quinn is feltételezett.¹⁷

De vajon mi lehetett az eredeti neve? Elvben elképzelhető lenne a *Pajzs* név — bár a *parma* (pajzs) szóból a *parmenius* alak képzése meglehetősen erőltetett lenne. Quinn könyvének egyik recenziója, Fáy Attila felveti azt a lehetőséget is, hogy a *parma* magyar megfelelőjeként a *vért* szó is számításba jöhet, s ez esetben költőnk neve *Vértesi* lehetett, s talán rokona Bakócz ily nevű unokaöccsének.¹⁸ A baj csak az, hogy a török uralom alatti Buda lakói között sem *Pajzs*, sem *Vértesi* nevű családot nem találunk. Pedig a török pénzügyigazgatás jóvoltából pontosan ismerjük az adókötelesek névsorát, a deftereket, sőt közülük az 1546. és 1562. éviéknak modern kiadásával is rendelkezünk.¹⁹ Találunk ugyan mindkét jegyzékben egy Paizsjártó András nevű budai lakost, akivel 1546-ban együtt élt még nőtlen Ferenc nevű fia; valamint Óbudán egy Paizs Ferencet hasonnevű nőtlen fiával, s — az 1546-i jegyzékben — Máté, Ambrus és Albert nevű testvéreivel; — Istvánt azonban hiába keressük.²⁰ De egyébként is a Paizsgyártóból nem lehet Parmenius, Óbuda pedig teljesen független város Budától. A budai lakosok között nincs tehát olyan név, mely gyanúba vehető lenne.

Van azonban Ráckeven. Az 1562. évi defterben feltűnik egy Budai István, aki már 1559-ben is szerepel mint újonnan beköltözött.²¹ Nyilván azért szerepel e néven, mert Budáról települt át az ekkor virágzó Ráckeve-re, ahol azután nem eredeti nevén, hanem budai származása szerint tartották nyilván. Ez esetben azonos lehet az 1546-os defter bármelyik Budán lakozó olyan Istvánjával, aki 1562-ben már nem szerepel a névsorban, így akár Csaplár Márkónak, akár Gonda Ambrusnak István nevű, 1546-ban még nőtlen fiával.²² A ráckevei polgár és a későbbi wittenbergi diák névazonossága ellenére arra semmiképpen sem gondolhatunk, hogy az 1559-ben és 1562-ben Ráckeven nyilvántartott Budai István a költő-utazó lenne azonos, hiszen ez utóbbi mint tíz éven aluli gyerek nem szerepelhet a névsorban. Elképzelhető azonban, hogy a ráckevei polgárok között költő-humanistánk apjának a nyomára akadunk, aki ez esetben néhány éves hasonnevű kisfiával Budáról az 1550-es évek végén költözött át Ráckeve-re. Lehet persze, hogy ez a kombináció sem több pusztá találgatásnál. De ha netán igaznak bizonyulna, Parmenius hazai tanulmányainak, műveltsége gyökereinek a kérdése egyszeribe megmagyarázható lenne.

Hiszen a hódoltság területén a 60-as években Tolna mellett Ráckeve volt a magyarság legfőbb gazdasági és kulturális centruma. Keresztény magyar lakóinak száma jóval felülmúlta

¹³ Uő.: Ki volt Budai-Parmenius István? Magyar Nemzet 1968. jan. 24. 3.

¹⁴ Vö. Gustav TOEPKE: Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. II. Heidelberg 1886.

¹⁵ Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES: Memoria Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proximis concludendis seculis studia in ludis patris coepta confirmarunt. Pest 1817, 72. — Frankl [FRAKNÓI] Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. — FÖLDVÁLY László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Bp. 1898. I. 54.

¹⁶ Az 1892-ből származó kézirat mindvégig Földvály kézírása, a 12b lapon olvasható is ceruzával írt névbejegyzése. Az összezárt kézirat jelenleg az első 12 lapon a wittenbergi tanulókat adatait olvashatjuk, de csak az 1556 és 1584 között beiratkozottak nevei hiányzanak. A 12a lap közepe táján olvasható az új cím: „Heidelbergában tanultak”, s azután a lap aljára heidelbergi diákok felsorolása következik, a következő, 13. levéltől kezdve azonban — mondat közben kezdődve; — már ismét a wittenbergi diákokról esik szó egészen a 22. levélig. Ebben a részben olvasható Budai István neve.

¹⁷ QUINN: ItK 1974, 204.

¹⁸ University of Toronto Quarterly 1974, 385–388.

¹⁹ Gyula KÁLDY-NAGY: Kanunî devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.

²⁰ I.m. 8, 13, 60.

²¹ I.m. 93. — Az 1559-es adatot KÁLDY-NAGY Gyula volt szíves számomra megkeresni az az évi defter fényképmásolatában.

²² I.m. 9–10.

ekkor Budáét, a szellemi életet pedig Szegedi Kis István és Skaricza Máté neve fémjelezte. A ráckevei iskolát 1564-ben Skaricza igazgatta, majd mikor Kolozsvárra ment tanulmányait folytatni, az iskola vezetését a dialektikában, görög irodalomban és zenében jártas Szebeni János vette át, Erdélyből visszajövet pedig Skaricza azt a Kaplyáni Tamást hozta magával az iskola igazgatására, aki előzőleg Váradon a görög nyelvben és költészetben képezte magát. Itt tehát módjában lehetett a későbbi világjáró költőnek megszereznie a humanista műveltség alapjait, beleértve a görög tudást is.²³ Ha ezután arra gondolunk, hogy a kiváló hódoltsági iskolákból a továbbtanulni akarók útja — hacsak nem egyenesen külföldre mentek, mint Tolnáról annyian — az 1560-as és 70-es években többnyire Kolozsvárra vezetett,²⁴ a maradék Magyarország akkori legszínvonalasabb iskolájába, akkor Budai Istvánról is valószínűsíthető, hogy feltételezett mesterének, Skariczának a nyomait követve ő is a „metropolis Transylvaniae” felé vette útját. Mindezt igazolni látszik a *De navigatione* ajánlólevelének az a mondata, melyben származására és hazai tanulmányaira utal: „In servitute et barbarie Turcica, Christiani tamen magno immortalis Dei beneficio parentibus, natus, aliquam etiam aetatis partem educatus, postquam doctissimorum hominum opera, quibus tum Pannoniae nostrae tum imprimis salvae adhuc earum reliquae florescunt, in literis adolevissem, more nostrorum hominum ad invidendas Christiani orbis Academias ablegatus fui.”²⁵ (Török szolgátságban és barbárságban, de a halhatatlan Isten nagy jótéteményeként mégis keresztény szülőktől születtem s életidőm egy részében ott is nevelkedtem, majd miután a tudományokban előrehaladásra tettem szert ama igen tudós férfiak fáradozása révén, akikkel a mi Pannoniáink [!] de elsősorban azok épen maradt részei büszkélkednek, a mi embereink szokása szerint a keresztény világ akadémiáinak felkeresésére küldtek el.) E sorokból világosan kiderül, hogy nevelkedésének színhelye részben még a hódoltsági terület, részben azonban az ország valamelyik „épen maradt része” volt, továbbá, hogy számításba veszi — a kor szóhasználata szerint — „mindkét Pannoniát”, azaz a királyi Magyarországot és Erdélyt egyaránt, s végül hogy mindenütt tudós tanárok képezték.

De azért is egyedül Kolozsvárt tekinthetjük Budai Parmenius István szárnyrabocsátójának, mert a másik két rangos protestáns kollégium, a debreceni és a sárospataki csak prédikatori, teológiai karrier elindítója lehetett volna, míg költőnk esetében lelkeszi ambícióknak nyomát sem találjuk. Protestáns meggyőződése, határozott pápaellenessége lépten-nyomon kiütközik műveiből, de minden felekezeti elkötelezettség nélkül. Zsoltárparafrazisa is egy protestáns világi humanistának a műve — az antikizáló cím (*Paeon*), valamint a platonista, lucretiusi allúziók is erre utalnak²⁶ — ilyenre pedig az 1570-es években leginkább a kitűnő tanárokkal rendelkező, toleranciájáról ismert, humanista szellemű kolozsvári unitárius kollégium s az erdélyi humanista környezet formálhatta.

Peregrinációjáról ő maga azt vallja, hogy annak során nemcsak számos kulturális központot („compluria Musarum hospitia”) látogatott meg, hanem sok bölcsen szervezett államot és jól adminisztrált egyházat is („sed multas etiam sapienter institutas republicas, multarum ecclesiarum probatissimas administrationes”), ami világosan politikusi — humanista érdeklődést, nem pedig egyházi szolgálatra való felkészülést sejtet, miként az is, hogy egyik legfőbb célja kiváló emberek barátságának vagy legalább ismeretségének a megszerzése volt.²⁷ E célkitűzésekből következik, hogy a wittenbergi kivételével az egyetemi matrikuláció hallgatnának róla, hiszen nem rendszeres egyetemi tanulmányokra, kenyérkeresetet biztosító fokozat megszerzésére törekedett, hanem tapasztalatokra, tudásvágyának kielégítésére. S erre végül Angliát találta a legalkalmasabbnak: „non locus, non natio, non respublica ulla nobis aequae ac tua Britannia complacuit” (egyetlen hely, nemzet, állam sem tetszett nekem annyira, mint a te Britanniád) — írta Gilbertnek címzett ajánlólevelében. Olyan emberséggel fogadták őt ebben az országban, hogy „az angolok kedves barátsága csaknem kitörölte belőlem a vágyódást a két Pannonia és az én Budám iránt, melyek számomra a haza nevét jelentik” (suavissimae Anglorum, amicitiae ferme aboleverint desiderium et Pannoniarum et Budae meae, quibus patriae nomen debeo”).²⁸

Vajon az eredetileg csak Budai István néven ismert ifjú nem ekkor, Angliába érve, alkotta magának és vette fel a Parmenius nevet? Ez esetben nem egy eredeti magyar név antikizált formáját, hanem valamilyen morális, szimbolikus tartalmat kell keresnünk mögötte. A *maradni, hűségesnek, elkötelezettnek lenni valami mellett* jelentésű görög *παρμένειν* vagy *παρμένειν*

²³ Skaricza: Stephani Szegedini vita. Klad. KATHONA Géza. Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974, 105–107.

²⁴ KATHONA: l.m. 27–29.

²⁵ QUINN-CESHIRE: l.m. 76.

²⁶ QUINN-CESHIRE: l.m. 30–31.

²⁷ Uo. 76.

²⁸ Uo.

igének ismeretes *παρμενίος* vagy *παραρμενίος* alakú igeneve, melynek jelentése: *aki marad, aki kitart*.²⁹ E névkeációval a magyar humanista a hazájához való változatlan hűségét, vagy éppen az Angliában maradását, vagy akár mind a kettőt akarhatta jelezni. Az ilyen raffiniált szimbólum-keresés, nehezen megfejthető intellektuális játék korántsem volt idegen a kései humanizmus világában. Bizonyítékunk e feltevés igazolására természetesen nincs, az azonban kétségtelen, hogy a *parmenius* szó — mint láttuk — egyetlen budai családnévvel sem hozható kapcsolatba, s egyébként sem fordul elő 1582-nél, vagyis hősünk angliai tartózkodásánál korábbi forrásban.

Nyitott kérdés egyelőre, hogy került Parmenius Angliába, s ott rögtön a legjobb körökbe? Quinn a monográfiában több lehetőséget is felvet. Minthogy a magyar költő élvezte az előkelő Unton család támogatását, s e család egyik tagja az 1581 előtti években Padovában tanult, lehetségesnek tartja, hogy az itt szövőődött esetleges barátság egyengette útját Angliába. De gyanúba veszi a történetíró Henri Savile-t is, aki ugyan ez idő tájt nem tartózkodott Angliában, öccse, Thomas azonban Parmenius angol barátainak egyike volt: 1583. február 9-én a *Paean* egy dedikált példányát kapta tőle.³⁰ Magyar nyelvű tanulmányában azonban Quinn már határozottan a Savile fivéreknek tulajdonítja a kulcsszerepet, ezeknek Dudith Andráshoz fűződő szoros kapcsolata révén.³¹ Henri ugyanis 1581-ben hat hónapon át volt Dudith asztaltársa Boroszlóban, Thomas pedig 1588–89 telén élt Dudith házában s jelen volt halálos ágyánál is.³² A Savile fivéreknek és a humanista körökben oly nagy tekintélyt élvező Dudithnak ez a tartós barátsága valóban könnyen kiindulópontja lehetett Parmenius angliai karrierjének — feltéve persze, hogy ez utóbbi kapcsolatba került Dudithcsal az 1570-es évek végén. De talán ez is valószínűsíthető.

Hiszen ha abból indulunk ki, hogy Budai István nagy valószínűség szerint Erdélyből elindulva 1579-ben a wittenbergi egyetemre iratkozott be, akkor útja aligha vezethetett másfelé, mint Báthory Lengyelországán át, s közelebből Krakkón és Boroszlón keresztül. S miután Budai Istvánnak Erdélyben elsősorban humanista nem pedig egyházi pártfogói lehettek, tőlük könnyen kaphatott megfelelő ajánlólevelet a Boroszlóba ez idő tájt visszavonult nagy humanistához. A tudós emberekkel való találkozási tudatosan készülő ifjú peregrinus nyilván megragadta az alkalmat, hogy a nagy Dudithcsal megismerkedjen. Órula viszont tudjuk, hogy élete utolsó évtizedében sokat foglalkoztatta a tehetséges magyar ifjak külföldi tanulmányainak ügye, s evégből éppen Wittenbergben egy kollégium alapítására gondolt.³³ David Quinn sejtésének tehát semmi sem mond ellent: Dudith rokonszenvvel fogadhatta 1579-ben az erdélyi humanisták közt nevelkedett, Wittenbergbe tartó ifjút, később, 1581-ben pedig — kérésére — a nála időző Henri Savile beajánlhatta angliai barátainak a körébe.

E sajnos pusztán feltevéseken alapuló következtetések valószínűségét növelik azok az adatok, melyek Angliának, de különösen személy szerint Erzsébet királynőnek ez időbeni magyarországi és erdélyi kultuszáról tanúskodnak. A Báthory szolgálatában álló s Erdélyben is gyakran tartózkodó humanisták közül Berzeviczy Márton volt az első, aki személyesen is megfordult Angliában s — 1564-ben magánál a királynőnél is tisztelgett.³⁴ Néhány évvel később megcsodálta Londont és Erzsébet udvarát Budai feltételezett egyik ráckevei mestere, Skaricza Máté is.³⁵ De különösen az erdélyi antitrinitáriusok körében fejlődött valóságos mítosz Erzsébet alakja köré, vagyis abban a körben, ahol véleményünk szerint Parmenius hazai tanulmányait folytatta.

A lengyel és magyar antitrinitáriusok manifesztumaként tekinthető kollektív munkának, a *De falsa et vera unius Dei . . . cognitione* című, Gyulafehérvárott 1568-ben megjelent műnek³⁶ Dávid Ferenc, Blandrata és társaik a jelek szerint egy újabb kiadását tervezték megjelentetni, de ezt már nem II. János választott magyar királynak, hanem angliai Erzsébetnek ajánlva.³⁷ Az új kiadásból ugyan semmi sem lett, az Erzsébethez címzett s 1570-ben Gyulafehérvárt kelt latin előszó szövege azonban fennmaradt.³⁸ Ebben Magyaroszágnak, Lengyelországnak és Erdélynek „az igazság mennyei doktrínájában egyetértő” lelkipásztorai elpanaszolva a lengyel, francia, svájci és német földön üldözött testvéreik szomorú sorsát, köszönik Istennek, hogy II. János asilumot biztosít országában számukra, olyat, amelyhez

²⁹ Vö. BAILLY: Dictionnaire grec-français. 1910.

³⁰ QUINN-CHESHIRE: i.m. 16–18.

³¹ QUINN-ITK 1974, 204.

³² COSTIL: i.m. 34, 202.

³³ Uo. 208–209.

³⁴ VERESS Endre: Berzeviczy Márton erdélyi kancellár. Bp. 1911. 43–44.

³⁵ KATHONA: I. kiad. 113.

³⁶ RMNy I. 254.

³⁷ Vö. Antal PIRNÁT: L'Italia e gli antitrinitari transilvani. In: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze-Venezia 1973. 434.

³⁸ A kolozsvári Unitárius Theológia könyvtárában őrzött kézirat mikrofilmjét lásd az MTA Könyvtárban.

csak Erzsébet országa hasonlítható. Erzsébet Angliája nemcsak ebben az előszóban szerepel a tolerancia hazájaként; így nyilatkozik a kelet-európai antitrinitarizmus egyik legnagyobb alakja, Paleologus is az 1576-ban Morvaországban befejezett *Adversus Pii V. proscriptorem Elizabethae Reginae Angliae* című kéziratban maradt munkájában.³⁹ Erzsébethez címzett ajánlólevélben Paleologus hangsúlyozza, hogy mindig rokonszenvvel viseltetett az angolok iránt, vannak is angol kapcsolatai, s ezért kötelességének tartja, hogy V. Pius kiközösítő bullájával szemben a királynőt megvédjé. Paleologusról tudjuk, hogy fontos összekötő szerepet játszott az erdélyiek és Dudith között, s hogy vele elfogatásáig kapcsolatban volt. Aki tehát Ráckevevérről indulva Kolozsváron át Dudith segítségével jut el a szigetországba, arról nem csodálható, hogy várakozásokkal telve s már egy bizonyos Erzsébet-mitosz ismeretében lép angol földre. Csak így érthető angliai költeményének az a sora, melyben az Erzsébetre tekintő, jobb jövőt remélő népek sorában a védett határok közt egyesülni törekvő pannónokat is említi.⁴⁰

Sőt, az újvilággal szembeni utopisztikus várakozás sem lehetett már tőle teljesen idegen, midőn angol földre lépett. Paleologus Kolozsvárott is hirdette azt a nézetét, hogy az indiánok nem származhatnak Ádámtól, s így az eredendő bűnben sem részesek, és éppen Kolozsvárt írta meg 1574-ben *Catechesis christiana* című dialógusát, melynek egyik szereplőjeként az indián Telephust, a romlatlan, naiv „vadember”-t beszélgeti, akinek egyszerű erkölce, természetes racionalizmusa kiáltó ellentétben van az európaiak képmutatásával s vallásuk elsősorban a katolicizmus irracionálisizmusával.⁴¹ Ha Budai Parmenius István az 1570-es években valóban a kolozsvári kollégiumban tanult, akkor a *Cathechesis*-t bizonyára ismerhette, hiszen szerzője azt nem utolsósorban a tanulóifjúság okulására írta, talán deklamálva elő is adta.

Vajon ezeknek a hazai előzményeknek nem lehetett részük abban, hogy Parmenius Angliába érve éppen Erzsébet uralmának és az újvilág romlatlan bennszülötteinek a találkozásától várta az új aranykor beköszöntét? Az 1582-ben írt *De navigatione*-t olvasva, nem támad olyan érzésünk, hogy sebtében eltanult sablonokkal, az angol földön ekkor divatos frázisok szajkózásával van dolgunk. Sokkal inkább egy jól megérlelt, mélyen gyökerező költői-politikai koncepcióval találkozunk. Midőn Budai Parmenius István Sir Humprey Gilbert tervezett második expedíciójának propagandistájává szegődött, a kései reneszánsz egyik legigéretesebb mítosznak építésében vállalt alkotó s egyes mozzanatokban talán kezdeményező szerepet.

A *De navigatione* a késő reneszánsz válság-érzés jellegzetes kifejezője. Az ismert világ visszavonhatatlanul a háborúk, a zsarnokság áldozata lett. Babilon, a perzsák, a macedonok, majd Róma igazta le, most pedig — írja — részben a török uralma, részben a pápa igája nehezedik rá, s ez utóbbi a spanyolok jóvoltából a Columbus által felfedezett világrészre is áterjedt. Íme, együtt van itt humanista átfogalmazásban a magyar reformáció egyik ismert gondolatsora: a négy birodalomnak és a két Antikrisztus országának a képzete. A testi (török) és lelki (pápa) Antikrisztussal a reformátorok Krisztus igaz egyházát állították szembe, melyet a lelkekben akartak felépíteni. Parmenius viszont a töröktől, pápától sújtott Európa alternatívájaként az ismert világ határain túl felfedezendő újvilágot mutatja fel. Csak a még ismeretlen új földrész romlatlan lakói, akik törvényektől mentes, természetes életet élnek, akik sohasem ismerték sem a török, sem a pápa zsarnokságát, biztosíthatják újra a saturnusi aranykor beköszöntét. Ide pedig csak olyan országoknak a fiai juthatnak el, ahová nem ér el sem a török, sem a pápa uralma, ahol háború helyett béke honol, ahol zsarnokság helyett az aurea libertas uralkodik. Ilyen ország Anglia, amelyet istennőként kormányoz a szűz Astraea.

Az Astraea-mitosznak az antikvitásba visszanyúló mély gyökerei vannak.⁴² Astraea a szűz csillagképébe vonul vissza a háború-sújtotta világból, s csak az új aranykor, új békekorszak beköszöntése esetén tér újra vissza a földre. S minthogy a béke legfőbb záloga a nagy erős imperium, a mítoszt aktualizálták az augustusi, a constantinusi korszakra éppúgy, mint a középkori császárságra (Dante például), vagy V. Károly birodalmára. De sohasem oly hatásosan, mint éppen Erzsébet országára, amikor egy felemelkedő birodalom élen egy valóságos vagy valóságosnak hitt szűz állt. Már uralkodásának kezdete óta kísérteni kezdett az Erzsébet-Astraea azonosítás. Hogy uralkodása a szűz csillagkép emelkedésének a jegyében kezdődött, azt éppen az a William Camden, a kor egyik legkiválóbb angol történetírója hangoz-

³⁹ Růžena DOSTÁLOVÁ-JENIŠTOVÁ: Eine neu gefundene Schrift des Jakob Palaeologus. In: Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit (Berliner Byzantinischer Arbeiten 40). Berlin 1968. 35–44.

⁴⁰ „... longeque remoti / Pannones in tutos optant coalescere fines”. *De navigatione* 235–236; QUINN-CHESHIRE: l.m. 98.

⁴¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 496 (PIRNÁT Antal).

⁴² Az Astraea-kérdésről lásd Frances A. YATES: Queen Elizabeth as Astraea. In: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 1947. 27–82.

tatta már 1574-ben, aki Parmenius egyik angliai pártfogója lett. A mítosz terjesztésében, kibontakoztatásában nem kisebb emberek vettek részt, mint Giordano Bruno, John Dee, Spencer, Shakespeare. Parmenius verse időben megelőzi a felsoroltak e tárgyú írásait és kijelentéseit, s így a kezdeményezők közé sorolható.

A nagy mű megvalósítása, az új világ és új faj felfedezése a készülődő expedíció vezetőjére, Gilbertre vár, akinek a Themzén távozó hajóit Erzsébet-Astraea úgy nézi majd, mint egykor Pallas a Jazonét. S az új argonautáknak s vezérüknek jut majd osztályrészül a bűnt nem ismerő ártatlan és romlatlan nép civilizálása, városokba tömörítése, ahol mindenki munkájának megfelelően megelégedetten él majd. Egy ideális polgári társadalom víziója jelentkezik itt utópisztikus színekkel, Anglia történelmi missziójának tartva annak megteremtését. Ez a cél, ez a távlat ragadja Parmeniust annyira magával, hogy végül is kész vállalni a hazájától való elszakadást. Éppen az új társadalom rajza után kiált fel, hogy bár lehetne olyan boldog, hogy — hazáját hátrahagyva — ő is hajóra szállhasson, s a műzsákat is magával hozva tanúja s énekesé lehessen az új faj felemelkedésének. A *patria* szót említve hozzá teszi zárójelben: „*pietas ignosce*” — jelölve annak, hogy óhaja, elhatározása nem mentes a lelkiismeret-furdalástól, de egyelőre nem is bízik abban, hogy terve sikerüljön, mert végzete őt arra rendelte, hogy a Duna partjainál dülő csatákról énekeljen.⁴³

Mint tudjuk, a végzet mégsem hazahozta őt, hanem teljesítette vágyát, eljuttatta reményeinek színhelyére, ahol azonban az új aranykor helyett csupán barátságatlan természet és hideg hullámsír várta.

*

A wittenbergi adatot leszámítva, biztos új tényanyaggal nem sikerült gyarapítanunk Budai Parmenius Istvánról szóló ismereteinket. A hazai környezetére, tanulmányai színhelyére vonatkozó feltételezések, valamint az esetleges magyarországi ösztönzések felsorakoztatása s ezeknek az ismertebb angliai életrajzokkal való szembesítése azonban talán mégsem volt felesleges. Ha más nem, legalább megpróbáltuk felvázolni a XVI. század végi Angliába átgökerezett magyar humanista „lehetséges” életpályáját. S ez a pálya a magyar humanizmus története szempontjából magában rejt néhány általánosabb tanulságot. Budai Parmenius ugyanis valahogy olyasféléképpen közeledett az Erzsébet-kori Angliához, mint egykor Janus Pannonius a Quattrocento Itáliájához. Mindketten jól választottak, Európának azt az országát, mely akkor a fejlődésnek, a gazdasági, társadalmi, kulturális haladásnak az élvonalában járt. Janus Pannonius azt, ahol a reneszánsz kezdődött, s első fénykorát élte, Parmenius pedig, azt, ahol az utolsó felragyogására került sor, s ahol története lezárult. Mindketten új költői nevet vettek fel az új országban (Janus maga vall erről versében, Parmeniusról pedig valószínűsíteni próbáltuk); mindketten bekerültek a legjobb intellektuális környezetbe, s a legkorszerűbb eszmék, gondolatok forgatagába. Mindketten a török ellen harcoló magyarság hőstetteinek megéneklését érezték igazi kötelességüknek, de ennek egyikük sem tett végül is eleget. Ehelyett mindkettőt egy új, szebb, civilizált, polgáriusult világ ígérete ragadta magával, s lettek mindketten a humanizmus legszebb reményeinek énekesévé.

A két költőt egymás mellé állítva, nem költői nagyság, rang, hanem csupán típus, egyéniség, karakter s főképpen magyar humanista létezés tekintetében látok pályájukban, szerepükben párhuzamot. Ha Parmenius nem is akkora alakja a magyar humanizmus zárószakaszának, miképpen Janus a kezdetének, tisztes hely illeti meg annak történetében.

Klanczay Tibor

„Az Gianeta Padovana nótájára”

Egy Balassi-vers dallama

Balassi Bálint verseinek nótajelzései a mai napig megoldatlan kérdést jelentenek mind a zene-, mind az irodalomtudomány számára. A három ismert dallam a még ismeretlenekkel szemben csupán egy tizedrészt képvisel.

A Gianeta Padovana nótajelzést viselő, „Nő az én örömem” kezdetű verssel többen is foglalkoztak. Elsőként Eckhardt Sándor, aki a két általánosságban („olasz ének nótájára” és „olasz nótára”) és a két konkrétan („egy siciliana” és „Gianeta Padovana”) megjelölt olasz dallamot, mint ismeretleneket, együtt tárgyalja; az utóbbihoz hozzáfűzve azt, ami a Riemann-féle zenei lexikonban a „padovana” címszó alatt található.¹

⁴³ De navigatione 157—164; QUINN-CHESHIRE: l.m. 92.

¹ ItK 1913. Balassi B. irodalmi mintái. Balassi-tanulmányok. Bp. 1972.

Szabolcsi Bence megállapítja, hogy a vers ritmikája „a gagliarda nemzetközivé lett dallamképletének nálunk is népszerű formája”, és leszúri, „hogy a vers minden szakasza két-két megismételt hosszú sorból áll”.² A 2., 4. és a 7. versszak kivételével a stórfák több-kevesebb esetben eltérnek a hibátlan ritmikától, valószínűleg a másoló vagy másolók gondatlansága miatt. Ami a dallamot illeti, Szabolcsi azt a szöveg lüktetése alapján a hármásütemű, gagliarda jellegű padovana-k közé sorolja, és megemlíti néhány szerzőt, akik ilyen típusú táncokat tettek közzé a XVI. században. Azt mondhatjuk, hogy mindent tud a Gianeta Padovana-ról, amit a dallam ismerete nélkül róla ki lehet következtetni.

Gábr György *Adalékok Balassi Bálint énekelt verseinek dallamaihoz* című cikkében³ áttekintést nyújt a nótajelzésekről, rendszerbe foglalva az eddig ismert adatokat és ritmikai szempontból elemezve az idetartozó költeményeket. A szóban forgó versről a következőket írja: „Láthatjuk tehát, hogy a vers ritmusa nyilvánvalóan aprózásokkal variált, valószínűleg gagliarda-ritmusú dallamra utal, melyet még nem ismerünk.” Itt hivatkozik Szabolcsi fentebb említett cikkére.

Csanda Sándor *Balassi B. költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus* című könyvében⁴ vitába száll Eckhardt Sándorral, aki a verset hatsoros⁵ versszakokban közli,⁶ és nyolcsoros megoldást javasol. A ritmikai felépítést illetően ő is Szabolcsit idézi.

Jelen sorok írója Flavio Testi *La musica italiana nel Medio Evo e nel Rinascimento* című munkájának⁷ olvasása közben bukkant rá a Gianeta Padovana⁸ elnevezésre. A könyv említést tesz Giorgio Mainerio 1578-ban Velencében megjelent táncgyűjteményéről, amelyből címeiket is közöl:⁹ *La Billiarda, Tutta Nera Ballo Furlano, La Zanetta Padoana*. Ez utóbbi a Gianeta Padovana venetói dialektusban leírt formája. A kiadvány teljes címe: IL PRIMO LIBRO DE BALLI A QUATRO VOCI, ACCOMODATI PER CANTAR ET SONAR D'OGNI SORTE DE ISTROMENTI, di D. Giorgio Mainerio Parmeggiano Maestro di Capella della S. Chiesa d'Aquilegia, Novamente stampati dati in luce, In Venetia Appresso Angelo Gardano. 1578. Megjelent Manfred Schuler modern kiadásában 1961-ben, az Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Musikalische Denkmäler című sorozatának V. köteteként.¹⁰ Ebben már nem volt nehéz megkeresni a kérdéses táncot és azt Balassi versével egybevetni.

Giorgio Mainerio (Mayner, Meyner, Maynerius) 1535 körül született Pármában, és 1582-ben Aquileiában halt meg. Zenei tehetsége a feljegyzések szerint már korán megnyilvánult. Pappá szentelése után, 1560-tól 1570-ig az udinei dóm káplánja, majd Aquileiába kerül és haláláig ott is marad mint „maestro di capella”. Zeneszerzőnek nem volt túlságosan termékeny, jelen kiadványon kívül még egy tánckönyve jelent meg,¹¹ amely elveszett, valamint két egyházi műve (Magnificat octo tonorum és Sacra cantica beatissimae Mariae Virginis). Jóllehet saját neve alatt jelentette meg az 1578-as gyűjteményt, nem szerzője, hanem csak feldolgozója volt a benne foglalt táncoknak. A kor dívatját követve, megharmonizálta az általa ismert legnépszerűbb dallamokat, amint az alcímek is mutatják: *Pl. Tutta Nera Ballo Furlano* (Fekete Lány Friuli Tánc), *L'arboscello Ballo Furlano* (A Fáccka Friuli Tánc).

A Zanetta Padoana négyszólamú hangszeres tánc. Három zenei sorból áll, melyeknek terjedelme 8 ütem, tehát szabályos periodizáló építkezéssel állunk szemben. A zárlatok hangneme: I. sor: „C” és „A”, II. sor: „C” és „F”, III. sor: „F” és „d”. A sorvégek zárlati plagális irányban mozognak („A”, „F”, „d”). A mű szerkezete: A A B B C C A A B Bvar C C. Az ismétléseket nem ismétlőjellel jelöli a szerző, hanem kiírja. Az ismételt részek kisebb részletekben különböznek egymástól, a különbségek azonban csak a B rész negyedszeri visszatérésekor érik el a variáns szintjét. Jóllehet nincs kizárva, hogy egy eredetileg vokális melódiával van dolgunk, az itt közölt változat kifejezetten hangszeres jellegű. Lantdísztésre emlékeztetnek például az első és harmadik sor végén található zárlati figurációk. Az sem lehetetlen, hogy már Mainerio is másodkézből dolgozta fel, hangszeres forrásból ismerte az eredetileg énekelt dallamot. Az egész műre jellemző a sok módosítás, keresztállás, ami az anyag kezelésének kifinomult voltára utal.

A padovana, pavana, padoana, pavane stb. a XVI. század elterjedt társastánca, a basse dance-ot váltotta fel az előkelő körök szertartásos, lassú, reprezentatív udvari táncának funk-

² Három régi magyar vers dallama. Vers és dallam. Bp. 1959.

³ FK 1973. 1–2.

⁴ Bratislava, Madách K. 1973.

⁵ A könyvben a „hét soros” szó bizonyára sajtóhiba.

⁶ B. B. összes művel. Bp. 1955.

⁷ Bramante Editrice, 1969. Milánó.

⁸ Helyes ortográfiával: „Giannetta”.

⁹ Megtalálható még H. M. BROWN: Instrumental Music printed before 1600. A Bibliography. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1967.

¹⁰ B. Schott's und Schöne. Mainz 1961.

¹¹ Chorea varianum nationum, 1576. Venetia. Gardano. Valószínűleg az 1578-as kiadvány első változata.

ciójában. Minden valóságosság szerint Padova városáról kapta nevét, és ha a nyelvészetet segítségül hívjuk elterjedésének irányát illetően arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Olaszországból Spanyolországba került, majd onnan, talán Németalföldön keresztül, Európa többi részébe. A spanyol nyelvben ugyanis az intervokális „d” hang igen lágyan ejtődik, gyakran el is tűnik, így magyarázható a pavana alak létrejötte. Mint tudjuk, az esetek nagy többségében párosütemű, lassú tánc volt, gyorsabb változata, amint ezt Thoinot Arbeau *Orchesographia*-jában kifejti, a *passamezzo*. Létezett azonban, mint azt már Szabolcsi idézve említettük, egy a gagliardára emlékeztető hármásütemű válfaja is, amelynek azonban, a néven kívül semmi köze sem volt az eredeti padovanához, hiszen nyilvánvaló, hogy egészen más-képp kellett rá táncolni. A *Gianeta Padovana* is ebbe a csoportba tartozik. Ezeket a korabeli táncleírások nem említik. A Manierio-féle változat szemmel láthatóan gyakorlati céllal készült, tehát azért, hogy táncoljanak rá, erre utal a hosszadalmas, ismétlésekkel elnyújtott forma, amely bizonyára a koreográfiát követi.

Balassi szövege a dalra pontosan illeszthető. Azt kell azonban feltételeznünk, hogy ő a dallamnak egy másik feldolgozását ismerte, amelynek szerkezete A B C volt, mivel ez a felépítés felel meg a költemény formájának. Másik bizonyítékunk arra, hogy minden valószínűség szerint nem Mainerio alapján dolgozott, az, hogy a tánc nevének köznyelvi formáját használja és nem a kiadványunkban található dialektális változatot. A dallaminta kezelése hasonló ahhoz, mint amit a Regnart-villanella esetében tapasztalhatunk („Reménségem nincs már nékem”). Balassi a zenei ismétlésre ott is új szöveget ír, és így az eredetileg kétsoros formát háromra bővíti, méghozzá tudatosan, hiszen tudjuk, hogy ismerte az eredeti szöveget, hiszen tartalmi egyezések is kimutathatók versében. Dallamunkra a költemény minden strófája énekelhető, még az első is, amely pedig Eckhardt és Szabolcsi megállapítása szerint erősen torzított formában jutott el hozzánk. Természetesen itt kevésbé szép megoldást nyerünk, mint a hibátlan lejtésű versszakok esetében. A két legjobban énekelhetőt, a másodikat és az utolsóit közöljük a dallammal együtt:

[Szép Vö-rusz e-zét már kis-fl-á-val jó-té-to-ért még é-lek mind ál-dom,
 Hogy jó-ra hoz-ta sze-ret-mes-szem-mel vét-ko-mért go-no-aszai for-dát dól-gom,
 Gond nél-kül a-zét vi-gan ó-nek-lek, ör-ven-dek csak i-gaz-sze-ro-lem-nek;
 Míg ó-lek ar-ra fl-gyel-mes le-szek, hogy ne le-gyek el-le-no ked-vő-nek;

Ke-gyel-met nyert meg bo-szer-zett tud-ta mert hív szol-gá-la-tom,
 Dí-csét-tes-zék jó-té-to-jért, meg-bo-csá-tott már fo-jem-nek,

Hogy vé-tet-tem nem szán-szán-dék o-ka de tu-dat-lan-tá-gom,
 Meg-csö-köl-ván és azt mond-ván; mi-ért mon-dasz-ke-gyet-len-nek?

Honnan ismerhette Balassi a *Gianeta Padovana*-t? Legnagyobb valószínűsége annak van, hogy Báthori udvarában hallotta, ahol Bakfark Bálint utódként az olasz Claboni volt lantos.¹² A Báthori-családnak egyébként is élénk politikai és ennek következtében kulturális kapcsolatai voltak Itáliával. Gondoljunk csak Palestrina *Laetus Hyperboream*-jára, vagy Girolamo Diruta *Il Transilvano*-jára, hogy Giovanbattista Mostót, az Erdélyben élt olasz zeneszerzőt ne is említsük.

A dallam ismeretében helyesnek kell itélnünk Csanda Sándor javaslatát a nyolcsoros tagolást illetően, sőt, megkockáztatunk olyan véleményt is, hogy akár maradhatnánk a dallamnak megfelelő négy hosszú sor mellett, annál is inkább, mivel csak ezek rimelése következtetésen tökéletesen az egész versen keresztül.

Természetesen, meg kell kísérelnünk a dallam egy olyan változatának megtalálását, amely formájában megegyezik a verssel, ezúttal az 1578 előtti évek kéziratos anyagában, vagy a hasonlóság alapján, cím nélkül, vagy éppen más elnevezéssel, a nyomtatványok között.

Éneklésre szánta-e vajon Balassi verseit, amelyekhez nótajelzést adott, azaz verseinek többségét? A reneszánsz világ még mint tegnapra tekinthetett vissza a középkor troubadour-költészetére, amelyben vers és dallam egyszerre született. Az *Ars Nova* zeneszerzői gyakran maguk írták balladáik vagy rondóik szövegét, mint azt Guillaume de Machaut példája bizo-

¹² Adolf KOCZIRZ írja a *Denkmäler der Tonkunst in Oesterreich XVIII. évf. 2. rész, 37. köt.* Bakfark műveinek előszavában. Idézi ECKHARDT S., lásd az 1. sz. jegyzetet.

nyítja. A XV. és XVI. század fordulóján Juan del Encina, a spanyol költészet és zeneirodalom egyaránt kimagasló alakja ugyanazon műveivel. Kezdetben a versformák egyben zenei formákat is jelentettek, a későbbiek folyamán azonban az egymástól való elszakadás mindkét irányban önálló fejlődést eredményezett. A XVI. század madrigálja már nem hozható összefüggésbe a madrigállal mint versformával, csak a nevük azonos. Az Ad notam megjelölések divatja az ősi állapot, az egység emlékét őrzi. A dallam azonban itt is versformát határoz meg, azt követi a költő. Ha, mint a mi esetünkben, a mintául szolgáló melódia hangszeres volt, valószínű, hogy felhasználója, szövegét, ha egyáltalán létezett, nem ismerte, így a zene az irodalmi forma közvetítője lett. Végül, minden bizonnyal, a forma vált a lényegesebb mozzanattá. Elfordulhatott az is, hogy a szerző olyan ad notam-ot jelölt meg, amelynek csak a szövegét ismerte, mégis azt írta a vers fölé, ennek és ennek a nótájára, úgy is érthetjük: min-tájára, formájára.

A korban megjelent táncgyűjtemények előszavában gyakran találjuk a következő kitéltelt: „per cantar et sonar d'ogni sorte de istromenti”, „zu singen und spielen auf allerley Instrumenten”, „acomodés aussi bien a la Voix Humaine, comme a tous Instruments Musicaux”, azaz a darabokat éneklésre és mindenfajta hangszeren való játszásra szánták. A különös csak az, hogy ezek a gyűjtemények többnyire szöveg nélkül jelentek meg, sőt olyan műveket is tartalmaztak, amelyeknek eredetileg sem volt szövegük. Akkor viszont hogyan énekeltek őket? Az egyik feltételezés az, hogy a hangok nevét használták szövegnek, szolmizálták a dallamot. Érdekes megoldást kínál Gregor Krengel 1584-ben (Frankfurt a. d. Oder) megjelent *Tabulatura nova*-jának előszava: „Sequuntur Cantiones nonnullae quas vulgo Paduanas vocant, quibus omnis generis Textus applicari possunt tam Italici, Germanici, nec non Polonici”, ami arra enged következtetni, hogy szokás volt hangszeres táncokhoz különféle nyelvű szövegeket írni. Balassi hatalmas műveltsége köztudomású. Ez zenei téren is megnyilvánul. Gábrly György korábban már említett cikkéből idézzük: „Az előző felsorolásból kitűnik, hogy mintegy 30 darab Ad notam-ról beszélhetünk; ezen belül kb. 13 magyar és 17 idegen dallamokra utal. Ebből is látható, milyen páratlan sokoldalúsággal és széles ismeretanyaggal rendelkezett költészetünk e korai képviselője. Ez a tekintélyesnek mondható sokrétűség formai tekintetben is érvényre jut: a 30 nótajelzés 28 különböző szerkezetet reprezentál. Tinódihoz hasonló formagazdagság ez, amely azonban magas költői színvonalon realizálódik.” Nem tartjuk valószínűnek, hogy ilyen széles körű zenei tájékozottság zenei írástudatlansággal párosult volna. Ha Balassi éneklésre szánta volna verseit, követte volna elődei-nek és kortársainak, Tinódinak, vagy tanítójának, Bornemisza Péternek példáját — és kot-tát mellékelt volna hozzájuk. Egyházi témájú művei talán kivételek voltak ilyen szempont-ból. Erre a Kájoni-kódexben, dallammal megtalált „Bocsásd meg Úristen” kezdetű verse enged következtetni. Világi verseinek megjelölései azonban nem elég pontosak ahhoz, hogy azok alapján énekes előadás igényére gondolhassunk. Mit is kezdhetett a kornak egy, akár Balassihoz mérhető szintű zenei műveltséggel rendelkező olvasója az ilyen nótajelzésekkel mint „egy horvát virágének”, „egy olasz ének”, „egy siciliana nótájára”? A rengeteg, külön-böző struktúrát képviselő dallam hallatlan mértékben gazdagította irodalmunk formakincsét. Ami Balassi életművét illeti, szinte tudatos kísérletezés eredményének tűnik a benne kikrisztályosodó magasrendű, tiszta költői forma, a Balassi-versszak. Nem véletlen, hogy olyan népszerűvé vált a későbbiek folyamán. Alkotója olyan szintézis végső láncszemeként hozta létre, amelyben szinte egész Európa költői fejlődésének vívmányait egyesítette.

Virágh László

Vörösmarty autográf versei Széchenyi István hagyatékában

Széchenyi Istvánnak a hazafisággal, a nemzet jövőjével kapcsolatos gondolataiban többször helyet kapott Vörösmarty költészete. Naplóján, nyomtatásban megjelent művein kívül magánlevelezésében is találunk utalást arra, hogy Vörösmarty verseinek gondolatai foglalkoztatták. Odescalchi Ágostonné Zichy Annának 1840. szept. 21-én írt levélfogalmazványában is a *Szózat* kapcsán elmélkedik a hazafiságról, és levelét így fejezi be: „O es muss ein grosses Glück, sein einer blühenden Nation...!”¹

Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában levő Széchenyi-hagyatékban három autográf Vörösmarty-vers és A *hontalan* c. költemény kéziratos német fordítása található. Vörösmarty *Széchenyihez* c. epigrammája Viszota Gyula kiadása alapján szerepel a kritikai kiadásban,

¹ Az autográf levélfogalmazvány jelzete: K 197/50. Számos javítást tartalmaz. Az idézett befejezetlen mondat a következő: „O es muss [áthúzva: es muss welches senlich] grosses Glück, seyn [áthúzva: seyn, aus Mitglid] einer blühenden Nation [áthúzva: zu seyn]...!”

de már Viszota sem említi a vers lelőhelyét.² A vers kétféle módon kerülhetett a Széchenyi-hagyatékba. Vörösmarty a kéziratot Széchenyinek ajándékozta, vagy az Akadémia Vörösmarty-szobájának rendezésekor emelték ki a Széchenyi Múzeum számára a verset, mint Széchenyivel kapcsolatos írást. Az autográf vers és a kritikai szövegközlés között egyetlen eltérés van: a kéziratban az első sor végén felkiáltó jel található. Az epigramma jelzete: K 305/56.

A másik két autográf vers nincs kapcsolatban Széchenyivel személyével, de gondolatilag mindkettő kapcsolódik Széchenyi eszméihez. A *Gondolatok a könyvtárban* c. vers variánsaként ismerteti a kritikai kiadás a *Haszontalan gondolatok a könyvtárban* c. Vörösmarty-verset. A szövegközlés alapja ugyancsak Viszota Gyula cikke, amely a Széchenyi Múzeumban levő kézirat alapján készült. Erről a kéziratról a következőket írja a kritikai kiadás: „Ez azonban jelenleg nem található az MTA háborús fogyatkozásokat szenvedett Széchenyi Múzeumában.”³ Az autográf vers a Széchenyi-hagyaték újrendezésekor előkerült, és így lehetőség nyílt az eredeti kézirat alapján történő szövegösszehasonlításra. (A vers jelzete: K 305/55.) Ennek alapján finomíthatjuk a vers keletkezésének körülményeit, viszonyát a *Gondolatok a könyvtárban* c. verséhez. Az eredeti cím a következőképpen íródott: *Haszontalan gondolatok (a' könyvtárban)*. A hangsúly a haszontalan gondolatokon van, a könyvtár szinte csak a gondolatok, illetve a vers születésének helymegjelölésére szolgál, hiszen az eredeti írásképp szerint a cím alatt helyezte el Vörösmarty zárójelben. Tehát nem valószínű, hogy Vörösmarty ezt egy ünnepélyes alkalomra, az Akadémiai Könyvtár megnyitására írta volna, ahogy ezt Toldy elbeszélésére hivatkozva feltételezik.⁴ Valószínűbb Gyulai Pál és Viszota Gyula magyarázata, hogy egy unalmas akadémiai ülés alatt készítette az első versváltozatot és Széchenyinek ajándékozta. A vers végleges formájában a könyvtár már más hangsúlyt kap, de az autográf kézirat írásjeleinek figyelembevételével Gyulai Pál és Viszota Gyula feltételezése az első kézirat keletkezéséről elfogadhatónak látszik.⁵

A harmadik autográf vers egy epigramma. A kritikai kiadás a *Szepyre* c. költeményt az OSzK 1290/Fol. Hung. 6/v. jelzetű kézírata alapján közli.⁶ A Széchenyi-hagyatékban K 305/57. jelzettel található az epigramma autográf változata. A szövegtelések a következők: Cím: Szep. 1. sor (eltéréll) 3. sor (Várd el díjaidat); Gyulai Pál szerint az epigramma Szepessy Ignácra vonatkozik.⁷ Az autográf címe is elfogadható a Szepessy név első négy betűjének. Az OSzK-beli kézirattól eltérően semmiféle javítást nem tartalmaz. Ha a vers Széchenyi tulajdonában vagy a Széchenyi Múzeum anyagában lett volna, Viszota biztosan közli. Valószínűbb, hogy az Akadémia Vörösmarty-szobájának anyagában volt, és az Akadémia különgyűjteményeinek megszűnésekor került véletlenül az egykori Széchenyi Múzeum anyagába, és azzal együtt a Kézirattárba.

Vörösmarty sokat szavalt és népszerű versének, *A' hontalan* c. költeménynek ismeretlen német kéziratot fordította K 305/58. jelzettel található Széchenyi hagyatékában. A fordítás keletkezéséről és a fordító személyéről csak feltevéseink vannak. A kritikai kiadás hivatkozik arra, hogy Széchenyi is említi naplójában a verset: „Crescence liest mir den Hontalan.”⁸ Elképzelhető, hogy Széchenyi felesége számára lefordította a verset németre, hogy jobban megértse. A fordítás Josef Uffer munkája, akit talán azonosíthatunk azzal a G. J. Ufferrel, akit egyedül Szinnyei említ.⁹ Pesti orvos volt, német nyelven írt orvosi munkákat. Műfordítói tevékenységéről Szinnyei nem tud, a német lexikonok sem ismerik. A fordítást kaphatta ismerőseitől is Széchenyi, de lehetett a fordító személyes ajándéka akár a Széchenyi házaspárnak is.

Körmeny Kinga

² Vörösmarty összes művei. II. Bp. 1960. 202. A jegyzetben (uo. 603.) Viszota Gyula neve tévesen Vozáry-ként szerepel. A Naplók kiadása Viszota név alatt található.

³ I.m. III. Bp. 1962. 400.

⁴ I.m. 401.

⁵ Uo.

⁶ I.m. II. Bp. 1960. 558.

⁷ Uo.

⁸ I.m. 571.

⁹ SZINNYEI: Magyar írók ... 14. köt. 613.

A Szózat szerepe az 1860–62. évi lengyel hazafias mozgalmakban

A három részre felosztott Lengyelországban az 1860-as évek elején a nemzeti mozgalmak a nagy történelmi, irodalmi és kulturális évfordulókhoz kapcsolódtak, és két fő területen a cári Oroszországhoz tartozó Lengyel Királyság fővárosában, Varsóban és Galícia városai-ban zajlottak le. Ehhez csatlakozik még a külföldön (a felosztó hatalmak anyaországának területén), illetve az emigrációban élő lengyelek harca, honfitársaik mozgalmának támogatása céljából. Ismeretes,¹ hogy a nagy lengyel regényíró Józef Ignacy Kraszewski részletesen ismertette lapjában az 1860–61. évi magyarországi eseményeket. Ami a külföldi lengyel sajtót illeti, ezt tájékozottságában, kapcsolataiban sem akadályozta a cenzúra.

1. A Szózat a svájci *Espérance* hasábjain

A lengyel emigráció egyik jelentős nemzetközi fóruma a Genfben 1859/60-ban megjelenő a *L'Espérance* című nemzetközi jellegű politikai napilap, amely Armand Lévynek (1827–1891), Adam Mickiewicz barátjának és a nagy lengyel költő fiának, Władysławnak szerkesztésében jelent meg francia nyelven.² A lap az európai demokráciát és a szabadágukért harcoló nemzetek jogait védelmezte. Bizonyos értelemben a mickiewiczzi *Tribune des peuples*-nek a szellemi folytatása volt.³

Ebben a lengyel lapban jelent meg a *Szózat* (általunk ismert első) francia nyelvű fordítása 1860. május 2-án.

Genfben számos magyar emigráns élt az 1850-es és 1860-as évek fordulóján. Többek között Puky Miklós volt kormánybiztos, aki a porosz Pfeifferrel társulva nyomdát alapított. Ők nyomtatták a svájci hivatalos lapot és az említett *Espérance*-t is. Itt élt Klapka György tábornok, akit a genfi polgárok sorába is felvettek, Henri-Frédéric Amiel költő (1821–1881), Petőfi verseinek francia nyelvű fordítója, Horváth Mihály történetíró, Kossuth debreceni kormánya közoktatásügyi minisztere, aki Klapkával és Pukyval telket és házat vett a Genfitől partján. Ugyancsak itt élt Almássy Pál, a képviselőház volt elnöke, Czetz tábornok, Kiss és Asztalos ezredesek. Kossuth és Teleki László is többször járt Genfben.⁴

A Genfben élő 1849-es magyar emigránsoktól a lap helyben is tájékozódhatott a magyar ügy állásáról.

De az *Espérance* jó tájékoztató szolgálatáról tanúskodik, hogy a *Hongrie* című rovatában a legkülönbébb forrásokból származó cikkeket, információkat hoz. Így a *Szózat* közlését megelőző számokban a következő magyar vonatkozású írásokat olvashatjuk: április 6-án egy magyar levelező közöl cikket a hazai helyzetről, amelyben elsősorban a nemzeti elnyomás új formáját jelentő protestáns pátenssel kapcsolatosan előállott új helyzetet ismerteti.⁵ Más-napi számában az olaszországi háborúnak a magyar kérdéssel való összefüggését elemelve, bőven idézi a Szabad Imre álnévű szerzőnek *L'Europe avant et après la guerre de Villafranca* c. brosróját.⁶ Ugyanez a szám 3. oldalán április 19-i keltű pesti levelében többek között a magyarországi Széchenyi-tünnepekről olvashatunk, elsősorban a Kecskeméten lezajlottakról, ahol katolikusok és protestánsok kölcsönösen eljártak egymás templomába és az evangélikus templom előtt együtt énekelték a *Himnusz*t és a *Szózat*ot.⁷ Az április 28-i számban a politikus és publicista Irányi Dániel Széchenyiről emlékezett meg.⁸ Egy nappal később ugyanő hangsúlyozza, hogy a magyar nép többségének vágya az abszolút függetlenség. Nem elégedhet meg apró engedményekkel.⁹ Ugyanezen szám 3. lapján Szemere Bertalan „volt magyar miniszterelnök” Benedek osztrák tábornok (aki az 1846-os krakkói felkelést is levérte) magyarországi fő kormányzói kinevezésével kapcsolatban kétségbe vonja annak magyarságát.⁹

Pár nappal később egy névtelen pesti levelező megemlíti, hogy a protestáns ügyvel kapcsolatos tüntetésekkor mindenkor énekelték a *Szózat*ot és közli „e hazafias himnusz szövegét”. Szó szerinti fordítást ad. A fordítás szakozása eltér az eredetitől. Az 1–2. versszakot együtt adja, a 3–12. versszakot szakonként, és a befejező 13–14. versszakokat ismét összevonva.

¹ Stanisław ZIELIŃSKI: Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830–1934. Warszawa 1935. 73.

² Adam LEWAK: La Suisse et l'insurrection de 1863. Pologne et Suisse. Varsovie-Lwów 1938. 104.

³ DEZSÉNYI Béla: Magyarország és Svájc. Bp. 1946. 133–136.

⁴ *Espérance* 1860. ápr. 26. 3–4. l.

⁵ Uo. ápr. 27. 1. l.

⁶ Uo. 3. l.

⁷ Uo. ápr. 28. 2–3. l.

⁸ Uo. ápr. 29. 1. l.

⁹ Uo. ápr. 29. 3. l.

Érdeemes idézni az első két versszakot:

A la Patrie inébranlablement
Sois fidèle, ô Hongrois;
C'est ton berceau, ton tombeau elle sera,
Qui te soigne, qui te couvrira.

Dans tout l'Univers, hormis cet endroit,
Il n'y a pas de place pour toi,
Que le destin te bénisse ou qu' il te frappe,
C'est ici que tu dois vivre et mourir.¹⁰

Ez az 1860. május 2-án megjelent francia prózai szövegfordítás talán az első francia nyelvű szövege a *Szózat*nak. Nem azonos Charles-Louis Chassin verses fordításával,¹¹ vagy Saint-René Taillandier tolmácsolásával,¹² sem a Budapesten 1861-ben brosúra alakban kiadott Taillandier-szöveggel.¹³

Az *Espérance* két héttel későbbi száma közölte Kőlcsey *Himnusz*ának szó szerinti francia nyelvű fordítását is. Első két versszaka a következőképpen hangzik:

Dieu! bénis le Hongrois
Avec du courage, avec de l'abondance;
Tends lui une main protectrice
Quand il est en lutte avec les ennemis.

La mauvaise fortune le poursuit depuis longtemps,
Rejouis-le d'une meilleure ère,
Ce peuple a déjà expié
Le passé et le temps futur.¹⁴

Nem mérhetjük le a két vers francia nyelvű közlésének hatását. A lapot Svájcön kívül Olaszországban és Franciaországban is terjesztették, tehát 1860 májusában, amikor a magyar kérdés Európa közvéleménye előtt széleskörű vita tárgya lett, hozzájárult az általános tájékoztatáshoz.

2. A *Szózat* a galíciai sajtó hasábjain 1861-ben

Az osztrák monarchiához tartozó Galiciában Ferenc József császár még nem adta meg Bach miniszter utódjának, a lengyel Gołuchowski-nak ezen országrész számára a lengyel nyelv használatának engedélyét. Az októberi diploma (1860. okt. 20.) bejelentette a területi, provinciális országgyűlések és a bécsi Államtanács létrehozását. Az októberi diploma nyomán támadt elégedetlenség hatására Gołuchowskit rövidesen menesztik, és helyébe a centralista Schmerling lépett. A területi autonómia lehetősége megmozdította a galíciai konzervatív nemességet is. A krakkói *Czas* című napilap december 15-i számában kiadta a „Nemzeti autonómia” jelszavát, követelte az iskolákban, hivatalokban és az igazságszolgáltatásban a lengyel nyelv bevezetését, választás útján létrehozott szejmet, megfelelő hatáskörrel. A felhíváshoz csatlakoztak a lembergi (lwówi) polgári körök is. Krakkóban december végén rendezett, főképp földbirtokosokból és híveikből álló tömeggyűlésnek a császárhoz intézett addressze lényegében a *Czas* cikkében foglaltakat tartalmazta. A feliratokat a Smolka és Adam Sapieha vezette delegáció vitte Bécsbe. A császár nem fogadta őket, viszont Schmerling megígérte, hogy Galiciát nem osztják két (lengyel és ukrán) részre, és hogy a krakkói egyetem újra lengyel lesz. Cserébe csak nyugalmat és a tüntetésekkel való felhagyást követelte.¹⁵

Ilyen előzmények után és ebben a légkörben jelent meg a *Szózat* először lengyel nyelven a lwówi *Dziennik Literacki* hasábjain Józef Szujski fordításában.¹⁶

A lap szerkesztőségében olyan írók és költők dolgoztak, akik ellenségei voltak az osztrákokkal való kiegyezésnek és az arisztokraták uralmának, olyan emberek, akik hívei voltak

¹⁰ Uo. 1860. máj. 2. 122. sz.

¹¹ Le poète de la Révolution Hongroise. Alexandre Petőfi. Bruxelles-Paris 1860. 164–166.

¹² Revue des deux Mondes 1860. szept. 1. 111–112. l.

¹³ Vörösmarty Mihály *Szózata* magyar, német, francia és olasz és Kőlcsey *Himnusa* magyar és német nyelven. Pest 1861.

¹⁴ L'Hymne de Kőlcsey (Des temps agités du peuple hongrois). *Espérance* 1860. máj. 18. 188. sz.

¹⁵ Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914). Wybór tekstów i opracowań Stefana Kieniewicz. Wrocław 1952. XIV–XV. és Historia Polski II. köt. 1764–1864. 386–387.

¹⁶ *Dziennik Literacki* 1861. 12. sz. 91. l.

annak, hogy adott alkalommal a függetlenségi harcot meg kell újítani. A fontosabb szerkesztők és munkatársak a következők: Henryk Schmitt történész, Walérian Łoziński regényíró, Kornel Ujejski és az 1863-as felkelésben hősi halált halt Mieczysław Romanowski költő. Ez a csoport fenntartotta a kapcsolatot a Lengyel Demokrata Társaság jobbszárnyával, az ún. Párizsi Körrel, harcolt a kozmopolitizmussal és az arisztokrácia pénzéhségével, de nem volt társadalmi programja. A társadalmi forradalom gondolata idegen volt számukra, III. Napóleontól várták a lengyel kérdés megoldását.¹⁷

Érdekes a 26 éves Vörösmarty-fordító emberi és írói profilja. Józef Szujski (1835—1883), a későbbi ismert történész, publicista és drámaíró földbirtokos családban született, Emilia Szujaska törvénytelen gyermekeként. Egyetemi tanulmányait Krakkóban kezdte, majd 1858/59-ben Bécsben folytatta, ahol minden valószínűség szerint magyar diákokkal is megismerkedhetett. Jogot, történelmet és filozófiát hallgatott. Az egyetem elvégzése után a család Krakkó-környéki birtokán, Kurdwanówban telepedett le.

Fiatalkori irodalmi munkásságában számos magyar vonatkozás található. 1859-ben Hedvig királynőről írt történelmi drámát, amely a *Dziennik Literacki*-ben jelent meg (1860); a darabot később (1865) Krakkóban be is mutatták. Báthori István feleségéről, Jagelló Annáról és Szent Kingáról elbeszélést közöl.¹⁸ A magyar tematika felé a magyar határhoz közel eső hely ihlette, illetve személyi kapcsolatok is vezethették.

A *Dziennik Literacki* keddenként és péntekenként jelent meg, keltezése bizonytalan, ingadozó. Így csak nagyjából következtethetünk arra, hogy a 12. szám, amelyben a *Szózat* szerepel, kb. február közepén vagy második felében jelenhetett meg. E lap hazafias szelleméről majdnem valamennyi szám tanúskodhat. A 7. szám N. W. tollából ismertetést közöl Charles-Louis Chassin Petőfi-könyvéről. A 7. és 8. szám részleteket hoz F. R. Wiesicowski 1842. évi magyarországi visszaemlékezéseiből. A 9. számban egy lengyel tisztnek az 1831-es lengyel szabadságharc egyik epizódjáról szóló visszaemlékezését olvashatjuk. A 11. szám az emigrációban, Olaszországban élő Teofil Lenartowicz költőnek *Két himnusz* című, a hazai tájak iránti nosztalgiát kifejező verseit közli.

A 12. szám hozta a *Szózatot*, (Wezwanie) zárójelbe tett alcímmel Józef Szujski fordítását. A lengyel fordításról megállapítható, hogy Saint-René Taillandier prózai fordítása nyomán halad. De lássuk a két szöveget az első két versszakban:

A ta patrie, Ô Hongrois,
demeure éternellement fidèle.
Elle a été ton berceau; quelque soit ton destin,
viens y chercher une tombe.

Il n'est pas pour toi dans le monde immense
aucun autre lieu de repos.
Que ta destinée soit maudite ou bénie,
C'est ici qu'il faut vivre, ici qu'il faut mourir.

Twej ojczyźnie, o Madziarze,
Wieczną wierność pilnie strzeż,
Ona była twą kolebką
W niej mogiły szukać bież!

Jak świat wielki nie ma tobie
Odpoczynku tylko tu,
Tu ci w szczęściu, czy w przekleństwie
Ostatniego czekać tchu!

A francia szöveget Szujski akár a *Revue des deux Mondes*-ban¹⁹, akár pedig Vörösmarty *Szózatának* és Kölcsey *Himnuszának* 1861. január eleji brosúra-kiadásában találhatta meg.²⁰ Utóbbit megküldhette Szujskinak egy volt bécsi magyar diáktársa vagy ismerőse. A versnek az eredeti 4, 3, 4, 3 jambust tartalmazó x, a, x, a, rímképletű versszakait 8, 7, 8, 7 szótagú azonos rímképletű sorokban adja vissza. A jambusos lejtés azonban a lengyel szövegben trocheusokba játszik. A francia szövegben levő képeket, hasonlatokat a fordítás aránylag híven követi.

De nem az esztétikai szempontban van a vers lényege, hanem abban, hogy a *Szózat* az osztrák elnyomás alatt élő galíciai lengyeleknek is példát adott a hazához való tántoríthatatlan hűségre. Ebben kell látnunk Vörösmarty nagy verse lengyel megjelenésének jelentőségét 1861 elején, amikor Bécs még visszautasítja a galíciai autonóm követeléseket.

A harc közben Bécs és Galícia között tovább folyt. Az 1861. évi februári pátens erősen megszorította a galíciai szejm hatáskörét, ugyanakkor bővítette az Államtanács jogkörét. Nagy kiábrándulást okozott a pátens az autonómia nemesi és polgári híveinek, akiket a bécsi kormánnyal szembeállított. Az áprilisban megtartott szejmben a nemesi-polgári „hazafias”

¹⁷ Stefan KIENIEWICZ: Życie polityczne Galicji. Historia Polski. II. köt. 1764—1864. III. rész. 1831—1864. PWN Warszawa 1959. 384—385.

¹⁸ Bibliografia Literatury Polskiej. Nowy Korbut. Romantyzm. PIW 1972. 193—194.

¹⁹ L. a 12. sz. jegyzetét.

²⁰ L. a 13. sz. jegyzetét.

párt mindössze hat szavazattal volt többségben a parasztokból, hivatalnokokból és unita papokból álló kormánypárttal szemben. A megválasztott államtanácsban az autonómia hívei kisebbségbe kerültek.

A februári pátenssel egyidőben tüntetnek Varsóban a felosztó hatalom által megölt öt áldozat temetésén. Az április 24-én a varsói vártéren lezajlott események is hozzájárultak ahhoz, hogy újra napirendre került Lengyelország függetlenségének kérdése. A hazafias hangulat hatalmába kerítette Galiciát is.

Ekkor újra megszólal Vörösmartynak a hazához való rendületlen hűségét hirdető és elváró *Szózat*. S mennyire sajtáságos módon. Az 1848-i magyar forradalmat Krakkóban átélő, majd emigrációba távozó és Firenzében élő mazowiai lírikus, Teofil Lenartowicz (1822—1893) küldi a *Szózat* fordítását a lembergi *Czytelnia dla młodzieży* c. folyóiratnak, amely 35. számában közölte.²¹

A költőnek Magyarország, a magyar szabadságharc és Bem tábornok alakja iránti érdeklődését nemrégiben már feldolgozták.²² Elzbieta Cygielska a krakkói Lenartowicz-konferencián szolt arról, hogy a 14 szakos versből elmaradt 3 versszak, s helyesen feltételezte, hogy az általa nem ismert francia forrásban is így lehetett. Kizárja az 1860—61-ben készült francia fordításokat, mert azok prózaik.²³ Nem tudott viszont magyarázatot találni arra, hogy miért tulajdonítja Lenartowicz e költeményt Petőfinek.

Először az olaszországi magyar emigráció soraiban kerestem a megfelelő láncszemet. A politikailag akkor szintelen Firenzében jelentős magyarok nem éltek a festőművész Markó Károlyon kívül.²⁴ Azután került kezembe Charles-Louis Chassin Petőfi-kötete.²⁵ amelynek 164—166. lapjain olvasható a *Szózat* rimtelen verses francia fordítása. Chassin könyve nagyon népszerű volt Európában, ami arról tanúskodott, hogy Ausztriának olaszországi veresége után a magyar függetlenségi mozgalom Európában még népszerű volt, de egyúttal arról is, hogy élt még a szabadságharc legendás híró költőjének, Petőfinek emléke. A könyvet Lengyelországban is több recenzens ismertette.²⁶ Edward Sulicki éppen Chassin könyve alapján írta Petőfiről szóló cikksorozatát Kraszewski napilapjában.²⁷ A francia Petőfi-monográfiát felhasználták Boldényi Pál *La Hongrie Ancienne et moderne* (Paris 1851) lengyel verziójának átdolgozói. A *Dzieje Węgiei* című kiadvány bevezetőjében a forrás felsorolásában szerepel Chassin műve.²⁸

Ez a könyv eljuthatott Olaszországba, Firenzébe is, közvetlenül vagy magyar ismerős segítségével Lenartowiczhoz is. Elképzelhető, hogy csak az onnan kiírt *Szózat* szövegét kapta meg, és a szöveg másolója csak a kötet címét adta meg. A tény az, hogy a Chassin Petőfi-kötetében levő szöveg alapján minden megmagyarázható. Elsősorban az, hogy a Lenartowicz-féle fordítás miért jelent meg Petőfi verseként. A fordítás alapjául szolgáló szöveg a Petőfi-monográfiában szerepel Vörösmarty verseként.²⁹ Chassinel magyarázható az is, hogy a lengyel költő-fordító nem ad teljes *Szózat* szöveget, mint ahogy Chassin is elhagyta az utolsó előtti versszakot. Talán az ottan szereplő esetleges bukás és annak következménye zavarta a lengyel fordítót?

De lássuk a két szöveget, Chassinét és Lenartowiczét, ismét csak az első két versszakban bemutatva:

A ta patrie, Ô Hongrois, reste
Toujours et quand même fidèle;
Elle est le berceau de ta vie,
La tombe qui doit te couvrir.

Dans le monde, hormis ce pays;
Il n'est pour toi nulle patrie;
Que Dieu te bénisse ou te frappe
Ici tu dois vivre . . . ou mourir.

Dla ojczyzny, braci śmiała
Bądźmy wierni zawsze, wszędzie
To co życie kołysała,
W grobie nas okrywać będzie.

Jak szeroki świat, jak długi,
Za tą jedną nie ma drugiej;
Czy Bóg daje czy odbiera
Tu się żyje, tu umiera.

²¹ *Szózat* Wiersz Petefyego (I) Z francuskiego tłumaczenia na polskie przełożony — T. Lenartowicz, *Czytelnia dla młodzieży* 1861. 35. sz. 275. l.

²² Elzbieta Cygielska: Teofil Lenartowicz a Węgry. Sesja naukowa w 150-lecie urodzin T. L. Kraków 13—14 kwietnia 1972.

²³ Mint Szujtski esetében láthattuk, ez nem okvetlen akadály.

²⁴ Itt köszönöm meg PÁLINKÁS László firenzei kollégám 1974. febr. 6-i részletes idevágó tájékoztató levelét.

²⁵ L. a 11. sz. jegyzetet.

²⁶ Pl. Biblioteka Warszawska 1860. IV. köt. 608. 613. l., *Dziennik Literacki* 1861. 7. sz. 55—56.

²⁷ *Gazeta Polska* 1861. aug. 16. 195. sz. — 1861. szept. 5. 212. sz.

²⁸ CSAPLÁROS István: Kraszewski a Węgry. Warszawa 1964. 37—38., valamint ugyanő: Kraszewski és Magyarország. Bp. 1963.

²⁹ Charles-Louis CHASSIN: Le poète de la Révolution . . . I. m. 164—166.

A 8, 7, 8, 7 szótagú chassini sorokat Lenartowicz 8 szótagos sorokkal adja vissza. A francia fordító nem adott rimutasítást, Lenartowicz a *Szózat* x, a, x, a rímképlete helyett a, b, a, b keresztímet ad. A jambusi ritmus itt is a trocheusok irányában lejt.

Szokatlan, de érthető a versindításban levő eltérés. Lenartowicz a „Braci” szót alkalmazva a „magyar” helyett, mintegy lengyel honfitársaihoz fordul. Az emigráció és a három részre osztottság állapotában nemcsak a „mindig” (zawsze) időhatározót, de egyúttal a lengyelség szempontjából oly fontos „mindenütt” (wszędzie) helyhatározó szót is használja. Vörösmarty „sors keze” kifejezése helyett Chassin „Isten”-t használt, amit Lenartowicz is átvett. Ebben a nyelvi formában a költemény első három versszaka szólhat a lengyel fiatalsághoz is. Csak a 4. versszakban emlegetett Árpád és Hunyadi utal arra, hogy magyar sorskérdéseket érintő költeményről van szó. Lenartowicz tovább megy a chassini rövidítésben (vagy talán csonka szöveget kapott?), amikor elhagyja a 8. és a 9. versszakot is, amelyekben Vörösmarty — Tóth Dezső szavai szerint — a történelmi küzdelmek hiábavalóságának ki nem mondott, de lap-pangó rémével viaskodik. De lehetetlennek tűnik, hogy az annyi szív ontotta vér, ész, erő és szent akarat annyi áldozata hiábavaló lenne: a történelem bizonyossága érvényével máig ható tanulság: a múlt áldozatának meg kell hoznia a százazrek óhajtott jobb kort.³⁰ Ezt a részt hagyta el Lenartowicz, hogy a nagyvilághoz intézett felszólítás után (7. versszak) következzék:

S népek hazája, nagy világ!	O ludzkości, na twym łonie
Hozzád bátran kiált:	Ten lud pragnie żal swój złożyć;
„Egy ezredévi szenvedés	Tysiąc lat mu wiązą dłonie
Kér éltet vagy halált!”	Dziś chce umrzeć albo żyć.

Ezután jön a jobb kor képe, amelyet talán a rímképlet-változás, az ölelkező rím is kifejez:

Még jöni kell, még jöni fog	Wróci jeszcze przeszłość błoga,
Egy jobb kor, mely után	By wróciła nieprzemienie,
Buzgó imádság epedez	Serc tysiące każdodziennie,
Százazrek ajakán!	Wznosi próbę w łono Boga.

A Lenartowicz-féle fordításban az utolsó előtti versszak is elmaradt, és így a vers lengyel szövege megintcsak úgy hangzik, mintha a lengyel fiatalokhoz, a lengyel néphez intézett felszólítás lenne.

A folyóiratot a lengyel egyetemi és középiskolai tanulóifjúság számára szerkesztette és adta ki Karol Cieszewski (1833—1867) író, későbbi állam-fogoly. Cieszewski a *Gazeta Lwowska*-kának is munkatársa volt rövid ideig, de politikai megbízhatatlansága miatt onnan rövidesen eltávolították. Az ifjúsági lapot még 1860-ban alapította Pol, Ujejski és Lenartowicz költők közreműködésével. Az osztrák rendőrség véleménye szerint a szerkesztőség törekvése arra irányult, hogy a lengyel ifjúságot a császári kormány ellen nevelje. A *Szózat* megjelenése után nem sokkal a lap szerkesztője ellen államellenes ügyben pert indítottak, s Cieszewski néhány évig börtönben is ült.³¹

3. A *Szózat* a bécsi lengyel sajtóban (1862)

Vörösmarty nagy versének következő lengyel fordítása is feszült politikai viszonyok között látott napvilágot Bécsben a *Postęp* (*Haladás*) című lap hasábjain 1862 május elején.

A *Postęp* című folyóirat 1859 és 1864 között jelent meg, olyan években, amikor még folyik a harc Galícia autonóm önállóságáért. A folyóirat a képzőművészet, a közművelődés, az iparosodás, az irodalom és a szórakoztatás lapja kívánt lenni.³² A lap szerkesztője Józef Osiecki galíciai származású mérnök, lapszerkesztő és regényíró volt. A *Postęp* kiadása folyamán az osztrák törvényekkel nem egyszer összeütközésbe került, börtönbüntetést is viselt, végül lapját betiltották. E folyóiratban helyezte el regényeit is. Az alkotmányos harcok idején térképeket is adott ki, éspedig Közép-Európa térképét (Bécs 1860), illetve ugyanazt Lengyelország és a szomszédos országok címmel. Legismertebb regényét Kościuszko Amerikában címmel 1861-ben jelentette meg.³³

³⁰ TÓTH Dezső: Vörösmarty Mihály. Bp. 1957. 231.

³¹ Orgelbrand Encyklopedia Powszechna. III. köt. Warszawa 1898. 560. és St. WASYLEWSKI: Karol Cieszewski Polski Słownik Biograficzny. Kraków 1937—1938. 61.

³² St. ZIELIŃSKI: Bibliografia czasopism... I.m. 107.

³³ Encyklopedia Powszechna. XX. köt. Warszawa 1865. 110.

A *Szózat* közlését megelőző szám címlapján a császári és királyi bíróság német és lengyel nyelvű ítélete olvasható, mely szerint a lap 1862. január 5-i (10.) számában közölt *Lengyelország 1861 végén* című cikk miatt a szerkesztőt 1862. március 14-én közrend-háborítása miatti vétségéért hat hónapi nehéz börtönre, 50 aranyforint büntetésre, folyóiratok szerkesztésétől való eltiltásra, nemességének elvesztésére, az említett lapszám valamennyi példányának megsemmisítésére és az ítéletnek a lapban való közlésére ítélték.³⁴

1862 első felében a magyarbarát osztrák lapok (*Wanderer Neueste Nachrichten*) ellen számtalan esetben indult meg fenyítő eljárás.³⁵ A Schmerling-féle provizórium minden, a centralizmussal össze nem egyeztethető sajtó megnyilvánulást elnyomott.

A *Postęp* a körülményekhez képest harcos lap volt, a főszerkesztőt ért büntetés után is. Tüntették a cári Oroszországhoz tartozó lengyelség elnyomása ellen, és ezzel élesztette az összetartozás érzését az egymástól elszakított lengyelek között.

Az Osiecki szerkesztő elítélését közlő április 25-i keltezésű lapszám után a következő 22. számban (valószínűleg május elején) jelent meg a *Szózat* újabb fordítása Leon Węgliński tollából. A vers címe ezúttal *Wezwanie*, az alcím megadja zárójelben a magyar vers címét („*Szózat*” sic!).³⁶

Nem valószínű, hogy ez a szöveg a magyarból készített fordítás lenne. Nemcsak a terjedős tizenkettesek szólnak ez ellen, de a lengyel vers a, b, a, b rímképlete is. A vers szövegét közvetítő forrást nem ismerjük. De lássuk a lengyel szöveget:

O mężny Węgrzynie! miłość ku ojczyźnie
I wierność jej chowaj niczem niewzruszoną,
Wszak ona twą matkę, podporą w siwiznie,
Ona twą kolebką — w jej powrócisz łono.

Jak wielki świat boży, niema miejsca dla cię,
Czy los czy przyjaznym, czy też ciężko gniecie,
Ty żyć musisz w kraju, tu umierać bracie!
Gdzieindziej dla ciebie niema miejsca w świecie.

A fordítás toldásainak, változásainak jelzésére csupán az ötödik versszakot idézem magyarra visszafordítva:

Szabadság! itten hordozák
Véres zászlóidat,
S elhulltanak legjobbjaink
A hosszú harc alatt.

Ó arany szabadság! hűséges szolgálid
Derék karddal kezükben itt a dicsőség
mezején
Estek el — panasz nélkül rövid harc
folyamán,
Jóllehet mindig győztesen tértek vissza a
hadjárat után.

Elég ennyi idézet is, hogy bemutassuk, milyen messze ment el Leon Węgliński a műfordítás „arany szabadsága” elvének nevében.

Mégis ez a lengyel *Szózat* is — az adott pillanatban — az elnyomó osztrák hatalommal való szembe fordulást fejezte ki.

4. A *Szózat* a széles népszerűség útja előtt

Az 1863. évi ún. januári felkelés idején és az utána következő évben egy énekeskönyv jelenik meg Lipcsében *Lant* címmel, „lengyel daloskönyv” alcímmel, két kiadásban. Ebben újra szerepel a *Szózat*, szerzője nevének megadása nélkül — Józef Szujski fordításában.³⁷ Ezzel a *Szózat* megtette az első lépéseket, hogy egy szűkebb olvasóközönségnek szánt irodalmi folyóirat hasábjairól kilépve szélesebb, de talán igénytelenebb közönség felé közeledjen. A cseh énekes könyvekbe való bekerüléstől eltérően — ott ugyanis cseh hazafias dalként szerepelt a *Szózat*,³⁸ a lengyel énekeskönyvben bár nem Vörösmarty neve alatt, de magyar mi-

³⁴ *Postęp* 1862. ápr. 25. 21. sz. 161. l.

³⁵ BERZEVICZY Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. Bp. 1932. III. 402–404.

³⁶ *Postęp* 1862. 22. sz.

³⁷ Lutnia. Piosennik polski. Zbiór I, wydanie 2. Lipsk 1864. 331–334.

³⁸ Zuzanna ADAMOVA: A *Szózat* cseh fordításai. VtF 1960. 439–442.

voltát tartalmilag megőrizve, biztatásként szölt — áttételesen — az énekeskönyv első és második kiadásában, elsősorban a januári felkelés lengyel menekültjeihez, de bizonyára eljutottak példányai a három részre osztott Lengyelországba is. Történt ez akkor, amikor az utolsó lengyel nemesi vezetésű felkelés elbukott...

Vörösmarty *Szózata* érdekes környezetben jelentkezett a lengyel énekeskönyvben. A kötet elsősorban a lengyel népköltészet és műköltészet felkeléseket, szabadságharcokat dicsőítő verseit tartalmazza. A hazafias himnuszok, harci dalok, mazurok között olvashatók K. Baliński, R. Berwiński, A. Feliński, S. Garczyński, K. Gaszyński, S. Goszczyński, T. Lenartowicz, A. Mickiewicz, J. Niemcewicz, M. Romanowski, L. Siemieński, J. Slowacki, K. Ujejski, B. Zaleski és mások nagy hazafias páatosú, harcra buzdító versei. A világirodalmat a forradalmár német Georg Herwegh *A trombitás halála*³⁹ c. verse képviseli és az angol Stratford de Redcliffe lord *Nem veszett még el Lengyelország* c. verse.⁴⁰ Mindkét vers a Lengyelország jövőjébe vetett hit hangsúlyozása miatt kerülhetett be az antológiába. A harmadik vers, a Szujski által fordított *Szózat*⁴¹ egy ugyancsak elnyomott testvérnép hazafias versével buzdított előbb a harcra, majd a januári felkelés után a hazához való hűségre.

*

A *Szózat* szinte következetes jelenléte az akkori osztrák monarchiához tartozó lengyel irodalmi sajtóban arra mutat, hogy a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatoknak eddig felderítetlen, ismeretlen képviselői igyekeztek szövetségést keresni a Habsburg-monarchia kötelekeitől való megszabadulásra. A forradalmi erők gyengesége következtében e kapcsolatok akkor még főként az irodalom területén jelentkeztek.

Csapláros István
(Varsó)

Petőfi és Oroszország

I.

Történelmének nevezetes pillanatában ismerkedett meg Oroszország Petőfivel. Az 1859—61-es évek forradalmi helyzete fokozta a haladó orosz társadalom érdeklődését más népek élete és kultúrája iránt. A szellemi látóhatár kiszélesítésének szükségessége teljességgel megfelelt az oroszországi felszabadító mozgalom új törekvéseinek. A könyvekben és a társadalmi-irodalmi folyóiratokban éppen ebben az időszakban egyre gyakrabban találkozhattunk Burns és Longfellow, Béranger, Heine, T. Hood nevével.

Petőfi sajátos helyét ebben a sorban az határozta meg, hogy ő elsősorban mint a magyar nép szabadságharcának hőse vált ismertté a haladó orosz társadalomban. Napjainkban már hitelesen bebizonyították, hogy neve először még életében merült föl Oroszországban. 1849 februárjában és márciusában, amikor Petőfi Bem forradalmi hadseregében tartózkodott, a Kijevi Főkörmányszóság kancelláriáján fölhívást tettek közzé „A zendülő magyar Kossut (1) és cinkosai szigorú megfigyeléséről avégett, hogy ne tudjanak elrejtőzni ezen a vidéken.” Egyéb rendszabályok között ezzel kapcsolatban körlevelet küldtek szét Nyugat-Ukraina városaiba a „zendülő” és „volt költő” Alexandr Petőfi ismertetőjeleinek leírásával.¹

Az orosz újságírásban Petőfi neve az Отечественных (Hazai Följegyzések)-ben² 1853-ban közzétett *A magyar irodalom utolsó három éve* című tanulmány után jelenik meg és tartósan a Русское слово (Orosz szó) című folyóirat 1861. márciusi számában napvilágot látott *Alekszandr Petőfi, magyar költő* című részletes vázlat nyomán rögződött. Erről a továbbiakban részletesen is szólunk. A 60-as évek elején Petőfi mint a nemzeti újjászületés nagy alakja, már ismert volt Oroszországban. A Petőfi személyét övező dicsfény költészetét is rendkívül vonzóvá tette azok előtt, akik Oroszországban is változásra áhítottak. Nem véletlen, hogy a kor egyik haladó szellemű kiadványa, F. Toll' *Asztali szótár*-a (1864), amelynek szerzői között sok forradalmi demokratát találunk, külön cikket szentelt Petőfi Sándornak: „Petőfi, Alekszandr, magyar költő (1823—1849), először katona volt, azután vándorszínész. 1843-ban a *Divatlap* munkatársa, amelyben akárcsak az *Életképek*-ben, sok költeményt tett

³⁹ Lutnia id. antológia 304—305.

⁴⁰ Uo. 105—108.

⁴¹ Lutnia. Piosennik Polski. Lipsk 1863. F. A. Brockhaus, 16° XVII. 367. I. Az első kiadást az utolsó percekben sikerült megtalálnom. A *Szózat* ebben a kiadásban a 333—336. lapokon található.

¹ Lásd Ja. I. STERNBERG publikációját: «Шандор Петефи и царская цензура» (Русская литература, 1973, № 2), amelyben idézi az Ukrán Központi Állami Történelmi Levéltár (ЦГИА УССР) okiratát (Киев, ф. 142, оп. 779, ед. хр. 42, л. 24).

² «Отечественные записки», 1853, т. XC, отд. УП, стр. 61—64.

közzé; ezek általános rokonszenvet keltettek. Részt vett az 1848-as forradalmi mozgalomban, Bem adjutánsa volt, ütközetben ölték meg Erdélyben.⁵ Figyelemre méltó, hogy a hivatalos verziótól eltérően, amely az 1848–49-es magyarországi eseményeket „lázadás”-nak hívja, F. Toll szótára a történeteket fenntartás nélkül forradalmi mozgalomnak nevezi.

A 60-as évek haladó szellemű emberei különös rokonszenvet tápláltak a nemrég még forradalmi harcot vívott Magyarország iránt. Az orosz forradalmi demokraták rokonszenvében osztozott a liberális értelmiség is. A *küszöbön* című regény szerzője írta 1858. november 18-án Polina Viardot-nak Pétervárról Budapestre, ahol a híres francia énekesnő vendégszerepelt: „Elégedett-e közönségével és milyen benyomást gyakorolnak Önre a magyarok? Én mindig vonzódást éreztem ez iránt az energikus és lovagias nép iránt.”

Aligha véletlen, hogy a Magyarországról szóló kedvező információk fő forrása a 60-as évek elején az *Orosz Szó* című narodnyik folyóirat volt — „a parasztdemokrácia tipikus sajtóorgánuma”, amely a forradalmat tartotta a népi érdekvédelem leginkább óhajtott, legradikálisabb, sőt bizonyos években egyetlen formájának.⁶ 1860-ban (9–10. szám) a folyóiratban hosszú cikket közöltek *Reform és katolikus reakció Magyarországon* címmel, az 1861 februári számban pedig történelmi áttekintést: „Magyarországot Ausztriához fűződő jelenlegi kapcsolatai tükrében”, végül a következő, az 1861. márciusi számban — kritikai — életrajzi vázlatot *Alekszandr Petőfi, magyar költő*-ről. Ez az első, orosz nyelven megjelenő részletes írás Petőfi Sándorról.⁶ Mindhárom publikációt a „C. M. — ob” monogrammal szignálták. Szerzőjük Szpiridon Nyikolajevics Palauzov — ismert Balkán-kutató irodalmár, felvilágosult gondolkodó és közéleti személyiség, N. A. Dobroljubov barátja, aki azokban az években a Kortárs című folyóirat cenzoraként működött és — természetesen — nem törekedett arra, hogy túlságosan nyilvánvalóan bizonyítsa közvetlen kapcsolatát a „magyar cikkek”-kel, amelyek mégis csak elég radikális szellemben íródtak.⁷ A Petőfiről szóló vázlat német és francia források alapján készült, amelyekre hivatkozott is az orosz szerző.⁸ Jellemző azonban, hogy Sz. Palauzov Petőfi egyéniségét saját felfogásban tolmácsolta. Cikkében a magyar költő mindenekelőtt mint új típusú művész-polgár jelent meg, aki nyíltan szembehelezkedett az osztrák abszolutizmussal. Figyelmet érdemel az a tény is, hogy a Petőfiről szóló cikk közvetlenül a folyóirat programnyilatkozata után jelent meg. A nyilatkozatban az a szándék fejeződött ki, hogy a szerkesztő minden módon kész támogatni az „eszmék cseréjé”-t az európai népek között. Ezzel a témával kapcsolatos cikket írt D. Piszarev, a következő szavakkal összegezve gondolatait: „Társadalmunkat megismertette Európa uralkodó eszméivel és intézményeivel, tanulmányozva népünk múltját irodalmában, állami, jogi és családi életében, lassanként tisztázva, jellemvonásról jellemvonásra, a népi típus jellemző tulajdonságait a publicisták, tudósok és művészek fokozatosan kidolgozzák és átviszik a társadalmi tudatba azt az ideált, amely felé modern társadalmunk törekszik.”⁹

A korszerű életeszemély lépésről lépésre történő kidolgozásának szükségességéről beszélve D. Piszarev a magyar valóságról kialakított elképzeléseire is támaszkodott, amelyek Európa haladó gondolkodású embereinek egyértelműen kapcsolódtak az 1848-as forradalom emlékéhez. Erről tanúskodik — részben — az előbb említett év novemberi számában kinyomtatott ragyogó pamfletje Metternichről.

Ilyen módon a 60-as évek nemzedékének Petőfi felé fordulása mintegy „programozott” volt az oroszországi haladó irodalmi-társadalmi gondolatok fejlődési menete által. Különösen jelentős, hogy Petőfi költészetének igazi, első fölfedezője Mihail Larionovics (Illarionovics) Mihajlov lett. Mihajlov tehetséges irodalmár volt, Heine, Béranger, Thomas Hood fordítója, N. G. Csernisevskij közeli barátja, a Kortárs című folyóiratnak virágkorában munkatársa, a 60-as évek orosz forradalmi demokratáinak legkövetkezetesebb képviselőihez tartozott. Lenin Mihajlovot a „zsarnokság és kizsákmányolás tudatos és megingathatatlan ellenségei”-nek sorában említette, a „forradalmi párt” „főkolompai” között, akiket az önkényuralom kiméletlenül üldözött.¹⁰ Mihajlov, a cári megtorló intézkedések egyik első áldozata, Csernisevskijhez hasonlóan végigjárta az ún. „polgári jogfosztás”, a polgári jogtól való teljes megfosztás megalázó proceduráját, és 1865-ben kényszer munkán puszult el Szibériában. „Megtölték!” — emlékezett meg róla haraggal és fájdalommal Londonban Gerlen lapja, a KoloKol.

⁵ «Настольный словарь для справок по всем отраслям знания в 3-х томах», т. III. Изд. Ф. Толя. СПб., 1864, стр. 85. Amennyire ismeretes előttünk, ez az első említés Petőfiről a világ lexikon-irodalmában.

⁶ Lásd I. ZILBERNSTEJN publikációját: «Тургенев. Находки последних лет». Литературная газета, 1972. július 21.

⁷ F. KUZNECOV: «Русское слово» című folyóirat. Moszkva 1965.

⁸ «Русское слово», 1861, № 3 (иностранный отдел), I.

⁹ Lásd Ju. G. OKSZMAN: Старые и новые собрания соч. Н. А. Добролюбова.

¹⁰ Cikkének elején a szerző felsorolja a külföldi forrásokat, amelyeket felhasználott — valóban ez volt a legjobb, amit Petőfiről ezeitig külföldön írtak.

¹¹ «Русское слово», 1861, № 3. III.

¹² В. И. ЛЕНИН: Полное собрание сочинений, т. 5. 28–30.

Hozzánk Mihajlov két Petőfi-versfordítása jutott el, *A dal* és a *Falu végén kurtu kocsmá*. Míg sincs egységes vélemény a fordítások időpontját illetően: a kutatók és szövegmagyarázók többsége ezt Mihajlov szibériai száműzetésének idejére helyezi.¹¹ A megfélemy anyagok figyelmesebb tanulmányozása azonban lehetővé teszi a föltételezést: Mihajlov 1861 júliusának közepe után fordította Petőfit Gercennél tett második londoni látogatásából visszatérve, de mindenesetre a letartóztatásáig, 1861. szeptember 14-ig. E föltételezést fő érvként Mihajlov kevéssé ismert levele támasztja alá, amelyet illegálisan továbbított barátainak, N. V. S. P. Selgunovnak 1861 novemberének második felében a Péter-Pál-erődből, ahol előzetes letartóztatásban volt.¹² A levélben Mihajlov kifejtette az általa elgondolt könyv fordításainak részletes tervét. A könyv hat önálló részből állt volna, beleértve a „IV. Magyarból (Petőfi)” elnevezésű részt is.

Utolsó könyvével szemben Mihajlov fokozott igényt támasztott, gondoskodva arról is, hogy benne semmi fölösleges ne legyen („... valamennyire is rosszat nem lehet eltűrni semmiképpen sem”); azt akarta, hogy a könyvhöz Csernisevskij írjon előszót („hacsak kb. 20 sort is, nem többet”); közölte, hogy könyve számára az összes verset átírta és „azok már sorrendben vannak... nálam valahol az előszó is papírra volt vetve a versgyűjteményhez. Ha megtaláljátok, kérjétek meg Nyikolaj Gavrilovicst (Csernisevskij — A. G.), hogy javítsa ki.”¹³

Elébevégyva az eseményeknek, elmondhatjuk, hogy ebből a tervből Mihajlov életében kevés valósult meg. A letartóztatás és a szibériai száműzetés után nevét tilos volt kiejteni, ezért a kezirat kiadása is — amelynek publikálási jogát Mihajlov barátjára, N. A. Szerno-Szolovjovics forradalmárra ruházta át — lehetetlenné vált Oroszországban.¹⁴ Mihajlov versgyűjteményét Szerno-Szolovjovics Berlinben adta ki 1862-ben, de illegális lévén, ez a könyv majdnem ismeretlen maradt Oroszországban. A berlini kiadásban jelent meg először az általunk ismert két Petőfi-versfordítás egyike — *A dal*. A szerző akaratának megfelelően Mihajlov műveinek összes későbbi kiadásába bekerült ez a fordítás is.

Mihajlov nagy pontossággal és figyelmességgel állította össze a börtönben utolsó könyvének tervét, s valószínűleg nemcsak egy Petőfi-verset akart közölni abban a részben, amelyet teljességgel a „magyarból” fordított költeményeknek és Petőfinek szentelt. Ez ellentmondott volna a könyv egész fölépítésének, amely hat teljes értékű részből állott volna. Nem alap nélkül tehető fel, hogy léteztek más Petőfi-versek is Mihajlov fordításában; keresésüket érdemes folytatni.¹⁵

Mi jellemző Mihajlov fennmaradt fordításaira? A versek választását nagymértékben meghatározta a közvetítő nyelv, adott esetben a német (abban az időben nyugaton Kertbeny Károly fordításai terjedtek el leginkább, valószínűleg ezeket használta föl Mihajlov is). Kortársától, V. Benediktovtól eltérően, aki néhány évvel később, 1867-ben liberális reakciós szellemben értelmezte Petőfit, Mihajlov még a magyar költő rendkívül lírai verseit is, mint pl. Petőfi korai miniatúráinak egyikét, *A dal*-t, mély hazafias érzéssel töltötte meg:

Проснувшись, плачет дитя больное,
Над люлькой мать
Запела песню — и смолк младенец,
И спит опять.
Проснется ль с плачем в пуше кручина,
Дитя невзгод,
Я запеваю за песней песню —
Авось заснет

A lelki kín, pontosabban a Тоска, bánat szomorúság' (magyarul — fájdalom) a Mihajlov-fordításban közvetlenül összekapcsolódik a kedvezőtlen életkörülményekkel — a balszerencsével. Amennyire általunk ismeretes, Petőfi e költeményének ilyen értelmezését költészet-

¹¹ Lásd egyebek között G. F. КОГАНnak a «Сочинения М. И. Михайлова в трех томах». М., 1958, т. I, 616. című könyvhöz fűzött kommentárját.

¹² N. V. SELGUNOV, L. P. SELGUNOV, M. L. МИHAJLOV: Воспоминания в двух томах, т. 2. М., 1967, 436.

¹³ Уо.

¹⁴ Lásd: M. L. МИHAJLOV: Полн. собр. стихотворений. М., 1934, 647.

¹⁵ Kutatást igényel mindenekelőtt a Mihajlov által összeállított ún. 1862-es berlini kiadás kéziratának sorsa. Lehetséges, hogy a kötetbe szánt fordítások egy része a határon történő átvitelnél elveszett. Nem kizárt dolog az sem, hogy Mihajlov kéziratának egy részét elkobozta a rendőrség az 1861. szept. 1-i és 14-i házkutatások idején, és ezek valahol levéltárban találhatóak. Ellenőrizni kell Mihajlov „szibériai kéziratát”-nak, azaz a száműzetésben (1862—1865) írt verseinek sorsát. P. F. Jakubovics — Mel'csin tanúbizonyossága szerint ezeket állítólag Glazkov kereskedő — akinél a költő papírokkal telj ládáját őrizték — elővigyázatosságból megsemmisítette. (Lásd: «Степной край» 1896/54. számát, valamint az erre való hivatkozást az M. L. МИHAJLOV. Соч. в трех томах. című könyvben. М. 1958. 533.)

nek egyetlen hazai vagy külföldi kutatója sem adta. Sőt maga a költő elvontabban van jelen az eredeti versben: „Sok szenvedésem síró gyermeke A fájdalom.”¹⁶ Ez a példa jellemző Mihajlov fordítói tevékenységére, aki mindig a legpontosabban akarta visszaadni a vers hazafias, sőt szociális hangvételét.

A forradalmi demokratákra, de különösen Piszarevre jellemző, hogy a költészethez mint „az élet tankönyvé”-hez közeledtek, s ez — nézetük szerint — Mihajlov választását is meghatározta az előttünk ismeretes második vers, a *Falu végén kurta kocma* esetében. Mihajlov *A kocsmában* címet adta a költeménynek, lexikailag is közelíteni kívánva az orosz tárgyi realitáshoz.

Érthető, hogy ez a több vonatkozásban jelentős vers nem hagyta közömbösen Mihajlovot. Meg kellett hogy ragadja Petőfinek a versben olyan közvetlenül is költőien kifejezett mély demokratizmusa és humanista gondolata a nép gazdag lelkivilágáról.

II.

Mihajlov után Petőfi művészetéhez Oroszországban különböző, néha ellentétes nézetű és irányzathoz tartozó költők és írók fordultak: A. N. Plescsjev, a száműzetését letöltött petrsevista és V. Benediktov, a retrográd költő, Puskin megöregedett kortársa, A. K. Seller-Mihajlov, az éppen divatosabb való liberális belletrista és a radikális beállítottságú költőnő, Olga Csjumina, akit később Budapesten a Petőfi Társaság tiszteletbeli tagjává választottak. Nem hagyta közömbösen Petőfi Nyekraszovot sem.

Föltárni az orosz kulturális élet Petőfivel való irodalmi kapcsolatainak az első pillanatban elszigeteltnek, sőt véletlennek tűnő tényeit lehetetlen a korszak összefüggéseinek figyelembe vétele nélkül, az akkori idők Oroszországának általános szellemi atmoszférájától elszakadva.

Elsősorban a haladó közvélemény és az orosz forradalmi demokraták érzékelték erősen a gyakorlati cselekvés szükségességét, a történelmi haladás túlságosan lassú menetébe való hatásos beavatkozás nélkülözhetetlenségét. „Siettetni” az eseményeket, a forradalmi átalakulások felé irányítani őket — ebben látták missziójukat az 50-es évek végének, a 60-as évek elejének forradalmi demokratái. „Az ismert eszmék és törekvések tudatosításának korszaka után — írta 1860-ban Dobroljubov — megvalósításuk időszakának kell jönnie a társadalomban, a fontolgatások és beszélgetések után a tetteknek kell következniük.”¹⁷

A „tett emberei”-ről való szenvedélyes álmódoszás (a 60-as évek nemzedéke a „tett”-en mindig „forradalmi tett”-et, „forradalmat” értett), az eszmei becsületesség és a megrettenthetetlen hazafiság hatja át Dobroljubov publicisztikáját ezekben az években. De különös figyelmet érdemel témánk szempontjából a *Mikor jön el az igazi nap?* című Dobroljubov-tanulmány Turgenyevnek *A küszöbön* c. regényéről. Ebben Dobroljubov a forradalmi folyamat általános jellegéről és a kelet-európai népek történelmi sorsának egységéről való mély gondolatát fejti ki. Dobroljubov véleménye szerint Turgenyev nem véletlenül választotta orosz regénye hőseül a bolgár Inszarovot. Alakjában az orosz kritikus új, önmagát teljesen a forradalom ügyének szentelő embertípust látott, amelyre a korszaknak oly nagy szüksége volt. Dobroljubov abból indult ki, hogy az új típusú ember, akinél „a szó nem válik el a tettetől”, mindenekelőtt olyan népeknél születik, amelyek igazságos nemzeti-főlszabadító harcot folytatnak. Ilyen értelemben, úgy véljük, kell elfogadnunk megjegyzését arról, hogy „a bolgárt itt valóban felcserélhetjük, ha úgy tetszik, egy más nemzetiségűvel, szerbel, csehvel, olasszal, magyarral . . .”¹⁸ A magyarok említése Dobroljubovnál ilyen összefüggésben szerfölött jellemző.

A magyar nép „energikus” tulajdonságait életében és művészetében ragyogóan megtestesítő Petőfi, aki a költészetet egybeötvözte a harccal, a legnagyobb mértékben összhangban állt a reform utáni haladó orosz társadalom hangulataival és igényeivel. A Petőfi által képviselt művész-polgár típus megfelelt Oroszországban a haladó szellemű emberek ideáljának, akik Ragyiscsevtől és a dekabristáktól kezdve a művész-harcosról álmódosztak. Azonban az önkényuralom keretei között a művésznek ez a típusa csak fokozatosan tudott kialakulni, mert hosszú ideig nem volt lehetősége, hogy önmagát nyílt őszinteséggel kifejezze. Magyarországon az 1848-as forradalom elbűstéje, a társadalom minden rétegét átfogó nemzeti-fel-szabadító harc akagrasa szárnyalása és a társadalmi légkör is elősegítették a költő-tribun születését. Petőfi a világirodalomban az elsők között egyesítette a szót és a tettet, a költészetben hirdetett eszméit életével igazolta. Kortársai közül ily teljes mértékben ezt senkinek sem sikerült megvalósítani. Igaz, a nagy Heine híres „Doktríná”-jában még Petőfi előtt

¹⁶ Petőfi Sándor Összes művei. Bp. 1951. I. 59.

¹⁷ N. A. DOBROLJUBOV. Русские классики. М., «Наука», 1970. 195.

¹⁸ Uo. 211.

megfogalmazta művészetfilozófiáját, mint a teljes és egész élet művészetét. Ebben a 40-es évek Oroszországában is nagy népszerűségnek örvendő dalban Heine a költőt a kor dobosához hasonlítja:

Dobolj, ne remegj és fogja át
a markotányosnót karod!
Ez ám az egész tudomány,
a könyvek mélyén ez ragyog.

Szökkenjen talpra az alvó,
ifjonti dob-riadók nyomán,
csak előre, dobolj, menetelj,
ez ám az egész tudomány.

(Eörsi István ford.)

De az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Heine csak távolról lelkesedett a forradalomért; amikor közelebb került hozzá és — ahogyan szigorú iróniával megjegyezte róla Piszarev — „nem érezte meg levendulaolaj illatát, befogta az orrát és félreállt”.¹⁹

Petőfi Sándor — ellenkezőleg; a harc sűrűjébe törekedett. Aktív avatkozott bele a forradalom minden sorsdöntő eseményébe annak első napjától az utolsóig. Akkor, amikor a XIX. század első felének legjobb embereit Európában a hitetlenség kinozta, amikor — a már idézett Piszarev szerint — Európa legragyogóbb és legszerencsétlenebb képviselőjét, Heinrich Heinét teljes egészében „a belső diszharmónia és a kibékíthetetlen ellentét jellemezte”,²⁰ Petőfi maga volt a kiegyensúlyozott egyéniség példája, aki még maximalizmusában is következetes volt.

Annál inkább fontos hangsúlyoznunk, hogy Petőfi befogadása változások során ment keresztül az orosz talajon a 60-as évek második felében és a 70-es évek elején. Ezt az ország belső helyzetének sajátossága idézte elő. A Habsburgok ellen harcoló Magyarországtól eltérően Oroszország kénytelen volt a „belső török”, az önkényuralmi rendszer elleni harcra összpontosítani erőit. Ezzel magyarázható részben, hogy Petőfi művészetéhez vonzódtak a liberális irányzat költői is, megpróbálták költészetét sajátos módon értelmezni, Petőfit csak mint szentimentális-népi szellemben írt lírai és tájversek szerzőjét bemutatni. Ilyen volt Petőfi verseinek ciklusa N. Benediktov költő fordításában, ami a szerfölköz konzervatív *Literaturnaja Bibliotéka* (Irodalmi Könyvtár) 1867. évi januári számában látott napvilágot. A tehetséges fordító, Benediktov számára mindazonáltal idegen maradt a magyar költő lírájának belső pátosza. A liberáliskodás szelleme, amely Benediktov költészetét az ellenzékieskedés csalóka színében tüntette fel, ellentmondott annak az őszinteségnek és nyíltságnak, ami Petőfi hazafias hangvételét jellemezte. Benediktov hangzatos versei, amelyek — bármennyire különös is — formájukban Petőfi képrendszeréhez voltak hasonlóak, tartalmukban konzervatívokká váltak. Benediktov például ezt írta:

Harcos vagyok a világban: igen, küzdeni akarok.
Nézzétek: eldobtam lantomat is:
És kardot ragadtam, nyíltan szárnyalok
Szembe a tisztátalan világgal.

Petőfinek szintén van egy verse, értelmét és képi rendszerét tekintve hasonlatos Benediktov négy sorosával. A *Legszebb versem* című költeményben Petőfi ezt írta:

Sok verset írtam én már össze,
S nem mindenik haszontalan,
De amely hírem megszerezze,
A legszebb vers még hátravan.

Legszebb lesz az, ha majdan Bécsnél
Hazám bosszúja szembeszáll,
S én villogó kardom hegyével
Száz szívbe ezt írom: halál!

¹⁹ D. I. PISZAREV: Полн. собр. соч. в шести томах, т. 2. СПб., 1909. 296.

²⁰ Uo. 279.

Benediktovnál és Petőfinél a „lant” és „kard” szembeállításában könnyen észrevehető nemcsak a költői intonáció elvi különbsége, (hatásos pózolás — őszinte érzés), de a célok különbözősége is, amelyekért a költő lantját kardra cseréli. Benediktov számára, akitől idegen volt a társadalmi harc, ez a „tisztátalan” világ misztikus és absztrakt, s a továbbiakban szétfolyik a „végzet” fogalmába. Míg Petőfi számára: ez Bécs nagyobb és teljes mértékben konkrét világa, az osztrák despotizmus és elnyomás világa. Egy másik, korábbi versében, a *Lant és kard* címűben Petőfi ugyanazt a képet használja:

Lantom nagyon szeretne
Hallgatva állani,
Régóta van kezembe',
Már kopnak húrjai.

S amott a zugban kardom
Folyvást panaszkodik:
Hiába meddig tartom,
Az ítéletnapig? . . .

De ebben az esetben is a Petőfi-vers aktív, cselekvésre buzdító kezdése valójában szemben áll Benediktov verseinek formális tükrözésével és gördülékenységével. És ha mindazonáltal Benediktov hozzáfogott Petőfi fordításához, akkor ebben mindenekelőtt a kor volt a „bűnös”, amelyik magával ragadta még az államtanácsosi egyenruhába bújt orosz liberális költőt is.

Rendkívül fontos a korszak kontextusában Petőfi művészetének közvetett kapcsolata N. A. Nyekraszov költészetével. A nagy orosz költő Petőfi költészetével való megismerkedésének tényeiről más munkánkban már részletesen szóltunk.²¹

Most csak művészetüknek egy közös vonására fordítunk figyelmet — Petőfi és Nyekraszov népiességének jellegére.

A nagyobb tematikai azonosság végett válasszuk ki Petőfi *Vasuton* (1847) című költeményét, amelyet csakúgy, mint Nyekraszov a *Vasút*-at az első vasútvonal megnyitásának szentelt. Ne beszéljünk most Nyekraszovnak és Petőfinek a vasúthoz való viszonyáról, benne mindketten a haladás tényezőjét látták, szemben — mondjuk — a szlavofil Sevürjevvel, aki a vasútban a „magasabb szellem” antitézisét látta. Petőfi, akárcsak Nyekraszov, a vers kezdő strófáiban hangsúlyozottan tárgyilagos módon adja hírül az ember számára szokatlan gyorsaság érzését.

Akárcsak Nyekraszovnál, ebben az első, leíró részben Petőfinél is uralkodik az öröm érzése.

Nyekraszovnál:

Szép ez a holdragyogásbeli látvány
Drága orosz haza, téged idéz.
Száll a vonat, fut a vasmív pályán —
magába mélyed az ész.
(Fodor András ford.)

Petőfinél:

Tenger kéj veszen körül
Közepében lelkem fürdik . . .
E madár repült csak eddig,
Most az ember is röpül!

Jellemző, hogy később, amikor a versben föltűnik a hős, az építő, mindkét költő mintha összebeszélt volna, szétrobbantja a leíró rész idilljét. Nyekraszovnál sóhaj tör fel, Petőfinél a munka himnusza hallatszik.

Nyekraszovnál:

Nyár heve, tél fagya nyütt el, a küszködés
Tört meg, a hátunk görbe maradt,
Élve odukba és ázva és fázva és
Éhezve, nyögve a skorbut alatt.

Petőfinél:

Száz vasutat, ezeret!
Csináljatok, csináljatok!
Hadd fussák be a világot,
Mint a testet az erek.

Petőfinél ebben a szubjektív leíró részben nincs meg a nyekraszovi metafora, a „csontja szegélyezi” analógja; ti. emberek csontjain épült fel a vasút. Azonban Petőfi költeményének befejező strófája lényegében éppúgy meghökken, mint a nyekraszovi, de közvetlenebb formában. Petőfi forradalmi fölhívást intéz a névtelen építőhöz, legyen az akár bocskorban, akár magyar kapcában:

²¹ Lásd a «Петефи в кругу шестидесятников. Вопросы литературы», 1973, № 1.

Miért nem csináltak
Eddig is már? . . . vas hiányzott?
Törjete szét minden láncot,
Majd lesz elég vasatok.

Politikai alapállásban és a népi érdekek megértésében e versekben közel kerültek egymáshoz a költők. Nyekraszov rideg verse, amelyet Ogarjov szerint „sivár bánat költészete” tölt el, és Petőfi energikus, heves költeménye az élet minden szépségével lényegüket tekintve a hasonlóság ellenére is különbséget mutatnak. Nyekraszovnál mindent elborít a bánat, a hazai mezők látványa által előidézett fájdalomra semmilyen gyógyírt nem talál. Petőfinél minden, amiről ír, harci cselekvéssé válik.

Ar s poeticáját megfogalmazva, Nyekraszov 1855-ben így írt:

Légy polgár! A művészetet szolgálva
Felebarátod javára élj.

Petőfi számára egyáltalán nem létezett a „művészet” vagy „harc”, „költészet” vagy „politika” kérdése. Petőfi a harcot részesítette előnyben fenntartás nélkül, semmivel sem számolva, és azt tartotta, hogy a költészetnek annyira, amennyire tudja, segítenie kell a nép szabadságának kivívását. Átalakítva a magyar irodalmat, Petőfi feladatának tekintette, hogy a népet uralkodóvá tegye a költészetben, s ezáltal közelebb hozza ahhoz, hogy „a politikában is uralkodjék”. Ebben az álláspontban egyúttal nemcsak erő nyilatkozott meg, de bizonyos forradalmi romantika illúziója is, amely a 40-es évek magyar irodalmának fellendülési korszakát jellemezte. Nyekraszov költészetének realizmusa, saját részéről, csodálatosan fejezte ki az orosz felszabadító mozgalom közéleti etikáját a XIX. század 60-as éveiben.

Végeredményben Petőfi mozgósító, forradalomra gyújtó költészete és a nyekraszovi költészetet átható fájdalom tulajdonképpen a valósághoz fűződő aktív viszony különböző megnyilvánulási formái voltak. Más szavakkal úgy is mondhatnánk, hogy Nyekraszov és Petőfi hasonlatosságát és különbözőségét nem annyira természetük és művészegénységük különfélesége határozta meg, mint inkább azoknak a történelmi körülményeknek sajátossága, amelyek között éltek. Mindkét költő, Petőfi és Nyekraszov is — meggyőződésünk szerint — az új típusú művész-harcos különböző vonásait testesítették meg.

Az aktív, harcoss természetnek ezeket a tulajdonságait vette észre Nyekraszovban — a rá jellemző éleslátással — Dobroljubov, az első pillanatban váratlan párhuzamot vonva az orosz költő és az itáliai nemzeti-felszabadító harc hőse, Garibaldi között.

1860-ban Dobroljubov gyógykezelését végezt külföldön tartózkodott. Inenn írt választ Nyekraszov melankolikus panaszkodásaira baráti őszinteséggel: „Ej, ej, Nyikolaj Alexejevics, Ön sok fölösleges dologgal terheli magát! Saját magát túlhaladottnak, pusztulásra ítéltnek tartja! Már megbocsásson, mire való ez? . . . Teáztam, és az újságban Garibaldi hőstetteiről olvastam . . . Ekkor hozták az Ön levelét . . . És elgondolkoztam: im itt van egy ember: heves vérmérsékletű, bátorsága is elegendő, akarata szilárd, nagy eszt adott neki az isten, makkegészséges, és akit egész életében kínoz a vágyakozás valamilyen becsület és jó ügy iránt. Bárcsak ő is Garibaldi lehetne a saját helyén . . .” És később, ismét visszatérve Nyekraszov és Garibaldi párhuzamára, Dobroljubov meggyőződéssel jelentette ki: „Ugyanakkor nem tréfaképp mondom Önnek — nem látom, hogy az Ön természete Garibaldiénál gyöngébb volna. A körülmények voltak mások, de most, tudatosítva őket, már képes uralkodni rajtuk . . .”²²

Dobroljubovnak ez az ítélete meglepő kölcsönviszonyban van Petőfinek, a művésznak és harcosnak az álláspontjával. Emlékezzünk vissza, hogy éppen Petőfi volt képes arra, hogy uralkodjék a körülmények fölött. Róla elmondható, hogy nemcsak az élet alakította őt, de Petőfi is alakította életét. Petőfi nem egyszerűen a költészetében hirdetett eszmékhez méltóan próbált meg élni, de hitte is, hogy csak így lehet sikeresen alkotni

Ebben az értelemben is sok hasonlóság található Petőfi és Nyekraszov között.
Nyekraszov nyílt keserőséggel írta:

Megátkozom én azt a szívet, amely
Mezavarodik a harctól és félreáll . . .

²² N. A. DOBROLJUBOV: Русские классики, 487.

Petőfi húsz évvel korábban a rá jellemző heveséssel hirdette:

Kivágom én kebelemből szívemet,
Ott úgysem okoz mást, csak gyötrelmeket...

Különösen érdekes szembeállítani Nyekraszov és Petőfi programverseit, amelyekben ars poeticájukat fejezik ki. Ebben a rövid vázlatban önkéntelenül kínálkozik Nyekraszov: *Érzem, hogy lassan meghalok* (1867) és Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* (1846) című költeményeinek összehasonlítása. Az utóbbit bizonyos értesülések szerint az orosz emigráns, Golovin fordításában Nyekraszov is ismerte.²³ Mindkét költemény programadó-hitvalló jellegű, és még Nyekraszov és Petőfi egyéb lírai műveivel összehasonlítva is sajtóságos, lenyűgöző őszinteség jellemzi őket.

Mi nyugtalanítja Petőfit dicsőségének tetőpontján, 1846 vége felé, miben látja a költő életének értelmét? Tölgyhöz akar hasonlatossá válni, amelyik büszke ágaival szembeszáll a természet erőivel, tölgyhöz, amelyet maga a dühöngő vihar sem képes meghajlítani — csak gyökerestül kifordítani. A forradalmár és romantikus Petőfi arról ábrándozik, hogy a „világ-szabadság” zászlaja alatt harcolva ütközetben szeretne meghalni:

S holttestemen át
Fújó paripák
Száguldjanak a kivívott diadalra,
S ott hagyjanak engem összetiporva.

Nyekraszov másként volt szigorú önmagával szemben. Útjára visszapillantva kiméletlenül ostromozta önnön gyengeségét:

S a cél felé csak tétován haladtam:
Nem áldoztam fel érte szívemet.

Jellemző, hogy ezt a verset idézve Lenin észrevette a költő személyes gyöngeségét, de Nyekraszov költészetének, „aki minden rokonszenvével Csernisevszkij mellett állt”, általános forradalmi tartalmát hangsúlyozta.²⁴

Petőfi és Nyekraszov művészetükkel szentesítették népük önzetlen szolgálatába állított új esztétikájukat, a szó és a tett eggyéfonódásának etikáját. Petőfi nyíltan haladt e cél felé, Nyekraszov — saját bevallása szerint — „tétován”. De mindketten a nagy cél felé mentek, és mindegyikük példát mutatott a művész honpolgári magatartásából kora és népe számára.

Sem ennek, sem annak a példája nem tűnt el nyom nélkül az orosz közgondolkodásban. Amikor évtizedek múltán, az 1905-ös forradalom előestéjén a Petőfi-fordító, politikai együttérzést tanúsító Olga Csjumina költőnő megírta népszerű sorait:

A harcmezőn elesni —
Csak a kiválasztottak osztályrésze,
Nekik szól a nép imája
S övék a halhatatlanság²⁵

— bennük kétségtelenül megőrződött mind az orosz költészet nyekraszovi hagyománya, mind az orosz irodalom főhajtása a lángelkű magyar életútjáról és művészi pályájáról.

Alekszandr Gerskovics
(Moszkva)

(Fordította: Mayer Rita)

²³ Erről lásd többek között VÁRADI-STERNBERG János: *Utak és találkozások c. könyvét. Uzshorod 1971. 76.*

²⁴ V. J. LENIN: *Полное собрание сочинений, т. 22. 84.*

²⁵ Az idézet a «Поэты 80–90-х годов XIX в. c. kötet alapján. М.—Л., 1972.10.

1.

Németh László lehetősége, hogy az ifjúságnak magyar irodalomtörténetet taníthasson, az 1943-as debreceni kudarc után 1945 őszére az egyetemi tanszék álmából a középiskolai katedra valóságára szűkült.¹ Az egyetlen tantárgy, amelyet a vásárhelyi gimnáziumokban elejétől végig, három és fél tanéven át megszokítás nélkül oktatott, a VII–VIII. osztályosok heti háromórás irodalomtörténete volt; előbb önálló tantárgyként, később a magyar történelemmel összevontan.² Az első félév végén már beszámoló készült a tapasztalatokról,³ de a teljes összegezésre már nem került sor, a *Négy Könyv*: a közműveltség kifejtésének nagy terve nem valósult meg.⁴ Az *én katedrám* és a *Két nemzedék* esszéi, tanulmányai a harmincas években nem az összefoglalás szándékával készültek, rendszeres irodalomtörténeté nem állnak össze. Többek között ezért tartjuk fontosnak, hogy — a diákok hézagos jegyzeteire utalva — legalább fő vonásaiban rekonstruáljuk az író vásárhelyi magyar tanítását.

Módszerét a történelemmel és a világirodalommal való szerves kapcsolatteremtés jellemezte. A történelem előbb csak háttér, kulcs a művek értelmezéséhez, az 1946/47-es tanévtől kezdődően azonban a tárgy rendező elvévé válik. A kiindulópont az áttekintés; Európa és Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai alkotják a külső kört, amely a szellemi élet (tudomány, filozófia, művészet, irodalom) determinált s öntörvényű fejlődését határozza meg.⁵ A részletekbe menő elemzés aztán további lehetőségeket ad az összkép gazdagításához, árnyalásához. A világirodalom a tanításban nem önálló diszciplína, inkább Európa és a magyarság érintkezésének históriája; forrása a magyar kultúra önmegújító törekvéseinek: a külföldjárók felrázó élménye s a műfordítók szellemi példakeresése.⁶

A pedagógiai természetű módszerek sorában említjük a rengeteg szemelvény olvasásából kibontakozó műközpontúságot,⁷ továbbá az „élő antológiák” szervezésében s a diákszinjátászás patronálásában megjelenő aktivitást.⁸

2.

Az irodalomtörténet oktatója korszakokban és nemzedékekben gondolkodik. Korszakfogalma tágabb a mienkénél és nem egységes szempontú.⁹ Így — Huizinga és mások nyomán — a középkorhoz számítja a reneszánsz első hullámát, s nem különíti el külön korszakká tőle a barokkot. Általában megfigyelhető, hogy egy-egy eszme- és stílusirány előfutárainak megjelenését korszaknyitó jelentőségűnek értékeli: ezért hozza a megszokottnál előbbre például a magyar romantika és a Nyugat-mozgalom születési dátumát. A nemzedékszervező erők sorában nem az életkort, a rokon alkotót, szemléletet, ízlésvilágot hangsúlyozza, hanem a történelem szabta feladat vállalásának közösségét.

A magyar irodalom történetét öt nagy korszakra osztja föl.¹⁰ A *középkor irodalma* — az ősi finnugor kultúra és a nyugati keresztény művelődés találkozása — a mohácsi vészig ter-

¹ 1943-ban megpályázta a debreceni egyetemi magyar tanszékét, de helyette Kerecsényi Dezsőt választották.

² Az 1945/46-os tanévben a VIII. fiú- és a VII. leányosztályban; az 1946/47-es tanévben a VIII. fiú- és (a történelemmel összevontan) a VIII. leányosztályban; az 1947/48-as tanévben — együtt a történelemmel — a VII. leányosztályban; az 1948/49-es év első felében a VIII. leányosztályban, összevontan történelemmel.

³ Óraadók királysága. A kísérletező ember, 372–381. Most és később is az életműkiadásra hivatkozunk.

⁴ Vö. Egy gondolat története. Sajkódi esték. 322–330.

⁵ Példa a gondolatmenetre a XIX. századi romantika tagolása: A Szent Szövetség; A magyar társadalom a XIX. század első felében; Metternich bosszúja és a magyar irodalom, színjátszás, politika ébredése; A XIX. század belső története: a romantika; Vörösmarty és a 30-as évek irodalma; Széchenyi évtizede a politikában: a tevékenység láza; Széchenyi hatása a magyar irodalomra; Széchenyi contra Kossuth: nemzedékváltás a politikában; A magyar élet fellendülése a 40-es évek elején; Eötvös József; Petőfi kibontakozása; Az európai kapitalizmus és szocializmus; A 48-as események Európában; 48 Magyarországon; 48/49 Petőfi költészetében; Európa politikai élete 1849-től 71-ig (német és olasz egység); Európa szellemi élete 1849 és 71 között: tudományosság, realizmus; Marx és a Kápitál; Abszolutizmus és kiegyezés Magyarországon; Irodalom az abszolutizmus korában; Kemény, Arany, Vajda, Madách, a romantika önbírálata.

⁶ Dolgozat címek: Nyugati kapu; A műfordítás jelentősége a magyar irodalomban; A Nyugat és a magyar irodalom viszonya. 1947-es érteletési tétele: Külföldjárók és műfordítók a magyar irodalomban.

⁷ Így pl. a régi magyar irodalomhoz Horváth János és Kerecsényi Dezső antológiáiból, az Illyés-, Halász-, Keresztúry-szerkesztette francia, angol és német irodalom kincsesházából, Babits Amor sanctusából kb. százötven szemelvényt olvastak el a tanórán. A színvonal megközelítette az egyetemi oktatását. Balassi-verset mintegy harmincat dolgoztak föl, Tinóditól öt krónikás eneket; olvastak a Jókai-, a Peer-, a Winkler-, a Pray-ködexből, a fontosabb gesztákból, a Tripartitumból latinul. Szemelvény alapján tárgyalták Bod Péter, Kóhary István, Geleji Katona István, Kőszegi Pál, Petrőczy Kata, Báróczy, Barcsay, Orczy stb. munkásságát.

⁸ Vö. Vásárhelyi stéták. Megmentett gondolatok. 96.

⁹ „Az öt kor nemcsak az időnek más-más strófája, másfajta érdeklődést, más módszert, szinte más-más tudományt kíván.” A kísérletező ember. 373.

¹⁰ Pap Eszter Ida VII. o. t. jegyzete. 1945/46.

jed. A régi magyarság 1526 és 1711 között a magyar nyelv rendkívüli esztétikai teljesítménye. A felvilágosodás kora — amely a „tetszhalált vizsgálja, hogyan készül és lappang benne a lobogás” — 1711 után indul és Martinovicsék 1795-ös eltiprásával zárul. A magyar romantika nyitánya Csokonai rousseau-izmusa, befejeződése a romantika kritikája Kemény és Arany munkásságában. 1795 és 1867 közt zajlik „a mi Perikléz-korunk, a nemzeti karakterológia megalkotása”. Az utolsó korszak a sorskérdések irodalma; a Nyugat elődeinek föllépésétől (1867 után) a felszabadulásig tart.¹¹

A közéleti irodalom nemzedékeit kitapogatni az anyag hézagai miatt lehetetlen vállalkozás, ezért Németh László a műveket a történelem fonalára fűzi: Szent István, Szent László, az Árpád-házi lovagkirályok, a tatárjárás korának, majd a XIV. és a XV. századnak irodalmáról beszél. A Mohács előtti humanizmusnak három szakaszát különbözteti meg: a hazait (Vitéz János, Janus Pannonius), az olaszost (Galeotto, Bonfini) és a kancelláriait (a Jagellók udvarában). A régi magyarság irodalmát hét írói nemzedék fölléptének egymásutánjában tárgyalja. Ezek az erasmisták (Szilveszter János, Pesti Gábor, Vilmányi-Libécz), a reformátorok (Szegedi Kis, Méliusz Juhász, Dávid Ferenc, Bornemisza, Szkhárosi, Heltai, Károlyi Gáspár), a reformátorok utódai (a végváriak, Balassi, Szenci Molnár), az ellenreformáció írói (Oláh Miklós, Szánthó István, Pázmány Péter). Az ötödik nemzedékkel kettészakad a magyar irodalom: nyugati költészetre (Zrínyi, Gyöngyössi, Listius László, Koháry) és erdélyi prózára (Apáczai, Szalárdi, Kemény, Bethlen Miklós, Cserei, Tótfalusi, Páriz-Pápai stb.). A hatodik és hetedik nemzedék a kuruc költészet, illetve a Rákóczi—Mikes-féle emigráció.¹²

A felvilágosodás előfutárai (gálans és rokokó költők, Bethlen Kata, Debrecen, Sárospatak írói) után bontakozik ki a felvilágosodás első nemzedékének munkássága. Az összeverődők közt Németh megkülönböztet jozefinistákat (Bessenyei, Báróczy, Barcsay, Orczy) és terézianusokat (latinos iskola: a klasszikus triász és Pétzely; a magyaros irány: Gvadányi, Dugonics Ányos, Pálóczy-Horváth). Utánuk lép föl a tudatos literátorok nemzedéke: Kazinczy, Kármán, Batsányi, Versegly, Virág, Földi, Dayka, Szentjóbi-Szabó.¹³

A romantika nemzedéki térképe világirodalomná tágul. A családfa Rousseau-tól ered. Az első nemzedéket az 1800-as években Németország neveli föl, ideológusuk Herder és Kant íróik Klopstock, Goethe, Schiller, Hölderlin, Kleist és Novalis.¹⁴ Angliában ekkor lép föl Wordsworth, Burns és Walter Scott, Olaszországban Manzoni, Franciaországban Mme Stäel és Chateaubriand, nálunk Berzsenyi, Katona, Kölcsey. E nemzedék még átmenetet jelent klasszicizmus és romantika közt. A második nemzedékben az angolok viszik a vezető szerepet. Vezérgyéniségük Byron, s közéjük tartozik Keats és Shelley. Németország Lenaut, Franciaország Alfred de Vigny, Olaszország Leopardi adja, Oroszország az első nagy orosz író, Puskin, mi Vörösmartyt. A harmadik nemzedék a harmincas évek táján Franciaországban nő föl. Victor Hugo és Beranger és Beranger már demokraták, politizálnak, a jövő utópiáját festik, a rettenetet és a lehetetlen színpadra víve a klasszicizmus szabályait teljesen elvetik. Hozzájuk csatlakozik Heine, valamint néhány kiváló realista regényíró: Balzac és Stendhal, Dickens és Gogol. 1848 után alkot a negyedik nemzedék; alapélményük a kiábrándulás, törekvésük a romantika bírálata, a realizmus tudományos szemléletének megvalósítása (Flaubert, Baudelaire, Turgenyev, Goncsarov, Kemény).¹⁵

A sorskérdések irodalmának belső tagolását már korábbról ismerjük: a hetvenes években bontakoznak ki a Nyugat elődei (Vajda, Reviczky, Tolnai); a második nemzedék vezére Ady, fő képviselői Móricz, Szabó Dezso, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád; a harmadik nemzedék vezéralakjai Illyés és Tamási.¹⁶

¹¹ Az agonizáló irodalom fogalomköre Vásárhelyen még csak a klegyezés utáni magyar irodalomra érvényes. „A nemlét szomszédságában támadt, annak a veszélye sarkallta, s a létküzdelem adja legnagyobb sajátóság értékeit” — e minősítés később terjed ki az egész magyar irodalomra. Vö. Agonizáló irodalom. Megmentett gondolatok. 473.

¹² Egy másik rendszerezés szerint e hét nemzedék a következő: erasmisták, regösök, a reneszánsz hívei, végváriak, reformátorok, ellenreformátorok és a kurucok. (Pap Eszter füzete, bevezetés.) A későbbi fölosztás a részletes tárgyalás során alakul ki.

¹³ Egy másik fölosztás szerint a felvilágosodás első nemzedéke három irányzatra oszlik: a testőrírókra, a terézianusokra és a magyarosokra. Vö. Pap Eszter füzete, i.h.

¹⁴ Vö. Hős Erzsébet VIII. o. és Kerekes Erzsébet VIII. o. tanulók füzete az 1948/49-es évből. Pap Eszter jegyzete csak Goethe és Schiller egy korszakát (Werther, Don Carlos és a Haramiák) sorolja a romantikához, életművük később visszahajlik a klasszicizmushoz.

¹⁵ A romantika korának magyar szempontú tagolásában Németh László három időszakot különböztet meg: 1. Metternich bosszúja; 2. A tevékenység kora (Széchenyi); 3. A forradalmi láz (Kossuth, Petőfi). Vö. Pap Eszter füzete.

¹⁶ Vö. A Nyugat elődei. Az én katedrám, 641—668. Herczeg Mihály VIII. o. (1945/46) és Kádár Ferenc VIII. o. (1946/47) füzetei.

Németh László irodalomtörténeti előadásaiban a személyesség lírája a tudós tárgyiaságában oldódik föl. Az egyéni izlés mindig megéli a maga bizonyító érveit, s az objektív szempontú elemzésen is átsüt a szubjektív látásmód szenvedélye.

A középkori költészetben Németh az ősi magyar tagoló ritmust nyomozza,¹⁷ a Halotti Beszéd stíluselmzésében a magyar prózairodalom őstét fedezi föl. Az írásbeliség alá szorult szájhagyomány és a tudós latin irodalom cserefolyamataiban a magyar kultúra bartóki modelljének előképét jeleníti meg.¹⁸

A régi magyarság irodalmából Balassi igazi előfutárának nem a nehézkes Tinódit, hanem a Türi György halálát megverselő históriás ének szerzőjét tartja. A reformáció költészetéből Szenczi Molnár előtt a legmagasabbra Szegedi Kis István Siralmas énekét értékeli. Méliusz Juhász Péterék érdemének tudja be, hogy Debrecen már a XVI—XVII. században a magyar természettudományos gondolkodás központjává fejlődhet, amely hagyományból a Csokonai-Fazekas-féle iskola bontakozhat ki. Balassi költészetében látja az első nagy példát a magyar irodalom kelet-európaiságára. Zrinyi mellett a XVII. századi irodalom legnagyobb teljesítményének az erdélyi emlékiratokat tekinti. E gazdagon termő vallomások műfajból Bethlen Miklós, Kemény János és Szalárdi munkáját becsüli a legtöbbször. A XVIII. századból szerinte Faludi munkássága emelhető ki: ő a magyar irodalmi népiesség úttörője, s általa válik gördülékennyé, olvassmányossá a magyar próza.

A felvilágosodás genezisében a hazai előzményeket hangsúlyozza: „A magyar felvilágosodás gyökerei Erdélybe, Debrecenbe és Sárospatakra, a főúri családok kastélyaiba, lutheránus és katolikus iskolákba nyúlnak vissza. Erdélyben Bethlen Kata köré csoportosulnak a fiatalok: itt nő fel az első irodalomtörténet szerkesztője, Bod Péter; ide való a napló mestere, Apor Péter és a külföldön Rousseau-t megismerő Teleki József és két fivére. Debrecenben az orvostudomány indul meg Veszprémivel és Hatvani professzorral. A protestáns főúri családok közül a Ráday-, Orczy- és Amadé az úttörő. A lutheránusok a németországi: hallei, jénai és göttingai egyetemeken szívják magukba az új szellemet. Jénában tanult Bél Mátyás, az első föld- és néprajzi enciklopédia szerkesztője. Pozsonyban adják ki Ráth Mátyás Magyar Hírmondóját. A lutheránus iskolák felvilágosultja még Kis János, a katolikusoknál a felvilágosodás első híve Faludi Ferenc.”¹⁹ A XVIII. század végéről festett képet így foglalhatjuk össze: Az úttörő és műfajteremtő író Bessenyei; Voltaire a példaképe, de élete második felét akarata ellenére rousseau-i formák között kell leélnie. Legsikeresebb művei a röpiratok és az elbeszélő költemények. A vezéregyéniség, „a magyar irodalom legnagyobb kényeskedője”, Kazinczy. Kiváló prózaíró, a „kis dolgokban nagy”. Nyelvújítási harcát azonban — az előadó ortológus meggyőződésének megfelelően — illúzió árnyékolja be: hogy a nyelvet a történelem helyett az ész is formálhatja.²⁰ A nemzedék prózaíró lángelméje Kármán, nagy lírai tehetsége viszont a tudatos forradalmár Batsányi, ki nemzetének élete végéig nem tud megbocsátani. Csokonai a korszak nagy összefoglalója, egyszersmind a romantika előhírnöke. Költészetében nagy ellentéteket old föl: a rokokót és a romantikát, a népi mélységet és a filozófusi tanultságot, a lélek tisztaságát és a világ dolgaiban elvegyülő gazdagságot.²¹

A romantikát Németh irodalmunk fénykorának tartja: már nem egyes írók, hanem literatúránk egész korszaka nő föl egyenrangú világirodalommal. A romantika nálunk nemcsak szellemi mozgalom, hanem „a nemzet megújulási vágya, élni akarása” is. Fő alakjai éppen ezért az írók és a politikusok: Petőfi, Széchenyi. A magyar romantika első klasszikusa az író szerint Berzsenyi: bár nagy szellemi elmaradottságban nő föl, mégis az ihlet mestere lesz. A klasszikus forma mögött sebekkel teli életet, romantikus lelket lelünk. Kőlcseyt viszont Németh László némi távolságtartással szemléli: ír néhány nagy verset, de nem teremt nagy költészetet; kritikái kiváló jellemző készségről, de gyenge kritikusai érzékről tesznek bizonyosságot. A kor nagy drámáját Katona írja: minden szereplője egy-egy színpadra dobott indulat, mely a saját monológját mondja. A második nemzedék vezéregyénisége Vörösmarty. Három korszaka van: „álomvilágban élő fiatal lélek”, majd „kötelességtudó alkotó ember”, végül „kiábrándult pesszimista”. (Az utolsó korszaka a legnagyobb.)²² Eötvös az első realista regényírónk: nagy huzatú korban él, ezért művei gyorsabban és könnyebben születnek, optimistábban fordulnak a jövő felé, mint az elnyomatás korában élő, a múlt tragikumán borongó Keményei. A politikusok portréit vizsgálva Németh László Kossuth, Széchenyi és Deák alakjában a romantika három nemzedékének megtestesülését állapítja meg. Széchenyi még byroni

¹⁷ Magyar ritmus. Az én katedrám, 15—67.

¹⁸ Vö. Bartók és a tizenkilencedik századi zene. Megmentett gondolatok, 52—71.

¹⁹ Pap Eszter füzetéből.

²⁰ Vö. A tekintélyes Ifjú. Az én katedrám. 179—183.

²¹ Vö. Csokonai. Uo. 207—212.

²² Vörösmarty tanításához Gyulai Pál életrajzát és Babits, illetve Szerb Antal tanulmányait használja.

hős, Kossuth már Victor Hugo-i forradalmár, míg Deák kedélyét a romantika önbírálata formálja. Petőfi és a magyar romantika legnagyobb éve 1847. A szabadságharc lírája már a beszűkülés tüneteit mutatja.²³

A tanítás során érzelmileg Németh Lászlót a magyar irodalom tragikus pillanatai — 1795, 1849 és 1920 — rázzák meg legjobban. A maga feladatát az újjáépítésben meglelő író és gondolkodó később is őrzi magának ezeknek az óráknak emlékét: „Az 1848-as szabadságharc utáni idők az óra témája. Az ember elsorolja a veszteségeket: meghalt Petőfi, emigrációban van Teleki László, Pulszky Ferenc; azután hogy írja meg elborult aggyal, de föllobbant költői tehetséggel Vörösmarty az Előszót, s mit csinál a felesége által megmentett Jókai, mit csinál Arany János, körülötte a nagykorú tanári kar, hogy készíti el egy polgári átalakulás programját Kemény Zsigmond. Vagyis hogy az élet különböző, szétszórt kis foltokban hogy kezd ébredezni; abból hogyan szövődik össze megint a nemzet tudata, egy új kornak a munkaterve. Aki ezt megérti, visszamutathat arra, hogy ugyanez történt a XVIII. században, ugyanez a Hajnóczy-összeesküvés után, mikor a magyar irodalmat szinte kiirtották, majd aminek már mi is tanúi majd részesei voltunk a huszas években, s ezzel behozhatja az órára ennek a szerencsétlen nemzetnek a sorsát, amely az európai eszmék követésétől is csak bukásokat, kivégzéseket kapott és ahol a szellem mégse tudott belenyugodni abba, hogy megadja magát a sorsnak és mindig újrászülte magát.”²⁴ Az új feladatokra készülő író párhuzamkeresése rejlik e líra mögött.

4.

A magyar irodalom korszerűségét Németh László szerint a világirodalommal való kapcsolata jelzi. Eötvös még lefordítja Hugo Angelóját, Toldy Ferenc Schiller drámáit, Petőfi, Arany és Vörösmarty Shakespeare legfontosabb tragédiáit, de utánuk úr támad. Baudelaire-t, Verlaine-t, Flaubert-t már senkise ülteti át magyar nyelvre. E vákuumban alkotnak a nemzeti klasszicizmus követői: Mikszáth, Gárdonyi, Herczeg, valamint a Nyugat elődei. A vezéregyéniség *Vajda János*. Magányos bölénysorsa Ady előfutárává teszi. Legjobb versei a *Sírásmok*, a *Húsz év múlva*, a *Virrasztók*, a *Vaáli erdőben*, a *hajótöröttek*, az *Üstökös*, a *Luzitán dal* és *A beduin*. A költők közül *Reviczky* és *Komjáthy* az egzisztencializmussal rokon életérzést fejeznek ki. A prózairók közül a legnagyobb tehetség *Ambrus Zoltán*, de sok érték van *Tolnai Lajos* és *Justh Zsigmond* ironikus tárgyilagosságában is.

A világirodalommal való eleven kontaktus a Nyugat első nemzedékével áll helyre. A Nyugat sokrétű mozgalom; vannak vezéregyéniségei: *Ady*, *Móricz*, *Szabó Dezső*; műfordító-költői: *Babits*, *Juhász*, *Kosztolányi*, *Tóth Árpád*, *Gellért Oszkár*, *Szép Ernő*; prózairói: *Tersánszky*, *Krúdy*, *Karinthy*; kritikusai: *Ignotus*, *Schöpflin*, *Fenyő*, *Hatvany*, *Elek Artur*, *Fülep Lajos*.

Ady költészetében Németh László két csúcst lát: az első *Az Illés szekerén*, melyben már levetkezi a pályakezdő szimbolizmus idegen pózait, a másik pedig *A halottak élén*. Jelentősége abban van, hogy nagy ellentéteket egyenlít ki: költészete a legnyugatosabb és a legmagyarabb kortársai között; nyelve a legmodernebb, egyszerűsége a legódonabb; ritmikája a tagoló vers és a jambus egymásbajátszása. Lírájában a legbensőbb én, a gondolat és a kifejezőmód páratlan egységet alkot. *Móricz* Kemény Zsigmondtól tanult, de a pesszimizmust a Jókai-humor hatása enyhíti. Legjobb műfaja a novella (*Magyarok*, *Barbárok*), melyben a tragikus szépség fényei villannak föl. A *Rózsa Sándor* ihlete a végtelen pusztaság szeléből és az elnyomott jobbágyvilág szabadságvágyából táplálkozik. Társadalmi regényei a magyar értékek kisvárosi kihasználhatatlanságáról szólnak. Legnagyobb regénye az *Erdély*; nagyszerű a két nagy ember közt vont párhuzam. Báthory huszonhárom éves viharzó lángelme, aki semmit se képes megvalósítani elgondolásaiból, Bethlen pedig a szász eszen nevelődött, szögletesfejű, nyugodt, megfontolt alkotóerő. Két ősi magyar típus, amely kiegészíti egymást, de egymás mellett nem tud megmaradni. A *Nagy fejedelemben* fenségessé válik *Móricz* írásművészte: Bethlen mint politikus sakkjátékos, a bűn hívása és a lelkiismeret parancsa közt tántorgó ember áll előttünk. A harmadik rész elégiai szépségekben tündöklő kötet. Színművei közül a *Sári bíró* emelkedik ki; ez az első reális ízű hang a parasztságról a magyar színpadon. *Szabó Dezső* kiváló tanulmány- és pamfletíró, akit fixa ideája tesz tönkre, hogy ő lángész. *Babits* mindenbe belekóstoló természet, mindenben a legnehezebbet kereső tudós pedantéria, „a csiszolt kövek költője”. *Kosztolányi*, a majdnem impresszionista, költői laboratóriumot épít föl, még szabadverseket is ír, főképp a prózája kitűnő. *Juhász Gyula* egyhúrú költő, tanár-

²³ Petőfihez Illyés könyvét olvassa.

²⁴ Felszólalás Vásárhelyen. Megmentett gondolatok, 582—583.

remete; legszebb versei a *Vidék*, a *Milyen volt*, a *Tápai lagzi* és a *Tápai Krisztus*. Tóth Árpád a műfordításban gazdagodó lírikus, verseit „pompázó vontatottság” jellemzi.²⁵

A Nyugat második nemzedékéből Németh László részletesen *József Attilával* és *Tamással* foglalkozik. József Attilára öt órát szentel — annyit, mint Adyra; előbb életrajzát ismerteti, majd verseit — *Medvetánc*, *Mondd mit érlel*, *Anyám*, *Holt vidék*, *Reménytelenül*, *Ime hát megeltem hazámat* — elemzi. *Tamásit* a novellában ítéli a legjobbnak: elbeszélése az irrealitás művészete.²⁶

A népi írók mozgalmát a kortárs egyetértésével ismerteti. Inkább olvasmányoknak ajánlja, mint tanítja őket.²⁷ Kedvezőtlen jelenségnek tartja, hogy a Nyugat nagy műfordítói láza alábbhagyott, illetve ha megvan, inkább Európa régi századaira irányul.²⁸ Önmagát nem rajzolja be az új magyar irodalom tablójára, írósgát a tanári katedrán nem vallja meg.

5.

A vásárhelyi tanórák jelentősége Németh László életművében kettős. Egyrészt az esszé-író Tanúhoz mérhető műhelye volt. „Ritkán esik meg, hogy az ember az ötven felé egész műveltségét megújíthatja, alkotó módon átkristályosítja. Magamért én nem tettem volna meg, ahhoz már lomha voltam. De a diákjaimért, szeretetből s egy kis remeklés-vágyból, melyet ők alig méltányolhattak — igen. Egy-egy órára ötöt is készültem. Ezekben az években nem kellett esszét írnom; egy-egy esszé volt minden óra; a Tanú leglázásabb évében sem írtam annyi s oly sokféle néző tanulmányt, mint itt. Egy új Tanú: ez is volt tanításom, de nem az ifjúság láza nézett szét benne, hanem az érett korrendszerezgető nyugalma” — olvassuk a későbbi vallomást.²⁹ Az ötvenes-hatvanas években megjelent tanulmánykötetek — *A kísérletező ember*, a *Sajkódi esték*, a *Megmentett gondolatok* — nagyjából Vásárhelyen fogantak.³⁰ De a tanítás a szépíró számára is jelentett ílhletet. „Az, hogy író voltam, persze képessé tett, hogy az irodalmi műveket nem mint obligát dicséretre kötelező remekműveket, hanem mint egy cipész a másik cipőjét vegyem kezembe” — írta a *Pedagógiai töredékben*.³¹ Az irodalomtörténeti stúdiók azonban nemcsak hatásmechanizmusok elindítói voltak, drámaírói ötletek szülői is.

Németh László vásárhelyi korszakának egyik nagy vívmánya a történelmi dráma. Előzménye a tanórán megelevenedő esszé: „A drámába zárt történeti képet soha nem a líra formálta, a tanulmányban már előbb kialakult.”³² „Az alkalom csak választott, drámai létté töltve meg őket a magam drámájából.”³³ A tanítás egyszersmind e drámai genezis első szakasza is.

A *Széchenyi*-drámát a diákok „hallották először, óra- s egyben drámaavázlat alakjában” — igazolja az író föltevésünket.³⁴ Az egyik jegyzetfüzet valóban őrzi is a születés pillanatát. Az óra címe: Széchenyi halála: „A hatalmas szerveződerő egy szobába szorult be . . . A rendőrfőnök Széchenyi tudomására hozza, hogy a tébolyda nem lehet menedék a számára. Vagy az igazi örültek közé zárják, vagy elítélik. Ezt megelőzte: föbe lőtte magát, és így mindennek véget vetett.”³⁵

A tanórával nemcsak a Vásárhelyen keletkezett drámák hozhatók kapcsolatba: a későbbiek is. Így a *II. József*: „Tragikus sorsú felvilágosult ember volt II. József, a császár-forradalmár. Eszményképe anyja halálos ellensége, II. Frigyes. Századokkal előzte meg korát,

²⁵ Herczeg Mihály és Kádár Ferenc füzetei.

²⁶ Németh László vásárhelyi tanárkodása nem igazolja az irodalomtörténeti babonát, hogy nem ismerte föl József Attila tehetségét. Vö. Egy elbeszélés-gyűjtemény elé. *Megmentett gondolatok*. 492.

²⁷ Kortársai közül két költőt vitt el az iskolába — órát tartani; Szabó Lőrincet és Pilinszkyt. Szabó Lőrinc a Délsziget irodalmi estjén szerepelt 1947. nov. 13-án, s háromnapos vásárhelyi tartózkodása alatt járt a gimnázium irodalomóráján. Vö. *Vásárhelyi Független Újság*, 1947. nov. 12. és nov. 15. Pilinszky az Újhold íróival — Nemes Nagy Ágnessel, Szabó Magdával — 1947. okt. 18-án járt Vásárhelyen, a Tornyai Társaság estjén, s másnap órát tartott a leánygimnázium tornatermében. Vö. *Vásárhelyi Friss Újság* 1947. okt. 15. — Hogy a kortárs irodalomról Németh mit ajánlott olvasásra tanítványainak, Pap Eszter és Hős Erzsébet olvasmányjegyzékeiből kiderül: Ilyés: Petőfi, Puszták népe, Francia antológia; Kassák: *Egy ember élete*; Kodolányi: *Esti beszélgetés*, Boldog Margit, *Iste nek*; László Gyula: *A pogány magyarok műveltsége*; Féja: *Dózsa György*; Tamási Áron: *Abel trilógia*; Veres Péter: *Számadás*, Gyepors, *Falusi krónika*, *Mit ér az ember, ha magyar stb.*

²⁸ Így Ilyés Chanson de Rolland-ja, Gulyás Pál Eddája és Niebelung-éneke, Berczeli-Anzeim Janus Pannoniusa, Sárközi Petrarcaja stb.

²⁹ *Vásárhelyi séták*. *Megmentett gondolatok*. 85.

³⁰ „Vásárhelyi tanárkodásom eredménye, amelyben a Tanú-esszék modorában foglaltam össze, amit nekem s általában egy felnött embernek a műveltség dolgaiból tudni illene” — a *Négy Könyv*. A tanulmánykötetek jórészt ennek anyagából táplálkoznak. *Megmentett gondolatok*. 213.

³¹ *A kísérletező ember*. 410.

³² *A Fehérvári úti Kultúrötthon könyvtárában*. *Megmentett gondolatok*. 552.

³³ Uo. 550.

³⁴ *A kísérletező ember*. 410.

³⁵ Hős Erzsébet jegyzete.

és ez lett a végzete. Fiziokrata világszemléletére támaszkodva elkövette a végsőt, amit már népei nem tudtak eltérni. Tervbe vette a nemesség megadóztatását, és e célból megkezdte a nemesi birtokok felmérését. Ekkor Belgiumban kitört a forrongás, ugyanakkor mikor a török fronton is nagyon rossz a helyzet. II. József halálos betegen tér haza a frontról, népei gyűlölik, a zseni terve nem valósult meg, halálos ágyán visszavonja rendeleteit. Megbukott a császár forradalma, egy csalódott szegény ember jóakarata.³⁶ Az *áruló* problémája Kossuth és Görgey tanórán vont jellemparhuzamában rejtőzik: „Görgey másfél év alatt kiadta az erejét, téli, tavaszi hadjárata után október 6. következik. Kossuth lemond, a felelősséget reá hárítja, kimegy az országból. Őt azonban felmentése miatt hazaárulónak bélyegzik meg. Valójában nem volt az, ugyanis nem tehetett másként. A megoldás csak a fegyverletétel lehet.”³⁷

A tanulmányban fogánás nem a pillanat sebességével történik, inkább a lassú érlelődés jellemzi. Jól példázza ezt a *Petőfi Mezőberényben*: „Emlékezetemben ott volt Illyés Petőfi-könyvéből (amelyet mint vásárhelyi tanár négy-öt osztálynyi diákkal olvastattam végig) egy emléksorom: Petőfi mezőberényi elbűvása néhány héttel a halála előtt.”³⁸ A lírai elem is adva volt a vásárhelyi (korábban a békési) idillben. A megírás közvetlen előzménye mégis Hatvany könyvének kölcsönadott utolsó fejezete, illetve a Galilei bemutatója körüli meghurcoltatás élménye.³⁹ Hasonló a története a *Husznak*⁴⁰ és a *Galileinek* is. „A tanítást minden évben Galileivel kezdtem” — hangzik Németh László vallomása.⁴¹ A kísérletező ember őstípusa nemcsak időben elnyúlva jelenik meg, hanem tantárgyanként más-más környezetben. A vegytanból és biológiából kialakított egységes természettudományi tárgy fizikai bevezetésében mint kísérletező tudós, a XVII. század történelmében mint az újkori gondolkodás megtestesülése.⁴²

A tananyag megírt és megíratlanul maradt drámai lehetőségek tárháza. Az erdélyi irodalom fejezetében olvassuk: „Három hollandus mesterünk, Apáczai Csere János, Szenczi Molnár Albert és Misztótfalusi Kiss Miklós, feláldozták külföldi sikerüket és magasabb nyugati életformájukat, hazajöttek, hogy küzdhessenek a nemzeti kultúráért a legsötétebb és legbékétlenebb esztendőkből.”⁴³ E mondattal pedig Németh László a tudománytörténeti előadásokra emlékezik: „Nem sajnáltam az időt egy-egy részletesebb (Galilei, Lavoisier, Semmelweis) életrajztól.”⁴⁴ Szenczi Molnár és Lavoisier drámája nem készült el.

A regényírásnak nincs oly közvetlen kapcsolata a tanítással, mint a tanulmányok és a drámának. A Németh László-i műfaj nem ismeri a történelmi regény kísérletét. Alkat- és állapotrajz, így az esszéyszerűség idegen tőle.

6.

A pedagógia, esszé- és drámaírás belső összefüggései az életmű egységét példázzák.⁴⁵ Maga a tanítás anyaga — mint az új enciklopédia tervének iskolai megvalósulása — az egységes világcivilizáció közműveltségét kísérel meg összegezni. E mögött a szándék mögött az írói világkép nagy belső szemléleti változása húzódik meg: a történelem a mitológia fölé kerekedik. Az áttekintés igénye tükröződik a választott módszerben, a tantárgyösszevonásban.⁴⁶ A szaktárgyi logika szűknek bizonyul a nagy összefüggések megragadására: az irodalom elszigeteltsége föloldódik a Történelemnek nevezett rendszerben, a művelődéstörténet (tudomány, művészet, gondolkodás) gazdag analógiáiban. Nagy veszteségünk, hogy a gondolatok Tanú-korszakra emlékeztető bőségéből csak töredékek maradtak ránk.

Greza Ferenc

³⁶ Pap Eszter jegyzete, 1946/47-es tanév. A felvilágosult abszolutizmus történeti fejezetében Németh II. József környezetét is leírja: Kaunitz, Van Svieten, Sonnenfels jellemét.

³⁷ Hős Erzsébet füzete, 1948 ősz. Görgeyt nem helyezi Kossuth fölé; „Milyen kára lehet az országnak abból, hogy ezek a tehetséges emberek nem egymással karöltve, az egész ország javára, előrehaladására áldozták fel erőiket, hanem egymás ellen” — vonja le a tanulságot.

³⁸ Jegyzetek a Petőfi Mezőberényben című egyfelvonásoshoz. Megmentett gondolatok. 233.

³⁹ Megmentett gondolatok. I.h.

⁴⁰ A Huszt még a Tanú-korszakban kezd tervezni. A 45/46-os tanévben tanítja a huszitizmust, Husz sorsát (vö. Pap Eszter füzete), megírására az indítást majd egy baráti tanács adja: vonja vissza tanait. Vö. Megmentett gondolatok. 388.

⁴¹ Megmentett gondolatok. 208.

⁴² A kísérletező ember. 449. Megmentett gondolatok. 253.

⁴³ Gál Etelka füzete, 1946/47-es tanév.

⁴⁴ Vásárhelyi séták. Megmentett gondolatok. 90.

⁴⁵ Vö. Megmentett gondolatok. 551—552.

⁴⁶ Hogy Németh László mennyire nem „tiszteli” a tantárgyak hagyományos határait, az 1947/48-ban tanított *Lélektan* bizonyítja. A lelki jelenségeket Szent Ágoston Vallomásaiból és Tolsztoj regényeiből magyarázza. A lelki betegségek tüneteit írónak vizsgálja: a szkizofréniát Babits, Gulyás, József Attila, a paranoiát Szabó Dezső, a paralízist Kemény példáján. Foglalkozik a műalkotás lélektanával is: milyen psziché felel meg a lírának, a drámának, az epikának, a filozófiának, milyen az aránya és természete képzeteknek és emlékezetnek a naturalizmusban, impresszionizmusban, szurrealizmusban. Kiss Zsuzsanna, Dávidházi Lídia és Kerekes Teréz füzetei.

S. Obermayer Erzsébet

ISMERETLEN FORGÁCH FERENC-DOKUMENTUM A VELENCEI LEVÉLTÁRBAN

A XVI. század jeles történétírója és politikusa, Forgách Ferenc, a „magyar Tacitus” pályájának fordulópontját jelentette a Habsburg- királyság elhagyása és átállása János Zsigmondhoz. E fordulat lefolyása és motivációja azonban nem minden részletében világos, sőt kronológiája is eléggé bizonytalan.¹ A Miksa császár politikájával szembeni elégedetlenség, a győri püspökség, esetleg a kancellári tisztség megtagadása volt az oka annak, hogy egyik legjelentékenyebb magyar hívként elpártolt a Habsburgoktól? Mikor hagyta el az országot és távozott el — állítólag tanulmányai folytatása végett — Itáliába, ahonnan már Erdélybe vezetett útja? Ennek a kevéssé ismert átmeneti időszaknak legalábbis egyik pontját megvilágíthatja egy újonnan előkerült dokumentum: Forgách Ferenc beadványa 1567 szeptemberében a velencei Tízek Tanácsa fejeihez.

Velencei tanulmányutam alkalmával (1973 tavaszán) az Állami Levéltárban bukkantam rá erre az érdekes, eddig ismeretlen, autográfának látszó dokumentumra.² Tulajdonképpen két iratról van szó; a kettőt egymáshoz csatolva őrizte meg a levéltár. Egyazon ügyre vonatkoznak, és mindkettő iktatási szövege ugyanarra a napra, 1567. szeptember 24-re van keltezve; ugyanez a dátum áll az egyik iraton, míg a másikat írója nem látta el dátummal.

A rövidebb, keltezett és Forgách gyűrűpecsétjével hitelesített szöveg címzéssel ellátott levél, amely a Capi del Consiglio dei Dieci-hez szól. Az író minden bevezetés nélkül ellátott sorban közli, hogy itt, Velencében tartózkodik, és bizalmas kihallgatást kér egy fontos ügyben; várja az urak megfelelő rendelkezését. Egyben pontosan megjelöli pillanatnyi tartózkodási helyét, Alvísio Diedo házában, a San Giuliano kerületben.

A hosszabb, három oldalnyi szöveg címzés nélküli, de első mondata már tartalmazza az „Excellentissimi et Illustrissimi Signori” megszólítást: nyilván az első irat címzettjeiről van szó itt is. A szöveg, vagy legalábbis nagyobbik része kifejezetten oratio jellegű. Ennek megfelelő szónoki lendülettel adja elő mondanivalóját. Nagy megilletődés fogná el az urak színe előtt a velencei köztársaság fensége miatt, ha ehhez a fenséghez nem társulna egyenlő mértékben az udvariasság, jóság és kegyesség. Kifejezi csodálatát Velence iránt, s a humanista retorika ismert fordulataival összehasonlítást tesz a régi római és a velencei köztársaság között, az utóbbi javára. Velencére, „a keresztény világ oszlopára”, „a szent és sérthetetlen menedékhelyre” kéri a mindenható áldását — „akinek gondviselése révén érkeztem meg e fenséges és dicső köztársaságba”. Ezzel Velence általános dicséretébe bekapcsolódik a személyes mozzanat is; itt tér át Forgách saját sorsa ismertetésére.

Elpanaszolja, hogy a váradi püspökséget, amelyet ő Ferdinándtól kapott, János Zsigmond tartja hatalmában. Nem sorolja fel a két császárnak tett szolgálatait, és az elviselhetetlen kiadásokat, elszenvedett károkat. De a legutóbbi szerencsétlen és kegyetlen háború után, amely óriási pusztulást okozott az országban, visszaadta püspöki tisztségét és egyéb méltóságait a császárnak. Be kellett látnia ugyanis, hogy nem szolgálhat neki úgy, hogy ez a haza javára váljon; sőt ha ezt tenné, vesztét okozná. Hogy megszabaduljon a gyűlölettől, rosszululattól és cselszövényektől, elhatározta, hogy új hazát keres: itt akar élni, ebben „a szabad és igen kegyes köztársaságban”. Ezért kéri, hogy letelepedhessen; szolgálatára felajánlja magát, vérét és életét, és esküvel erősíti, hogy mindig hű marad a Felsőleges Köztársasághoz.

¹ Részletesebben foglalkoznak ezzel az idősakkal és problémáival Forgách életrajzírói közül TOLDY Ferenc: Forgách Ferencz élete és munkái. Ghymesí Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája. Kiad. MAJER Fidéi, bev. TOLDY Ferenc. MHHS 16. Pest 1866. V—LVII.; SÖRÖS P. Pongrác: Forgách Ferenc élete. Bp., Athenaeum, 1896.; BARTFAI SZABÓ László: Ghymesí Forgách Ferenc (1535—1577). Bp. 1904. (M. T. Életr.)

² Archivio di Stato, Venezia, Miscellanea Gregolin, Busta I. (4) Appendice, 7. Avvisi e lettere private in materia politica (sec. XVI—XVIII.) 21.

Ezután — kissé ex abrupto — áttér egy további személyes kívánságára: el akar utazni Erdélybe, és aztán rövidesen visszatérni, „a legnagyobb titokban és a lehető leggyorsabban”; ehhez kér útlevelet a velencei területen és a török birodalmon át. Két kérésére kegyes és gyors választ várva, ajánlja magát a Köztársaság kegyébe és jóindulatába, mint annak leghűségesebb szolgája.

Az új dokumentum, bár több, ez alkalommal nem tisztázható problémát is felvet, egy dolgot azonban világossá tesz: Forgách 1567. szeptember végi velencei tartózkodása olyan adat, amely megváltoztatja élete eme szakaszára vonatkozó eddigi ismereteinket, ill. elképzeléseinket. Ezen túlmenően természetesen Forgách viselkedésének motivációjára és ezidőbeli terveire vonatkozólag is figyelemre méltó új anyagot szolgáltat.

Forgách elhidegülése a Habsburg-háztól Miksa trónralépése és az 1566-os török háború siralmas kudarcai óta kezdődhetett meg. Anyagi nehézségei is érezhetőkké válhattak; 1566. dec. 2-án Bornemisza Pálhoz írt levelében már kifejezetten panaszodik helyzetére, de elkedvetlenedése még nem mutat világos politikai fordulatot.³ Időközben jelentkezett a később oly nagy felháborodást okozó ügy, a győri püspökség betöltésének kérdése is, egyelőre csak abban a formában, hogy Miksa a győri püspökség javainak kezelését Delfino bíborosra bízta.⁴ Forgách sértődése nagy lehetett, s nyilván nemcsak azért kezdett foglalkozni a pusztai címet jelentő váradi püspökségről való lemondás (nemsokára meg is valósított) gondolatával, mivel abból amúgy sem volt gyakorlati haszna, hanem talán azért is, hogy ezzel a királyra mintegy erkölcsi nyomást gyakorolhasson — egy új püspökség elnyerése érdekében. Nyilván erre a tervre vonatkozhat Verancsics megnyugtató kísérlete (1567. máj. 22-i levelében),⁵ amely azonban — a következményekből ítélve — kevésbé hathatott Forgáchra. Ezen a tavaszon széles körökben elégedetlenség támadt Delfino megbízatása miatt, s Forgách feltehetően épített is erre a hangulatra. Hogy Delfino megbízatása előtt vagy csak azután mondott-e le a váradi püspöki címéről, nem bizonyos, de az biztos, hogy a júniusi—júliusi országgyűlésen ahol a feljebbviteli törvényszék tagja lesz, már csak pozsonyi prépostként szerepel;⁶ váradi püspökségétől megválna várta a győrit, amelyre kétségtelenül bizonyos joggal tarthatott igényt. Az ezután következő fél év, 1567 második fele homályos időszak a kutatás számára, amelyet feltevésekkel, bizonytalan visszakövetkeztetésekkel próbáltak kitölteni.

Gregoriánczy Pál halálával (okt. 21-én) megürült a győri püspöki szék. Forgáchban, bárhol is volt, és bármit is csinált ebben az időben, remény ébredhetett, hogy a végleges megoldás kedvező lesz számára; de Miksa már túlságosan el volt kötelezve Delfinónak. A Forgáchra nézve kedvezőtlen döntésnek a kutatás általában központi jelentőséget tulajdonít pályája fordulatában; Magyarországból való távozását többnyire szorosan össze szokták kapcsolni ezzel az eseménnyel. A távozás időbeli elhelyezésében is irányadó ez a dátum: általában ezutánra — tehát tél elejére, az 1567-es év végére — helyezik; bár van olyan nézet is — a Sörös Pongrácé —, amely szerint már hamarabb — közvetlenül ugyan meg nem határozható időben — utazott volna ki, és már Itáliából kérte volna a győri püspökséget.⁸

A következő konkrét dátumok már az itáliai tartózkodásra vonatkoznak. 1568. febr. 6-án felel Miksa császár a kamara jan. 12-én hozzá intézett kérdésére: kifizethető-e a külföldön tartózkodó Forgách Ferenc járandósága? Miksa válaszában közli, hogy meg kell várni Forgách hazatérését, akinek ő már napot is tűzött ki a vele való értekezésre; akkor fog dönteni mind a járandóságról, mind „más ügyekről” is. Addig azonban Forgách szolgájának ne utaljanak ki pénzt.⁹ A fenti levélváltás megbízható terminus ante quem-et jelenthetett a kutatás számára Forgách külföldre érkezését illetően, annál is inkább, mert ezzel látszik egyezni Giovanni Michiel velencei követ későbbi, 1569. jan. 13-i bécsi jelentésének közlése is: „... il quale [ti. Forgách] circa un' anno fa, per sdegno et mala contentezza, rinonciato il vescovato et certe prepositure che avea in mano di Sua Maestà, si ridusse in Italia et à Padoa, sotto pretesto di continovare li suoi studii, dapoi, circa quattro mesi sono, lasciata Padoa, capitato à Venetia, per la via di Ragusi s' è condotto in Transilvania.”¹⁰ Joggal lehetett tehát feltételezni, hogy Forgách távozása (Padovába!) az 1567-es év végén, vagy 1568 legelőjén történt.

³ MHHS 16. 548—549.

⁴ Vö. Chantone spanyol követ bécsi jelentéseivel a Delfino-ügyről, 1565. nov. 17-ről, nov. 24-ről, ill. 1567. jún. 7-ről. A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Második füzet. Ism. OVÁRY Lipót. Bp. 1894. 773. sz., 774. sz., 815. sz.

⁵ Verancsics Antal összes munkái. 9. köt. Vegyes levelek, 1563—1569. Kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv. Pest 1870. (MHHS 20.) 213—215.

⁶ Magyar országgyűlési emlékek. V. 1564—1572. Szerk. FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1879. 1567:26. tc. 151.

⁷ TOLDY Ferenc: I.m. XXIV—XXV.; BARTFAI SZABÓ László: I.m. 110—111.; PIRNÁT Antal: Forgách Ferenc. It. 1955. 19.

⁸ SÖRÖS P. Pongrác: I.m. 21.

⁹ PRAY, Georgius: Specimen hierarchiae hungaricae. Pars II. Posonii-Cassoviae 1779. 189.

¹⁰ Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. (Dispacii di Germania.) 3. Bearb. von G. TURBA. Wien 1895. 470.

A következő időszakra vonatkozóan tudjuk Forgách művének egy Don Carlos ügyével kapcsolatban megjegyzéséből, hogy az író egy nagyjából 1568. február második felére tehető időpontban Genovában járt.¹¹ Ismeretes, hogy ez év máj. 21-én iratkozott be újra a padovai egyetemre (egy napon Berzeviczy Mártonnal).¹² Egy, már távozása után, 1569. július elején folyó per visszautalásából — amely szerint 6 hónapot töltött Donna Pasqua Megiorina házában — úgy látszik, hogy már valamivel előbb, talán áprilisban telepedett le Padovában. — Ugyanezen peres ügy aktái bizonyos támpontot adnak Forgách Padovából Erdélybe történt távozásának időpontját illetően is, de a tanúvallomásokból az is kiderül, hogy Forgáchot lakótársa, Kubinyi László visszavárta.¹³ — János Zsigmondhoz való átpartolásáról Bécsben 1568 novemberében már tudtak; Verancsics nov. 10-én Draskovics zágrábi püspökhöz Bécsből írt levelében megjegyzi: „Noster quoque Franciscus Forgach nuper ad Transylvanum transiit.”¹⁴ — Mindezek az adatok azonban csak 1568-ra tettek lehetővé egy — bár vázlatos, töredékes — kronológiai rekonstrukciót; 1567 második fele bizonytalan, sőt szinte teljesen üres maradt.

Erre az időszakra vet világot két iratunk. A leglényegesebb új mozzanat maga az a tény, hogy Forgách Ferenc 1567. szept. 24-én Velencében tartózkodik; nem valamilyen későbbi időpontban érkezett tehát Itáliába, és nem is Padovába ment. A rövidebb irat egész megfogalmazása mintha arra engedne következtetni, hogy nem régen érkezhetett a városba, és sietősen jelentkezik a nagyhatalmú Tizek Tanácsánál.

Ha a közvetlenül megelőző időről, a nyári országgyűlés utáni másfél-két hónap eseményeiről többet, konkrétumokat nem is tudhattunk meg, ezt az időt is egyértelműbb megvilágításba állítja az az esemény, amellyel végződik: Forgách megjelenik Velencében, és közli az állam vezetőivel, hogy szakított a császárral, letelepedési engedélyt kér Velencétől, és felajánlja szolgálatait a köztársaságnak. Mindez még Gregoriánczy halála és a győri püspökség sorsának végleges eldőlése előtt. Vagy tájékozott volt arról Forgách, hogy nincsenek komoly esélyei, vagy nem is a püspökség ügye volt a legdöntőbb ok a szakításra. Ő maga szól erről beszédében: ez is fontos nívum, hiszen saját maga fejtí ki szakítása okait. Utal váradi püspöksége névleges voltára, jutalmazás nélkül maradt szolgálataira, a reá háruló nyomasztó terhekre, káraitra is; de ezeken a személyes motívumokon túl nyomatékosan kiemeli a háború pusztításait, az ország tönkremenését, s azt, hogy ilyen körülmények közt tovább szolgálni a császárt nem hazája javára, hanem romlására lenne. Az a kritikai szemlélet és keserű hang, amely azután történeti művére oly jellemző, itt már megszólal; s nem kétséges, hogy az előző évek szomorú tapasztalatai indokolták is ezt.

Nem kevésbé érdekes viszont az is, hogy Forgách esetében a Habsburg-császártól való elpartolást nem követte azonnal az Erdélyhez való átállás. A Velencei szolgálatába ajánlkozás terve új mozzanatot jelent Forgách pályájának, terveinek, egész politikai beállítottságának összképében — még akkor is, ha nem tudhatjuk közelebről, mi is volt elképzelése velencei jövőjéről.

Mindenesetre az Erdéllyel való kapcsolat felvétele ugyancsak szerepelt Forgách tervei között; érdekes volna tudni, hogy hogyan akarta ezt a kapcsolatot beilleszteni a velencei politika szövetségébe — mert hogy ilyen szándéka volt, azt előterjesztésének záró része világosan mutatja, anélkül, hogy az itt emlegetett utazás célját közölné, vagy akár csak utalna is rá. Ez már a bizalmas kihallgatás körébe tartozott — ha ugyan Forgách megkapta ezt a kihallgatást; ezt azonban nem tudhatjuk biztosan. A két irat különbsége, egymáshoz való különös viszonya, az oratio eltérő [ti. levél-jellegű] befejezése valamilyen zavarra látszik mutatni a jelentkezés és kihallgatás körülményeiben. Fogadta-e egyáltalán a Tizek Tanácsa Forgáchot, és ha igen, hogyan? Erre pillanatnyilag csak feltevésekkel lehet felelni. Lehetséges, hogy a kihallgatás meg sem történt, vagy legalábbis nem a Forgách számára kívánatos eredménnyel. A legközelebbi ismert adatok — pénzkérő szolgájának megjelenése a kamaránál, s levélbeli kapcsolata Miksával, amelyet Forgách kezdeményezhetett — erre látszanak utalni. Ezek az adatok azonban 1568. január-februárból valók, s nem valószínű, hogy közvetlen előzményeik 1567 decemberénél régebbre nyúlnának vissza. Mindenképpen marad közben bizonyos idő — nagyjából október és november hónap —, amelyen belül semmit sem tudunk Forgách életéről. Várakozott a velencei válaszra, az esetleg kapott ígéretek beváltására — vagy talán az erdélyi útra is sor kerülhetett? Elméletileg ennek lehetősége sem zárható ki, bár gyakorlatilag nagyon valószínűtlen. Egészében véve tehát az új dokumentum, amely

¹¹ F. Forgách: De statu republ. Hungaricae... commentarii. MHHS 16. 406.; vö. SÖRÖS P. Pongrác: i.m. 22.

¹² VERESS Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratal. Bp. 1915. 74.

¹³ VERESS: i.m. 76., 195—196.

¹⁴ VERANCICS: i.m. 262.

megvilágította Forgách életének egy eddig teljesen ismeretlen pontját, egyben új, bonyolult, megoldásra váró kérdéseket is vetett fel. Ezekre a kérdésekre azonban a jelenlegi forrásanyag alapján még nem lehet feleletet adni.

Forgách életrajzának kérdésein túl, amelyekkel foglalkoztunk, az iratokkal kapcsolatban természetesen még sok további tisztázandó probléma merül fel, amelyeket e helyen éppen csak jelezhetünk. Ilyen — ahogy erre fentebb már utaltunk — magának a két iratnak egymáshoz való viszonya, tulajdonképpeni szerepük, a beadás körülményeinek tisztázása. A hosszabb irat sajátos kettőssége, stílusváltása felveti a műfaj kérdését: oratói vagy levéllel állunk-e szemben, vagy a kettő kontaminációjával? Ehhez kapcsolódik az oratio mint irodalmi mű vizsgálata és értékelése. Külön problémát jelent az olasznyelvűség: tudtunkkal Forgáchtól nem maradt fenn más olasz nyelvű írás, nem lenne tehát érdektelen a dokumentum olaszságának nyelvi és stilisztikai vizsgálata. Különös apróságnak tűnik, de nem jelentéktelen, és ezért magyarázatot kívánó mozzanat, hogy Forgách pusztá nevével — és az egyik helyen emellett nemzetiségének pusztá megjelölésével („ongaro”) — írja alá az iratokat, minden cím- és rangmegjelölés nélkül. Bár ismeretes, hogy a Forgách név helyesírása magának a családnak a használatában is ingadozott, mégis feltűnő, hogy a (láthatóan egy kéz által) egyidőben vagy közel egyidőben írt két iratban az egyik aláírás cz-vel, a másik ch-val írja a nevet.

E kisebb-nagyobb problémák tisztázása mellett a központi tennivaló természetesen az egész eset és a dokumentumok tanulságainak szélesebben megalapozott beillesztése Forgách pályájának, törekvéseinek, politikai és ideológiai fejlődésének összképébe. Mindez azonban további vizsgálódások feladatát jelenti.

A következőkben közöljük a két irat szövegét; az eredeti helyesírást megtartottuk, csupán a rövidítéseket oldottuk fel.

1.

All' Illustrissimi Signori mei osservandissimi gli Signori Capi del Consiglio di Diece
in Venetia

Illustrissimi Signori.

Io son qua è desideraria haver una audientia secreta per cosa d'importanza, et però supplico à Vostre Signorie Illustrissime che vogliano dar me quel ordine che à lor parerà. Il qual stavo aspettando et humilmente me raccomandando. D'una casa del Magnifico Maestro Alvisio Diedo, nella contrà di san Zulian, dove habita la Ragusea. Il di 24 Settembre Al anno 1567

Di Vostre Signorie Illustrissime

Affettionatissimo Servitore
Francisco Forgacz Ongaro

2.

Grand paura me farebbe, Excellentissimi et Illustrissimi Signori, lo conspetto vostro, per la maestà di questa Serenissima Republica Veneta, se con quella maestà et grandezza, parimente la cortesia, bontà et clementia vostra non fosse. Ma quelle in voi grandissime è divine me danno certissimo indicio, che voi la mia pocagine haverete per scusa, et anchor prestarete orchie gratiose; magiormente ch'io in poche parole concluderò la mia oratione per non darvi molestia alcuna. Per le quale cose, cioè clementia, pietà, iustitia, sapientia, di lode et gloria vostra tutt'il mondo pieno è l'aria è cielo risona. Ma d'una cosa tant'alta meglio tacer, che dir ò pocho over oscuramente impero che se discurressi di gloria vostra, di lode vostra, potrebbe incurrer in quel dannato vitio d'adulatione, et dicendo poche faria manco della maestà vostra; di che non ch'io fanciullo dell'intelletto, ma ne anchor quelli clarissimi oratori di tempo passato saperian dir à bastanza. Conciosia che se la Republica Romana fu grande, questa Serenissima Republica Veneta anchor potentissima e grandissima; pietà, iustitia, et clementia, per le quali virtù quella merito d'Iddio l'imperio del mondo secondo la sententia di santi padri, niente menò ce in questa. Di sapientia, disciplina et ordinanza, col propria confessione bisogna che ceda à questa: conciosia che la è serva et schiava, questa invitta et perpetua.

Per tanto prego Iddio onnipotente et clementissimo, che questa Serenissima Republica colonna del mondo Christiano, questo sacrosanto Domicilio con perpetua felicità prosperi et exalti, alla gloria della sua divina maestà et dello suo santo nome. Per la cui providentia io sono venuto in questa Serenissima et clarissima Republica.

Dall'Imperador Ferdinando io hebbe lo vescovado di Varadino in titolo, havendo lo possesso il figliuolo del re Giovanni: tacio servitij fatti à duoi imperadori et spesa intollerabile

con danno mio et dalla mia casa. Passata poi l'ultima guerra infelice et crudele, ove le nostre frontere, le reliquie del misero regno, et infinite anime christiane persero, resignai all'imperador lo vescovado et insiema consiglarato con altri honori: vedendo minifestamente ch'io non podessi servir à lui in beneficio della mia patria, anzi alla perditione di quella, come gia hanno la perduta per l'odio, invidia et male maniere di loro. Fatto questo per levarme et liberar d'odio, malevolentia et insidie, sono stato sforzato à ridurme in questa libera et clementissima Republica ad habitar è stare, anzi come in patria, secondo quello, forti ubique patria.

Per cio la Serenissima Republica et voi Excellentissimi et Illustrissimi Signori prego, che lo beneficio di star, habitar e dimorare in stato della Serenissima Republica per la sua solita clementia, à me comè un fedelissimo suo servitore, sia dato. A cui servitio offerisco me, lo sangue mio, et la vita mia, et de piu giuro per Iddio onnipotente et santi Evangelij suoi, che per averin sempre serò fedele à questa Serenissima Republica. Et come penso è desidero far servitio signalato à essa, prego la maieità divina dar me le forze, cosi poder lo fare et operare con effetti.

Anchora volermi far un scorso in Transylvania et tornarci in manco spatio di tempo che sia possibile, in modo che lo sia secretissimo et prestissimo, et per cio lassando à dietro tutti mei impedimenti, supplico et prego la Serenissima Republica et voi excellentissimi et Illustrissimi Signori, che me sia dato lo passo per stato suo et che degnasi anchor operar, che per stato del Signor Turco possi passar è tornar sicuro, con ordini quali pareran' alla Serenissima Republica convenienti, secreti et sicuri.

De le quale dua cose per hora ispetto gratiosa è presta risposta della Serenissima Republica et dalli excellentissimi et Illustrissimi Signori. Nella cui gratia et clementia con debita reverentia inchinandome humilmente raccomandando.

Della Serenissima Republica Veneta

fedelissimo servitore

Francisco Forgach: manu propria

Benda Kálmán

PÁZMÁNY PÉTER NÉHÁNY KIADATLAN LEVELE]

Az alábbiakban nyolc eddig kiadatlan Pázmány-levelet bocsátunk közre, az első 1608-ban, az utolsó 1635-ben íródott.

A 3—8. szám alatt közreadott levelek érdemben kevésbé gazdagítják, inkább csak színezik Pázmányról már kialakult ismereteinket. Az 1. és 2. levélben viszont fontos adalékok találhatóak a fiatal szerzetes pályakezdéséhez. Azt már eddig is tudtuk Sopron város követeinek naplójából, hogy Pázmány (és Dobokai Sándor) a jezsuita rend képviselőiben részt vett az 1608. januári pozsonyi részgyűlésen (M. G. Kováchich: *Scriptores rerum hungaricarum minores inediti*. I. 1718. 215.), amelyen a felvidéki és a dunántúli törvényhatóságok képviselői a bécsi és a zsitvatoroki béke védelmében szembefordultak Rudolf császárral, konföderációra léptek Mátyás főherceggel, valamint Alsó- és Felső-Ausztria rendjeivel — s ezzel elindították azt a folyamatot, mely 1608 őszén a pozsonyi országgyűlésen II. Mátyás királlyá koronázásával és a protestáns rendiségnek a központi hatalom fölötti átmeneti győzelmével tetőzött. Azt azonban nem tudtuk, hogy a még csak néhány hónapja Magyarországon tartózkodó Pázmány, aki évek óta távol volt hazájától, s most először csöppent bele a magyarországi politikai életbe, hogyan látta az erőviszonyokat és a hatalmi helyzetet, milyen kibontakozást tartott valószínűnek, hogyan ítélte meg a törpe kisebbségre oltadt és végveszélybe jutott katolikus hívek és egyház helyzetét. Volt gráci tanártársához, jezsuita szerzetes barátjához írt beszámolója éppen ebben ad felvilágosítást. Kendőzetlen őszinteséggel tárja fel az országgyűlés eseményeit és saját elkeseredett, szinte azt mondhatnánk, reményvesztett hangulatát. Beszámolója egyformán értékes forrás az országgyűlési közdelmekre és a fiatal Pázmány politikai nézeteire.

7. 1608. február 1., Pozsony — Barthélemy Villerius jezsuita szerzetesnek

Tudósítja a magyar rendek pozsonyi gyűlésének határozatairól, a rendek Forgách primás elleni fenyegető hangulatáról, a jezsuita rend helyzetéről, a primásnak a pápa által küldött bíborosi kalap és palást megérkezéséről.

[Címzés a levél külső részén:]¹ + Reverendo in Christo Patri, Patri Bartholomaeo Villerio, Societatis Jesu sacerdoti.²

†
Reverende in Christo Pater
Pax Christi etc.

Scripsissem jam pridem Reverentiae Vestrae, sed quia literae passim amittuntur, supersedi, timide et has scribo, ne labor incassus sit. Res ungaricae multo quam ante turbatiores; Dominus Illieshazi,³ penes quem nunc summa rerum, versat omnia ad arbitrium. Coiere nonnulli, acciti, e statibus; perturbata de multis rebus disputatio, eo tandem evasit, ut concluderent: 1. Pacem turcicam⁴ sartam tectam servandam; quo nomine legati missi Budam, et si forte magnus ille Jupiter,⁵ cuius nomine ante tractatum, abnueret, rursus conveniant, tacent. 2. Articulos Viennenses⁶ inviolatos servandos, et quia in iis illud quoque, ut Serenissimus Matthias tamquam gubernator Ungariam moderetur, statutum, ut deinceps Sua Serenitas hoc officio plene fungatur. 3. Actum cum Austriacis, qui hic frequentes fuere, foedus cum ipsis sancitum etc.⁷ Scribuntur nunc literae ad imperium, ad provincias, ad praecipuos vicinarum provinciarum, causam facti continentes.⁸ Missus a caesare Dominus Tyburcius⁹ per postam advenerat, jubebat Sua Maiestas, ut quoniam ipsa nesciret, cur convenissent, domum quisque suam abiret.¹⁰ Sed responsum tulit, ea ipsa de causa non esse abundum, quod Sua Maiestas nesciat cur convenierint. Illustrissimum cardinalem,¹¹ quod oblectatur eorum constibus, ne aspicere quidem possunt; valida factio hodie fuit, ut archiepiscopatu privaretur, tamquam illegitime collato; sed vicit tamen numerus abneuntium; locumtenentem tamen ipsum agnoscere nolunt, nec ad ipsum, ut juris ac moris est, congregari voluerunt;¹² quo factum, ut ne quid auctoritati Suae Maiestatis ac ipsius donationi derogaretur, interesse conventui ipsorum noluit. Bis tamen accessit, gravissimis verbis dehortatus, ne quid inscia Sua Maiestate attentarent, et primo id evicerat votorum numero, postea tamen rursus evertit omnia Illieshazi. Itaque in summo etiam vitae periculo versatur illustrissimus cardinalis, sed bene animatus, pro fide, quam Deo ac caesari debet, etiam jugulum praebere. Nos vero, sudas in oculis, exclusi seu potius non vocati ad hunc conventum, cum alias semper, quoties Sua Maiestas status congregavit, nos quoque vocati simus. Questus ea de re per libellum supplicem sum apud Serenissimum,¹³ protestatusque, ne quid ea res praejudicaret. Sed ego divinitus accidisse arbitror, ne interessemus. Multa omitto, quae scribere nefas, at exciderat. Etiam Styris, Carinthis etc. scribent hi nostri boni viri, immo et Serenissimo Ferdinando.¹⁴ Intra dies paucos necesse erit, ut me Viennam recipiam, si res hoc subsistent statu. Salutatur Reverentiam Vertram illustrissimum cardinalem, seque precibus Reverentiae Vestrae commendat, sicut et pater Alexander.¹⁵ Heri sub vesperam appulso cubicularium summi pontificis, byretto et pallio; attulit etiam Serenissimo Matthiae breve apostolicum;¹⁶ rogavitque Suam

¹ A végig saját kezű levél jelzete: Bayerisches Geheimes Staatsarchiv (München). Kasten Schwarz 3384/II. Fol. 456–457. A levél zárlatán papírfelzetes pecsét, a jezsuita rend emblémájával. Tartalmi kivonatát kiadta Moriz RITTER, Quellenbeiträge zur Geschichte des Kaisers Rudolf II. (Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und historischen Classe der königl. bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, 1877. 265. l.) — A levél magyar fordítását (ezét és a következőt is) Dr. Kenéz Győző készítette, aki a latin szöveg elolvasásában is segítségemre volt. Munkáját ezúton is köszönöm.

² A belga származású Barthélemy Villerius, a gráci jezsuita egyetem rektora, Pázmánynak éveken át tanártársa.

³ Illiesházy István, akit más följegyzések is a protestáns magyar nemesség politikai vezéralakjának mondanak.

⁴ A zsitvatoroki békét.

⁵ Nyilván II. Rudolf császárt érti, aki ellenezte a törökkel való békét.

⁶ A Bocskai által kötött — de még nem ratifikált — bécsi béke pontjait érti.

⁷ Magyarország és a két Ausztria (Alsó- és Felső-Ausztria) rendeli közti 1608. február 1-én Pozsonyban aláírt konföderációs szerződés. Rövid tartalmát l. a 2. sz. alatti levélben. (A szerződés egyik eredeti példánya: Magyar Országos Levéltár. Archivum Regni. Tractatus pacis N 39, Lad. C. Fasc. C. No 18.)

⁸ Az ugyancsak február 1-én kelt levél szövege kiadva: Magyar Történelmi Tár 19. 35–37. l.

⁹ Himmelreich Tiburtius, a Prágában székelő Magyar Kancellária titkára.

¹⁰ Az 1607. januári pozsonyi gyűlést ti. Mátyás főherceg, Magyarország kormányzója hívta össze, Rudolf jóváhagyása nélkül.

¹¹ Forgách Ferenc esztergomi érsek, Magyarország prímása.

¹² Forgáchot Rudolf király 1607. július 10-én kinevezte magyarországi helytartóává. A kinevezést, mint amely ellenkezik a bécsi béke rendelkezéseivel, a rendek nem fogadták el. (Tiltakozó iratok másolata: Magyar Országos Levéltár. Thurzó család levéltára. E. 196. Fasc. 7. No. 7.) Mátyás főherceg 1608 elején a kinevezést érvénytelenítette is. (A megyékhez ez ügyben írt, 1608. február 14-én kelt utasítása: Szabolcs megyei Levéltár. Szabolcs megye. Fasc. 26. No. 7.)

¹³ Értsd: Mátyás főhercegnél.

¹⁴ Ferdinánd stájer főherceg, aki ekkor Rudolf császárt képviselte a birodalmi gyűlésen, s akinek gyóntatójaként tartózkodott Villerius Regensburgban.

¹⁵ Dobokai Sándor jezsuita, aki szintén jelen volt Pozsonyban.

¹⁶ A Mátyás főherceghez írt, a fentiek szerint január 31-én Pozsonyba érkezett brevét nem ismerjük, de tudjuk, hogy Forgách bíbornoki kinevezése 1607. december 10-én kelt (V. Pál pápa brevéje II. Rudolfhoz: Antonii Caetani nuncii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. Ed. Milena Linhartova, II. Praga 1937.

Serenitatem, ut byretum capiti cardinalis imponent,¹⁷ sicut olim Serenissimus Ernestus cardinali Drascovio imponerat; sed excusavit se Serenissimus Dominus.¹⁸ Ego, mi Pater, sicut generaliter pro tota Serenissima domo Austriaca Deum assidue precor, ita in particulari, pro Serenissimo Ferdinando, quem a Deo foelicitari plurimum cupio. Me Reverentiae Vestrae sacris sacrificiis commendo. Saluto Reverendum Patrem Jonczon.¹⁹ Posonii, 1. Februarii, 1608.

Reverentiae Vestrae servitor

P. P. mp.

Haydones quiescunt; a quo foti et cur concitati fuerint, non obscure intelligendum.

A levél magyar fordítása:

A Krisztusban tisztelendő atyának, P. Villerius Bertalannak, a Jézus-társaság áldozópapjának.

Krisztusban tisztelendő atya! Krisztus békéje stb.

Irtam én már korábban is Tisztelendőségnek, de mivel a levelek olykor-olykor elvesznek útközben, felhagytam vele; ezt a levelet is úgy írom, hogy félek, kárbavész fáradozásom. A magyarországi ügyek sokkal zavarosabbak, mint korábban voltak. Illésházy úr, aki ez idő szerint az ügyeket kézben tartja, mindent saját tetszése szerint intéz. A hívására a rendek nagy számban gyűltek egybe, sokféle ügyről folyt az ízgott vita, ami végül is azzal zárult, hogy elhatározták: 1. a törökkel kötött békét teljes épségében meg kell tartani; ezen a címen követeket küldöttek Budára; s ha úgy adódnék, hogy ama nagy Jupiter, akinek nevében korábban folyt a tárgyalás, nemtetszését nyilvánítaná, akkor ismét egyezkedjenek, tárgyaljanak. — 2. A bécsi béke cikkelyeit sértetlenül meg kell tartani; minthogy pedig azokban az is benne van, hogy Mátyás főherceg öfensége kormányzóként látja el Magyarország igazgatását, úgy határoztak, hogy ezentúl öfensége teljes joggal töltsen be ezt a tiszteletet. — 3. Tárgyaltak az ausztriaiakkal is, akik sürűn megfordultak itt; szövetséget is kötöttek velük stb. Most leveleket írnak ki a Birodalomba, az egyes tartományokba, továbbá a szomszédos tartományok rangosabb uraihoz, ezek a levelek a fenti tény okait tartalmazzák. A császár küldöttségként Tiburtius úr érkezett ide a postajáráttal; öfensége úgy parancsolta, hogy mivel ő maga nem tudja, hogy miért jöttek össze a rendek, kiki menjen haza saját otthonába. De azt a választ kapta, hogy csak amiatt, mert öfensége nem tudja, miért jöttek össze, még nem kell hazatérniök. A bíboros öminenciájára még csak rá se tudnak nézni azért, mert szembeszegül törekvésekkel; éppen ma egy részük azt követelte, hogy fosszák meg érseki méltóságától, minthogy kinevezése törvénytelen; végül mégis többségre jutottak az ezt ellenzők. Amde semmiképpen sem akarják őt helytartónak elismerni; és nem akartak nála egybegyűlni, ahogyan azt a törvény és a jogszokás előírja. Ennek aztán az lett az eredménye, hogy az érsek vonakodott résztvenni gyűlésükön, nehogy öfensége tekintélyén és az ő javára történt adományozás valami sérelem essék. Két ízben mégis elment közéjük, és dörögdelmes szavakkal intette őket, nehogy öfensége tudta nélkül merészeljenek valamit cselekedni; kezdetben el is érte ezt a szavazatok többségével, de később megint csak mindent felforgatott Illésházy. A helyzet olyan, hogy a bíboros öminenciája komoly életveszélyben van; de ő lelkileg jól felvezve kész akár a fejét is kockáztatni a hitért és a hűségért, amellyel Istennek és a császárnak tartozik. Minket [jezsuitákat] pedig, akik szállka vagyunk a szemükben, kizártak a gyűlésből, helyesebben meg sem hívtak bennünket; pedig máskor valahányszor öfensége egybehívta a rendeket, mi is kaptunk meghívót. Ebben az ügyben írásban beadvánnyal fordultam [Mátyás főherceg] öfenségéhez, s tiltakoztam is, nehogy ez a mostani eset a későbbiekben prejudikáljon. Én azonban úgy vélem: az Isten akarta úgy, hogy ne legyünk jelen. Sok mindent elhagytok, olyasmit, amit nem szabad megírni; bár néhány dolog kiszaladt a számon. Ezek a mi jóembereink irnak a stájereknek is, a karintiaiaknak is, sőt Ferdinánd főherceg öfenségének is. Ha a dolgok itt így maradnak, néhány napon belül vissza kell mennem Bécsbe. A bíboros öminenciája üdvözlí Tisztelendőségét, s Tisztelendőségét imába ajánlja magát. Ugyanígy Sándor atya is. Tegnap estefélre ideérkezett a pápa kamarása a [bíboros] biretummal és paláttal; Mátyás főherceg öfenségének egy apostoli brevét hozott, melyben kérte öfenségét, hogy ő helyezze [Forgách érsek] fejére úgy, ahogy azt egykor Ernő főherceg öfensége Draskovich bíboros fejére tette. Amde a fenséges úr ezt elhárította magától. Atyám, én általánosságban az egész fenséges ausztriai uralkodóházért szakadatlanul imádkozom Istenhez, Ferdinánd öfenségéért azonban személy szerint külön is teszem ezt, és hön kívánom, Isten segítse meg őt. Magamat Tisztelendőségét szentmisébe ajánlom. Üdvözlöm a tisztelendő Johnston atyát. Pozsonyban, 1608. február 1-én. Tisztelendőségét szolgálja P. P.

A hajdúk nyugton vannak. Világosan meg kellene tudni, hogy kik állnak mögöttük és hogy miért lázították fel őket.

351—352. l.), s erről Forgách már december 23-án tudott (köszönő levele a pápához, Nagyszombat, december 23: Archivio Segreto Vaticano. Róma. Fondo Borghese. Ser. II. t. 63. Fol. 341.); december 24-én már a velencei dogét tudósítja bíborosi kinevezéséről. (Archivio di Stato. Venecia. Dispacci. Roma. Filza 58. Fol. 432—433.)

¹⁷ Ahogy a mondat ezután következik második fele is mutatja, az „imponent” elírás, ehelyett: imponeret.

¹⁸ Draskovich György kalocsai érseket és győri püspököt V. Sixtus pápa 1585. december 18-án nevezte ki bíborossá. Fölszentelésével kapcsolatban csak egy adatot találtunk. Istvánffy Miklós Historiarum de rebus hungaricis c. müve XXVI. könyvében, ez azonban nem támasztja alá az Ernő főherceg szerepével kapcsolatban mondottakat: „Sixtus V. . . Georgium Drascovium, episcopum Jauriensem et cancellarium ungaricum . . . in cardinalium collegium cooptavit, misso ad eum Viennam per Casparem e familia Armorum Bononiensem patricium purpureo galero, quem cum nomine summi pontificis in templo divi Augustini de manu Casparis. episcopi Viennensis accepisset. Ipse demum Ernestum, Matthiam et Maximilianum Austriacos principes, caesaris fratres, ceremoniae eius spectatores, nec invitatos, sed pro singulari ipsorum humanitate ac erga se benevolentia ultro venientes, convivio excepit.” — Ugyanakkor Peter Visscher (flandriai követ) 1608. február 25-én a regensburgi birodalmi gyűlésből keit jelentése Pázmánnyal megegyezően hivatkozik Ernő főhercegre, sőt Mátyás főherceg elutasító álláspontjára is tud: „Erzherzog Matthias hat ihre bapstliche Hayllikeit gewaigert und rundt abgeschlagen dem Forgatz [. . .] auff ihr begern, so sie durch ein Breve an selben gelangen lassen, den Cardinalshuet zuzustellen und aufzusetzen, welchs vor disem Ihre Durchlaucht hochloblichster gedechnus Erzherzog Ernst getan.” (Archives Générales du Royaume de Belgique. Brüssel. Secrétairerie d'État allemande. N. 438. Fol. 81.)

¹⁹ Wilhelm Johnston jezsuita szerzetes, aki Grácban Pázmány tanártársa volt az egyetemen.

2. 1608. február 4., Pozsony — Barthélemy Villerius jezsuita szerzetesnek

Tudósítja a pozsonyi gyűlés berekesztéséről, Mátyás főherceg és a rendek Forgách primás iránti magatartásáról, az Alsó- és Felső-Ausztriával kötött szövetségről, a budai pasához küldött követ-ségről, Illésházy és Thurzó György szerepéről.

[Címzés a levél külzetén:]²⁰ + Reverendo in Christo Patri, Patri Bartholomaeo Villerio, Societatis Jesu sacerdoti. Ratisbonae.

†
Reverende in Christo Pater.
Pax Christi

Scripti ante triduum Reverentiae Vestrae, copioseque pessimum statum, in quo res nostrae versentur, significavi; sed quia literae intercipiuntur tametsi caute miserim, nescio, an pervenient. Conventus hic noster heri conclusus, heri illustrissimus cardinalis et byretum et pallium suscepit, maxima procenium frequentia, tametsi Serenissimus²¹ eodem ipso tempore hinc discederet, quamvis enim rogatus a cubiculario Suae Sanctitatis (a qua et breve apostolicum attulerat), noluit Sua Serenitas byretum imponere, ut olim Draskovithio imposuerat Serenissimus Ernestus. Graviter enim succensere dicitur Domino Cardinali Sua Serenitas et adeo, ut heri Dominus Georgius Turzo significavit Illustrissimo²² (vere ne, haud scio), Serenissimum dixisse vel se gubernatorem Hungariae non fore, vel etc.²³ Causa omnis indignationis est, quod consentire nunquam voluit novae huic confaederationi, cui omnes et subscribere et sigilla apponere heri coacti sunt, etiam ex praelatis nonnulli.²⁴ Illustrissimus respondit se vel mori paratum potius, quam subscribere. Confoederationis formula est: Serenissimum, Status Hungariae, Superioris et Inferioris Austriae, pacificationem Turcicam, Viennenses articulos, contra quosvis internos et externos turbatores, defensores, simulque vivere ac mori paratos. Scripsere ad provincias omnes vicinas, rogant, ut sacro huic foederi se innectant. Legatus ad bassam Budensem, Thomas Nadasdi hodie abbit; ad haidones legatione fungentur Illieshazi et Georgius Thurzo, quo haec res evasura sit, nescio; sed nisi mature occurratur, vereor grande incendium. Auriga et totumfac Illieshazi est et Georgius Thurzo. Illustrissimus locumententia privatus est (quamquam ipso privatum se non agnoscit et merito). Itum etiam per vota, an archiepiscopatu spoliatur, sed maior pars abnuat, cum gemitu quorundam. Non vacat plura; mi Pater, oremus pro invicem. Ego brevi receptui canam, quo nescio. Posonii, 4. Februarii 1608.

Reverentiae Vestrae servus in Christo

Petrus Pazmanj

A levél magyar fordítása:

A Krisztusban tisztelendő atyának, P. Villerius Bertalannak, a Jézus-társaság áldozópapjának, Regensburgban. Krisztusban tisztelendő atya; Krisztus békéje. Három nappal ezelőtt írtam Tisztelendőségnek s részletesen szóltam arról a nagyon rossz helyzetről, amelyben ügyeink vannak; mivel azonban a leveleket útközben el-elfogják, ámbár elővigyázatos voltam az elküldésében, nem tudom vajon megérkeznek-e. Itteni gyűlésünket tegnap berekesztették; a bíboros öminenciája is megkapta tegnap a birétumot és a palástot, sok főrangú jelenlétében, jóllehet [Mátyás főherceg] öfensége ugyanabban az időben eltávozott innen; mert bár kérte őt özsztésgé kamarása, aki egy apostoli brévéit is hozott neki, mégsem akarta öfensége a birétumot a bíboros fejére tenni úgy, ahogyan egykor Draskovichnak tette a fejére öfensége Ernő főherceg. Azt mondják ugyanis, hogy a bíboros úrra nagyon megharagudott öfensége, úgyannyira, hogy tegnap Thurzó György úr tudtára adta öminenciájának (hogy ez igaz-e, azt nem tudom): öfensége kijelentette, hogy vagy ő nem lesz Magyarország kormányzója, vagy stb. Egész méltatlankodásának az az oka, hogy [Forgách érsek] soha nem akart belegyezni ebbe az új konföderációba, amelyet tegnap kényszerből mindenki aláírt és pecsétjével is ellátott, még a prelátusok közül is sokan. Öminenciája viszont kijelentette, hogy ő kész inkább meghalni, semmint azt aláírni. A konföderáció formulája pedig az alábbi: Öfensége [Mátyás főherceg] és Magyarország, valamint Felső- és Alsó-Ausztria rendjei a törökkel kötött békét, a bécsi cikkelyeket készek minden belső és külső zavarkeltő ellen megvédelmezni, s készek egyszersmind ezért élni és halni. Írtak valamennyi szomszédos tartománynak; kérve, hogy csatlakozzanak ehhez a szent szövetséghez. A budai pasához ma elment a követ, Nádasdy Tamás; a hajdúkhöz küldött

²⁰ A levél jelzete ua., mint az 1. sz. jegyzetben: Fol. 458. Ez is végig saját kezű, zárlatán az 1. sz. alattival azonos pecsét. Kivonatos közlése: Ritter: i.m. 266.

²¹ Mátyás főherceg.

²² Értsd: Illustrissimo Cardinali.

²³ Értsd: vagy Forgách nem marad Magyarország helytartója.

²⁴ Ezzel szemben Mátyás főherceg a maga védelmére írt memorandumban ezt mondja: a püspökök Forgách érsek utasítására írták alá a konföderációs okmányt. „[...] ist auch [...] das Insonderheit zu merken, daß er [Forgách] an dem tag, als er das kardinal-hüetel empfangen, zu fruer tags zeit Ihrer Majestät hungarischen rat, herrn Ladislaum Pethe zu den zweyen herren bischoffen, Jaurinensem [Napragi Demeter] und Tinniensem [Lépes Bálint] geschickt und sy im beysein anderer kayserlichen ansehntlich rat aufs höchst ersuchen lassen, die subscription oder fertigung dessen, so bey dem prespurgerischen conventum geschlossen, nit zu difficultiren, weiln sy sonst von den proventibus aller ihrer einkommen gestossen werden.“ (Archives Générales du Royaume de Belgique. Brüssel. Secrétairerie d'État allemande. N. 438. Fol. 255.)

követség tisztét Illésházy és Thurzó György látja el; nem tudom, hova fejlődik még ez az ügy; de hacsak kellő időben elejét nem veszik, én hatalmas tűzvésztlő félek. A gyeplőt minden dologban Illésházy tartja kezében, meg Thurzó György. Oemincenciáját megfosztották a helytartói tisztségtől (bár ő maga ezt a megfosztó végzést nem tekinti érvényesnek — és méltán). Még azt is szavazásra bocsátották, hogy megfosszák-e érseki méltóságát is, de a többség ezt elutasította, némelyek nagy bánatára. Többre nem futja a hely. Atyám, imádkozzunk egymásért. Én rövidesen vándorbotot veszek a kezembe, de hogy merrefelé, azt még nem tudom. Pozsonyban, 1608. február 4-én. Tisztelendőségednek szolgálja Krisztusban, Pazmanj Péter

3. 1624. december 3., Poszony — Melith Györgynek

Tudósítás és intézkedés bizonyos meg nem nevezett árvák ügyében.

[Címzés a levél külszétén:]²⁵ Magnifico Domino Georgio Melith de Briber etc. Domino amico observandissimo.²⁶

†
Magnifice domine Amice obseruande.

Salute ac officiorum commendationem praemissa. Sok jokkal algya megh Isten Kegyelmedet. Az Kegyelmed levelet szeretettel vettük és megh értettük. Herpay uram dolgot az mi illeti, allapattya oly karban vagyon, az kiuel contentus lehet. Ez mellett nem régen esék ertesünkre, hogy az minemő ladaik az aruaknak az becsy Collegiumban vagyon, annak kulcsay Kegyelmednel leuen, hagyot es immiscealt Kegyelmed valami penzt abban, olytat, az ki most el nem kelendeő, kit mi végre cselekedet Kegyelmed, keuannyuk erteny Kegyelmedtől, és mennyi legyen az penz.²⁷

Esék az is ertesünkre, hogy az szepesy uraban az szegeny aruaknak, leuelekkel es egyeb partekával teli ladaya vagyon. Szükségesnek iteluen lenni, hogy az oda való tisztartoknak az ki reaiok attendallyon, légyen előttök jaro, Eszterhas urammal²⁸ közönséges akarattul Usz Janos uramat praeficialtuk nekik²⁹ és megh parancsoltuk őo kegyelmenek, hogy Kegyelmeddel mutua intelligentiajuk leuen, az megh neuezet ladában levő leueleket, es az mi egyéb volnais, inuentallya, es minekwnk mennenhamareb ertesünkre adgya. Kegyelmed az szegeny aruakhoz való eleőbbi jo akarattyt meghis continuallya es Usz Janos uramnakis, az miből keuantatik az aruak dolgaban legyen Kegyelmed minden segítségével. Kyert mind mi s-mind az szegeny aruak szolgálny igyekezőnk Kegyelmednek. Ezzel Isten sokaig eltesse Kegyelmedet jó egészségben. Posenii, 2. die Decembris, anno 1624.

Magnifice Dominationis Vestrae

amicus ad firmandum paratus
Archiepiscopus Strigoniensis mp.

Herpay Urammal szoual izentem Kegyelmednek.

4. 1625. december 10., Sopron — Melith Györgynek.

A már említett árvák ügyében.

Címzése azonos a 3. sz. alattival.³⁰

†
Magnifice domine Amice nobis observande.

Salute ac nostri commendationem praemissa. Isten Kegyelmednek minden jot adgyon. Az Kegyelmed levelet [elvöttük], melyben [az]mit irion Kegyelmed Kemen [Boldi]zár urammal³¹ valo dolog felől, megh értettük. Megh parancsoltuk azért Wsz Janos uramnak, hogy

²⁵ A levél jelzete: Magyar Országos Levéltár. Zichy család levéltára. Missiles P 707. No. 2200. — A záróformula, az aláírás és az utóirat Pázmány saját kezű írása. A levél zárlatán viaszpecsét nyoma. A levél külszétén idegen kéz írásával: „Urunk elő felsege mandatoma.”

²⁶ Brebiri Melith György báró, a Szatmár megyei ismert arisztokrata család sarja. Ezidőbeli tisztségéről vagy tevékenységéről közelebbi tudomásunk nincs. (Rövid életrajza: MOLNÁR I.: A Subich nemzetségből származó brebiri Melith-család története. Hajdúnánás 1939. 24.)

²⁷ Az utolsó öt szó („és mennyi legyen az pénz”) Pázmány saját kezű, utólagos betoldása. Egyébként sem Herpay személyére, sem az árvákra, az itt olvasottakon kívül, nincs adatunk.

²⁸ Eszterházy Dániel (Miklós öccse), aki ebben az időben a Magyar Kamara tanácsosa volt (ESZTERHÁZY János: Az Eszterházy család... Bp. 1901. 176. — Vizont FALLENBÜCHL Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. LK 1968. 252. l. tanulmánya nem említi Eszterházy nevét.)

²⁹ Usz János később a Szepesi Kamara tanácsosa volt, valószínűleg már ekkor is kamarai tisztviselő. FALLENBÜCHL Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII—XVIII. században. LK 1967. 220.)

³⁰ Jelzete ugyanaz, mint a 25. jegyz.-ben: No. 2201. Csak az aláírások saját kezűek. A levél zárlatán Eszterházy Miklós papírfelzetes nádori pecsétje és Pázmány pecsétjének nyoma. A címzés mellett Melith följegyzése: „Exhibitae sunt die 9. Januarii in opido Cenger.” — A levél rongálódott, egyes helyeken a papír kiszakadt. A kitört szavakat zárójelben pótoltuk.

³¹ Kemény Boldizsár (a későbbi erdélyi fejedelem, János apja), az erdélyi Fejér megye főispánja.

Kegyelmeddel mutua intelligentia leuen, három auagy negy jo akaroit az aruaknak egybe hiuan, annak az dologhnak allapattiarul consultalkoduan, Kegyelmetek minkett arrul az dologhrul annak utanna informalion. Es az igazsagot meg ertuen, az ellen mi nem törekedhetünk. His Magnificam Dominationem Vestram feliciter valere optamus.

Sopronii, 10. Decembris 1625.
Magnificae Dominationis Vestrae

amici benevoli
Archiepiscopus Strigoniensis mp.
Comes N. Esterhazj de Galantha mp.

5. 1631. július 28., Znióvárálja, — Melith Péternek

Tudatja, hogy leveleit megkapta.

[Címzés a levél külszétén:]³² Magnifico Petro Miliith de Bryber etc. Domino et Amico nobis observandissimo.³³

†
Magnifice Domine Amice observandissime.

Salute et nostri commendatione praemissa. Kiuanok az Ur Istentől Kegyelmednek minden jokat. Tegnap hozak Kegyelmednek Becs felől ket leuelét, mellyeknek egyike igen régen, ugymint 6. dje Maii költ, az masik penig 16 Junii. Kegyelmedtől jo névén vészem, hogy régi jó akaroiarul el nem feletkezik, tudom bizoniossan, hogy Kegyelmednekis az töb sok jámborral egyetemben szoban eset az el mult háború üdőknek alkalmatlansaga, mert az haború üdö senkjnek nem kedvesz, de csak az Ur Isten eddig valo saniarगतásúnkon³⁴ lassan lassan el feletkeznénk az el múltakról. Ugy-is remellem, hogy az Ur Isten meg köniörül raitúnk és békeségben meg-tart.

Ha valami oli dolgok lésznek, mellyeket Kegyelmed méltonak itil, hogy miis értsük, jo néven veszük Kegyelmedtől, ha jr mi-nekünkis. Es ezzel Istentől Kegyelmednek minden jokat kívánunk.

Ex Claustro nostro Thurocziensi,³⁵ 28. Julii 1631.
Magnificae Dominationis Vestrae

amicus benevolus
Cardinalis Pazmany mp.

6. 1632. november 29., Érsekújvár — Özv. Forgách Zsigmondné Pálffy Katának³⁶

Örömmel érti szándékát, hogy a nagyszombati apácák kolostorába akar vonulni.

†

Szolgálok kegyelmednek es Istentől minden iokat kiuanok. Az kegyelmed izenetit örömet értettem, hogy kegyelmed az szombati szüzek clastromaban kiuanokzik. Azért io szüuel meg engedem. Csak hogy most a' secretariusom itthon nincs, a'kinel vagyon formaia, mint kel az engedelmet adni. Mert szeginynek felesége hoszu betegsege utan most holt meg. Tudomis, hogy most ilyen pestises üdöben kegyelmed nem kiuanokzik Szombatban.

³² Jelzete ugyanaz, mint a 25. jegyz.-ben: No. 5545. Csak az aláírása saját kezű. Zárlatán pecsét nyoma.

³³ Az előző levelek címzettjének, Melith Györgynek öccse. Ebben az időben kálai kapitány, királyi tanácsos és a Kir. Tábla bárója. (Életrajzi adatai: MOLNÁR I.: i.m. 24—27.)

³⁴ Kimaradt, valószínűleg: enyhítése.

³⁵ A jezsuita rend Turóc megyei rendháza Znióvárálján volt.

³⁶ A levélnek csak az első bekezdését közöljük. A további részeket ugyanis már kiadták (Pázmány Péter . . . összegyűjtött levelei. Sajtó alá rendezte HANUY Ferenc. II. Bp. 1911. 794. sz. 374—375. tévesen november 19-i keltezéssel.) Fraknói Vilmos másolatáról. — A levél jelzete: Magyar Országos Levéltár. Batthyány család levéltára. P. 1314. Missiles. No. 54 896. Címzése, mely valószínűleg külön papíron volt, elkallódott. Címzettjét a Hanuy által közölt 2. részből, az aszalói birtokügy alapján állapíthatjuk meg.

7. 1633. július 5., Vágsellye — Melith Györgynek

Várja udvarába az általa ajánlott ifjút.

Címzése azonos a 3. sz. alattiéval.⁹⁷

†
Magnifice Domine Amice etc. nobis observande.

Istentől Kegyelmednek minden jokat kívánunk. Az Kegyelmed 20. Junii Eperiesről nékünk irt leuelet szeretettel elvettük. Az mi az iffiat illetj, mellyet Kegyelmed commendál, kj kegyelmednekis nem idegene, valamikor Kegyelmetek el küldj, Kegyelmetekhez való jo akaratúnból aduarúnbán be vétettjük. Tarcsa Isten kegyelmedet egességben.

Selliae, die 5. Julii, anno 1633.

Magnificae Dominationis Vestrae

addictus

Cardinalis Pazmany mp.

8. 1635. december 25., Nagyszombat — Melith Péternek

Tudatja, hogy levelét megkapta.

[Címzés a levél kültetén:]⁹⁸ Magnifico Domino Petro Milit de Briber, Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis praesidii Zatmariensis supremo capitaneo, etc. Amico nobis observandissimo.

†
Magnifice Domine Amice observandissime.

Salute et nostri commendatione praemissa. Isten Kegyelmedet minden kiuanta jokkal meg aldjia. Az Kegyelmed leuelét nagi szeretetell és böcsületell vettem. Kiuanomis azt Istentül, hofi Kegyelmednek minden alkalmatossaggall kedveskedhessem, el sem mulatom, ha üdöm és modom leszen benne. Tarcsa es eltesse Isten kegyelmedet jó egességben.

Tyrnauiiae, die 25. Decembris, anno 1635.

Magnificae Dominationis Vestrae

amicus addictissimus

Cardinalis Pazmany mp.

Rigó László

KEMÉNY ZSIGMOND HÁROM LEVELE EMICH GUSZTÁVHOZ

Emich Gusztáv (1814—1869) a kor egyik nagy nyomdatulajdonosa és kiadója. 1848 előtt csupán kis könyvkereskedése és kiadóhivatala volt, 1848-ban azonban egy gyorsan fejlődő nyomda birtokába jutott. Az 1860-as években Emich rendelkezett az ország legnagyobb sokszorosító műhelyével. Vállalata ekkor a Barátok tere 7. sz. alatt (ma: Felszabadulás tér — Károlyi Mihály u.) működött, 200 alkalmazottal; évente 4—500 könyvet, sok alkalmi kiadványt adott ki, s a lapok közül itt jelent meg pl. a *Pesti Napló*, *A Hon*, az *Ústökös*, a *Koszorú* stb. E vállalatból alakult 1868-ban az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. (Vö.: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig. Összeállította Kovács Máté. Bp. 1970. Gondolat K. 18., 42—45., 82—83., 154—156.)

Keményt régi és szoros kapcsolat fűzte Emich Gusztávhoz. Emich adta ki 1852-ben a *Ködképek a kedély láthatárán* c. regényét. Kemény 1855. június 22-től — kisebb megszakítással — 18 éven át szerkesztette a korszak irányadó napilapját, az 1850-ben indult *Pesti Naplót*, amelynek alapítója és kiadó-tulajdonosa Emich volt. A lap az 1860-as években szintén a Barátok tere 7. sz. alatt készült: itt volt a kiadóhivatal és a nyomda, 1861 áprilisától itt működött a szerkesztőség, és Kemény is itt lakott. Kemény és Emich munkakapcsolata lényegi-

⁹⁷ Jelzete ugyanaz, mint a 25. jegyz.-ben: No. 2202. Csak az aláírás saját kezű. Zárlatán pecsét nyoma — A címzés mellett Melith följegyzése: „Exhibite sunt die 19. Julii, in civitate Eperiensis.”

⁹⁸ Jelzete ugyanaz, mint a 25. jegyz.-ben: No. 5546. Csak a záróformulák és az aláírás saját kezű. Zárlatát¹¹ Pázmány papírfelzetes érseki pecsétjének nyomai.

leg korrekt volt, bár a különböző szerződéseik, megállapodásaik, valamint a lap kiadási gyakorlata azt mutatja, hogy a kiállítás szellemi és anyagi gondjai a szerkesztő és a kiadó-tulajdonos között nem egyenlő arányban oszlottak meg. Kemény többet vállalt a közös munkából: a lapszerkesztés teljes szellemi-erkölcsi felelőségén túl komoly anyagi kockázatot is, azzal, hogy a nyereségben, illetve veszteségben egyaránt osztozott Emichkel. Így kívánta Kemény minden idegen befolyástól megőrizni a lap létét, irányvonalát. S tény az is, hogy Kemény gondjait olykor növelték Emich rendetlen pénzügyei, könnyelműségei, a nyomdával kapcsolatos hanyagságai. Dehát e téren Kemény megbocsátó volt, hisz ő maga sem tartozott a pedáns, gondos szerkesztők közé.

Kemény és Emich, az Emich család személyes kapcsolata bensőséges, baráti volt. Számítalan tény tanúskodik erről: az 1864. augusztusi-októberi nagy kelet- és dél-európai utazására ifj. Emich Gusztávot vitte magával Kemény. 1865 októberében ifj. Emich Gusztáv esküvőjén az egyik násznagy Kemény volt. (Vö.: Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. 2. köt. Bp. 1923. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 475—477.) 1868-ban az *Athenaeum* megalakulásában Kemény rendkívüli aktivitást fejtett ki, komoly segítséget nyújtva az Emich családnak. (Vö.: Kovács Máté: i. m. 154—156.)

Az alább közlő kerülő három levél értékes adalék Kemény 1860-as évekbeli lapszerkesztői tevékenységéhez, Kemény és Emich kapcsolatának jobb megértéséhez. A levelek írásmódja, helyesírása — összhangban Kemény más 1860-as évekből származó kézírataival — rendetlen, hibás, következetlen: Kemény betűket hagy ki és cserél fel, helyesírási hibákat vét, a központozással nem törődik. Ezt az írásképet korrigálni nem lehet, de nem is szabad, hisz hozzátartozik Kemény személyiségéhez. A leveleket tehát betűhíven közöljük.

A három Kemény-levelet 1972-ben vette meg a Petőfi Irodalmi Múzeum öv. dr Főris Tibornétól (Bp. II., Vadaskerti u. 12/a). A múzeum Kézírtára V. 3560/3. jelzet alatt őrzi.

1.

Pest [1862.] marc 30kán

A mig maga, Emich Gusztáv ur, a Svábhegyen sütkörözik, szivarozik s tölti az idejét *in dulci júbilo*, mintha romai pápa volna;¹ addig maga miatt bele üthet a menykő a Pesti Naploba. Nem elég, hogy ígérete miatt Falknak a sok pénzt kell fizetnem s nagy költséggel más vezércikkiről kell gondoskodnom,² s már Londonba sem mehetek el;³ nem elég, hogy három szerkesztési tag betegsége miatt nemcsak szerkesztemem, s naponként két vagy három vezércikket kell írnom,⁴ és még folyvást kell fordítanom is; ez mind nem elég: — hanem még a lapot is *maholnap betiltják, egyenesen azért, mert maga a Svábhegyről tetyességgel nem akar leszállani.*

Éppen most telegraphiroznak arról, hogy *megintést adjanak a Naplónak azért*, mert Tali Kálmán⁵ ezt írta: *Kapy⁶ és tisztikara*. Mintha századok oltá nem lett volna nálunk szokásban azt mondani: *a tábornok és tisztikara*, vagy *a főispány egész tisztikarával együtt*.

Kocsikázzék hát le arról a haszontalan Svábhegyről, hol ugy is nathát kap, s menjen Worawkához,⁷ mert, ha maga az efféle dolgokat pfeigmatic [!] nézi, egyszer csak arra ébred fel, hogy nincs több Napló; a Neueste Nachrichten⁸ pedig nem potolja ki azt.

barátja

Kemény

NB Tegnap éjfélkor is maga miatt költöttek fel a katonák.

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1—2. lapján található; a 4. lapon piros pecsétmaradvány, és — valószínűleg Emich tintafírásával — ez olvasható: 1862/Kemény Zsigm.

Címzése nincs.

A keltezésből az évszám hiányzik, a hátlapra írottak, valamint az alább részletezendő tartalmi vonatkozások azonban kétségtelenné teszik, hogy a levél 1862-ből származik.

A Schmerling-provizórium első két éve a Habsburg-birodalom liberális sajtójának fekete korszaka volt. A sajtó működését rendkívül szigorú törvények és rendelkezések szabályozták, s az ezek ellen vétő lapokkal, személyekkel szemben különös szigorral léptek fel a hatóságok. Ausztriában, Csehországban és a birodalom más részében napirenden voltak a sajtóperek, amelyekben igen szigorú ítélettel sújtottak lapot, szerkesztőt, újságírókat. 1861 és 1863 között Magyarországon is szinte valamennyi liberális lap ellen indult eljárás, s az elítéltek között ott találjuk Jókait, Tóth Kálmánt, Pompéryt, Greguszt, P. Szathmáryt, Falkot, Emichet, Wodiánert stb. Természetesen a Pesti Napló és munkatársai sem voltak kivételek: a Napló 1861. november 14-i számát lefoglalták; gr. Pálffy Mór királyi helytartó többször be akarta tiltani a Naplót, Keményt is le akarta csuktatni, s Keménynek csak a legnagyobb óvatossággal és némi szerencsével sikerült ezt elkerülnie. 1862 nyomasztó tavaszának állandósult sajtóperrei, rendőri nyomozásai, katonai zaklatásai — e tényezők magyarázzák a levél tartalmát, hangulatát.

¹ A levél félkomoly-féltérítés, évődő hangneme is Kemény és Emich kapcsolatának szívélyes, bensőséges voltáról tanúskodik; in dulci júbilo: édes örömben.

² Falk Miksa (1828—1908): újságíró, lapszerkesztő. 1849-től a „Wanderer” bécsi napilap munkatársa, 1858-tól politikai szemléirője volt. A Pesti Naplóba az 1850-es évek közepétől kezdett dolgozni, jó barátságba került a lapszerkesztő Kemény Zsigmonddal; különösen 1862-től 1867-ig volt termékeny munkatársa a Naplónak: mintegy 800 vezércikket küldött Bécsből. — A levél utalása egyébként 1862 márciusának legnagyobb bécsi sajtópörére vonatkozik, melynek Falk volt az egyik főszereplője. E sajtóperről röviden annyit, hogy az említett „Wanderer” federalista-liberális beállítottságú bécsi napilap ellen — néhány 1861. október végen, november elején megjelent, Falk és mások által írott cikke (főképp e három: Bécs, oct. 23., 1861. október 24.; A legújabb események Pesten, 1861. október 25.; A kormány legújabb határozatai, 1861. október 30.) miatt — vádat emelt a bécsi hatóság. A tárgyalás 1862. március 18-tól 26-ig tartott Bécsben, s a közcseendőháborítással, a sajtótörvény megszegésével, becsmérléssel vádolt 11 vádlott között ott volt Falk Miksa és Grasz Mór, s a lap tulajdonos-szerkesztője is. A vádirat szerint a „Wanderer” inkriminált cikkei izgattak az új államhatalmi rendszer, a hivatalba lépő Schmerling-kormány ellen, gyűlölséget igyekeztek kelteni az 1861. február 26-i alkotmány ellen, s az uralkodó személyét sem kímélték a cikkeiben. (A tárgyalás részletes leírása: A „Wanderer” és Falk Miksa elleni sajtópör, Pesti Napló 1862. március 23—25.) Március 26-án Grasz Mór 8 hónapi fegyházra és 1000 forint pénzbüntetésre, Falk Miksát 6 havi fegyházra és a doktori címe elvesztésére ítélték; a többi vádlott kisebb büntetést kapott. A fellebbezés során a vádlottak büntetését mérsékeltek, így Falkét 3 hónapra, amelyből az utolsó 2 hetet is elengedték. (Vö.: Pesti Napló, 1862. március 27.; Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1903. Révai Testvérek. 70.) A hazai liberális sajtó nagy rokonszenvvel kísérte a vádlottak sorsát; Emich például változtatlanul fizette Falkot — ezért dohog kissé a súlyos gondokkal küszködő Kemény.

³ A londoni út valóban elmaradt. Helyette 1862 július—augusztusában néhány hetet Ausztriában, Svájcban, Németországban és Franciaországban töltött Kemény. (Vö.: Papp Ferenc: i.m. 473—474.)

⁴ 1862-ben a Pesti Napló fontosabb belső munkatársai Királyi Pál (helyettes szerkesztő), Csengery Antal, Salamon Ferenc, Reviczky Szevér, Falk Miksa, Thaly Kálmán voltak. Hogy az adott időpontban kik betegeskedtek és kikre gondolt Kemény, nem tudjuk; de tény, hogy e nehéz hetekben Kemény valóban sokat írt a Naplóba, s a lap kiállításában is rengeteget dolgozott.

⁵ Thaly Kálmán (1839—1909): költő, hírlapíró, értekező. 1860-tól 1864-ig a Pesti Napló munkatársa, ún. újdonságírója. A lap 1862. március 29-i számában, a „Különfélék” c. rovatban jelent meg a Kemény által említett rövid hír: „Kapy úr tisztikara hallomás szerint minden hónapban nyilvános tisztí ülést szándékozik tartani. A tegnapi nyilvános ülésen igen csekély számú hallgatóság volt jelen.”

⁶ Kapy Eduárd Sáros megyei birtokoscsaládból származó konzervatív politikus volt. 1848-ban Eperjes követévé választották; 1849 után 12 évig Bécsben, majd Nógrádban hivatalnokoskodott. 1861. október 21-én vette át a hatalmat Pest megyében, mint a Schmerling-kormány nagyhatalmú adminisztrátora. (L.: Szt. Gály Ferenc: Kapy Ede kinevezett administrator első fellépése Pestvármegyében, Pesti Napló, 1861. október 23. — Kapy neve egyébként felbukkant a 2. sz. jegyzetben ismertetett sajtópörben is. A „Wanderer” egyik kifogásolt cikke ugyanis — Falk Miksa: A legújabb események Pesten, 1861. október 25. — foglalkozott Kapy 1861. október 21-i Pest megyei hatalomátvételével is, azt állítva, hogy a beiktatásakor mondott beszédében Kapy is kifogásolta az abszolutista rendszer visszaállítását. A vádirat torzításnak minősítette Kapy beszédének ilyen értelmezését, s e mozzanat is szerepet játszott Falk elítélésében.)

⁷ Josef Worfaka: rendőrtanácsos, az 1860-as évek elejének hírhedt pesti rendőrfőnöke.

⁸ Bécsi liberális napilap.

2.

Édes barátom!

München [1866. szeptember közepe]

Éppen úgy ütött ki utazásom a mint nem akartam.

Mihelyt Bécsbe mentem, azon hitben, hogy senki sem ismer kirándultam a Neue-Weltbe,¹ s legelső a ki ott szemembe ötlött Majlath,² Sennyey,³ Andrassy⁴ és Lonyai⁵ volt, kik elgy asztalnál ültek és ettek. Kenytelen voltam hozzájuk leülni s kesőn estve vittek haza szal ásomra a Stadt Francfurtra.

Ezért a véletlenért szintén kenytelen voltam Bécsben néhány napot mulatni, s csak 6-kán indulhattam Szentivanyi Károlyal⁶ egy kevés Schweitzi utra, de alig értünk Zürichbe, Szentivanyi vissza térni lőn kénytelen és én most Münchenben időzöm.

Nem szeretnék addig Bécsbe menni míg a császár Ischelben⁷ van, és Szentivanyinak megigertem hogy még vele néhány napot Bécsben fogok tölteni.

A jövő hó 6-kán érkezem Pestre; de a jelen hó 27-kétől kezdve, úgy hiszem már lesz anyag, mit vezércikkekre használnak.

Kérlek még 25kére küldj Hont és Naplot az én nevem [áthúzva: -ben] alatt a St Frankfurt vendéglőbe, és e lapküldés tartson egészen a jövő hó hatodikaig.

A Laszló⁸ gondolai alá van bízva 200 darab *napoleon*; minthogy az idén már többet utazni nem akarok, a 200 darabot a folyó hó 25kén oda athatom [!] neked féltre kölcsönként, úgy, ha a féltre kamatot (hat percentet) szintén aranyban elküldöd hozzám [áthúzva: Fran] Bécsbe Frankfurt városa című vendéglőben, valamint a *váltót* is.

Ha nem kell a 200 napoleon arról is rögtön tudosítsál, hogy ez esetben elváltathasam [!] az aranyokat.

hived
Kemény

A levél autográf; tintával íródott, kivéve a 7. bekezdés a *folyó hó 25kén* szövegrészét, mely ceruzás betoldás. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1—3. lapján található; a 4. lapon — valószínűleg Emich tintáíráásával — ez olvasható: 1866/München, Kemény Zs. B.

Címzése nincs.

Keltezése csak ennyi: München, de a hátlapra frott évszámból, a tartalomból és a Kemény-irodalomból együttesen, hozzátéveleges pontossággal meg lehet állapítani a keletkezés időpontját, s ez 1866. szeptember közepe. Ugyanis: Kemény 1866. augusztus 30-án indult Szentiványi Károlyral az öt-hathetes nyugat-európai tanulmányútjára, Ausztria, Svájc, Németország útiránnyal; útjáról eredeti tervével szemben, csak október közepén érkezett haza. A levélben említett társaság 1866. szeptember 2-án volt, s Bécsből szeptember 6-án utazott tovább Svájcba. Szeptember 25-re viszont már ismét Bécsbe kéri a magyar napilapokat, tehát a szeptember közepét tölthette Kemény Münchenben. (Az utazás körülményeire l.: Papp Ferenc: i.m. 478—479.)

¹ Szeptember 2-án délelőtt Szentiványi Bécsben meglátogatta Lónyay Menyhértet, de azt nem árulta el neki, hogy Kemény is Bécsben tartózkodik. Délben Kemény és Szentkirályi a Bécs melletti Neue Weltbe rándultak ki, s itt történt a levélben említett találkozás Lónyayval és társaságával. Együtt ebédeltek, sőt Kemény, Lónyay és Szentkirályi az estét is együtt töltötték, a wieden színházban. — Az esetet hasonlóan írja le Lónyay is a Naplójában, Bécs, 1866. szeptember 2-i bejegyzés alatt (l.: Deák Ferenc beszédei 1866—1867. Összegyűjtötte Kónyi Manó. 2. kiad. Bp. 1903. Franklin-Társulat. 50) és Papp Ferenc is (l.: i. m. 478—479).

² Mailáth György ifj. (1818—1883): konzervatív politikus, 1860—1861-ben főtárnokmester, 1865—1867-ben főkancellár.

³ Sennyey Pál br. (1824—1888): konzervatív politikus, 1860—1861-ben a helytartótanács alelnöke, 1865—1867-ben főtárnokmester.

⁴ Andrássy Gyula gr. (1823—1890): 1861-ben Deák-párti képviselő, 1867-től miniszterelnök.

⁵ Lónyay Menyhért gr. (1822—1884): 1861-ben Deák-párti képviselő, 1867-től az Andrássy-kormány pénzügyminisztere.

⁶ Szentiványi Károly (1802—1877): 1861-ben Deák-párti képviselő, 1865-től a képviselőház elnöke; Deák és Kemény politikai és személyes jóbarátja.

⁷ Ischl: helység és fürdőhely Felső-Ausztriában; 1856-tól az osztrák császár és magyar király nyaralóhelye.

⁸ Komlói László, Kemény inasa.

3.

[Pest, 1867. június eleje]

Édes barátom!

Kérlek tedd érintkezésbe magad a többi kiadokkal és különösen Heckenasttal¹ az iránt, hogy a koronázási innepely alatt ne engedjék meg, hogy hírlapczikkek reproduáltassanak külön lenyomatokban és az utcákon hordárokkal árultassanak.²

A mennyire én értesülve vagyok igen terhes következményei lehetnének most *minden tüntetésnek* s kivált az utcai árulgatásoknak

baratod
Kemény

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1. lapján található; a 4. lapon — valószínűleg Emich tintafarásával — ez olvasható: 1867/Pest, Kemény B.

Címzése nincs.

Keltezése nincs, de a tartalomból viszonylag könnyen megállapítható a keletkezés körülbelüli dátuma: Ferenc Józsefet 1867. június 8-án koronázták magyar királlyá, a levél tehát közvetlenül a koronázás előtti napokban írható.

¹ Heckenast Gusztáv (1811—1878): nyomdász és lapkiadó.

² A Deák-párt különleges súlyt helyezett arra, hogy a koronázási aktus nagy fénnel és minden zavaró jelenlét nélkül menjen végbe. A párt vezető politikusai, írói — így maga Deák, Kemény, Eötvös és mások — személyesen vagy írásban kérték ill. intették erre a különböző lapokat, szervezeteket. Kemény levele is e kampány terméke.

KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

Szerkesztette Horváth János és Székely György. Bp. 1974. Akadémiai K. 384 I. (Memoria Saeculorum Hungariae 1.)

A Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottsága adta ki ezt a 19 tanulmányt tartalmazó kötetet. A tanulmányok legnagyobb része jegyzetapparátussal ellátott, véglegesen kidolgozott formája azoknak az előadásoknak, amelyek az Akadémia 1971-ben rendezett középkori ülészakán hangzottak el, s kevés kivétellel elbeszélő forrásaink kritikusi kérdéseit vitatták meg. Talán éppen ez a körülmény, a vitatások hangulata az oka annak, hogy nem egyszer lappangó vagy nyílt ellentétek szikrázását lehet kiérezni a tanulmányok hangjából. Hiszen a vita természetrajzához tartozik, hogy a vitázó feleket olykor jobban elragadja a törekvés a maguk igazának bizonyítására, vagy még inkább az ellenfél tételeinek cáfolására, mint a tárgyilagos igyekezet arra, hogy az egymással szemben álló véleményekből közös erővel vonják le az esetleg csak minimális, de mindenképpen elfogadhatót. S míg a kitűnő szakemberek előadásai, válaszai, viszonzásai, hozzászólásai a sziporkázó szellemi torna szemlélésének élményét válthatják ki a hallgatóságban, addig vitaelőadásoknak nyomtatott egymásmellettisége inkább az ellentétek, a megoldatlanság élességét tárja elénk. Olyan, mint mikor a híradófilm hirtelen megakad és az alakok valami riasztó merevséggel állnak egymás mellett, egymással szemben.

A nagyon is kritikus kérdések első csoportja a kötetben Anonymusra és kódexére vonatkozik, 5 tanulmánnyal. Váczy Péter Pannonhalmának a Gestában előforduló „Mons Sancti Martini” alakjából, a Fekete-tenger nevéből és a vlach szó „Blachi” írásmódjából hoz fel részletesen dokumentált és szellemes érveket Anonymus munkájának 1220 tájáról, de mindenképpen 1235 előtti időből való keletkezéséhez. Horváth János viszont a kötet másik nagy Anonymus-tanulmányában cáfolja a „Mons S. Martini”-datálás értékét, és Váczy Péterrel más pontokon is vitázva leszögezi, hogy a Gestát Anonymus föltétlenül az Arany Bulla, tehát 1222 előtt írta. A kronológiában tehát a két szerző megállapítása közt csak minimális különbség van. Váczy Péter itteni tanulmányában már nem is vitatja azt,

hogy Anonymus munkája okvetlenül „az Arany Bulla után” keletkezett, „ahogy legújabbban Váczy Péter gondolja” — mint Horváth J. cikkében olvasható. A különös ellentmondásnak nyilvánvalóan az az oka, hogy Váczy a középkori vitaülésen elhangzott, az Arany Bulla utánra való datálását Horváth J. ugyanott elmondott érveinek alapján föl-adta és nyomtatott tanulmányában már elhagyta. Horváth J. tanulmányának szövege viszont még tartalmazza az ott elhangzott cáfolatot. A magunk részéről még annyit fűz-nénk hozzá a Pannonhalmi „Mons S. Martini” névalakhoz, hogy az érv erejét erősen csök-kenti az a körülmény, hogy nem autográf kéz-iratról, hanem egy későbbi másolatban egyet-len egyszer előforduló névalakról van szó, ami lehet a másoló elírása az általa nyilván jól ismert „Monasterium S. Martini” és a „Mons S. Martini” összecsengése alapján.

Ami az Anonymus cikksoport másik tanul-mányát, Karsai Géza „Ki volt Anonymus”-át illeti, arra sajnos érvényes magának a szerző-nek ez a mondata: „Egyetlen kihagyott adat vagy forrás pillanatok alatt összeomló kártya-várrá teheti a diplomatikai, földrajzi, törté-neti vagy nyelvezeti érvek halmazából álló, gyakran monumentálisan felépített elmélet.” Karsai ui. az Anonymus-kódex kivakart első lapjáról ultraibolya sugarakkal készült fénykép, illetve a fénykép többszörös átmáso-lása és nagyítása alapján vont le korábbi tanulmányában is és most is messzemenő következtetéseket az ott megmaradt írás-nyomokból, amiket annak idején Jakubovich Emil fedezett föl elsőként. Karsai szerint a kivakart lapon olyan szövegek és képek nyo-mai vehetők ki, amelyek Pousa szerzőségét, életpályájának, személyi kapcsolatainak ada-tait tartalmazzák. A Karsai saját rajzában bemutatott olvasatok (normális és minimális méretű betűk kevert alkalmazása, a sorok közé beírt ferde és görbe írású sorok, képrejt-vényszerűen egymás fölé és mellé helyezett betűk) a kódexírói gyakorlatban ismeretlenek és elképzelhetetlenek. A Horváth J. már említ-tett cikkében Karsait cáfoló egyéb érveket aligha lehet megingatni, inkább még másokat

csatolni hozzá. De mindennél fontosabb, hogy az új, a modern technika minden rendelkezésre álló eszközével készült új vizsgálatok és fényképek, amelyekről Jakab Sámuel és Városi György itt következő tanulmánya számol be, azt bizonyítják, hogy a kérdéses helyeken nem lehet megtalálni azokat a szövegeket és képeket, amelyekre Karsai olyan fáradságos munkával épített. (Sőt még azt is hozzátéhetjük, hogy egy következő vizsgálaton, amelyen magam is részt vettem, de melynek eredményei itt még nem kerültek bemutatásra, az előkerült Jakubovich-féle fölvétellel való összehasonlításból az derült ki, hogy ma a kérdéses kódexlapon kevésbé kontrasztos írás található, mint még Jakubovich idejében, 1925-ben. Fél évszázad alatt a sok bemutatás és kiállítás következtében az Anonymus-kódex állapota romlott, szürkült.) A fényképész szakemberek cikke azt is megállapította, hogy „az úgynevezett üres nagytás”, tehát az az eljárás, amikor a kontraszthatás növelése érdekében egyik másolatot a másíkról készítek sorozatosan, „nem ad további feltárást, sőt bizonyos mértéken túl a jelek széteséséhez vezet, amely új jelenségeket hoz létre”. Bizonyára fájdalmas veszteség egy kutatóra nézve, ha nagy módszerességgel, évtizeden keresztül végzett munkája után már úgy gondolja, hogy fontos új eredményekre jutott — és akkor kiderül, hogy az alap, amelyre épített téves, illetve hiányzik. De reméljük, hogy ez a negatív eredmény nem fogja letörni és elkedvetleníteni Karsai Gézát, akinek egyéb kérdéseken olyan sok értékes eredményt köszön a magyar tudomány.

Horváth J. tanulmányáról már kétszer is megemlékeztünk az eddigiekben, a másik két Anonymus-tanulmánnyal kapcsolatban, de még nem szóltunk arról, hogy mint a cím is mutatja („Anonymus és a Kassai Kódex”), a szerző nem pusztán az Anonymus-kérdést boncolja mélyreható kritikával, hanem azt az Anonymus-kérdéssel kapcsolatba hozott másik, sokfelé érdeklődést keltett kéziratot is, az ún. Kassai Kódexet, amelyet még mindig csak Fehér Máttyás Jenő homályos és pontatlan, sőt újabban már a megengedhetetlenül sértő hangú polémia útján adott közléseiből ismerünk.

Mint a „Kritikus kérdések” tanulmányai mutatják, az Anonymus-kérdés kutatása napjainkban sem veszített semmit intenzitásából. Sajnos, mégis meg kell mondanunk, hogy a kérdések megnyugtató tisztázásától éppen olyan távol vagyunk, mint évtizedekkel ezelőtt. S itt nemcsak az a meglepő, hogy olyan kiváló kutatók, mint Váczy Péter és Horváth J., akik mögött hosszú évtizedek tudományos-kritikai munkássága, krónika-tanulmányai állnak, cáfolják egymást (sőt Horváth J. a jegyzetekben Györffy Györgyöt is), de legalább abban megegyeznek egymással, hogy szerintük Anonymus III. Béla király

jegyzője volt, hanem az, hogy míg történet-íróink többsége egyöntetűen vallja a III. Béla-kori jegyzőséget, egy egész tudományág, a magyar nyelvtudomány legkiválóbb képviselői mindenkor ragaszkodtak a XII. század közepi korhoz, P. mesternek II. Béla-kori notáriusságához. De a történészek közül sem csak Jakubovich Emil hozott föl nagyon meggyőző érveket II. Béla mellett, hanem újabban Csóka Lajos bizonyította be, hogy lényegében ugyanazokkal az érvekkel, amelyekkel a III. Béla-kori jegyzőséget lehet bizonyítani, bizonyítani lehet II. Béla korát is, sőt még nagyobb valószínűséggel. A kérdés csak az, hogy ki melyik szempontból vizsgálja a tételt. Hiszen még olyan egzaktnak tűnő érv is, mint III. Béla szokványos „gloriosissimus rex” címe, megtalálható II. Béla egyes oklevelein is. (S tegyük hozzá, itt nem egy oklevélről van szó, hanem egyetlen jelzőről, amelyet a szerző inkább a maga dicsőítésére hoz fel, arra hogy ő egykor ennek a dicsőséges királynak volt a jegyzője.)

De túl a II. vagy III. Béla-datáláson, érdekes, hogy egyik legnagyobb akribiával, a skrupulozitásig menő forráskritikával dolgozó történetírónk, (id.) Tóth Zoltán, aki élete utolsó tíz évének minden erőfeszítését krónikáink kutatására fordította, befejezetlenül maradt, hatalmas tanulmányában visszatér egykori mesterének, Marczali Henriknek elméletéhez, IV. Béla korához. (A kézirat Tóth Z. hagyatékában az MTAK Kézirattárában.) Azt meg inkább csak a kuriózum kedvéért említem, hogy Gombos Albin, aki életét „beledolgozta” az Árpád-kori történet forrásainak kiadásába — amint a „Catalogus fontium” bevezetésében írja —, kb. abban az időben, amikor megdönthetetlennek látszott Szilágyi Loránd új tanulmánya, azt a kijelentést tette: „lelepleztem Anonymust, ő egy korai humanista volt”. Elméletét már nem fejthette ki, de a Catalogus Fontiumban Anonymus datálásául ezt írja: „Gesta non ut auctor ipse composuit, nobis extant, sed in exemplari circa annum 1350 penitus retractato”, bár ennek a datálásnak ellenmond a kézirat koráról ma általánosan elfogadott vélemény.

Ennyi intellektuális erőfeszítés és mégis ennyi ellentmondás láttára valóban fölmerül a jogos szkepszis: középkori forrásaink rettentés méretű pusztulása folytán mai módszereink úgy látszik nem alkalmasak annak tisztázására, ki volt Anonymus és mikor írta krónikáját. (Érdemes lenne egyszer táblázatokba foglalni vagy éppen optikai lyukkártyára vinni azt, hogy melyik érvet ki milyen időpont bizonyítására használta fel, s ebből vanni ki azokat az adatokat, amelyek egyértelműen elfogadott bizonyítékok.)

De talán nem is igazán fontos annak az eldöntése, melyik Béla király volt Anonymus

„gloriosissimus rex”-e. Hiszen még ha meg is tudjuk egyszer kétségtelen bizonyossággal állapítani a Béla király számát, a „quondam bonae memoriae regis notarius” akkor is csak nagyon bizonytalan datálásra adna módot. Mert tegyük fel például, hogy a király II. Béla volt, aki 1131–1141-ig uralkodott. Extrém esetben Anonymus lehetett az ő jegyzője pusztán egy évig, még pedig uralkodásának első évében, 1131-ben. Akkor Anonymus már 1142-ben is lehetett a jóemlékű király egykori jegyzője. Mert a „quondam” nem a király halálától, hanem az ő jegyző volta óta eltelt bizonytalan hosszúságú időre vonatkozik. Tehát a Gesta keletkezésének legkorábbi ideje 1142. De ha ő jegyző 1141-ben volt, akkor még 1172-ben, III. Béla trónralépte előtt az utolsó évben is „quondam Belae regis notarius”-ként írhatott. Sőt, még talán azt is lehet állítani, hogy írhatott III. Béla korában, s a „bonae memoriae” annak a jelzése akar lenni, hogy nem a most uralkodó, hanem a néhai, a másik Béla jegyzője volt egykor. Tehát a II. Béla-kori jegyzőség elfogadása is akár félszázados ingadozást enged meg a Gesta írása időpontjának megállapításában. De ugyanez a helyzet akkor is, ha a döntés III. Béla mellett következik be, akkor meg 1197-től kezdve nagyon hosszú időben lehet bármikorra tenni az írásmű keletkezését. Csak egy dolog bizonyos — és ezt nem szokták figyelembe venni —, hogy Béla király után egy következő király alatt már nem lehetett a kancellária alkalmazottja, mert akkor ennek a királynak a nevét említene a szerző.

Újabb bizonytalanságot visz a kérdésbe az a megfontolás, hogy egyáltalán nem bizonyos, hogy a szerzőnél tükröződő korviszonyok kancelláriai működésének korára vonatkoznak-e vagy pedig esetleg öreg korában megírt munkája keletkezésének idejére. Azt egyébként túlságosan modern gondolatnak vélném, hogy a krónika megírását a királytól megadott tudatos politikai, propagandafeladat vezette volna. Ha középkori királyaink valamelyike valami új intézkedést be akart vezetni, a megvalósítás bizonyára a király és környezetének pillanatnyi erőviszonyaitól függött (I. Mátyusz Elemér meggyőző tanulmányát: Zsigmond király központosító törekvései), és nem attól, hogy olvasást nem ismerő világi emberekre krónikasövegekkel akartak volna hatni. Hogy pedig a krónikadatálásban föl lehetne használni azt az általános képet, a korviszonyokat, amelyekbe beilleszkedik, vagy amivel ellentétes, arra vonatkozólag is jogos a kételkedés. Nemcsak azért, mert olyan nagyon csekély ismereteink vannak ezekről a korokról, hanem mert a társadalmi-politikai fejlődés se lehetett a XII–XIII. század fordulóján olyan rohamos, hogy az mélyreható nyomokat hagyhatott volna a krónikában. Vajon a kor tükröződése alapján lehet-e különbséget

tenni egy sokkal rohamosabb fejlődésű kor történetiróinak munkái közt? Pl. 1868 és 1908 között?

Végeredményben a sok érv és ellenérv után Anonymus koráról alig több a biztos adat, mint az, hogy neve P. betűvel kezdődött — ezt is csak Jakubovich óta fogadjuk el —, hogy valamelyik Béla király jegyzője volt, aki már nem él, s hogy P. mester a következő uralkodó idejében, a Gesta megírásakor már nem működött a kancelláriában. Végül ezekhez az érvekhez csatolnánk még egyet, amire eddig csak Csóka L. mutatott rá: P. mesternek nem lehetett magasabb egyházi méltósága, mert akkor ezt nem hagyta volna el a saját címéből. Sőt, még jobban aláhúzhatjuk ezt a tételt: *egyetlen magyar egyházi vagy világi méltóságviselőben, püspökben, prépostban, országbíróban nem kereshetjük az ismeretlen P. betűs személyt, s azért fog személye valószínűleg mindenkorra ismeretlen maradni.* Hogy valaki, aki később magasabb méltóságokat viselt, vagy visel éppen a mű írása közben, s mégis azt mondja, hogy egykor királyi jegyző volt, az olyan lenne, mintha ma valaki azt mondaná dicsekvésként, hogy ő egykor középiskolai tanár volt — s mélyen hallgat arról, hogy most egyetemi tanár vagy éppen akadémikus. P. mester nyilvánvalóan nem akart az ismeretlenség homályába rejtőzni valamilyen politikai okból, mert hiszen a kortársak számára annyi éppen elegendő volt, amit mond, hogy személyét azonosítsák. Szerénykedésről pedig nem lehet szó, olyan öntudat csap ki a bevezetésből: „Magyarország tehát boldog, jutott neki adomány; hiszen örülhet minden órán deákjának ajándékán.” (Paizs D. fordításából.) A „mesternek mondott P.”-ben sem a szerénykedés csendül ki, hanem az Evangéliumi sorok: „Vos vocatis me magister et dominus et bene dicitis. Sum enim... ego dominus et magister.”

Ennyi negatívum után legyen szabad viszont a kutatások figyelmét nyomatókosan más, eddig eléggé elhanyagolt irányba terelni. Az a mondat, amelyet Váczy P. Pannonhalmára vonatkozólag idéz: „Dux autem Arpad et sui milites sic eundo iuxta montem sancti Martini... montem ascendentes et visa pulchritudine terrae Pannoniae nimis laeti facti sunt”, akkor is nagyon fontos, ha a datáláshoz nem segítene hozzá. A természet szépségében való gyönyörködésnek olyan korai megnyilvánulása, ami egészen megdöbbentő. Anonymus itt annyira modern, hogy századokkal látszik megelőzni korát. De modern a középkorban szokatlan írói öntudata is, amiről az előbb emlékeztünk meg. Munkája pedig nemcsak lebilincselő olvasmány, hanem a magyar történet- és földrajztudomány páratlan értékű, korai jelentkezése. Ha hibáztatni szokás Anonymust, hogy „tudálékosságból” nem a közzsájon forgó mondákat közli, az

éppen tiszteletreméltó tudományos törekvéseinek jele. Ugyanez a történettudományi módszerességre való törekvés indokolja azt, amit Váczy P. úgy jegyez meg, hogy különös módon Anonymus ír Pannonhalmánál mellett egy kis jelentéktelen forrásról, de nem említi meg a püspöki székhelyt, Gyórt. Természetesen azért, mert minél kevesebb anakronizmust akar. A honfoglalás korában nem volt még Győrött püspökség, s ugyanígy nem említi meg Pannonhalmánál sem, hogy ott az ő korában már állt a Monasterium Sancti Martini, ahonnan maga is gyönyörködhetett „Pannonia földjének szépségében”. Meg szokás mosolyogni Anonymus naiv helynévmagyarazatait, amikből a honfoglalást akarja rekonstruálni. Persze, hogy naivak ezek, mik is lehetnének? De maga a gondolat, hogy a helynevek a múlt forrásai, amelyekből következtetni lehet, teljesen modern történettudományi gondolat. Természetesen egyelőre még naiv tapogatózás formájában. De nemcsak mint történetíró mutatkozik be Anonymus, hanem bámulatos földrajzi tudásával, látásmódjával is. Mai, térképhez és kézikönyvekhez kötött gondolkodásunk alig tudja megérteni, hogy lehetett valakinek a XII. vagy XIII. században olyan tájékozottsága Magyarország földrajzi képeről, hegyeiről, völgyeiről, hogy képes volt leírni egy olyan elképzelt honfoglalást, amit Pais Dezső szinte hibátlanul, ellentmondások nélkül tudott térképre vinni. Valami olyan érthetetlen tájékozódási érzékről van szó itt, mint amely elvitte a kalandozó magyarokat a Pireneusokig és vissza is hozta haza, úttalan utakon, ellenséges Európán keresztül, vagy ugyanígy elvitte Julianusékat „valahol keletre”. Akármennyire ismeretlen is számunkra P. mester, korának legmodernebb magyarját, első tudós egyéniségét tisztelhetjük és vizsgálhatjuk benne. Ezen a téren bőségesen akad még feladat.

A „Kritikus kérdések” második csoportja legendáink kronológiai problémáiból kerül ki. Ha az Anonymus-kérdéssel kapcsolatban arról kellett szólnunk, milyen kiegyenlíthetetlen ellentét van ezen a téren különböző szakemberek álláspontjai közt, hasonlólt mondhatunk a legenda-kutatásról is. Gericz József „Kronikáink és a Szent László-legendák szövegkapcsolatai” című cikkében Csóka Lajossal ellentétben Bartoniek Emma tételét bizonyítja, hogy ti. a legenda merített a krónikákból, míg Csóka álláspontja szerint ez a viszony éppen fordított.

A fejezet másik két tanulmánya, Csóka Lajosé és Horváth Jánosé ugyanazt a kérdést, a Szent Gellért-legendák keletkezési idejét, hitelességét, egymáshoz való viszonyát vizsgálja, egymással ellentétes eredménnyel. Csóka szerint a nagyobb legenda a XIV. század közepén keletkezett hagiográfikus regény, a kisebb Gellért-legendát 1100 táján keletkezett, önálló, történetileg hiteles mun-

ka. Mind a kettőt bencés szerzetes írta. Horváth J. szerint a nagyobb legenda ma ismert formáját egy XIII–XIV. századi interpolátor adta meg, de még XI–XII. századi forrásokot is fölhasználta, a kisebb legenda nem forrása a nagyobbban, hanem pusztán szentbeszéd, amely nem jöhetett létre a XII. század közepe előtt, de nem keletkezhetett ennél korábban a két legenda közös őse sem. Sem a nagyobb, sem a kisebb legenda szerzője nem volt bencés.

A kötet harmadik része a „Kronikaszerkesztések, krónikaértelmezések” címet viseli. Bár az itt feldolgozott témák távolról sem tartoznak olyan jellegzetesen vitaterülethez, mint Anonymus vagy legendáink, a vita szeleme itt sem csökken mindenhol. Az első tanulmány itt Mályusz Eleméré, a Képes Krónika kiadásairól. Hogy Mályusz Elemér, középkori történetírásunak ez a mestere kérlelhetetlen szigorúsággal kéri számon a forráskiadások szövegének és jegyzetelésének pontosságát, az természetes. Sajnálatos azonban, hogy a Mezey Lászlóval való polémia hevében maga sem veszi észre, amikor kritikájában téves vágányra kerül, és a Képes Krónika facsimile kiadásának szövegközlésétől a kritikai kiadás jellegét kívánja meg és például a Monumenta Germaniae Historica szövegeivel állítja párhuzamba. Pedig a kettő közt éles műfaji különbség van. A kritikai kiadás a *mű szövegére* irányul, a facsimile kiadás a *példány* minél hibébb reprodukálása. Tudományos feladatának tehát a facsimile kiadás teljességgel eleget tesz, ha a minél hibébb reprodukcióhoz tudományos bevezetés vagy több ilyen tanulmány járul. A kritikai kiadás és facsimile kiadás kettős terhet egyetlen kiadónk sem vállalná. De éppen a Képes Krónika esetében ez teljesen fölösleges is volna, hiszen a kritikai kiadás minden igényét kielégíti a Domanovszky-féle közlés a Scriptoribus-ban, amit Mályusz is szinte felülmúlhatatlan példaképként mutat be itt. A facsimile kiadás szövegátírása pedig nem lehet más, mint maga a hasonmásban közölt szöveg pontos átírata, hiszen ennek már nincs tudományos feladata, éppen úgy, mint a magyar fordításnak sem. Ezek csak azért kerülnek a hasonmás mellé, mert a kiadványnak a tudományos cél mellett nagyon fontos művelődési feladatot is kell ellátnia (üzletileg sem lenne másként kifizetődő egy ilyen kiadvány). Olyanok számára is szól, akik a szöveget a hasonmás-formában nem tudják elolvasni, hanem főleg anyanyelvükön, és ezt szeretnék összevetni — egyre kevesebben vannak ilyenek — a nyomtatásban olvasható alakban közölt latingal. Aki a Krónika szövegére mint szövegre kíváncsi, az természetesen a Scriptoribus kiadásához fordul, ahol megtalálja nemcsak a Képes Krónika, hanem valamennyi XIV. századi krónikaszerkesztés szövegösszevetési lehető-

ségét is. Mályusz E. is, mikor „Kronika-problémák” című tanulmányában a Képes Krónikából idéz, természetesen a Scriptores-t használja, meg sem említve a facsimile kiadás létét, pedig az akkor már két éve megjelent. Tudományos célra a facsimile mint paleográfiai, művészettörténeti és művelődéstörténeti forrás szolgál. Szövegvizsgálatra csak abban az esetben, ha valakinek netán kétsége lenne valamely ponton a kritikai szövegkiadás hitelességét illetően. (Azt csak mellékesen említjük meg, hogy szintén csak a vita hevülete magyarázza meg azt a hiányt, hogy a Képes Krónikának a kritika alá elsősorban vont német kiadással egyidejű angol nyelvű kiadása nem kap megemlítést, sem a pusztán a teljesség kedvéért megemlíthető népszerű kiadás, Magyar Helikon, 1971.)

A következő tanulmány Szűcs Jenőé. A szerző értékes megfigyeléseket fűz a hun történetben rejlő társadalomelméleti és történetpszichológiai vonatkozásokhoz, amelyek bepillantást engednek a mű keletkezésének hátterébe. Minthogy azonban itt csak a középkori ülésszakon elhangzott előadás szövege került közlésre, maga a teljesen kidolgozott, dokumentált tanulmány másutt már megjelent (Századok 1973), az érdemben való ismertetéstől itt eltekinthetünk.

Tarnai Andor a Képes Krónikához ad értékes, új eredményeket. Hosszú, szó szerinti szövegösszegezeket talált ugyanis a Képes Krónika és Nicolaus de Lyra szentírásmagyarázatai közt, valamint egyezéseket az ún. „Glossa ordinaria”-val. Ezeket az egyezéseket eddig senki sem vette észre. Tarnai meggyőző eredménye az, hogy a Képes Krónika szerzője előtt a Bibliának egy olyan példánya feküdt, amely tartalmazta Nicolaus de Lyra kommentárjait és a Glossa ordinariát is. Valószínűleg marginálisan. (Ilyen kiadások ismeretesek az ősnymtatvány-korszakból is.) Ezzel tehát egy olyan elveszett kódex emlékére bukkant rá, amelynek meg kellett lennie ott, ahol a Krónikát írták, tehát esetleg Nagy Lajos király könyvtárában. Tarnai annak a fontosságára is rámutat, hogy Lyra munkája ezek szerint meglepően korán, 1358-ban megvolt már Magyarországon. Kár, hogy Tarnai nem terjesztette ki elemző vizsgálatát a Képes Krónika megelőző részére, az első fejezet bevezető soraira, hanem egyszerűen megismétli a Petrus Comestor forrásként való alkalmazására vonatkozó elméletet. Pedig a 3. fejezet kezdő sorainak összevetése Comestor szövegével — amit Tarnai párhuzamosan közöl is —, nem annak a bizonyítéka, hogy „a két szöveg pontosan fedi egymást”, hanem ellenkezőleg, annak, hogy a krónikás igazat mond; ő magát a Genesis X. fejezetét használta. A szöveg kizárja azt, hogy a Képes Krónika írója Petrus Comestorból vette volna ezt. Mert igaz ugyan, hogy a „Historia scholas-

tica” első része valóban a Genesis-t tárgyalja, de ennek a munkának nincs a Genesisről szóló 10. fejezete, hanem az idézett mondatok a „Historia” Genesisről szóló részének 37. fejezetében található meg. A Krónikás mégis helyesen azt mondja, hogy ő a Genesis X. fejezetéből idéz. Még világosabb bizonyíték az, hogy míg a Genesisben és a Krónikában Noe fiainak felsorolása szó szerint megegyezik, Comestornál ez teljesen más fogalmazásban, sőt ellentétes sorrendben van.

A Képes Krónika szerzője és illuminátora tehát „magister historiarum”-nak nem Petrus Comestort nevezi, hanem a Genesis szerzőjének, Mózesnek adja ezt a megtisztelő címet. Comestornak ez az epithetonja, úgy látszik, ekkorra már feledésbe merült, s munkája is elég ritkán található meg a kor kódexanyagában. Ami XIV. századi „Historia scholastica” kéziratot ismerek, az egyik sem nevezi a szerzőt Magister historiarum-nak sőt még a nevét sem jelzi a szerzőnek. Az ősnymtatvány-korszakból Hain 11 kiadást ismer, de ezek egyike sem ismeri a „Magister historiarum” kifejezést, hanem a szerző „Magister Petrus Comestor” vagy „Petrus Manducator”, vagy „Petrus servus Christi” megjelöléssel szerepel. A Képes Krónika vitatott iniciáléjának értelmezésében tehát mégiscsak Jakubovich Emilnek volt igaza: az ábrázolt személy Mózes.

Kötetünkben a következő szerző, Karácsonyi Béla, „Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében” című tanulmányában először is nagyon megdöbbentő dolgokat mond arra nézve, hogy milyen hiányosságok vannak, a megoldandó feladatoknak milyen nagy tömege áll előttünk a Mohács előtti források publikálása terén: megdöbbentően hiányosak középkori okmánytáraink; egyes elbeszélő forrásainknak vagy például Szent Gellért Deliberatiójának nincs megfelelő kiadása; de nagyon sajnálatos a történeti segédtudományi kutatások háttérbe szorulása is. Maga a tanulmány pedig első sorban a Zágrábi Krónika érdekes kronológiai problémáival foglalkozik. Bemutatja, hogy a gyakran teljesen hasznavehetetleneknek tekintett fiktív datálások és információk mögött időnként milyen tudatos szimbolizmus jelentkezik.

Kristó Gyula Riccardus és Albericus alapján egy 1235 körüli, Béla ifjabb király környezetében készült Gesta Ungarum létét bizonyítja. Érdekes megállapítása, hogy „a világi magán nagybirtok gazdasági és politikai előretörése szükségszerűen életre hívta a világias szemléletű történetírást, amely korlátozta a korábbi dinasztikus, illetve egyházas historiográfia uralmát”.

Szegfű László Géza fejedelem felesége vagy feleségei; a Sarolta—Adelhaid-probléma gondos felülvizsgálata során érdekes módszert alkalmaz akkor, amikor az etnográfia taní-

ságtételét, a régi és új babonás hiedelmek vizsgálatát (Beleknegini — szépasszony) vonja be a kérdés eldöntésébe.

Makk Ferenc a XIV. századi krónika-kompozíció egy fejezetéhez fűz megjegyzéseket, és újabb adalékot mutat be annak igazolására, hogy az etnikai ellentétek tükröződése, az etnikai mozzanatok kiemelése nem volt idegen az Árpád-kori magyar történetírástól.

Vásáry István a Julianus—Richardus jelentés első fölbukkanását és korai felhasználását, illetve föl nem használását vizsgálja meg mint történetírásunk történetének egyik kérdését, és bemutatja, hogyan került a magyar őshazáról alkotott elképzelések közé a Magna Hungaria helyett a téves Jugria-elmélet.

A középkori tanulmánykötet negyedik és utolsó része négy dolgozatot közöl az Árpád-kori jog- és intézménytörténet köréből. Az első, Kapitány István és Szepessy Tibor közös tanulmánya, mindig a realitások keretei közt maradó mértéktartással vizsgálja meg Paulus de Hungaria „Notabilia”-jának magyar vonatkozású helyeit. Középkori tudománytörténetünknek ez a nemzetközi vonalon is elsőrangú szerzője, illetve műveinek vizsgálata korábban távolról sem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelt volna. Remélhetőleg a szerzők előre jelzett további közlései hasonló értékes, új eredményeket fognak elélni társai és újabb magyar vonatkozásokat fognak tisztázni. Teljesen meggyőző a szerzőknek az az érvelése is, ami Banfi Florio elméletével szemben tisztázza, hogy Paulus nem lehetett dalmát, hanem csakugyan magyar volt. A tanulmány „Appendix”-e higgadt objektivitással mutat rá azokra a túlzásokra, tévedésekre és hiányosságokra, amelyek Fehér Mátyásnak a Notabilia-ra vonatkozó közlésében találhatók.

Mezey László tanulmánya következik ezután, „A hiteleshely a közhitelőség fejlődésében és III. Béla szerepe”. Azt bizonyítja, hogy a magyar írásbeliségnek ez a nyugaton meg nem található jellegzetes intézménye bizánci gyökerű és meghonosítása a Manuel környezetében tartózkodott III. Béla nevéhez fűződik.

Györfly György hasonlóképpen a III. Béla-kori magyar írásbeliség történetéről ír: „A magyar krónikák adata a III. Béla-kori peticióról”. Konklúziója az, hogy az Ákos mesternek tulajdonított krónika-folytatásnak az az állítása, hogy III. Béla vezette be az

írásbeli kérvényezést az ügyintézésbe (s nemcsak a döntések írásbafoglalását), téves, ezt az intézkedést csak IV. Béla tehetette. Meg kell azonban itt jegyeznünk, hogy jó lenne már egyszer szembe nézni avval a ténnyel, hogy a mondatnak, amely ezzel kapcsolatban már annyi elméletre adott okot, mai formájában nincs értelme: „Postea regnavit Bela frater eius, qui fures et latrones persecutus est et petitionibus loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii.” Itt valami szövegromlásnak, szavak kihagyásának kellett történnie. Az első mondat végigvis és szabatos, alanya Bela, állítmánya regnavit. De a mellérendelt következő mondatnak nincs alanya, mert a „traxit originem” alanya nem lehet Bela. Az bizonyos, hogy itt a petíciókról van szó, de hogy mit akar mondani a krónikás, azt először szövegvizsgálattal kellene rekonstruálni, mielőtt pontos és szilárd következtetéseket lehetne rá építeni.

A kötet zárótanulmánya, Vajay Szabolcsé, az Árpád-kor uralmi szimbolikájáról, tárgyi emlékek vizsgálatát kapcsolja a krónika-problémákhoz. A magyar királyi korona és országcímer vizsgálatával foglalkozik. Egyrészt, Déer Józseffel ellentétben azt bizonyítja, hogy a Szent Korona nem a XIII. század második felében, hanem III. Béla korában nyerte mai, zárt alakját, másrészt eszméletlenül vizsgálja a különböző, adatokból ismert, királyi koronáink szimbolikáját.

Beszámolóinknak ezzel a végére jutottunk. Talán nagyon is sokszor kellett negatívumokról, szinte reménytelenül megoldatlan problémákról szólnunk. Arról, hogy a kutatási módszerek imponáló megújulása és állandóan előrehaladó finomodása ellenére sincs arányban az elbeszélő forrásainkra fordított hallatlan intellektuális erőfeszítés és szenvedélyes vitatkozás az elért eredményekkel. Ennél a negatívumnál azonban sokkal inkább azt a pozitív feladatot szeretnénk hangsúlyozni, amire Karácsonyi Béla tanulmányának említett helye is utal, hogy középkor-kutatóinkra mennyi munka vár, ami az erőknél túlságosan egyoldalú felhasználása miatt keveset tud csak előrehaladni, s amelyekről széles körű és reális perspektívát rajzolt elének Mályusz Elemér már 1967-ben, „A magyar medievisztika forráskérdései. Medievisztika és oklevélkiadás” c. tanulmányában.

Csapodi Csaba

Az előzőekben megismert írók munkáinak folytatásaként a kötet további fejezeteiben a középkori magyar jog- és intézménytörténet köréből ismét négy dolgozatot közöl. Az első, Kapitány István és Szepessy Tibor közös tanulmánya, mindig a realitások keretei közt maradó mértéktartással vizsgálja meg Paulus de Hungaria „Notabilia”-jának magyar vonatkozású helyeit. Középkori tudománytörténetünknek ez a nemzetközi vonalon is elsőrangú szerzője, illetve műveinek vizsgálata korábban távolról sem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelt volna. Remélhetőleg a szerzők előre jelzett további közlései hasonló értékes, új eredményeket fognak elélni társai és újabb magyar vonatkozásokat fognak tisztázni. Teljesen meggyőző a szerzőknek az az érvelése is, ami Banfi Florio elméletével szemben tisztázza, hogy Paulus nem lehetett dalmát, hanem csakugyan magyar volt. A tanulmány „Appendix”-e higgadt objektivitással mutat rá azokra a túlzásokra, tévedésekre és hiányosságokra, amelyek Fehér Mátyásnak a Notabilia-ra vonatkozó közlésében találhatók.

RÁKÓCZI TÜKÖR

Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Közreadja: Kőpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1973. Szépirodalmi K. I. 516 l.; II. 588 l. (Magyar Századok)

A Rákóczi-szabadságharcról immár két és fél század óta alakuló, újra és újra formálódó nemzeti közfelfogásunk az idők folyamán ismételtelen kiélezett helyzetekbe került a koronként adott különböző társadalmi, ideológiai és politikai nézetkülönbségek pergőtüzében. Ma már egyebek közt világosan látjuk, hogy mindahányszor, amikor e kritikus pontok mérlegelésében az idevágó, hiteles érdemlő tudományos ismereteknek perdöntő szerep juthatott volna, akkor ez a lehetőség kihasználatlan maradt, mert többek között a korabeli dokumentáció részben hiányzott, feltáratlan vagy felhasználatlan maradt, részben mert a birtokban levő források félreértése, esetleges félremagyarázása történhetett meg. Érthető, hogy a Rákóczi-korra irányuló újabb, széleskörű alapozott kutatás éppen az egykorú forrásokra, köztük az elbeszélő források átfogó feltárására a problémáinak tisztázására tekint mindenedek előtt. Ennek a racionális törekvésnek eredményeit máris számos összetevőjében tapasztalhatjuk az utóbbi évtizedek kiadványaiban. Az itt bemutatásra kerülő mű, a „Rákóczi tükrő” is része, jelentős megnyilvánulása s bizonyítéka ennek a nagyigényű célkitűzésnek.

E kétkötetes mű több mint ezer oldalon ad közre a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó emlékiratokból, naplókából, jelentésekből stb. túlnyomórészt olyan szövegeket, amelyek mind ez ideig ismeretlenek, kiadatlanok, hozzáférhetetlenek, vagy csak réges-rég kiadottak voltak.

A közreadók — Kőpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes — bevezetőben vallott célja az, hogy a szabadságharc eseményeit és társadalmát az egyén viszonyában mutassák be, mégpedig a kortársi dokumentumok s vallomások tükrében. Ily módon a „Rákóczi tükrő”-ből a kor valódi arca tekinthet ránk, s a szemtanúk, a közvetlen résztvevők subjektív világa tárulhat elénk. A „Magyar Századok” sorozat tudományosan igényes, de egyszerre „olvasó közönséget” is szolgáló törekvése ezúttal igen sikeres munkát eredményezett. Egyrészt ugyanis a magas szakmai igényekhez igazodó, összegző szövegválogatást nyújt, ami mind ez ideig nagyon hiányzott; másrészt a szélesebb érdeklődés számára valóban újdonság erejével ható olvasmány-élményt s beható ismereteket közvetít.

Nem könnyű feladattal bírók voltak a szerkesztők, amikor a témából rendelkezésükre álló, valóban hatalmas kótetek tucatjaira rúgó „tárházból” mintegy félszáz szövegrészt szemeltek ki, s helyezték el eme összesítő válogatásba. A szerkesztőknek a tárgy-

alából két szemmel a súlyos megpróbáltatások a szabadságharcot a legkisebb veszélyek köibe vágó, közismerten gazdag kutatási eredményei azonban kellő alapot nyújtottak a munkához, s így biztos kézzel találták meg a válogatás elveiben a valódi fontossági szempontokat. Ugyanígy a teljes szövegek ismeretében birtokában, a szükségszerűvé vált szövegrészek kiemelésében sikerült a leginkább jellemző szemelvényeket feltalálniuk és összefüggéseikben a megfelelő arányt biztosítaniuk.

Szembetűnik — s ez mindenképpen helyeselhető —, hogy az újonnan felfedezett, eddig ismeretlen vagy hozzáférhetetlen hazai és külföldi írások ezúttal, az arányokat illetően előnyben részesülnek, s talán éppen ezért a régről ismert vagy a már nagyon is közismertté lett szövegrészek most a kötetben éppen csak a helyükre kerülnek. Érthető viszont ez az indokolt arányeltolódás, mert a jelen válogatás éppen ilyen módon tudja a kutatás új eredményeit hitelesen prezentálni. Megvan természetesen annak a lehetősége, hogy e mégoly nagyszabású szövegközlés után is hiányoljunk egy vagy más be nem vett emlékezőt, sajnálkozunk bizonyos szövegrészek kimaradása miatt, de mindezek az óhajok túllépik a jelen munka határait. Felvetik ugyanakkor annak igényét, hogy régóta hangoztatott adósságunk valóraváltásaként, mielőbb sorra kerüljenek a korszerű kritikai kiadások e szövegek tekintetében is, ami egyszerre mind megoldást jelenthetne a ma még felmerülő hiányérzetekben. Minthogy azonban csak távoli lehetőségeket takar ez az igény, legalább arra kellene a közeljövőben erőfeszítést tennünk, hogy azok a kéziratban maradt fontos dokumentumok, elbeszélő források jussanak mielőbb teljes szövegű kiadáshoz, melyek közül például Wesselényi István művére utalnánk, ahol az emlékirati s művelődéstörténeti értékek nyilvánvalósága miatt máris indokolt lenne az előrelépés.

E jelentős szövegközlő munka legfőbb érdeme, hogy Rákócziról s magáról a szabadságharcról egy új és módosult, széleskörűen alapozott s mégis egységbe tömörített, az eddigieknél hitelesebb képet nyújt. Nem elsősorban a történész állásfoglalása hat itt a kötetek tanulmányozójára, hanem célszerű elrendezésben maguk a források, köztük irodalmi szövegek; a korabeli, megélt eseményekről szóló megnyilatkozások érvelnek, vitatkoznak s igyekeznek meggyőzni kortársaikat és nem utolsósorban a „részhajlatlan utókort”. Első pillantásra talán a nézetek kaotikus kevertsége sugárzik ki eme igen sokrétű anyagból. Az egymáshoz gyökeresen ellentmondó „igazságok”, az ilyen vagy amolyan

oldalról ért sérelmek, a súlyos megbántódások, a tragédiák, az elkeseredett vádaskodások, az ellentétes ítéletek, az érdekek harcának kibékíthetetlen, sokszor nagyon is szubjektív megnyilatkozásai, mind-mind megannyi olyan tényező, ami látszólagosan zavarja a tisztánlátást. Ugyanakkor az így keletkező feszültség nyomatékosan indítást ad e kordokumentumok valóság tartalmának kibontásához, ami kétségtelenül nem könnyű feladat. Ám ezzel a megfontolásra készítő eljárás-móddal meggyőződen érhető el a megkívánt igazabb, realisabb látás. A szerkesztők megadójuk ugyan a legfontosabb tájékoztatást a források tanulmányozásához, de távoltartják magukat, nagyon helyesen, a túlmagyarázástól, s inkább számítanak, joggal, a dokumentumok valóságos, élő hatóerejére.

A forrásszövegek elbeszélőinek érdekkörében és ítéletkülönbségeiben három fő típus különül el eléggé világosan és meglehetősen határozottsággal, még ha az adódó problémák bonyolult szálakkal fűződnek is egybe. Egyfelől a hazai, főiri emlékirók csoportja alkot átfogóbb egységet, ahol is Bethlen Miklós, Károlyi Sándor, Második Teleki Mihály, Wesselényi István, Apor Péter, Czegei Vass György, Cseri Mihály, Forgách|Simon, Dániel István és Erdődy Sándor írásai kapnak helyet célszerű szemelvényekben. Másfelől a köznemesi, polgári értelmiségi szerzők memoárjai kerülnek egy nagyobb alapegységbe, mint többek között Szaniszló Zsigmond, Ottlyk György, Szatmári Király Ádám, Bulyovszky Dániel, Platthy Sándor köznemesek, Szakál Ferenc ács-asztalos, Zweig János bányamester, Schliessler Gáspár polgár, Balla Gergely jegyző, Vizaknai Briccius György főorvos, Kollareck János tisztviselő, Csécsi János tanár, Spáczai Gábor kanonok, Beniczky Gáspár, Pulay János szekretáriusok és Mikes Kelemen. Végül a harmadik jellegzetes nézetegységet alkotó csoport a külföldi, főleg francia szemtanúkból, beszámolókból tevődik össze: Louis Lemaire, Saint-Simon, Bonnac márki, Dangeau márki, De l'Hommeau, M. Michel, Des Alleurs, César de Saussure, Bussy de Rabutin etc.

Pusztán a csoportosított névfelsorolás jól mutatja — többre most nincs terünk —, hogy ezáltal mi módon növekedett meg a nem főiri visszaemlékezők érvelési lehetősége. És ha a fentiekben említett új, módosult Rákóczi-korképek mibenlétére kérdezzük, akkor bizonyos, hogy ezt a képet innen, — részben a kisnemesek, polgárok állásfoglalásaiból, részben pedig a kor európai távlatát kivétfő külföldi beszámolókból eredeztethetjük.

Külön tanulmányt érdemelne Rákóczi alakjának bemutatása ezeknek a dokumentumoknak alapján, mert szinte valamennyiben a fejedelem személye, feddhetetlen embersége áll a középpontban, s legtöbbször portré szerű

megjelenítést kap. Érdekes lenne összevetni ezt a képet a kuruckori politikai költészetben megformált Rákóczi-képpel, s nem utolsósorban Rákóczinak, az írónak önportréjával. Úgy véljük, hogy a még ma is sokszor merev, iskolás fejedelem-kép a szóban forgó szövegek alapján nagy mértékben egészülne ki tulyen hatni tudó, nagyon közvetlen emberi tulajdonságokkal.

Ezúttal nincs mód behatóbban foglalkozni azzal a tetemes, javarészt Kőpeczi Bélától újabb felszínre hozott francia forrásanyaggal, amely még sok szempontból kiaknázatlan. Annyi azonban leszögezhető, hogy a külföldi szemtanúk meglátásai — elfogultságuk és számos előítéletük ellenére — olyan összefüggésekbe, európai távlatokba helyezik szabadságharcunkat, amelyek hosszú idő óta nyitott kérdéseket világítanak meg. Nem is szólva arról a szinte programszerűen gyakorolt törekvésükről, hogy leírást, beható tájékoztatást adjanak írásaikban nemcsak a harci eseményekről, de az ország állapotáról, a magyarság életmódjáról, erkölcséről, szokásairól, nézeteiről stb. Mindez pedig a joggal kívánatos komplexebb kor-áttekintéshez nélkülözhetetlen alapot ad.

Milyen kérdéseket vet fel a szövegkiadás közelebről, irodalomtörténeti szempontokból? A közzétett szövegek javarésze nem csupán „elbeszélő forrás”, de irodalmunk része is, s mint ilyen, az emlékirások igen széles skálájú műfaji családjába tartozik. Irodalmi értékük viszont szerfelett különböző. Van közöttük elismerten kiemelkedő alkotó is, mint például Bethlen Miklós, Mikes Kelemen; s szép számmal vannak az irodalmunkban méltán számontartott szerzők is (Cseri Mihály, Apor Péter, Wesselényi István, ifjabb Teleki Mihály stb.). Egészében azonban a széles tábor tagjai csupán az irodalmiságnak és így az emlékiratirodalomnak is egy kezdetibb szakaszán helyezhetők el, bár kellő értékelésük még módosíthatja ítéletünket. E szemtanú-emlékirók általában köteleességből, az öngizolás céljából, az igazat írás igényével rögzítik mondanivalójukat s nem az irodalom teljesebb célkitűzéseit váltják valóra.

Ilyeténképpen még ha egészében marginális irodalomnak tekinthetjük is e közzétett, szabadságharcra utaló emlékirási anyagot, akkor is súlyos adósságai vannak vele szemben irodalomtudományunknak. Szembetűnő ugyanis, hogy a XVIII. század elejére, a kuruc korral egybeesően, mely rendkívüli módon felívelt, szétáradt az irodalmiságnak ez a kort ábrázoló, erőfől duzzadó formája: úgynnyira, hogy eme emlékirás-típus az egyik leggyakrabban művelt irodalmi műfaj lett. Ennek az irodalmi, műfaj történeti folyamatnak megragadása, magyarázata, egyedeinek értékelése azonban még várat magára, pedig irodalmi műveltségünknek, prózairodalmunk

fejlődésének szélesebb gyökérzetéhez tartozó problémákról van szó.

Ezúttal csak azt emeljük ki, hogy e kisebb vagy nagyobb mértékben irodalmi értékkel bíró emlékiratok, a naplók, diáriumok, beszámolók, önéletrások, memoárok, vallomások stb. egy tekintetben fontos sajátossággal rendelkeznek, ami az irodalmi fejlődésben is előre, az európai polgári igények valóraváltása irányába mutatnak. Ezek az írások ugyanis tárgyakat nézve kettős kötöttségűek: egyrészt, a „nagy dolgok” igézetében, az „országos hadi események” megőrkítését tekintik feladatuknak, másrészt azonban saját szűkebb világukból kiindulva, kicsinyes ügyes-bajos dolgait, családi, magánéletbeli eseményeket, általában a szubjektív emberi világ problematikáját vetítik ki memoárjaikban. S eme utóbbi oldal éppen ez idő tájt egyre inkább előbbre nyomul, s összetevői újult erővel, egyre teljesebb polgárjogot nyernek. A XVIII. század fordulóján, az elbeszélő próza átalakulásának folyamatában az emlékiratok egésze már döntő változáson megy keresztül: a hajdani nagy célokra koncentrált, izzó szavú, barokk kompozíciójú, emlékező írások fokozatosan átadják helyüket a kisebb célokra tekintő, de a való világra közvetlenül reagáló emlékirat-típusoknak. A hajdani memoárok jellegzetes koncepcionális és részkioldozási törekvései most az elbeszélő próza új igényeinek valóraváltásába torkollnak.

Azt is tapasztaljuk, hogy eme írásokból a modern, korunkigényelte komplexebb művelődéstörténeti vizsgálatokhoz mérhetetlen mennyiségű adat- és összefüggés-gazdagság árad. A „kuruc idő” itt nemcsak a történelmi méretű tettek, sorsdöntő események, vezérlő egyéniségek és főbenjáró politikai, vallási nézőpontok oldaláról tárul fel, ami egyébként felettébb fontos; de ugyanakkor egészen részletekbe menő megvilágítást kap mintegy mozaiksztintézisben a köznapok világa is, a hétköznapok emberének életvitele, mindennapos környezete, sokirányba ágazó közfelfogása, egész normarendszere. A Rákóczi-szabadságharc idején szóhoz jutó köznemesi, polgáriassodó réteg például egyszersmind válik érdekeltté országos politikai kérdésekben, és

egyszersmind kerül közelebb az írásbeliséghez, de mégsem szakadhat el egyszerűen élete közvetlen valóságától, élményvilágától. A civis, a bányamester, az ács-asztalos, az orvos, a tanár, a leendő „értelmiség” pályák felé orientálódó köznemesek, a jegyzők és titkárok írásaiban távolról sem merül háttérbe a valóságos környezet világa, munkájuk, életfeltételeik kérdései, szokásaik, szórakozásaik, gondjaik stb. Szempontunkból az itt a figyelemre méltó többlet, hogy ezek az emlékiratok közvetlen életközeli összetevők szem előtt tartásával foglalnak állást politikai kérdésekben, s így tudnak magában a Rákóczi-szabadságharc teljes problematikájában is lényeges, számunkra újszerű kérdéseket helyesen értelmezni.

Fontos és hosszú időre nélkülözhetetlennek bizonyuló alapl művet kaptunk Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes munkája által. A bevezetés és az egyes szövegekhez adott tájékoztatók lényegre koncentráltok, világosak, kitérően szolgálgják a szemelvényekben való tájékozódást. A források közvetítésében mintaszerűen korrekt eljárásmodot tudtak megvalósítani. A „Magyar Századok”-sorozat igénye szerint lehetséges, teljes tudományos precizségre törekedtek. Bárha így nem is a kritikai kiadások elvei valósulnak meg, mégis annak igényeihez közelálló törekvés tudata munkál a szövegközlésben. Megtartották például a korabeli hangtani és tájnyelvi sajátosságokat, bárha a betűhív közléstől el is kellett tekinteniük; szigorúan távol tartottak mindennemű torzító, „feloldó” eljárást, a helyesírást is éppen hogy „közéltették” a maihoz.

A jegyzetekben és a kiegészítő apparátusban a mértéktartás és helyes arányvétel a jellemző. A mintegy 1100 lapnyi szövegközléshez összesen 100 lapra terjed a teljes értelmező függelék. Ha nincs is túlmagyarázás, minden lényeges kérdésben biztos eligazítást nyerhetünk. Így a lapalji jegyzetek is helyesen értelmezik az előforduló torzulásokat, félreértéseket stb. A forrásjegyzék, a hely- és személymutatók, a viszonylag gazdag és érzékkel választott illusztrációk megnyugtatóan teszik teljessé és jól használhatóvá a köteteket.

Gyenis Vilmos

WÉBER ANTAL: IRODALMI IRÁNYOK, TÁVLATBÓL

Bp. 1974. Szépirodalmi K. 392 l.

A mind jobban megélnékül stílustörténeti kutatások szükségessé teszik a sokat használt fogalmak tartalmi jegyeinek földerítését. Különösen fontos ez a kelet-közép-európai irodalmakban, ahol szinte a XIX. század végéig a külső indíttatás lényeges szerepet ját-

szik abban, hogy az adott nemzeti irodalmat építő igyekezet művi módon, erőszakolt ütemben siettesse a fölzárkózást a fejlődésben előbbre tartó kultúrákhoz. Ez annyit is jelent, hogy egy eszmerendszer vagy korstílus több fázisa egyszerre jelenik meg az említett

irodalmakban; több évtized, esetleg egy évszázad változatos árnyalatú, fokozatos fejlődés eredményeképpen létrejövő folyamatát egyetlen költői életmű — vagy egy rövidebb szakaszból álló periódus dolgozza föl és illeszti — a lehetőségek szerint — a hazai hagyományok közé.

→ Ezért hibás minden elmélet, amely egy nemzeti irodalom hagyományos terminológiáját erőlteti rá a többire, nem számolva avval, hogy még a viszonylag egynemű zónákon belül is jelentősek az eltérések, illetve avval, hogy egy és ugyanazon jelenség — a hazai konvencióktól színeződve — más és más oldalról mutathatja magát.

Különösen fontos a fogalmi tisztázás zónánk irodalmainak XVIII. századi — XIX. századi folyamatában. Klasszicizmus, neoklasszicizmus, rokokó, késő barokk, szentimentalizmus, preromantika, romantika, biedermeier, realizmus, utóromantika, s még sorolhatnánk tovább a kategóriákat, amelyekkel korstílusokat, stílusirányokat, periódusokat jelöl a szaktudomány. S ha idevesszük még azokat a nem mindig egyértelmű megállapításokat, amelyek a stíluskeveredésről szólva, szűkítő jelzőkkel látják el a fenti megnevezéseket, vagy azokat az olykor izzadságos törekvéseket, amelyek egy költőben (pl. Berzsenyiben) — különböző verseit szemelve ki — hol a klasszicizmus, hol a romantika, hol a preromantika képviselőjét vélik fölfedezni, akkor tudjuk csak érzékelni, hogy ugyanahhoz a fogalomhoz mennyire ellentétes képzetek fűződnek.

→ A kutatókat csak részben menti az a körülmény, hogy néhány alapvető dolgot leszámítva, hiányzik az eredeti forrásokon alapuló, korszerű föltáró munka. Hiszen még az eddig megjelent művek eredményei sem mentek át a köztudatba. A század költőinek nincs a mai igényeknek megfelelő kiadása, Ányos, Verseghy költeményeit még Császár Elemér rendezte sajtó alá, Szentjóbí Szabó Gálos Rezső, még a század elején, Dayka Gábort — Kabdebó kitűnő tanulmánya ellenére — még mindig csak Kazinczy átirásában ismerjük, hiányzik egy valamennyi változatot fölmutató Kazinczy-„összes”; s alig vigasztal a példás Batsányi- és a nehezen születő Csokonai-„kritikai”.

→ Weber Antal könyvét úgy vettük a kezünkbe, hogy *Sötér István* (Az ember és a műve), *Szauder József* (A romantika útján, Az Este és az Álom), *Horváth Károly* (A klasszikából a romantikába, A romantika), továbbá *Fenyő István*, *Julow Viktor*, *Mezei Márta*, *Sziklay László* és *Tarnai Andor* (és mások), valamint a történészek (*Arató Endre*, *H. Balázs Éva*, *Szűcs Jenő*) mellett a fogalmi tisztázáshoz szolgáltató új adalékokat. Könyve valóban erre vállalkozik, s e vállalkozás — a följebb körvonalozottak alapján — minden-

képpen indokolt és hasznos. Előre bocsátjuk, hogy a magunk részéről kissé kielégítetlenül tettük le a könyvet. Ennek okát abban jelölhetjük meg, hogy e sorok írója a korstílusok, a periodizáció vagy a népiesség kérdésében más nézeteket vall, ugyanazon a fogalmon mást ért, mint a könyv szerzője. Nem a magunk — valószínűleg a bizonytalanban botorkáló — eszméit kerestük a könyvben, hanem az eddigi kutatás alapján kialakult álláspontok mellett vagy ellen való meggyőző érvelést. Azaz — mint majd kifejtjük — Weber Antal rokonszenvesen és szellemesen képvisel egy jól körvonalazott álláspontot, amelyet könyve tüzetes végigolvasása után nem tudunk elfogadni, mert fogalomhasználatát tulajdonképpen nem érezzük elég meggyőzőnek, elég tisztázottnak.

→ Így mindjárt a bevezető értekezés címével kezdenénk a vitát: „Irodalmunk fejlődésvonalai a felvilágosodástól az utóromantikáig.” Úgy tetszik, Weber a XVIII. század második felétől számítja a felvilágosodást, s ezt el is fogadhatjuk, bár Szauder programtanulmánya korábbra teszi a kezdeteket. Más kérdés, hogy így félrevezető a cím. Hiszen a felvilágosodás „jelenléte” nem szűnik meg akkor, amikor a klasszicizmus kénytelen átadni a helyét a romantikának; tovább táplálja Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös, sőt Petőfi művein keresztül irodalmunkat; s talán érdemes lenne jobban odafigyelnünk arra, hogy Petőfi mellett Jókai (és Pulszky) eleveníti föl Martinovicsék emlékét, ápolja Kazinczy örökségét, Jókai pedig nemcsak a valóság Csokonai-kép megrajzolásához járul hozzá, hanem a debreceni felvilágosodást is közvetíti. Másrészt az utóromantika kifejezést nem érezzük szerencsésnek. A magyar romantikus festészet 1849 után bontakozik ki, Wagner és Liszt (Brahmáról nem is beszélve) az 1860-as években romantikus kompozíciókat hoznak létre, V. Hugo mellett legyen szabad C. F. Meyer nevét is leírunk. Jókai után is alkot Sienkiewicz... Nem lenne esetleg célszerűbb a romantika több periódusáról szólni, különös tekintettel a kelet-közép-európai irodalmakban továbbélő (és nyilván módosuló!) romantikára? Nem érezzük indokoltnak a szentimentalizmus fogalmának elmosását sem. Előbb a rousseau-i tanok szülte szentimentalizmusról esik szó, utóbb a németről (21.), majd később egy nevezőre hozva (62.), de Kölcsey „hellén-szentimentális” modorát (235.), illetve antikizáló-szentimentális líráját (239.) is említi. Úgy érezzük, hogy a valóban több forrásból táplálkozó és a különböző írónál egyéni adottságaik szerint megjelenő szentimentalizmust túlságosan rétegezi Weber. Nem számol avval, hogy a klasszicizmus nem jelenti az érzelmeik ábrázolásának teljes mellőzését. S ott, ahol — mint pl. irodalmunkban — a szentimentalizmus a klasszicizmussal párhuzamos, bár vele nem

azonos jelenség, a stílusok rekvizitumai módosítólág hatnak egymásra. A Wébértől idézett Dayka-vers él ugyan szentimentális fogásokkal, de a vers szerkezeti fölépítése inkább utal a klasszicista költőre: az egyén nem olvad bele a kínos részletezéssel ábrázolt természetbe, a költő belépését előkészítő szakasz a *részvélen* természetéről árulkodik.

Inkább azt fogadjunk el, hogy a klasszicizmus *mellett* és nem vele szemben, nem azt bomlasztva (hanem annak lehetőségeit kitágítva), főleg a prózában önálló utat találó, a felvilágosodás eszméit igenlő közbülső stílusirány a szentimentalizmus, melyet a klasszicizmustól elsősorban kötetlenebb-oltdotabb alkotói módszerre, az egyén befelé fordulását *ábrázoló* érzelmesség-kultusza különböztet meg. Ide kellene még sorolnunk a némileg más műfaji hierarchizálást, a pietista forrásokat is. A népiesség és a szentimentalizmus Wéber említette szoros kapcsolatait nem érezzük, hiszen pl. az idillek, a gessneriek olyan stilizálást követeltek, amelyek épp a „fentebb stíl”-t igazolták. Ahogy Sötér írja: Gessner Idylljeinek „szentimentális-klasszicista hangneme megerősítette Kazinczy klasszicista törekvéseit”. (I. m. 168.) Általában a népiesség kérdését is más oldalról közelítünk meg. „Nálunk a népiesség a progresszív politikai és esztétikai törekvésekhez kötődik.” (25.) S bár Wéber elismeri, hogy az ún. „hagyományörzők” (ez kétes kifejezés számomra, mivel *Kazinczy is hagyományörző*, csak hogy ő Gyöngyösvivel szemben Zrínyi és Sylvester példáját tartotta követni méltó hagyománynak) a folklorisztikus elemek irodalomba emelésével tágabb vonatkozásban éltek, mint a klasszicizmus más alkotói, a „patriarchális népiesség” képviselőit lényegében kizárja a „népies” köréből. (25.) A népiesség szerintünk nem pusztán progresszív eszmék és „népies” kifejezések, módszerek külön-külön álló vonulata. A folklorisztikus témák, alakok stb. irodalomba emelése jellegzetessége a népiesség folyamatának, s ez nem feltétlenül a plebejus érdeklődés terméke. Gvadányi és Dugonics számtalan népszokást, illetve közmondást örökített meg, műveik érzékletes valóságteremtése, olykor folklorisztikus ihletettsége Vörösmartyig, Aranyig hat, Gvadányi népies színművet éltet. Éppen a „külföldi” hatás ellen mutatták föl a „magyar” jellegzetességeket. Emellett azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a népiesség e folyamatában számtalan olyan tény, hiedelem, dal, szokás stb. került elő és fogalmazódott meg, amely a nép- és a nemzetábrázolást könnyítette meg a teoretikusok számára. E teoretikusok közül pl. Kölcsey csak a Bajza értelmezte művészi népdalig jutott el poézisében, viszont a provincializmustól sem mentes Vitkovics Petőfiig ható témákat, fordulatokat vetett papírra. A népi és a nemzeti (vagy annak vélt) jellemvonások

összegezésére törekvés viszont „öröktől való” és „örökre érvényes” karakterisztikum megrajzolására készített. Ebben benne volt a bezárkózás, a konzervatív szemlélet és a plebejus értelmezés lehetősége egyaránt. A reformkorban a nemzetkarakterisztikum — Kölcsey és Erdélyi nyomán — mind demokratikusabbá vált, de már jelentkezik a konzervatív kisajátítás igénye, mint erre egyébként Wéber is rámutat. S a népdalról vitázott Bajza és Toldy; a tisztábban látó Bajza költészetében eltér elveitől, Toldy viszont szláv körképével (szerb, cseh és orosz tárgyú dolgozataival) hatáson segítette a népköltészet szélesebb körű befogadását az irodalomba. A népiesség fejlődése nem egyenes vonalú, hanem vitáktól szaggatott. Még csak nem is egy ágon halad. Wéber népiességtanulmányában kissé mesterkéltnak érezzük a *periodizációt*; a felvilágosodás és nyelvújítás korában is tárgyalja a Csongor és Tündét, viszont Kölcsey: Csolnakon-ját (1822) a „reformkorban” c. részben. A magunk részéről inkább a Hasanaginica magyar megjelenését, Kölcsey péceli fordulatát tartanánk periodushatárnak, ez Kultúr fölhívására és Vitkovicsra is hatott. Az Auróra-népiességet külön részben volna érdemes tárgyalni, Kisfaludy dalai, humoros elbeszélései, vigjátékai utánzóiban, majd Czuczorban, Gaál Józsefben találnak folytatóra. A Kisfaludy Társaság népiesség-pályázata, a szervezett gyűjtés, Erdélyi teoretikus tevékenysége szintén külön téma, a korszak törekvéseit megkoronázó Petőfi és Arany összehasonlító elemzése zárhatná ezt a részt.

Közben tanúi vagyunk a nép-fogalom tisztázódásának, a haza-fogalommal való összekapcsolódásának, az érdekegyesítés eltérő irodalmi értelmezésének, a ballada népszerűsödésének és devalvációjának. A „kelmeiség”, a népieskedés veszélyét Arany már a Vas Gereben szerkesztette „A nép barátja” c. lappal kapcsolatban megfigyelte. Szigligeti révén diadalútra indul a népszínmű, amelyben a zenés népdrama *lehetősége* is bennrejtett; a népdrama Petőfit is megkísértette, Zöld Marcija fontos adalék lehetne. Korántsem szabad egynemű népiességről szólnunk: egymással ellentétes energiák feszülnek e folyamatban, még a népábrázolásban is szélsőségekre lehetünk figyelmesek.

A népiesség forrásai között — eddigi kutatásunk szerint — több hely illeti meg a délszláv népköltészetet. Nem a szerbus manier a lényeg itt (ahogy az osszianizmus sem segítette a népiesség térhódítását), az nem vált „népies” mondanivaló hordozójává Petőfinél sem, hanem pl. Vitkovics fordításait kell jobban számon tartanunk, illetve Székács Józsefnek Jókaiig ható kötetét — és mindazokat az elméleti megállapításokat, amelyek Vuk Karadžić gyűjtésével — e népköltészetrel

kapcsolatban Kazinczy, Kölcsey, Kulcsár, Bajza, Toldy, Székács, Erdélyi és Arany tollán megfogalmazódtak.

Ami pedig a romantikát illeti: Wéber szerint „voltaképpen a történelmi múlt felidézésének motívumával indul meg”. (190.) Kölcsey 1810-es évekbeli válsága, az Erdélyi Múzeum esztétikájának számos eleme, amely a magyar romantika nyitánya, azonban nem egészen erről tanúskodik. Az igaz, hogy a történelmi tematika később uralkodóvá válik (a prózában), de messze *nem kizárólagossá*. A magyar romantika súlyos mondanivalóit mondja ki a Csongor és Tünde, a Felhők-ciklus, Vörösmarty közéleti lírája stb. Kölcsey romantikus és népies tájékozódása egyidejű, egymást feltételező-kiegészítő, ez — úgy vélem — nagyobb hangsúlyt érdemelne.

A romantikus magatartás tagadja a szentimentális mentalitást; más műfajokat helyez előtérbe a romantika, a lírának és a lírizált verses epikának jut központi szerep. A kelet-közép-európai nemzeti romantikák megújítják a klasszicista lírai műfajokat, új tartalmat adnak az ódának, a himnusznak, az epigrammának, a bölcselő költeménynek, az elégiának, népies forrásból teremtik újjá a dalt, kikísérletezik a rapszódíát. S a romantikában valósul meg a történelmi regény, amely didak-

szisával, morális-etikai töltésével olykor jobban szolgálja az időszerű politikai célokat, mint a történelmi múlt föltárását. S emlékezzünk meg egy utalás erejéig a történet- és a nyelvtudomány romantizálódásáról. Horvát István, Ján Kollár, Šafárik múltábrázolása a romantika egyes szakaszaiban tudatot formáló tényező.

A szerkesztő engedélyezte helyet kitöltöttük. Nem maradt terünk arra, hogy pl. a sok érdekes tanulságot hozó Kemény Zsigmond-dolgozatot méltassuk, a Jókai-értekezés újszerű szempontjait elemezzük. De kell-e ott dicsérnünk, ahol egy könyv nyomán arra kényszerülünk, hogy eddigi álláspontunkat megvédeni igyekezzünk? Nem az-e az igazi méltatás, ha nézeteinket — polemikusan — végiggondoljuk? Wéber Antal vitára készített, olyan kérdéseket tett föl, melyek e korszak minden kutatóját foglalkoztatják. Álláspontunk kifejtése azonban *nem értékmérőül* szolgált, hanem saját kétségeink tisztázását célozta. Hisszük, hogy a vitának nincs vége. A korszak kutatói majd elmondják véleményüket. Wéber Antaltól is várjuk, hogy újabb dolgozataival folytassa az általa megkezdett vitát.

Fried István

DÁVID GYULA: TOLNAI LAJOS MAROSVÁSÁRHELYEN (1868—1884)

Bukarest, 1974. Kritérium K. 317 l.

Több, mint egy évtized eltelt azóta, hogy Gergely Gergely Tolnai-monográfiája megjelent, s részben ennek nyomán, a hagyományos kép erős módosításával, én magam megpróbáltam egy hitelesebb Tolnai-portrét megrajzolni. Az akkori kezdeményeknek most jött meg a folytatása Erdélyből: hosszú évek kutató és elemző munkája nyomán nyilvánosságra került Dávid Gyula monográfiája, amely ugyan címében csak a marosvásárhelyi pályaszakasz feldolgozását ígéri, valójában azonban már az induló évekről, tehát a megelőző időszakról is teljes feldolgozást ad; így az 1884-es Pestre költözésig teljes a kép. Mind a mű tárgya, mind szerzője megérdemli azt, hogy kissé tüzetesebben foglalkozzunk vele, és fölmérjük: miben igazolta az eddigi kutatásokat és szemléletet, miben módosította őket, mi újat hozott, s miben rejlik önálló értéke.

Azzal kell kezdenem, ami alapvető és fontos, de végül is a monográfia értékét nem egymagában határozza meg. Az erdélyi kutató e téma körében nyilvánvalóan helyzeti előnyben van: közvetlenül támaszkodhat a kiadatlan, jórészt feldolgozatlan helyi levéltári anyagra, és a lokális sajtónak nálunk alig hoz-

záférhető egykori évfolyamaira. A kötethez csatolt tüzetes jegyzetapparátus sok esetben hivatkozik a marosvásárhelyi református egyház levéltárára, a kolozsvári püspöki levéltárra, Tolnai Lajos és Nagy Péter püspökök levélváltásaira, eredeti szövegükben megtalált vagy rekonstruált panasziratokra és följelentésekre, periratokra, jegyzőkönyvekre, a Székely Hírlap, Székely Közlöny, Magyar Polgár stb. hírlapi cikkeire. Kézenfekvő, és ez a mű első nyeresége: Tolnainak olykor pozitívra forduló, de végül mégiscsak torz viaskodással fajuló marosvásárhelyi papi és közéleti pályáját, az ellene indított támadásokat és az ő reakcióit is most már kisebb mozzanataikban és indító okaikban is olyan tisztán látjuk, hogy végre eljuthatunk a legendák helyett az igazságos ítéletig, amelyet Dávid Gyula nem is mulaszt el levonni. Módosult-e az a kép, amelyet annak idején én magam igyekeztem felvázolni? Egy nem egészen közömbös ponton igen. Tolnai és ellenfelei köré Dávid Gyula odavetíti a hetvenes és nyolcvanas évek erdélyi kisvárosát, a maga feudális elzártágában, a városi iparos polgárság és a vidéki nemességből rekrutálódott értelmiség kicsinyes hatalmi harcaival és személyi ellentéteivel, az iparos-

polgárság körében még eleven céh-szellemmel, a politikai megosztottsággal, a vallási konzervatívizmussal, a később Tolnaitól oly sokat csúfolt egyetemesivel, — részleteket (nem valami épületeseket) olvashatunk az ellene felhozott vádakból és az ő feleleteiből is. Nos, tudtuk, hogy az a közszellem, amelybe Tolnait sorsa belesodorta, nem volt valami ideális; az emberi gyöngeségeket, amelyekkel ütköznie kellett, valahogy tudomásul vettük. Azt azonban nem képeztük, hogy ilyen kis helyen ennyi mocskos tudjon fölhalmozódni. Mennyi egyéni és kollektív silányság és önzés, a rágalomnak és az irigységnek, a személyek ellen irányuló gátlástalan, hűsbavágoan alantas támadásoknak kicsoda tömény, fojtó légköre zárt magába Tolnait! A kései szemlélőben, minden korra kiható érvénnyel, fölmerül a kérdés: lehetséges-e egyáltalán emberileg, hogy valaki ilyen környezetben tisztán maradhasson? Talán voltak kivételes egyéniségek, akik a maguk részére ezt a problémát megoldották — Tolnai nem tudott és jórészt nem is akart erre a magaslatra fölemelkedni. A tanulság ebből az, hogy ezután több megértést kell tanúsítanunk Tolnai ottani eltorzulásai iránt — hozzátevé mindjárt azt, hogy a teljes fölmentést mégsem érdemli meg. Ahogy a támadásokra reagál, abból, ahogy fölöttese mondja, hiányzik a „pasztorális prudencia”: ő maga is minduntalan elhagyja az elvi bírálat magaslatát, leszáll stílusban és érvelésben ellenfelei alantas szintjére, mindjárt vissza akar ütni, csúnyán és tapintatlanul belegázol ellenfeleibe, s ezzel legtöbbször olajat önt a tűzre: ahogy ő reagál, azzal még csak fokozza, ingerli a felkavart szenvedélyeket. Végül már vakon üt mindenfelé, a legkisebb taktikai érzék nélkül. „Egy erélyes ember, milyen a főkurátor úr — értem, hogy ilyesmiket Püspök Öméltósága nélkül nem intézhet el. Részegkedném, mint Kovács Áron [paptársai]; paráználkodnám, mint Kovács Áron — ez mind kicsi dolog volna, s a főkurátor úr mély erkölcsi érzésénél s lelki bátorságánál fogva, melyekkel a valódi nagy botrányoknál kegyesen szemet huny: szemet hunyna kétségkívül nálam is. De így? Jó! Vigye Ön a dolgot elintézés végett a Püspök Úr elé: ott legalább lesz alkalmam sok elfenésedett sebre rámutatni s szólni azokról, amelyekről a főkurátor úr szent hivatását megtagadva, s ezáltal az erkölcsiség igaz ügyének kiszámíthatatlan sokat ártva — vétkesen hallgatott.” Ez nem regényrészlet, ez Tolnai válaszelevele az egyház főgondnokához, amikor 1872 végén-elsőszőr írásos följelentés megy ellene. Dávid Gyula is jelzi, hogy sűt a gúny ebből a védekező írátból, egy olyan fölöttessel szemben, aki iránta eddig jóakaró volt.

Az apró és nagyobb okokból kiváltott acsarkodások özénéből, amelyeket Dávid Gyula lehetőleg pontosan regisztrál, egy sú-

lyos és valóban mély ellentét bontakozik ki, amelyre eddig nem figyeltünk, — ez is persze inkább a műveltebb városiakat mozgatta meg, noha közvetve kiválóan alkalmas volt a tömegek kedélyének felingerlésére. Eddig is tudtuk, hogy hajlama ellenére lett pap, de Vásárhelyen komolyan akarta venni hivatását: a Sötét világban maga sorolja fel azokat a — főként francia — prédikátorokat és teológusokat, akiket „éjjel-nappal” tanulmányozott. Dávid Gyula olvas ebből a névsorból, s visszapillantva Tolnai pesti teológusi éveire, ottani tanáira, kikövetkezteti, hogy Tolnai a pesti református teológián az egymással szembenálló két irányzat: a liberális, már majdnem a vallás határán járó teológia és a protestáns ortodoxia harcában már eleve az előbbi felé orientálódik; tanárai közt merész filozófiai újítók vannak, — a szerzők, akiket pedig Vásárhelyen olvas, a liberális teológia európai hírnevű képviselői. Amit így magába fogadott, nem rejti lelkészsként sem véka alá, és menthetetlenül összeütközik ortodox kártársaival és a reformátuság helybeli vezetőrétegével. Antal László főgondnok Nagy Péter püspökhöz írt levelében (1872. dec.) már nemcsak Tolnai „szegletes bánásmódja” miatt panaszkodik; „hajlama a dogmaticumokban felmerült újabb vezetéknek megfontolás nélkül minden adható alkalommal kifejezést adni megingatta irányában a kevésbé értelmes egyháztagnaknál ama minden lelkésznél mulhatatlanul megkívánható feltevést, hogy a pozitive megformulozott hitcikkelyeknek hirdetője lenne, s így a nagy többség tőle mint vallásújítótól megütközéssel fordult el.” Csak ront ezen a helyzeten az, amikor Tolnai állást foglal az erdélyi református egyházi szervezet megreformálása mellett. Noha tehát Dávid Gyula kutatásainak nyomán más, hitelesebb megvilágításban látjuk Tolnai környezetét, az új helyzetkép sem teszi színterem indokoltá, hogy módosítsunk azon a jellemképen, amelyet róla többször említett tanulmányomban felvázoltam, s amelyet Dávid Gyula könyvének 125—126. lapján friss színekkel megrajzol újra. Az alapvető baj: önértékelésének egyre betegesebbé váló túltengése, az új adatokból még inkább kiviláglik; van benne jó adag abból, amit expozív pszichopátiának szoktunk nevezni; nem tud indulatain uralkodni, ahogy jóakaró felettesei mondták — persze ennek előfeltétele az, hogy bizonyos indulatok uralkodnak benne, s ezek közül is kiemelkedik a bosszú, a megtorlás vágya: valódi vagy vélt sérelmeiért az okozónak hasonló pénzben visszafizetni. Száz év távlatából van ebben valami jóvátehetetlenül és megfordíthatatlanul tragikus. Lehet, hogy valamelyest már Pesten égett a talaj a lába alatt, de nem menekült onnan, hanem előre akart lépni. Azzal a nagy várakozással megy Vásárhelyre, hogy ott tehetségét elismerik,

kétségtelen kvalitásai végett meghódolnak, ambícióinak az irodalomban is, de főként a közéletben szabad kifutást engedélyeznek. Sokat várhatott az új környezettől, s rosszabb közeget nem is választhatott volna: a szellemi pangásban tespedő, szennyes közéleti és politikai hercehurcákban bonyolódó kisvárosi furcsán reagált igényeire. Túlzott öntudatosságával, nyers modorával, leleplező hajlamával — és legyünk igazságosak: tudásával, környezeti fölé nővő emberi formátumával kihívja maga ellen környezetét, annak silányságához mért sebeket kap, támadások központjába kerül, s megindul a láncreakció: a kirohbanó visszavágások és újabb sérelmek áradata. A beteg önrézt tombolja ki magát bennük, s nagyon sokszor vagyunk csúnya, már csak bibliai néven megnevezhető elfajulásnak tanúi, ahogy nem szűnik meg önmaga tisztaságával szemben ellenfelei vélt vagy valóságos hibáit riktóan felmutatni. Furcsa játék, de próbáljuk meg: ha csak a vádaskodásokat és a harcmódot látnánk, a személyeket nem; mi különböztetné meg Tolnait ellenfeleitől? Igaz, magas erkölcsi normái voltak, javítani akart környezetén, nevelni akarta az embereket — de nem éppen az ellenkezőjét érte-e el, a személyes ellentétek, gyűlölködés, rágalomhadjáratok felszabadításával? Egyetlen sajtóorgánium, az Erdélyi Értesítő 1884-es évfolyamában távozásáig 33 cikk jelent meg Tolnai személyével kapcsolatban, egyrésztük mai fülünk számára elképzelhetetlen modorban. Dávid Gyula könyvére visszatérve, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy legfőbb jelentősége mégis irodalomtörténeti mondanivalójában van. Nagyszabású kísérlet ez a Tolnai-életmű egészének és részének újból való felmérésére, a hézagok kitöltésén túl eddigi értékelések felülvizsgálatára, a pálya belső fejlődési vonalának megrajzolására, művek újraelemzésére — s az eredmények a múlt századi irodalmi élet egészébe való beillesztésére. Gergely Gergely alapos gyűjtése után meglepő, hogy a jószemű kutatónak még mindig sikerült néhány ismeretlen Tolnai-prózáat napvilágra hoznia. Amikor valaki évtizedeken át barátkozik egy írótól egyéniségével és életművével, ennek elkerülhetetlenül vannak bizonyos antagónisztikus következményei. Az elemző jobban látja az összefüggéseket, jobban beleéli magát a lényegbe, minden vonás elevenen áll előtte — de éppen ezért hajlamos a túlértékelésre, a felfedezett értékek és minőségek megemelésére. Ezzel a különös játékkal nemegyszer találkozunk Dávid Gyula monográfiájában is. Kezdjük mindjárt a legnyilvánvalóbb példán. A lírikus Tolnairól Gergely Gergely monográfiája ellenére is keveset tudnak irodalmáraink, az olvasóközönség meg szinte semmit. Beletartozik-e ez az életmű egészébe, illetve érdemel-e egyáltalán figyelmet? Dávid

Gyula jó nyomon jár akkor, amikor ennek a viharos életpályának hiteles emberi dokumentumait látja ezekben a költeményekben, s felfedi azokat a szálakat, amelyek az adott életszakaszhoz fűzik őket. Ennek a Tolnai-féle lírának két szakasza van. Az első még Pesten bontakozik ki, nem függetlenül a hatvanas években föllépő fiatal költő-nemzedéktől, s noha a költő ekkor még látszólag konszolidált viszonyok közt él, ez a líra mégis válságtérkép; egy konfliktusos lélek egyensúlykeresésének dokumentuma, amelyben már itt-ott a lázadás hangjai is fölcsendülnek; különös, hogy ez a lélek már ekkor tele van diszharmonniával: személyes sorsában, elég általánosságban, a bántásokat, keserveket, a letaroltságot, a szegénységét panaszolja: a fő konfliktus az élet csapásai iránti érzékenység és a gondviselésbe vetett tudatos bizodalom között feszül, de bizony sem a nem valami szilárd hit, sem a lélek öngyelmé nem képes az óhajtott egyensúlyi állapotot megteremténi. Azt csak sejteti Dávid Gyula, hogy minden személyes háborús ellenére ennek a lírának kevés az affektív töltése, s azzal, hogy amaz évtized folyamán már-már túlhaladóban levő élményi líra típusához, az Arany—Tompá-epigonok vonalához csatlakozik, azzal, hogy belső háborgásainak kivetítése az egyetlen költői célja — eleve eldőlt, hogy nem tud új utakat törni, új lírai típusokat keresni, ami pedig Vajda kibontakozása óta időszerű a magyar lírában. S amúgy is: Arany, Tisza Domokoshoz írt leveleiben, elsősorban „zöngelmet” kíván a lírai költeménytől, ezt pedig Tolnainál ritkán halljuk tisztán. Még fokozottabban „lírai krónika” a marosvásárhelyi évek termése, „számszerűleg csekély, művésziileg kiegyensúlyozatlan” — ahogy maga Dávid Gyula mondja. A konkrét érzelmi indítékhoz való kötődés itt még erősebb, s mivel Tolnai ekkor már jórészt fellázadt indulatainak áldozata, még kevésbé tud a szükséges művészi nyugalomig emelkedni, a vers „indulati egységeire bomlik”, s fő hivatása az, hogy költője „mártírsorsát” kipanaszolja. Gondoljuk meg, ez a vásárhelyi korszak harcait lereagáló líra, amely inkább életjelenség, mint művészet, egyidős Arany Ószikéival, az átszűrt líraiságnak a remekével, Reviczky fegyelmezett újklasszicizmusával — és alig előzi meg Komjáthy mitizáló preszimbolizmusát. Az új lírát ezek csinálták — hozzájuk mérve Tolnai anakronisztikus jelenség. Szabad talán ennyiben ellentmondanom Dávid Gyulának, aki ezt a lírát a maga korához képest újszerűnek és egyéninek érzi. (194. old.) Ugyancsak két hullámban szólal meg a két pályaszakaszban Tolnai, a balladafő. Azt hinné az ember, hogy Arany tanítványának és pártfogoltjának szinte nem is lehetett másképpen, csak Arany nyomán aduonia. Nagy próba lett volna: a balladák Arany struktu-

ráló költészetének folytathatatlan remekei, s az emberi lélek tudat alatti mélyeibe világítanak be. Tolnai itt Arany előttré nyúl vissza, a Kisfaludy-regék és a Garay-balladák patetikus modorához és lovagi-romantikus világához — majd megtalálja a maga saját témakörét: a műveskedés helyett alsóbb szinten, de fiatalkori személyes élményei alapján költi meg a nép hiedelmvilágához és a korabeli népelet tragikus, olykor társadalmi színezetű konfliktusaihoz tapadó balladás történeteit, formában, kifejezőkincsben is a népköltészet sugalmához igazodva. Talán megvan ennek a fordulathoz Tolnai fejlődése szempontjából is a jelentősége: ekkor vált nyilvánvalóvá írói alkotásának az a sajátossága, hogy nem tud a fantázia röptén szállni, s alkotás közben kizárólag arra van utalva, amit személyesen, földközében és emberközében átélt. Mint balladaköltő is csak addig jelentős, amíg a népköltészet és a saját élményvilág ihletésére támaszkodik; a marosvásárhelyi korszakban, amikor ez az éltető szál elszakad, már útvesztőbe jut: belesiklik a kor hazafiaszkodó műköltészetének hangnemébe, olvasmány-utánérzéseket versel meg, és visszatér az akkorra már teljesen avult romantikus történetiséghez. Az útnak ilyen felvázolása az irodalmár számára nem marad tanulság nélkül: némcsak a lírában és balladában, hanem írósaága egész területén Tolnai ösztönös művész marad, aki alaposabb műhelymunka nélkül alkot, keresi a maga irányát, s éppen ez különíti el őt Aranyék és a „népmentetiek” esztétikájától, amely csoport kebelén belül egyébként írói pályájának nekiindul.

Abból a fokozott figyelemből és filológiai gondosságból, amellyel Dávid Gyula Tolnai novellisztikai fejlődését rekonstruálja, nemcsak a teljesség iránti igény olvasható ki, hanem — noha ezt ki nem mondja — annak a megsejtése is, hogy Tolnai a prózai kisépika területén mozog a legotthonosabban. Azzal a kérdéssel, mennyire képes Tolnai a valódi (próza) nagyepikai koncepcióra, a szerző nyilvánvalóan majd csak a harmadik pályaszakasz tárgyalása során lesz kénytelen szembenézni — ekkor születik Tolnai regényeinek zöme —, s az is igaz, hogy a hatvanas években Tolnai, akit Arany biztat a novelláírára, egy nemzedéknyi fiatal novellista középettől indul neki az új pályának — a jelenből visszanzéve azonban ő ennek a nemzedéknek a kiemelkedő alakja, célkitűzéseinek legtisztább megvalósítója. A romantikával való szakításnak, a modern realista kisépika megszületésének vagyunk a tanúi. Tolnai irányítást jelentkezését már a kortárs kritika a romantikával való szakításként méltatja; nevét Thackeray, Dickens, Turgenyev, Puskin, Gogol, Lermontov mellett emlegeti, s mindenekelőtt életközelségét emeli ki. Hogy ez a „hideg, észlelő természet” mégsem futott meg az említett

nagy nevekhez méltó pályát, annak oka nem az írói képességek hiányában keresendő.

Az újszerűség, az életközelség aránya indokolja azt, hogy Dávid Gyula a hatvanas évek novellateremtését elsősorban az életanyag és az élményi körök felől vizsgálja. Hangsúlyozza tematikai újszerűségét; ha a vidékről ír, már nem a falu az érdeklődésének tárgya, hanem a vidéki birtokosságnak az a rétege, amely már feltartóztatlanul zuhanni felel a lejtőn, aztán a „középosztály” alsó és felső rétegei. Meglepi — ahogy Dávid Gyula bemutatja —, hogy faluról és a kisvárosból jött fiatal teológus és tanár milyen hamar tudja felgyűjteni a nagyváros világának akkoriban még rejtettebb életköreit, és amit tapasztalt, tematikusan milyen gazdagon tudja kiaknázni. „Kilátása” inkább lefelé irányul; moralizáló szemé előtt feltárnak a körükből kitörni akaró megrekedt embersorsok, a nyomor és a pusztulás belső tragikumai és külső képei, a társadalom korlátai és a pénz hatalma (a későbbi Tolnai nagy témája); emberlátása még árnyalt, s a sötét tónusokat enyhíti a megjobbítás szándéka, az a részvét és enyhe melegség, amely a korai Tolnaiban még föl-fölcsillan — annak ellenére, hogy a pozitív emberi törekvések kudarcát már ekkor szinte fátumszerűnek érzi. A késői Tolnaira vall a novellák egyik-másik helyén az írói személyesség nyílt kitörése. Egyébként még a klasszikus realista novella műfaji keretein belül vagyunk — amint ez ebben az évtizedben még természetes is. Ez azonban csak részben menti Dávid Gyula mulasztását, hogy szinte egyáltalán nem méltatja figyelemre ezekben a novellákban formai kvalitásait. Nyilvánvaló, hogy a műfaji kereteken belül itt is megvannak az egyedi sajátosságok; az irodalmár-olvasót érdekelné a szerkesztés, a kezdet és befejezés, sűrítés és átvezetés technikája, s nem utolsósorban az: a novella csattanóra, váratlan fordulatra, tetőpontra irányuló építésmódja hogyan érvényesülhet egy olyan világban, amelyet a bukás fátuma árnyékol be. Írói közlés, leírás, dramatizáló beszélgetés milyen arányban osztozik egy-egy adott novella szövevényében?

A klasszikus realista nyomon induló Tolnai pályájának tetőpontja az 1872-es év; ekkor jelenik meg reprezentatív elbeszélésgyűjteménye: *Az én ismerőseim*, s első nagy kompozíciója: *Az urak*. A következő években kerül Tolnai erősebben a kisvárosi harcok szorítójába — egyéniségének deformálódása ezután válik végzetessé. Egyelőre a prózai kisépika területén maradva: Dávid Gyula tisztán meglátja és világosan dokumentálja azt, hogy itt van a törés Tolnai pályáján: most következnek azok az évek és azok az alkotások, amelyek már nem igazolják a Tolnai fejlődésébe vetett reményeket. Ebben a viszonylag csekély prózai termésben nem is az életkép vala-

melyes módosulása vagy a látás komorabbá válása a döntő; az írói szándék, a művészi lehetőség szervevet elsorbat azon a révén, hogy (Dávid szavaival) előretör a didaktizmus, nyomában a sematizmus. Hadd tegyük hozzá még: a valódi, mélyebb ok az, hogy (a pszichiátria nyelvén szólva) Tolnai most már jórészt saját komplexusait akarja az elbeszélésekben kiírni magából. A becületos ember, aki valami súlyos lelki sebet visel, — a tiszta hős, aki ellen a silányakból valóságos komplot alakul; ismert események pamfletszerű ábrázolása, az emberi egyéniségnek alantas ösztönökre való redukálása — mindez ekkor kezd bevonulni Tolnai prózájába. Talán-talán még ez sem volna baj, ha nem járna vele az epikus invenció elsoványodása és a világképnek primitívbe való hajlása — ami majd mind a regényíró Tolnaiban tombolja ki magát. Nyilvánvaló, hogy ebben az évtizedben Tolnai elveszti azt a jelentős szerepet, amelyet előbb a magyar novella fejlődésében kivívott magának.

Ezzel elérteünk Dávid Gyula portréjának legjelentősebb, de szerintem leginkább is vitatható tömbjéhez. Az urak, 1872 után csaknem tíz év telik ugyan el, amíg Tolnai ismét nagyobb koncepcióval lép a nyilvánosság elé (*A nemes vér*, 1882; *A báróné ténsasszony*, 1882), — de nem térül-e meg ezekben az, amit a kisebb műfajokban elvesztettünk? Dávid igennel felel erre a kérdésre, s a két említett regényt emelkedésnek tünteti föl a pályán — legyen szabad ezzel ellentétben kételyeimet kifejezmem. Ezt a „másik” Tolnait, aminővé *Az urak* után fejlődött, részleteiben talán igen, de egészében nem tudom pozitíve értékelni. Indoklásul megpróbálok néhány fejlődéstörténeti mozzanatra, inkább csak lehetőségre hivatkozni. Tolnai mint író, csakugyan nagy ígérete volt a magyar elbeszélő prózának. Amikor *Az urak* megjelent, Jókai már hanyatlóban volt, Mikszáth még föl sem tűnt a láthatáron. Előzmény gyanánt ott van Gyulai orosz-angolos eszményítő realizmusa, még távolabb Eötvös, a közelben pedig a hasonló úton járók nem túl nagy tehetségű, de jószándékú hada. Tolnai valamennyiük fölé emelkedett — még akkor is, ha a Bach-korszak torzító beállítással magára vonta is Gyulai haragját. (Méltán; igaz lehet, amit Dávid Gyula mond, hogy e regényben Tolnai a 67 utáni nagy megalkuvást vetíti vissza az ötvenes évekbe — ez azonban nem mentség a ríktó történelemhamisításra. Ilyen mérvű kollaborációt a tények nem igazolnak.) Ha művészi igényeit egy kicsit emeli, ha megmarad ábrázolásában a konkrét léletszerűség, az empirikus valóságlátás és a konstatálás felé hajló valósággyűjtés módszere mellett, talán meg tudta volna tartani a Gyulai-vonal folytonosságát, átvezette volna azt a hamarosan föllépő városi prózaírókhoz, s talán-talán ellensúlyozni tudta volna azt, hogy az amúgy is keverék,

kiforrotlan és egyensúlytalan magyar társadalom irodalmi ízlésén megint évtizedekre a keleti mesemondás váljon úrrá. Sajnálhatjuk, de nem így lett; Tolnai, az ember nem olyan volt, hogy ezt az irodalmi szerepet realizálni tudja.

☞ A másik Tolnai masszívan *A báróné ténsasszony*ban jelentkezik; Dávid Gyula gondosan regisztrálja a korábbi művekben felvillanó jeleket, melyek már ezt az újszerűséget előlegezik. Nem kétséges, hogy az itt még nem tárgyalt harmadik pályaszakasz is ennek az újszerűségnek a jegyében fog állni — mindaddig, amíg még egyáltalán komoly irodalomnak nevezhető. Írónk legfőbb művészi eszköze ekkor már a stilizálásnak az a foka, amelyet — művészi értelemben véve a szót — már nyugodtan torzításnak nevezhetünk, s amely már erősen lazítja az empirikus-figuratív elv érvényét. A torzítás, és a révén keletkező esztétikai minőségek (a groteszk, a megdöbbentő-provokáló, a játékosan csúfondáros, az elevenbeugóan megsemmisítő) mögött Tolnaiban is ugyanazon érzelmi attitűdök munkálnak, mint általában: erősebb fokon a gyűlölet, majd a szarkazmus, illúziók és gyöngeségek kíméletlen leleplezése, a környező világ belső értéktelenségének megejtése, a gúny, amely a neveltség fegyverével dolgozik, s a fogyatékosságokat, a belső silányságot látszólag elkendőzni akaró irónia. Ha még a karakterológusoknál azt olvassuk, hogy a sokféle érzelmi hullámmás mögött némi agresszív ösztönök is működnek, akkor már egészen a kései Tolnai világában érezzük magunkat; azt sem nehéz észrevenni, hogy a morális felháborodást nem mindig érezzük őszintének: mintha az író kedvét lenné a visszatartó színek halmozásában.

Nos, az adott társadalomnak ebből az ironikus-szarkasztikus elutasításából is születethetik nagy művészet — van rá példa a világirodalomban. Ahhoz azonban ennek az érzelmi attitűdnek egyetemes életérzéssé, elmélyült világfelfogássá kell sűrűsödnie, s az epikus fantázia révén az adott világ totális átfogásává kell bővülnie. Ebben is van valami furcsa fejlődési lehetőség: milyen előrevívó konstelláció lett volna az, ha Mikszáthtal egyidőben egy kiforrott, félelmetesen szatirikus elme lép fel a magyar próza porondján — aki azon a révén, hogy elevenébe vág a kiegyezéses kor bomlásának és magas művészi szinten kíméletlen — keserű, csipős változatban mégiscsak hatékony ellenszere lett volna az ezeregyézsakai mesélőnek, s a perifériára sodródott és ott őrlődő tehetséget is beemelte volna az irodalmi élet fővonalába.

☞ Sajnos, ez a fejlődési lehetőség is meghíúsult: nem csekély részben Tolnainak magának a hibájából. Ha keressük, egyaránt találunk okokat Tolnai emberi alkotásában és művészi lehetőségeiben. Úgy látszik, kisebb volt em-

bernek, mint írónak: emberi formátuma amúgy is közepes lehetett, mert ráadásul a személyeskedő, kicsinyeskedő csetepaték és indulatok szintjére esett vissza; az, amit egyetemes életérzésnek neveztem, nem tudott benne kitisztulni. (Az általános emberi tartalom elsikkadását előbb Dávid Gyula is észreveszi, 137–138.) Hiányzott belőle a teremtő gúnynak és szarkazmusnak az a fölénye, amely az egész kor fölé tud emelkedni, aki egységes látomást tud magában hordozni. Ha a szubjektívizált prózaepikában látjuk a második Tolnai nagy lehetőségét, sajnálhatjuk meg hiúsultát — de az ő szubjektívításából hiányzott az igazi egzisztenciális mélység. Alkalmi vívó ő, aki inkább vagdalkozik, mintsem rendszeresen, iskolázottan támad, noha tagadhatalanul vannak kitűnő vágásai — azaz remekbesikerült groteszk mozzanatai. Sérelmeit, környezete tapasztalt sok silányságát fájóan átélte, de nem tudta az egyediből az egyetemes emberi tartalmat kibontakoztatni: megrekedt a megtorlás szintjén.

Mégis, mintha a nagyobb baj a művészi ideál és a művészi igényesség körül lett volna. Hadd hivatkozzam csak arra, ami Dávid Gyula figyelmét elkerülte: a fő ütőkártya, *A báróné ténsasszony* egész második fele nem egyéb odavetett rögtönzésnél, amelyben még elég súlyos következetlenség is akad, mintha az író elfelejtette volna azt, amit jó néhány lappal előbb mondott. A témát érlelni, a benne levő lehetőségeket kihozni, a művet időállóan megalkotni: Tolnai nem ebben látta a maga hivatását, a mérce, amelyet maga elé állít, eléggé alacsony. A viszonylag még sikerültebb *Az urak* is nagynehezen tud kikászolódni az elején felvetett témákból; mire megindul, kénytelen egy részét annak, amit megpendített, mellőzni. Nem lehet tagadni, hogy ebben a „másik” Tolnaiban valami új, érdekes és értékes művészi lehetőség jelentkezik a magyar elbeszélő próza akkori szintjéhez mérve, s még a fogyatkozások ellenére is a satirikus pamfletírónak kijáró gyönyörködéssel időznénk el a Tolnai-regények világában, ha ezek valóban egyöntésből való, egységes dimenziójú alkotások volnának; csakhogy az új Tolnai nem tudja maga mögött hagyni a régit, sem új szemléletébe szervesen beolvastani: furcsa szimbiózisban él a hagyományos látású realista és az expresszív-groteszk stilizáló. Ha el tudna oda jutni, hogy megtagadja a hagyományos kánont — de tagadni is, tartani is egyszerre nem megy. Mindenütt átszilannak a régi regényideál műfaji keretei. Realista epikus módjára indítani, cselekményt exponálni, alakokat mozgatni — hogy aztán a torzító satirikus vegye át a gyepelőt — ez egyértelmű a tiszta esztétikai dimenzió lerombolásával. Ahhoz nagyobb művészeknek kellett volna lennie, hogy új műfaji kereteket tudjon teremteni. (A „művészi önfegyelem”

hiányát Dávid Gyula is észreveszi: l. 64., 183., 223.) Dávid Gyula beszél *Az urakkal* kapcsolatban arról, hogy benne jelenik meg először Tolnai „kettős optikájú elbeszélő attitűdje”; az észrevétel helyes, Tolnai a történetet csakugyan nemcsak a kívülálló szemlélő vagy krónikás szémszögéből meséli el, hanem úgy szólván maga is részese a cselekménynek: első személyben szólal meg egyik vagy másik esemény kapcsán, e révén jut oda, hogy optikája válogasson a valóság elemei között, s csak funkcionalitásuk szerint engedje szóhozjutni őket. A példák teljesen meggyőzőek — a fejtörő csak az: ez a „funkcionális építkezésmód”, „vágástechnika”, amely Dávid szerint a XX. század felé mutat előre, művésziileg mennyire tud összhangba jutni a klasszikus realista alaptónussal. És: nem éppen ennek a funkcionalitásnak és optika-vegyítésnek az elfajulása lesz-e fő jele majd Tolnai hanyatlásának? Az író később már nem tud művészi eszközeinek ura lenni. — Hadd hozzak fel még egy bizonyítékot az optika egyenetlen, kevert voltára. A mű világán belül egy-egy szögletnek, egy-egy, főként mellékszereplőnek enyhe karikírozását megengedett gyakorlatnak tartja számos nagyromantikus és nagyrealista regényíró is, Dickens, Jókai a legkézenfekvőbb példák. De ismerni kell ennek a művészi játéknak a határát. Vajon elfogadható-e az a Tolnai egyre jobban elhatalmasodó „kettős optika”, hogy regényeinek pozitív hőseit általában nem karikírozza; olykor kissé naivul, olykor sematikusán, de mégis ép, közvetlenül megfogott alakokat akar adni, az ellentétborral pedig a halmozó karikírozásnak legvadabb játékaikat űzi. *Az urakban* még csak-csak elviseljük, hogy az idegen hivatalnok-haddal és a nekik behódoló falusiakkal a költő ceruzája kissé tiszteletlenül bánik, míg Bokros Andrást és környezetét áhítattal és naivul megkíméli, de *A nemes vérben* és *A báróné ténsasszonyban* már az a benyomásunk — bocsássanak meg az erős kifejezésért —, hogy pojjáca stilizált gonoszok és ügyefogyottak állnak szemben nemes, tiszta biedermeier jellemeikkel. (Ez a naiv, idillizáló idealizmus különben sem idegen Tolnaitól; amikor pozitív képet akar festeni, könnyen beleesik ebbe a hibába.) Jó lenne tisztázni azt a kérdést: az a bizonyos funkcionális építkezésmód és általában Tolnai regényírói világa megkívánja-e azt, hogy a regényhősök megálljanak a maguk talpán. El tudjuk képzelni másfajta klímát is, — de akkor a hordozó szubjektívitásnak és líraiságnak kell mélynek, homogénnek, teherbírónak lennie.

Végül is: nem akarok minduntalan Tolnai személyeskedő indulataim lovagolni, de akkoriban szerte az országban mindenki a két említett regény kulcsszerűségét érezte — ez által pedig Tolnai diszkreditálta mindazt, ami bennük újszerű, és pozitív esztétikai minőség gyanánt jelentkezik: ahol a szarkazmus való-

ban művészi, és a groteszk torzítás a lényeg-látó leleplezést, a meghökkentő rábresztést fel tudja lobbantani. — Vagy talán túl magas a mércé, amelyet Tolnairé alkalmazok? Első pályaszakaszában kortársai szívesen emlegettek vele kapcsolatban világirodalmi rokonoikat: próbáljuk csak meg Tolnait hozzájuk mérni! Dávid Gyula jószemű irodalmárnak bizonyul, mint láttuk, Tolnai egyes műfajainak elemzésében, és abban is, ahogy az általános keretet megrajzolja s az új íróit elindítja, egyet tudok érteni vele: valóban az Arany—Gyulai-féle eszményítő realizmusból, a „nép-nemzeti” ihletésből indul ő ki, innen érthető meg. Vitában csak a kései pályaszakasz, a marosvásárhelyi időszakot lezáró két regény megítélésében állok vele — a próbakövet majd a harmadik pályaszakasz regényei fogják szolgálatni.

Az, hogy Dávid Gyula jó filológus, kiviláglék a könyvnek szinte minden lapjáról. Nagyon helyesen valóságos lelkiismereti kérdést csinált abból, hogy az életpálya dokumentumait hézagatlanul összegyűjtse; ez még a marosvásárhelyi évekre nézve is csak látszólag volt könnyű feladat: az újonnan talált anyaghamizást rendezni és értékelni is kellett. A marosvásárhelyi publicisztika és irodalom-szervező kísérletek nélkül nehezebben talál-nánk meg a kulcsot írónk emberi magatartá-sához és műveinek élményi forrásaihoz. A jó filológus tárta fel — igaz, hogy nem előzmény nélkül — az életmű egészét, különösen a lírá-ban és a kisebb műfajokban. De lekiicsinylés volna Dávid Gyulában pusztán csak az adat-gyűjtőt értékelnünk: megvan benne és érvé-nyesül is minden adottság, amire a jó irodal-márnak szüksége van. Nem ok nélkül említ-em elsőnek jellemteni és lélektani érzékét. Az ember és író Tolnai közéleti és alkotói tevé-

kenységét is csak akkor látjuk helyes megvilá-gításban, ha jellemének valódi rugóit, különö- sen a rejtettebben munkáló hatóerőket leleplezzük. Dávid segített lerombolni azt az időlu-mot, amelyet elmúlt évtizedek Tolnaiból épít-tettek; olyan portrét sikerült alkotnia, amely a torzulások leplezetlen feltárása révén is mintegy szánalmat érez a jobb sorsra kijelölt egyéniség iránt. Dávid műelemző készségének van egy igen jellemző és méltánylandó voná-sa. Tudja, hogy a tárgyalt életműhöz, éppen problematikussága révén nem lehet a poétika és az esztétika — legyen szabad így mondanom — modernkedő módszereivel közeliedni; ezektől nyilvánvalóan távoltartja magát, de eljutott az elemzési módszernek arra a szintjé-re, amelyet a modernkedéstől még nem érin-tett európai és magyar irodalomtudomány korszerű vonala képvisel. Összefüggésekben, társadalmi képletekben gondolkodik, ezeken belül az adott művet belülről nézi, a magjából, az alapvető írói szándékból indul ki, s innen kifelé haladva építi fel a mű alkatát, tárja föl jellemzésbeli, szerkezeti, formai sajátosságait. Korképeivel, kipillantásaival igazolja, hogy nemcsak elemző, hanem irodalomtörténész is: mindig kiépíti a kapcsolatot a század második felének fejlődési vonalához. Az egyébként józan elemzőt persze szimpátiája itt-ott elné-zővé teszi a művek gyöngéi iránt; láttuk, hogy a fölfelé fejlődő vonal megrajzolása alapos kétségeket ébreszt. S ha természetesen joga-sult igényeket táplálunk a monográfia írójá-nak irodalomtörténeti fejlődése iránt, azt kívánhatjuk, hogy érdeklődése a jövőben job-ban terjedjen ki a műveknek nem éppen tisztán formai oldalára, hanem a bennük rejlő esztétikumra is.

Barta János

KENYERES ZOLTÁN: GONDOLKODÓ IRODALOM

Bp. 1974. Szépirodalmi K. 472 l.

Változatos a *Gondolkodó irodalom* tematikája, a szerző sokirányú érdeklődését tükrözi. A tanulmánykötet tanúsága szerint Kenyeres Zoltán nem zárkózik be egy-két témakörbe. Számos kérdés izgatja, s ez a megnyerő szelle-mi nyugtalanság újabb és újabb területekre vezet. Felfedező és elemző kíváncsisága ellentmond bármiféle kényelmes megállapo-dottságnak vagy éppen a figyelem szűk hatá-rok közé szorításának. Ugyanakkor ez a moz-gékonyság és sokfelé tekintés igen szerencsésen párosul munkásságában az elmélyedésre és alaposra való hajlammal, a türelmes és tüzetes vizsgálatok készségével. A tematikai színesség távol áll a tervszerűtlen csapongás-tól, a felszínes témaváltogatás módszerétől.

Bármilyen nyúl a tanulmányok írója, min-denről magvas és lényeges mondanivalója van, s a választott témákhoz és tárgyakhoz mindig belső érdekelttség kapcsolja. A több-felé húzó vonzalom összefonódik a sokoldalú tájékozottsággal, a széles körű és alapos ismeretanyaggal, a tökéletesen megbízható tárgyi tudással. Ebben a kiváló fölkészültségben együtt van a filozófiai iskolázottság, a korszerű esztétikai és poétikai műveltség, az eszmetörténetben való jártasság, a műelemző érzék, az interpretációs képesség és természetesen századunk magyar irodalmának olyan ismerete, amely a hazai jelenségek világirodal-mi távlatba állítására, az egyetemes irodalom-történeti viszonyításokra is képessé tesz.

Megvan tehát a fedezete az imponáló változatoságnak és sokrétűségnek.

Kenyeres Zoltán kutatásai sokfelé ágaznak, mégis fölfedezhető bennük az összefogottság és a koncentráltság. Ilyen összefogó tényező a gyűjtemény tárgykörének az időbeli körülhatároltsága, hiszen nyilvánvaló, hogy a fiatal kutatót mindenekelőtt a XX. századi magyar irodalom világa érdekli, ez az időszak köti le irodalomtörténeti figyelmét. Ezen belül elsősorban az irodalomszemlélet alakulástörténete, az irodalomról való gondolkodás nagy példái, kritikátörténeti kérdések foglalkoztatják; a műfordítás legújabbkori története felmérő összefoglalásra, és nem utolsósorban modern líránk útjai és kimagasló teljesítményei kaptak eddig elsődleges szerepet kutatásaiban. Módszerbeli sajátosságnak tekinthető, hogy a tanulmányíró nem rajzol teljes igényű portrékat, átfogó pályaképeket — leginkább a Weöres-esszé közelít a teljességre törő, az időrendhez is igazodó életmű-elemzés módszeréhez —, a legnagyobb alkotók életművéből is főként egy-egy nagyjelentőségű fejezetet emel ki, metszeteket készít, ezeket veszi szemügyre. A műfajok közül láthatóan a lírához vonzódik elsősorban, emellett a kritika- és eszmetörténet áll hozzá legközelebb. Az egységesítő szemléleti elemek közül mindössze arra utalunk, hogy Kenyeres Zoltán egyáltalán nem híve az erőszakolt vagy mesterséges elméleti konstrukcióknak, határozottan tartózkodik bármiféle túlságba vitt elméletieskedéstől. Semmiképpen nem jelent ez holmi elméletellenességet, hiszen a szerző egyik figyelmét érdemlő erénye épp a teoretikus képzettség, ennek a kamatoztatása, hasonlóképp az eszmék világában való otthonos eligazodás, az eszmei tisztánlátás és az eszmetörténeti vértettség. Illyéha véletlen példaul, hogy sokat foglalkozik kritikátörténeti és irodalomszemléleti kérdésekkel, amelyek vizsgálata közvetlen alkalmat kínál az igényes elméleti gondolkodásra. Akkor is megmutatkozik ez az elméleti tudás és jártasság, ha a filozófiával, a társadalomelmélettel vagy eszmetörténettel csak áttételesebben és távolabbról összefüggő irodalmi jelenségek tárgyalására kerül sor. Ilyenkor sem hiányzik Kenyeres írásaiból az eszmei igény, a gondolati hatóelem, a mértéktartó teória-alkalmazás. Rendre megtalálja — megteremt és felhasználja — a kiszemelt tárgy megközelítéséhez és biztos hálabafogásához szükséges kategóriákat, szempontokat s alapelveket. Így tudja például meggyőzően ábrázolni a Lukács-életmű lényeges részleteit. Illyés irodalomfelfogásában a racionalizmus, a plebejus demokratizmus, illetve a szellemes metaforánál jóval mélyebb értelmű „független elkötelezettség” és „bátor óvatosság” elemeit tekintti jellegetőnek. Az „elvont tárgyiaság” vezérszempontja segítségével méri

újszerűen a hajdani *Újhold*-kör líráját, a „látomásos népdal” kategóriájába foglalja a felszabadulás utáni új népi líra úgyszintén részletesen és gondosan megnevezett jellegzetességeit. Weöres Sándor költészetéről szólva a mítosziság és a játékvess természetrajzát adja; Szabó Pál regényének (*Talpalatnyi föld*) az elemzése pedig jó alkalmat nyújt számára a metaforikussal párba állított metonimikus regényszerkezet eredeti és szellemes jellemzésére. Az afféle találó kategóriák és elemzési szempontok hajlékonyan alkalmazkodnak az anyag természetéhez, szerfölött termékenyek, jól segítik az elemzőt a részletvizsgálatokban és a messzebb vivő összefüggések földerítésében, egyúttal az olvasót új fölismerésekkel gazdagítják és továbbgondolásra is sarkallhatják.

Föltehetően alkalmi megbízások és feladatok is közrejátszottak némelyik írás létrejöttében, de ezekben az esetekben sem érzik a műveletekben semmiféle kényszeredettség, nem tapasztalhatók az ihletelen, mechanikus rutinmunka rossz jelei. Az esszéék hőfoka egyenletes, színvonaluk is szembeötlően kevés ingadozást jelez, érdekességük és igényességük úgyszólván töretlen. Gyenge, érdektelen, sikerületlen tanulmány nincs a kötetben. Az átlagszínvonal is magas tehát. A *Gondolkodó irodalom* néhány darabja pedig külön figyelmet is érdemel, mert kiemelkedő, valamilyen okból úttörő érdemű, különlegesen fogós témáról mond lényegest, eligazító értékű tanulságokat fogalmaz meg, még föl nem tárt területekre vezet, újszerűen világít meg összefüggéseket — vagyis magas igényvel oldja meg a kitűzött feladatot. A tanulmánykötet jelentőségét és rangját tanúsíthatja, hogy a legtöbb fejezete ilyennek minősíthető. Ide soroljuk a Lukács Györgyről szóló tanulmányt, Illyés irodalomszemléletének elemzését, a magyar költészet 1945–48 közötti szakaszát vizsgáló korszakáttekintést, a Weöres-lírának szentelt kísérletet, a „harmadik nemzedék” fogadtatását bemutató dolgozatot és a költői műfordításunk negyedszázadáról adott összefoglalást. Ezek a könyv legértékesebb darabjai, de a minősítéshez hozzá kell tenni, hogy a többiek sem csökkentik a válogatás súlyát, valamilyen mértékben kivétel nélkül gyarapítják Kenyeres Zoltán teljesítményének az értékeit, teljesebbé teszik a legnagyobb súlyú tanulmányokban felmutatott eredményt.

A *Lukács György és a magyar kultúra* című írás elfogulatlan tárgyilagossággal vázolja fel azokat a kapcsolatokat, amelyek a nagy filozófust és esztétát irodalmunkhoz, művészetünkhöz és szellemi életünkhöz kötötték. Lukács „sugárzó szelleméhez lennének hűtlenek — írja Kenyeres Zoltán —, ha szoborrá merevíténénk alakját, és tétéleiből dogmákat készítenénk”. Ez az örökségvállaló szemlélet

vezérli, amikor az áttekintésben a vitától sem tartózkodva rámutat azokra a lukácsi tételekre, amelyekkel irodalomtörténetírásunk nemigen érthet egyet. A tisztelet nem jelenthet önállótlan azonosulást, a hiánytalan elfogadásnál többet érhet az érdemi polémia, amely szét tudja választani a helytállót és a tévest. Ezt példázza ez az esszé is. Amit elmond, pontos és lényegbevágó, jóllehet a téma oly szövevényes, hogy a kutatásokat ebben a tárgykörben tovább kell folytatni, hogy az alapvetésnek is tartható, gazdag és alapos vázlat majdan teljes ábrázolássá bővülhessen. Az *Ilyés Gyula irodalomszemlélete* azzal emelkedik a jelentős tanulmányok sorába, hogy az egész életmű belső logikájának és jellegadó tartalmának az átértésével sikerül benne feltárni a társadalom osztályszerkezetének a tudatosításából eredő nemzeti elkötelezettség és a plebejus demokratizmus művészet szemléleti tartalmait, a paraszti-plebejus szemléleti illyési esszéírás meghatározó minőségeit. A megközelítés alapszempontjai és a velük összekapcsolt kategóriák elsörendűen alkalmasak az elemzés műveleteinek az irányítására. A „harmadik nemzedék” fogadtatása — mely az „Eszmék” után már „A líra tájai”-ra vezet — a líratörténet és a kritikátörténet elveit alkalmazza együttesen, roppant tanulságosan, remek leleménnyel, újszerű megfigyelések kimondásáig jutva. „A bírálatok, melyeket a harmadik nemzedék indulásakor kapott, azért voltak tévesek és igazságtalanok, mert kiszakították e költőgenerációt abból az összefüggés-láncolatból, ahova tartozott, többnyire a bírálókkal együtt” — olvassuk az írás egyik tézisént. A mintaszerű dolgozat a „visszahelyezést” végzi el, s eközben a nemzedék szereptudatáról, helyzetéről, lírájáról, a korszak kritikájáról, a magyar baloldal problémáiról s a 30-as évek szellemi életéről egész sor kitűnő észrevételt kapunk.

A líratörténet, a költői művek elemzője főként a *magyar líra 1945-től 1948-ig* című periódus-feldolgozásban, valamint a *Mitosz és játék* című Weöres-esszében produkál elsőrangút. Az előbbi valóságos gazdagságához méltó módon ábrázolja líráinknak ezt a fejezetét, meggyőzően választja szét az áramlatokat, jól különbözteti meg a különféle csoportokat,

tömören jellemzi az egyes alkotókat, s külön is megvizsgálja a fiatal költészet két ágát, az „újholdasok” líravilágát és az új népi lírikusok irányát. Úttörő érdemű vállalkozás ez, s ha itt-ott az arányokat, a hangsúlyokat lehetne is vitatni, nem kétséges, hogy a kép hiteles, maradandó értékű összefoglalása egy időszak lírájának. A Weöres-líra elemzése kivált azért figyelemkeltő, mert az egyre gyarapodó szakirodalom eddigi megállapításaihoz képest is tud újat mondani erről az oly nehezen átvilágítható költői világról, egy-egy költemény és egy-egy verstípus érzékeny interpretálásával s az olyasféle összefüggéssrajzokkal, amilyet például az ún. Sziget-mozgalmak és a weöresi világkép érintkezésének a felvázolása elénk tár. Végül a *Költői műfordításunk negyedszázada* című áttekintést emeljük ki; nemcsak a filológiai alaposság, a széles körű tárgyismeret és a fölünyes anyagbirtoklás példájaként, hanem azért is, mert — bár a címében megjelölt feladatot némileg szűkebbre vonja — elsőként kísérli meg ennek a mostohán kezelt területnek a földérintését, s miközben elvégzi az alapozást, olyan kis remeklésekre is futja az erejéből, mint a *The Waste Land* kétféle magyar tolmácsolásának az összehasonlítása.

Az említetteknél kisebb jelentőségű tanulmányok közt is értékes kísérletek vannak — az *Egy regényszerkezet lehetőségei* például —, itt akár a tartalomjegyzék felsorolását is adhatnánk. Ezekhez talán több kiegészítő vagy ellenvető széljegyzetet is lehetne fűzni — pl. a József Attila kritikai szemléletéről szóló korai írás nem oly elmélyült, mint a többiek; a *Korszakok és korszakfordulók* inkább regisztráló jellegű; a Bóka-portréban mintha túlságosan közelről és elnéző megértéssel néznék a modellt — de a lényegen, vagyis a kötet egész megítélésén ez nem változtatna.

A kötet bizonyossága szerint Kenyeres Zoltán a fiatal irodalomtörténész nemzedék egyik legkiforrottabb, a legtöbb reményre jogosító tagja. Bemutatkozó könyve az átlagos pályakezdés eredményeinél sokkal többet mutat fel, olyan irodalmárt avat, akitől a szaktudomány igen sokat várhat.

Fülöp László

DÖMÖTÖR TEKLA: A NÉPSZOKÁSOK KÖLTÉSZE

Bp. 1974. Akadémiai K. 260 I.

Akik a költői műfajok áttekintésével, rendszerezésével akár mint irodalomkutatók, esztétikusok, akár mint folkloristák foglalkoztak, sokszor érezték, hogy a párhuzamosnak tetsző műköltészeti és folklor-kategóriák nem

mindig hozhatók rokonkapcsolatba egymással.

E kérdésnek szenteli Dömötör Tekla új könyvének bevezető részét. „A 19. század, mely az európai népköltészetet fölfedezte, a

népköltészeti műfajok, műnemek meghatározására az irodalomban is általánosan használt terminológiát használta. Azt a terminológiát, mely maga is hosszú történeti fejlődés nyomán jött létre és főként az arisztotelészi poétika nyomán keletkezett és a reneszánszban felújított antik műfajelmélet alapján állott. Ahol az élő irodalmi műfajok párhuzamai nem voltak kielégítőek, ott is többnyire az antikvitásból ismert görög-római definíciókhoz és terminológiához nyúltak vissza és ott kerestek az élő európai népköltészet olyan „primitívnek” tűnő jelenségeihez is párhuzamot, melyek a 19. századi irodalomban már nem voltak megtalálhatók.”

E párhuzamba állítás, relációteremtés az európai népmese, néphalada, népdal vizsgálatánál az évszázados korrespondenciák révén még gyümölcsöző volt. Megváltozott a helyzet, amikor a „primitív” népek költészete is mind ismertebbé vált. Ezeknek sajátosságait alig lehet a mi európai, irodalmi eredetű terminológiánk alkalmazásával magyarázni. Erre a nehézségre a kutatók is hamarosan rájöttek, és a primitív népek saját meghatározásaiból kiindulva kerestek többször is új definíciókat.

A műfaji vizsgálat Európában is, hazánkban is eleinte a társadalmi, közösségi összefüggésekből kiszakított, pusztá szövegekkel törődött, „irodalmi” és „esztétikai” dokumentumként kezelvén őket. Közlésükben a „helyesbítést”, stilizációt is megengedte magának (Erdélyi János, Gyulai Pál). Időnek kellett eltelnie, Bartóknak és Kodálynak eljőnnie, amikor igazán fölismerték és méltatták a kötött, versbefoglalt „műfajoknál” a szöveg és dallam archaikus, bonthatatlan egységét. Majd pedig legújabbban a népköltészet biológiai funkcióját, közösségi sajátosságait, társadalmias vonásait, egy részének pedig ünnepi, szinte liturgikus jellegét.

Dömötör Tekla éppen e legutoljára említett vonatkozásban végez igen jelentős munkát. A népi színjátszás hosszabb tanulmányozása közben szerzett kutatói tanulságok során feladatának ismerte, hogy a népszokásokkal kapcsolatos költői formákat szintézisben vizsgálja és könyve címének megfelelően a népszokások költészete gyanánt vegye szemügyre, keresvén mindig a cselekmény és szó közötti összefüggéseket.

A következő fejezetben ismerteti a népszokás különböző hazai és főleg külföldi meghatározásait. Mint mondja, ő maga csak ama szokásokat kívánta vizsgálni, amelyekhez költői mondanivalók fűződnek. Így főleg a kultikus-szertartásos népszokásokat. Egy részüknek már nincs is a tételeis vallással kapcsolata, annyira önállósultak, talán csak tudat alatti, mágikus összefüggés sejthető közöttük.

Egy-egy szokás, rítus jelentése, célzata egyösszerre is többértelmű lehet, ezért csoporto-

sításuk nem könnyű. Legegyszerűbben talán alkalom és funkció szerint igazodhatunk el. A rendszerező kísérletek leginkább a vallás-fenomenológia eredményeihez tartják magukat, bár természetesen fölhasználják a szociológia, lélektan, művelődéstörténet dokumentációját is.

Ezután a szerző sorra megvizsgálja és sok, eddig ismeretlen anyag bevonásával elemzi a költői szövegeket, így az őrségi rönkhúzást és a szigetközi legényavatást. Mindkettő érdekes példája, hogy egy ősi, kultikus gyökéretű hagyomány eredeti funkcióját jórészt már elvesztve, de közösségi jellegét őrizgetve, szinte műkedvelő színházként épül bele a civilizálódó falu életébe. A szokások eredeti közösségi funkciója, rituális kötöttsége az idők során felhomályosul, de nehezen enyészik el.

A szokások magyarázatául, sőt mintegy igazolásul sokszor mondák kapcsolódnak hozzájuk, ami természetesen továbbélésüket is meghosszabbítja. E mondai magyarázatok vagy a történelemből, főleg a törökvilágból, vagy a hiedelmek köréből keresnek megalapozást. Ez utóbbiak merítenek az egyházi év liturgiájából, tilalmaiból, legendáiból is. Az emberi élet átmeneteinek (legényavatás, házasság, halál) megünnepléséhez is találnak bibliai párhuzamokat.

Szerző e rítus-értelmező szövegek után szól a rítus véghezvitele közben elmondott szövegekről, de ezek olykor el is maradhatnak. A rítusok a fogantatosság érdekében véghezvethetők egyedül, halkan (ráimádkozó asszony, magvető férfi), mégis inkább közösségben (lakodalmi dalok, kurjantások, ételköszöntő rigmusok, halottsiratók) hangzanak el. E rítusszövegek eredeti célzatuk szerint természetesen nemcsak hangulati hatáskeltésre törekszenek, hanem nagyon is gyakorlatiak: valamit elő akarnak idézni, valóságáig idézni, vagy legalábbis ünnepélyes atmoszférát teremteni. „A mondott és cselekedett rítus — írja könyvünk kiváló szabotossággal — ugyan nem segít például az eső előidézésében szárazság esetén, vagy az egészség helyreállításában, az évszakok megújításában, de a közösségnek az a hite, hogy a rítussal mindezt elősegítik, már csökkenti a reménytelenséget, különösen amikor olyan tényezőkről van szó, melyekre az emberek reális úton nem tudnak hatni... A személyiség harmonikus alakulását segítik elő az átmeneti rítusai. Ezért kell az emberi élet veszélyes átmeneteit is rituálisan rendezni: a felnőtt korba, a házasságba és a halálba való átmenetet cselekedetekkel és szavakkal szabályozni. A rituális költészet segítség ad nemcsak a külvilág, hanem a belső zűrzavar ellen is.” A rituális költészet humanizálja a természet ellenséges erőit és az emberi indulatokat, őrzi az élet szép rendjét.

Tanulságosan jellemzi a rituális szövegek

csoportjait: a varázsigéket, ráolvasásokat, mágius jellegű ünnepi kívánásokat (újév, lakodalom), illetőleg ezeknek magyar vonásait.

A ráolvasások egyik típusát bőséges dokumentációval Dömötör Tekla találóan „az áruhás istenség szálláskeresése” névvel illeti. A Szent Péterrel földön vándorló, bűvös szavakkal odaigézelt Jézus betér az emberek hajlékába és elrendezi ügyes-bajos dolgaikat, igazságot tesz közöttük, meggyógyítja őket. Ennek egyházas fejleménye, áttétele a karácsony előtti szálláskeresés.

A könyv következő fejezetében a magyar rítusénekek motívumkincséről olvassunk. Dús-gazdag a téli ünnep köré. A magyarság népközi helyzetében sokszor teremt szintézist Kelet és Nyugat között. Ennek jellegzetes megnyilatkozása a regélés, amelyben keleti és nyugati elemek ötvöződnék. Megfelelő történeti és földrajzi összefüggésekben kerülnek tárgyalásra a Luca-napi köszöntők, az évkezdő énekekben és gesztusokban fölbukkanó fa-, főleg almafa- és szarvasmotívumok, amelyek egyaránt táplálkoznak antik és egyházi gyökerekből.

A tavaszi és nyáreli ünnepek vegetációs jellegű rítusénekeinek tárgyalt motívumai közül kiemeljük a növényvilág (villó, májusfa), esővárászlás (dodola) szomágiás célzatait, a szentiváni ének gazdag, sokrétű előadását, messzeágazó vonatkozásait, egyes szövegrészeit a Mária-kultusszal való összefüggéseit. Szakirodalmunkban először említi az ősi

Mazuran, Ive: Čudesna Ivana Kapistrana — Miracula Iohannis de Capistrano Ilok, A. D. 1460. (Historijski Arhiv u Osijeku. Grada za historiju. Osijeka i Slavonije, 4.) Osijek, 1972. 197 p.

Kereken egy évszázada tudják a történeteszek, hogy az 1456. október 23-án Újlakon (Ilok) meghalt és az ottani ferences templomban eltemetett Kapisztránói János csodáit Újlaki Miklós macsóli bánnak és a város földesurának kezdeményezésére egy városi bizottság 1460 tavaszán írásba foglalta „pro magnificentia istius regni Hungarie, excellentia domini Nicolai prelibati”, hogy ezzel is elősegítse a nándorfehérvári ütközet egyik hőséneke szenttéavatását. A szenttéavatás ekkor nem sikerült (csak 1724-ben került rá sor), az iratok a *sacco di Roma*-nál szétszóródtak, így kerülhetett a jegyzőkönyv egyik példánya a párizsi Bibliothèque Nationalba (Acta Miscell. Lat., 5620. A). A kézirat kiadására Josip Bösendorfer már 1954-ben biztatta a szerzőt, húsz évvel később sikerült megjeleníteni a nyomtatásban majdnem 70 oldalt

labirintus-mitoszt, mint egyes tavaszi leányjátékaink lehetséges ősforrását, mintáját (körjátékok, csigavonalban bontakozó játékok, bujj-bujj zöldág). Önálló, eredeti méltatásban részesült a Júlia szép leány balladája. A gazdag irodalmi dokumentációban lehetett volna még hivatkozni Karl Meisen kiváló kutatásaira is.

A befejező részben tanulságos a népi szintjéktípusokról szóló, kissé szűkszavú fejezet. Hasonlóan bővebb kifejtést érdemelt volna a fölvetett szempont újszerűsége miatt az egyházi ihletésű epikumoknak dialogizálása, át-dolgozása főleg a székely ferencesesség, Kájoni János hatására. Nyilván a Szerző előtt sem ismeretlen a Lélek és Halál paraszti halottvirrasztásokon előadott, barokk ihletésű párbeszéde, amely még a középkori Jedermann fejleménye. A siratóénekekről szóló, egyébként tanulságos rész is sürgeti esetleges új kiadásban a gazdagabb dokumentációt, nyomában pedig a behatóbb értelmezést.

Dömötör Tekla új műve mind műfajelméleti kérdések bátor fölvetésénél, a folklór és irodalom határkérdéseinek revíziójánál, mind pedig európai horizontjánál, a nemzetközi szakirodalomban való otthonosságánál, továbbá gazdag, eddig sokszor ismeretlen anyagban és hivatkozásban bővelkedő dokumentációjánál fogva méltán érdemli meg a folklór és irodalom kutatóinak különös figyelmét.

Bálint Sándor
kifejti a két világháború között Budapestben is voltak hasonló törekvések, ekkor készült el több szerzőnek vaskos másolata, amely ma a ferencesrendi levéltárban található.

Mazuran kiadása kifogástalan, ellenőrzését a kötet végén közzétett facsimile (111–197.) teszi lehetővé. A személy- és helynevek meghatározását a (szerb nyelvű) lábjegyzetek könnyítik meg, amelyekben a korabeli névformák is megtalálhatók. A legnagyobb erőssége a kötetnek két mutató; közülük az első a személy- és helyneveket (ismét mai szerb és régi magyar formájában), a második latinul (és utána zárójelben szerbül) a „legfontosabb fogalmakat és tárgyakat” tartalmazza. Ez utóbbi néhánylapos (103–107.) mutató különösen értékes azok számára, akik a csodákat tárgyi szempontból szeretnék megközelíteni.

A jegyzőkönyv 188 csodát tartalmaz, forrásértékét még megközelítőleg sem lehet érzékelteni, hiszen éppen azon a területen nyújt tömeges felvilágosítást, ahol jogi formákba mervedett okleveleink szinte teljes hallgatásba burkolódnak: a mindennapi életből, éspe-

dig a kismesség, a mezővárosi polgárság és a parasztság mindennapi életéről.

A kiadás tényének és módjának teljes ismerése mellett csupán egyetlen kérdés merül fel az olvasóban. Miért csak ezt az egy jegyzőkönyvet jelentette meg az eszéki múzeum? A jegyzőkönyvnek még egy változata ismert (a római S. Isidoro ferences kolostorban őrzik), amely nem 188, hanem 260 csodás esetet tart számon. Tisztázni kellett volna a párizsi kéziratához való viszonyát, és az itt fel nem sorolt eseteket függelékben közölni.■

Fügedi Erik

Dr. Benedek Sándor: A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.
Órisziget. 1971. 307 l.

A szerző Burgenlandban megjelent monográfiája a magyar református liturgia történetének — minden részletre kiterjedő — összefoglalásával gazdagítja a magyar egyháztörténeti irodalmat. Minthogy a régebbi századokban a liturgia az irodalomnak, vagy legalábbis bizonyos irodalmi szövegeknek a kialakulásában, fejlődésében nem csekély szerepet játszott, a magyar református egyház istentiszteleti rendjének története az irodalomtörténész számára is fontos tanulságokkal szolgál. Különösen a XVI—XVII. századot illetően, amikor a reformáció és az azt követő protestáns mozgalmak sodrában jelentős számú irodalmi fontosságú s maradandó értékű mű született az istentisztelet igényeinek következtében.

Benedek Sándor könyve első részében a hazai református liturgia általános történetét vázolja fel, majd a mű második, nagyobb fele az istentisztelet külsőségeit, illetve a különböző templomi szolgálatok részletes szertartásrendjét tárgyalja. Ez a szerkezet lehetővé teszi a könnyű és gyors tájékozódást, de ugyanakkor a történelmi fejlődés egységének bemutatására kevésbé alkalmas, hiszen minden egyes kérdésnél (pl. éneklés, igehirdetés stb.) újra meg újra előről kell kezdeni a történeti folyamatot, gyakran ismétlések árán is. Az irodalomtörténész számára azonban a fő tanulság sokkal inkább a részletekben van, abban, hogy megismerheti az istentisztelet egyes részleteinek, az egyes szertartásoknak a történetét, megismerve ezáltal azt a rendszert, illetve koncepciót, melybe az irodalmi érdekű szövegek, mint az ének, az imádság, a prédikáció eredetileg beilleszkedtek. A könyv elsősorban e részletismeretek bőségével válik hasznossá, minthogy a benne érvényesülő történeti koncepció és értékelés már erősen megkérdőjelezhető. A szerző ugyanis a református liturgia fejlődését mint egy tisztuló és tökéletesedő folyamatot ábrázolja, melynek

lényege, hogy fokozatosan távolodik a katolikus és luteránus maradványoktól s egyre inkább eljut az ideális, tiszta kálvini liturgiához. Másrészt a helyi hagyományok, az egyes országrészekben külön-külön kialakult gyakorlat fokozatos leküzdésével egyre egységesebbé válna. Így azután a XVIII. század válik a szerző értékelésében a tetőponttá, míg a XVI. és XVII. század erőteljes és a magyar történelemben oly pozitív szerepet játszó mozgalmaira a szertartásokban megnyilvánuló katolikus és luteránus csökevények borítanak árnyat.

E vitatható történeti koncepció következtében a magyar protestáns irodalom olyan fontos műfajai, mint az ének vagy a postilla, nem értékelhető természetesen érdemének megfelelően. Hiszen a XVI. századi énekek, vagy a Bornemisza-típusú postillák, de másrészt a teljesen egyéni hangvételű puritánus imádságok is ama jelenségek közé sorolódnak, melyektől a református liturgiának sikerült szerencsésen megszabadulnia. Ennek ellenére e fejezetek is sok hasznos tanulságot tartalmaznak, különösen a sűrűn idézett korabeli nyilatkozatok jóvoltából. Külön érdemes a kiemelésre a szertartásokat szabályozó s a könyv első részében tárgyalt agendáknak a bemutatása. Bár ez a könyvtípus igen kevésbé „irodalmi”, az irodalomtörténetnek is tudomásul kell vennie létezését, hiszen olyan nagynevű írók is szerkesztettek efféle, mint Heltai és Bornemisza. Kár, hogy a szerző nem csatolt munkájához egy teljes bibliográfiát a hazai református agendákról.

Végül meg kell említeni, hogy a könyv kézírata a jelek szerint jó húsz évvel a megjelenés előtt készülhetett, s ennek következtében az újabb szakirodalom eredményei teljességgel hiányoznak belőle. Ez különösen szembeszökő például a graduálók, illetve az énekeskönyvek tárgyalásakor, ahol bőven találkozzunk már rég megcáfolt állításokkal. Ennek ellenére örömmel vehetjük tudomásul a mű megkésített megjelenését is; a régi magyar irodalom kutatója sok hasznos információt meríthet belőle. (Meggönyvitette volna a kötet használatát, ha a jegyzetek — miután a tipográfiai megoldás a lapalji jegyzetelést nem tette lehetővé — nem az egyes fejezetek után, hanem a könyv végén helyezkedtek volna el.)

Klaniczay Tibor

Gárdonyi Géza: Titkosnapló. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 237 l.

Ahol a tudás véget ér, működni kezd a fantázia: így keletkeznek vallások, mítoszok, legendák. Így született meg — több mint félszáz éve — a Gárdonyi-mítosz is. Már az író életében beszédtéma a különcködő, okkultista, szellemekkel társalkodó „egri remete”,

aki titkos írással vezetett naplójába jegyzi fel rögeszméit. A titokzatosságot fokozta, hogy az író kisebbik fia — hagyatékának gondozója, kiadatlan műveinek sajtó alá rendezője — is tibeti írásnak vélte a „megfejthetetlen följegyzéseket”, melyek kulcsát apja „magával vitte a sírba”. Ezt a föltevést látszott alátámasztani az ötvenes évek közepén László János közleménye (*Irodalomtörténet* 1955. 3.), aki bizonyos betűjeleket felismerve azt állította: a titkosírás nem egyéb értelmetlen, összefüggéstelen spiritiszta szövegeknél, s az író megbomlott idegállapotáról, lelki defektusairól ad számot.

Nem csoda, ha a közvélemény — maguk a szakemberek is — rendkívüli érdeklődéssel várták az eredményt, amikor szárnyrakapott a hír, hogy sikerült megtalálni a titkosírás kulcsát. Gillicze Gábor egyetemi hallgató és Gyürk Ottó honvéd alezredes szinte egyidőben oldották meg a rejtélyt, s ezzel demitizálták a magát makacsul tartó Gárdonyi-mitoszt. Kiderült, hogy a *Titkosnapló* nem rejt semmi-féle „titkos” szövegeket, az író munkafüzetnek szánta, s a még ki nem érlelt, éppen ezért az avatatlan szemek elől őrzött gondolatait, megfigyeléseit, észrevételeit, bölcselkedéseit, terveit stb. jegyezte fel benne. Egy legendával tehát ismét szegényebbek lettünk, de közelebb jutottunk az igazsághoz: Gárdonyi igazi arcának megismeréséhez.

A *Titkosnapló* tehát nem változtatja meg lényegesen az eddig kialakult Gárdonyi-képet, de árnyalja, finomítja, elmélyíti azt: segíti az író egyéniségének, szemléletének, esztétikai nézeteinek, alkotó-módszerének megismerését. Kiderül belőle, hogy a magányos „egri remete” jól ismerte a kortárs művészetet is, figyelemmel kísérte e modern irányzatokat, és igyekezett azok eredményeit saját művészi gyakorlatában hasznosítani.

A *Titkosnapló* mítoszának szétfoszlása azonban még nem oszlatott fel minden mítoszt Gárdonyi körül. Kétféle torzítás fenyegeti a helyes Gárdonyi-portré megrajzolását. Voltak, és még ma is vannak, akik az író ki akarják rekeszteni a modern irodalomból, konzervatívoknak, korszerűtlennek, a múlt századi nép-nemzeti irány kései képviselőjének tartják. E felfogás szerint a „modern irodalom” a Nyugattal kezdődik, ami előtte volt, epigonizmus és provincializmus. Egyesek odáig is elmennek, hogy még a Nyugat-mozgalom korszerű voltát is tagadják, a XIX. századi nyugati „izmusok” késői lecsapódásának tartják. Úgy vélem, elérkezett az ideje, hogy szembenézzünk a tényekkel, szakítsunk mind azzal a denacionalizáló, kozmopolita szemlélettel, amely az egész magyar irodalomban provincializmust lát, mind azzal a Nyugat-centrikussággal, amely számára irodalmunkban pusztán a Nyugat a mérce, s minden ami azon túl vagy innen van, a „futottak még”

listájára jut. Így kerülnek a perifériára nemcsak a Nyugatot megelőző írói, művészi törekvések, hanem Kassákék mozgalma is, sőt a nyugatosokkal kortárs olyan írók is, mint Krúdy Gyula, Füst Milán, Tersánszky Józsi Jenő, Nagy Lajos, hogy csak néhány nevet említsék.

A felszabadulás után, a Gárdonyi-művek sorozat-kiadása idején született meg, a fentiek mintegy ellenpólusaként, a másik Gárdonyi-arc. Lelkes kutatók a művek újraolvasása közben fölfigyeltek az író haladó gondolkodására, és pert indítottak a modern, olykor már szinte szocialistának tűnő, Gárdonyi elismeretiséért. E törekvések fontosságát, hasznosságát — túlzásai ellenére — aligha lehet vitatni. Olyan oldalait tárták fel az írói életműnek, amit az addigi irodalomtudomány figyelmen kívül hagyott, vagy pedig, a Horthy-korszak „keresztény-nemzeti” szemléletéhez igazítandó Gárdonyi-kép érdekében, szándékosan elhallgatott. Az életműnek ez a megközelítése azonban szintén torzított, figyelmen kívül hagyta a valóban problémát jelentő ellentmondásokat.

Gárdonyi művészetét akkor értelmezzük helyesen, ha beállítjuk a saját korába, figyelembe vesszük, hogy pályája a magyar irodalom nagy korszak- és stílusváltozásai idejére esik. Indulásakor, a múlt század nyolcvanas éveiben, még a nép-nemzeti szemlélet és esztétika az uralkodó, s alig vívnak meg a század első évtizedében Ady Endre és a nyugatosok a modern magyar irodalom polgárjogaiért, már nyomukban az avantgarde Kassákkal. Gárdonyi formanyelve a múlt században alakult ki, ez mindvégig érezhető művein akkor is, ha mindent elkövet, hogy művészi eszközeit, újból és újból felülvizsgálva, állandóan megújítsa. Mert hogy erre törekszik, az kétségtelen. Elég végigtekinteni műveinek sorát az *Egri csillagok* hagyományos, epikus kompozíciójától, *A láthatatlan emberen* és az *Isten rabjain* keresztül a *Bibi* bensőséges lélekábrázolásáig, a modern regényhez közelálló kompozíciójáig, hogy erről meggyőződjünk. De mintha a tizes évektől kezdve mégis egy lépéssel mindig elmaradt volna a kortárs művésztől. Pedig önmagának legkegyetlenebb kritikusa, soha nincs megelégedve műveivel. „Egyszerre látom minden munkámnak az értékét és értéktelenségét” — írja 1916. február 26-án *Titkosnaplójába*. 1921. április 3-án pedig ezt jegyzi be: „... szinte elirtózva eszméltem rá, mennyire művészietlenek negyvenévi munkálkodásom remekei. Nem vigasztal, hogy a többi író is ilyen, de ha van még tíz évem, talán pótolhatom.”

A *Mesterkönyv*, a *Titkosnapló* legfontosabb része, fellebbenti a fátylat azokról a konok, kemény munkával kiformált esztétikai normákról, amelyek a Gárdonyi-művek alappillérei. Nem egységes, átgondolt esztétikai rend-

szer ez, csak egy vérbeli művész hosszú gyakorlat során szerzett finom megfigyelései. Filozófiailag gyakran eklektikus, nem mentes naiv elmékedésektől, rácsodálkozásoktól, alkotó művész számára mégis kincsesbánya. De talán még ennél is fontosabbak a nyelvvel kapcsolatos feljegyzések. A *Titkosnapló* is tanúsítja, hogy Gárdonyi egyike a legnagyobb nyelv művészeknek — e téren csak Kosztolányihoz hasonlítható —, aki tudatosan, szisztematikusan művelte, bővítette, gazdagította a magyar nyelvet. A *Más szóval a szót!* című feljegyzései hallatlanul gazdag szinonimagyűjtemény, amely ma is haszonnal forgatható.

Jelen kötet válogatás a rendkívül gazdag titkosírásos főljegyzésekből. Z. Szalai Sándor mértéktartóan, jó érzékkel válogatott, ügyelve, hogy a főljegyzések lehetőleg minden típusa képviselve legyen. Az 1915-től 1922-ig vezetett igen hiányos titkos napló, a *Mesterkönyv* és a *Más szóval a szót!* mellett találunk a kötetben aforizmákat (*Morfium-cseppek*), dramaturgiai jegyzeteket (*Címszavak a drámáról*), megfigyeléseket a természet jelenségeiről, az időjárásról (*A természet kalendáriuma*), végül két beszédvázlatot is. Szalai a bevezetőben ismerteti a *Titkosnapló* történetét, a kötet végén pedig *Eligazítót* ad a titkos főljegyzések olvasásához.

Kispéter András

Czóbel Minka: Boszorkány dalok. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 270 l.

Pór Péter 1971-ben kismonográfiát jelentett meg Justh Zsigmondról és Czóbel Minkáról (*Konzervatív reformtörékvékek a századvég irodalmában*), amelyben erősen kiemelte a költő tudatosságát, társai közt „ritka műveltségét, formaérzékét, formabiztonságát”. (I.m. 147.) Ezek után várható volt egy válogatás megjelenése Pór Pétertől, ismervé azt a dicséretes buzgalmat, amelyet a Szépirodalmi Kiadó mutat a századvég-századforduló fehér térképfoltjainak letörlésében.

Közel száz verset és egy verses könyvdrámát — a *Donna Juannát* — olvashatunk az eltökélten szecessziós kiállítású kötetben. A költői életműben nemcsak Pór Péter utószava kalauzol, hanem Weöres Sándor rövid beközöntője is, amelyben „úttörő” és „időt álló érték”-nek mondja Czóbel pályája közepén kifejtett munkásságát. S e megállapításnak nem is mond ellen a gyűjtemény törzsanyaga, amelyet következetes és a színvonalra ügyelő szelekciónak nevezhetünk. Pór Péter arra törekedett, hogy az életmű szimbolista vonala, a kései művekben lappangó „metafizikai bizonytalanság”, „lidérces és kísérteties én-mítosz” minél tisztábban kirajzolódjék. A cél elérésére nemcsak a közismert tételeket

variáló allegóriákat, maradi, konzervatív antikapitalista-városellenes verseket (részleges felsorolásukat lásd bírálatomban, ItK 1973. 761—762) mellőzte, hanem a költő falusi életképeit, balladás kísérleteit is. Pedig belőlük nemcsak Végh György meg Csanádi Imre hoztak jóval többet *Századvégi költők* c. összeállításukban (Magvető K. 1959), hanem az újabbak kivívták a bevezetést író Weöres Sándor elismerését is: „Későbbi verseit lassanként megtöltik a látványok, megszűnik absztrakt lenni, [...] Ekkor már a plein-air festők rokona. [...] költészetünkben az első impresszionista. S a nagy múltú falusi realizmus folytatója.” (7.) Csakugyan, legalább a kiadványon belüli kettősség, ellentmondás megszüntetésére érdemes lett volna az utolsó verseskönyv — *Az erdő hangja*, 1914 — impresszionista zsánereképeit bővebben beiktatni e reprezentatív gyűjtésbe.

Ezenkívül a válogatásnak nincs felőtli hiánya, legfőképpen apró szépséghibája. Ilyennek vélem a halálmotívumos költemények (pl. *A nagy arató, Kék levegőben, A köd vándorai, A fekete lovas*) elhagyását. Különösen összességükben azt mutatják, Czóbel Minka nemcsak vágyott buddhista módra a Nirvána után, hanem keresztényként, s kivált érzékeny, modern individuumként borzongott is tőle. Ihletői ezekben éppúgy lehettek a középkori haláltáncok, mint legvégül akár Ady látomásai is, amiről leginkább *A fekete lovas* tanúskodhat. (A szövegközléssel kapcsolatban egyetlen észrevételem van: a *Tört sugárban* — 51. — két esetben nélkülözi a kurzíválással történő kiemelést, a poeta kedvenc eszközeit.)

Pór Péter jól összefogott utószava újat is ad már említett munkájához képest. Csak javára írhatjuk, hogy szemlélete életrajzibbá lett, tisztázza a születési és halálozási évet, beszél a családi környezetről, földézi a költő élete legfőbb válságát, Olgyai festőművész-szel való szakítását. Kettejük ellentéte az érzékiség s a szellemiekbe menekülő, zárkózott frigiditás. Kulcsot kaptunk ezzel a *Donna Juanna* megértéséhez. Nagyobb lett a dráma őszinteségének, megszenvedett szókimondásának értéke, de nem a valódi esztétikai súlya. Hősnője nem vált a földtől idegen magasabbrendűség képviselőjévé — holott ez az alkotói szándék —, megmaradt kórtani példánynak, olykor kissé rokonszenves különnek. Ebből valamit Pór Péter is megsejtet (256.), mégis nagy jelentőséget tulajdonít a műnek, teljes terjedelmében közli.

Másutt is fölismerhetünk valamelyes hangsúlyeltolódást a korábbi tanulmány nagy többségében kedvező értékeléseihez képest. Czóbel Minka „nyelvi és kifejezőkészségének konvencionálisítása, nehézsége s legfőként nem természetes, mintegy szekunder jellege” kétszer is előkerül az utószóban. (250., 254.) Szintén kétszer emlegeti a szerző a francia

ihletőket (251., 255.), felpanaszolja a „kevés élményt és motívumot”. (252.) Fölmerül az is, hogy világnézetének, életformájának erősen konzervatív összvetővi megnehezítették számára az új kép- és fogalomvilág, az „új szavak” megtalálását. „A régi világ sáncain belül próbált ő radikálisan új verseket írni, ez pedig [...] végső soron lehetetlen. (254–255.) Egy döntő ponton nem is vallomás sodrása vagy a gondolatiság életművének emelője, hanem a játékos mesélés. (258–259.) Intellektusa általában nehézkessé tette az *Opálok* előtt.

Mindezzel, akárcsak Komjáthy és Czöbel nagyságrendi különbségének megállapításával (254.), éppúgy egyetérthetnek, mint föltehetően más bíráló. Am így végül az a gondolat is feltámad a kételkedő irodalomtörténetben: megérdemli a külön kötet ma oly ritka kitüntetését Reviczkyhez, Komjáthyhoz hasonlóan Czöbel Minka? Nem lenne igazságosabb helyét egy immár régóta időszerű századvégi antológiában kijelölni? Olyanban, amely Endrédi, Rudnyánszky, Szalay Fruzina, Szentessy, Zempléni költészetét is felvonultatná mellette, mint a hazai fin de siècle újat-keresésének tükrét.

Nagy Miklós

Kemény Gábor: Krúdy képkalkotása. Bp. 1974. Akadémiai K. 105 l. (Nyelvtudományi értekezések, 86.)

Kemény Gábor Krúdy képkalkotásának „keresztmetszetszerű” áttekintésével a magyar próza történetének egyik tájékozódási pontul szolgáló életművére, közelebből a Krúdy-stílus kulcsjelenségére, a képanyagra tereli figyelmünket. Feldolgozása arányait tekintve a téma még szűkebben Krúdy leggyakoribb kifejezőeszközének, a *hasonlatnak* vizsgálata. A szerző megvallja, hogy munkakedvét egyféle elégedetlenség is táplálta. Elégedetlen volt azzal a közvélekedéssel, amely szerint a hasonlat ellenáll minden rendszerezésnek, és elégedetlen volt azzal a gyakorlattal, amely — elemzés helyett — Krúdy stílusában írt Krúdy stílusáról. A hasonlat szerkezetét, annak tartalmát, a hasonlítás alapját és a hasonlat funkcióját megvilágító részfejezetek valóban bizonyosságát és példáját adják a hasonlatok rendszerezhetőségének. Ez a szempontokban gazdag, finoman részletezett rendszerezés, s közelebből a hasonlat-típusokat a stílusfunkció szempontjából bemutató pompás szakasz megérel az olvasóban egy kívánságot, vagy ha tetszik: várakozás. Úgy érzi, immár nemcsak szükség, de lehetőség is van Krúdy hasonlatainak teljes számbavételére. Talán nem is monografikus formá-

ban, hanem az írói szótár sajátos fajtájaként egy „hasonlatszótárban”. (Ez a szótár bizonyára az írói szótárak, illetőleg a közmondás- és szólásgyűjtemények lexicográfiai jellegzetességeit egyesítendő.) Erre a gondolatra a sikeres rendszerezésen kívül más mozzanatok is bátorítanak. Olyanok, mint a hasonlat egészen tág értelmezése (51.), a különböző hasonlattípusok gyakori összefonódása, ami olykor odavezet, hogy az osztályozás szinte lehetetlenné válik. (58.) Gyanítható, hogy a szerző maga is vívódott efféle gondolatokkal. Egy helyütt — a szemantikai távolság mérésére ajánlott képletről szólva — ezt írja: „Képletünk ... egzakt, de durva: mintha bokszesztyűben indulnánk egy ikebanaversenyen”. (64.)

Krúdy szinesztétikus kifejezőmódját néhány szinesztétikus hasonlat (73–74.), állszinesztéziás jelzős szerkezet (10.), illetőleg vizuális-auditív képzetársítás (50.) képviseli. A szinesztézia jelenségének *külön* tárgyalását Kemény Gábor nélkülözhetőnek tartja, mivel Krúdynál csak kevés és jobbára köznyelvi példája található. Pusztán a külön tárgyalás mellőzéseivel azonban aligha elégedhetünk meg. A szinesztéziás jelleg gyengébb voltát a Krúdy-próza egészébe kell illesztenünk, sőt azzal szembevitelnünk. Ugyanis abban a prózában jut viszonylag kisebb szerep eszerint a szinesztéziának, amelynek képanyagából a „tárgyi világ kápráztató bősége, a színek, zenék, hangulatok kavalkádja” (97.) árad. Krúdyt nem kevesen éppen a hangok, színek és illatok szerelmeseként (22.) tartják számon. Mindez azt kívánja, hogy Krúdy föltűnően kis arányú szinesztézia-használatát föltűnően figyelemre méltó jelenségként vegyük számba s ekként *elemezzük*.

A részletes elemzésbe sok-sok stíluselméleti, ill. Krúdy képkalkotására közvetlenül vonatkozó megfigyelés, ténybeli és szemléleti újdonság szövődik. Ezek közül hármat emelek ki. 1) Kemény Gábor kifejtőbben foglalkozik a *mintha* kötőszós feltételes hasonlító mondatokkal. E hangsúlyos figyelemnek kettős alapja van: egyrészt „Krúdy föltűnően gyakran alkalmazza ezt a stílusesszöveget” (41.), másrészt ez a mondatípus eddig egybeemosódott a *mint* kötőszós szabványhasonlatokkal. A szerző Krúdy hasonlatainak tüzetes elemzésével azt bizonyítja, hogy ezt a mondatípus formái, tartalmi és stílushatásbeli okok miatt mindenképpen el kell különítenünk. 2) Meggyőzően világosodik meg az is, hogy a *hangulati* megfelelésen alapuló hasonlóság kényelmes kategóriáját hasonlóság és érintkezés — elemzéssel igazolható — bonyolult együttesként kell inkább fölfognunk. 3) Az elemzés számára használható annak tudatosítása, hogy a képelemek összefüggésének feltárása nemegyszer az alkotási folyamat felderítését is lehetővé teszi.

Az efféle gazdag anyagból merítő, árnyalatosként pontos leírásra törekvő stíluselméleti terminológiai árnyalásra is ösztönöz, sőt kényszerít. Az új szempont új nevet kíván. Dicsérendő mértéktartással ugyan, de Kemény Gábor is ajánl néhányat. Ezeket például: körülíró metafora (16.), tapadásos megismerés (19.), chiasztikus hasonlat (45.), szerephasonlat (61.), sőt „képi rímek” (44.).

A szerző szembenézett a Krúdy-próza képességére, képtobzódására vonatkozó, értékelő választ igénylő kérdéssel is. Így fogalmazott: „aligha kerülhetjük meg a kérdést: erény-e ez vagy gyöngység, dicsérnivaló pozitívum vagy sajnálatra méltó hiányosság?” (81.) A kérdésre több helyen is választ adott. Először rögtön a kérdés után így: „Azt hiszem, hogy mindkettő.” Mértéktartást tükröző felelet. Fontosabbnak érzem azonban az elemzés végére illesztett értelmező állásfoglalást: „az írói képalkotás funkciójának ilyen irányú eltolódása jellegzetes velejárója, tünete az epika általános szubjektívizálódásának, lírai mozzanatokkal való telítődésének, vagyis annak a világirodalmi hatósugarú áramlatnak, mely a magyar irodalomban — nem lebecsülendő előzmények után — éppen Krúdy életművében öltött klasszikus módon testet”. (100.) Valóban, a föltett kérdésre olyan választ kell adnunk, amelynek a magja Krúdy stílustörténeti helyének megjelölése.

Pusztai Ferenc

Veres Péter koszorúja. Kortársak írásai, emlékezései. A kötetben szereplő írásokat válogatta és szerkesztette Rádics József. Szaklektorok: Darvas József, Kállai Gyula. Bp. 1973. Táncsics K. 439 l. + 26 m.

A magyar szakszervezetek kiadója, a Táncsics, tette le az első irodalmi koszorút Veres Péter alig pár éve domborodó sírhalmára. Veres Péter koszorúja címen — Rádics József gondos munkájával — egy külsőleg is szép formájú könyvben tisztelget az író emléke előtt. Irodalomtörténeti előzményei között a Babits-emlékkönyvet (1941), illetve a Móríc Zsigmond ébresztését (1945) említhetjük meg. Nem méltatlan azokhoz. Ugyanolyan alapkönyve lesz a Veres Péter-kutatásnak, mint az előbbieket Babits, ill. Móríc Zsigmond életműve búvárlóinak.

A Veres Péter koszorúja írásait három rétegre bonthatjuk.

Az emlékezők egy része a közéleti ember alakját ébreszti. Az első helyre Kádár János: *Emlékezés Veres Péterre* című írása kívánkozik. Ő a párt és Veres Péter viszonyáról szólva jelenkori történelmünk legfontosabb dimenziójában helyezi el a nagy író alakját. Elisme-

ri önkritikusan, hogy volt pillanat, amikor a párt és Veres Péter között olykor fellobbanó vitában nem az akkori pártnak, hanem Veres Péternek volt igaza. Az ötvenes évek elejét írták akkor. — Igen figyelemreméltó Gáspár Sándor: *Tiszta ember volt*, és Kállai Gyula: *Arcképvázlat Veres Péterről* című írása. Kállai félig már az irodalomtörténeti mondanivalójuk közé is sorolható lett volna. A politikus társak írásai közül Bognár Józsefét tenném az első helyre: *Emlékezés Veres Péterre*, a szocialista társadalom felejthetetlen közéleti harcára, s Ortutayét: *Az első találkozásokról*.

Megszólalnak a kötetben irodalomtörténészek is. Közülük első helyen B. Nagy Lászlót kell említeni: *Őrök számadás-a megjelenése idején, 1964-ben figyelmet keltett. Kötetének; A teremtés kezdeté-nek is egyik legszebb darabja. Veres Péter írói indulásáról Béli Miklós írt jelentős tanulmányt. A kötet irodalomtörténetileg legtanulságosabb írásait írók, író-társak írták. A sort Gaál Gábor nyitja meg, Bálint György folytatja, s a továbbiakban idejegyezhetjük az utolsó ötven év magyar irodalmának sok nagyon fontos nevét: Erdei Ferenc, Révai József, Nagy Lajos, Móríc Zsigmond, Nagy István, Sinka István, Lukács György, Sarkadi Imre, Illés Endre, Fábry Zoltán . . . ha tovább sorakoztatnám a nevet, valóban névsorolás lenne.*

Írjuk ide azonban külön a két legfontosabb nevet: Illyés Gyula, Németh László. Mindketten indulása pillanatától mellette álltak. 70. születésnapján Németh László adott róla interjút Tóbiás Áron nevezetes magnójának. Illyés a sírnál búcsúztatta. Utóbb pedig a nagy példányszámú napilapban, betegszobájából küldött remek cikkében fedezte fel újra, a Magyar Remekírók-sorozatban megjelent Veres Péterben a páratlan realista tehetséget.

Varga József

Lovass Gyula: Kilenc hős visszatér. Bp. 1973. Magvető K. 530 l.

Tisztelet, becsület a *Magvető* Kiadónak, amiért — bizonyára anyagi szempontokat félretéve — félszáznál több lapot számláló kötetben megjelentette egy harminc évvel ezelőtti tragikus betegségben elhunyt fiatal író-esztéta életművét — és teljes elismerés mindazoknak, akik a gyűjtemény kiadását szorgalmazták.

A kötet megjelentetését egyébként korántsem csak a kortársi kegyelet indokolta: Lovass Gyula (maga-kiegészítette családi nevén Dorogi-Ortutay Gyula) a két háború közötti korszak irodalmának — az ugyancsak tragikusan elpusztult Örléy István mellett — egyik legtehetségesebb és legrokonszenvesebb ígérete volt, az beszérlő próza és az esszé területén

egyaránt. Még bennünket, kortársait és barátait is meglep most ez a terjedelmes (pedig nem is a teljes életművet tartalmazó) kötet, amely már nemcsak ígérlet és pompás potenciális energiákat sejtető gyűjtemény, hanem egy mindössze 29 évet élt bölcsész-írónak a maga nemében gazdag és változatos termése. Ez a termés megerősíti az 1965-ös Irodalmi Lexikon egyébként szegényes ismertetésének azt a megállapítását, hogy Lovass Gyula „korai halála nagy reményekre jogosító pályát tört derékba”.

A méltó köntösben megjelentetett kötet — nyilván a név szerint fel nem tüntetett szerkesztő szándéka szerint — nyitányként Lovass Gyula a kötetnek is címet adó, több mint tíz ívnyi, nyomtatásban most először napvilágot látó történeti regényét közli, majd egy tucat válogatott novella következik. Ezek a fejezetek a szépíró monumentumai Lovass életművében. Sajnálatos azonban, hogy nemcsak egy sor kisebb novellája szorult ki a kötetből, hanem éppen legszebb, legégyénibb, önéletrajzi motívumokkal gazdagon átszőtt kisregénye, az egykori Diarium-Könyvtárban megjelent *Honfitársam: Micheline* is, ez a bűbajos, egyszerűségében is komplikált szerelmi történet, a szerelem megkapó, minuciózus pszichológiai anatómiája, amely olyan szívszorító fájdalomba torkollik. A szépírói fejezetek után féltucat kritikai tanulmány következik a korabeli európai irodalom néhány nagyjáról vagy irodalmi jelenségéről. Ezeket a „Ködvogak” fejezete követi: tanulmányok a századforduló néhány rendkívül érdekes, de második vonalba szorult írójáról és esztétájáról (a két Cholnoky, Török Gyula, Gózsdu Elek, Péterfy Jenő) és néhány hazai író pályájáról (Tamási Áron, Babits Mihály) vagy egy-egy művéről (Németh László). Az utolsó nagy fejezet — A „nemzedék” névében címmel — az ellenforradalmi korszak egyetemes és hazai irodalmának néhány problémájával foglalkozik, nagyrészt vitaszerű feldolgozásban, és mindig filológushoz méltó elmélyüléssel. Az öt szerkezeti részt Rónay Györgynek Lovass Gyulát a kor irodalmába behelyező bevezetője nyitja meg, és Fodor Józsefnek, Lovass egykori kiadói munkatársának 1943-ból, a halál évéből származó, önmagában is érdekes nekrológja zárja le, utóhangként. Már ez a felsorolás is beszédesen bizonyítja Lovass írásművészetének pazar skáláját, műfaji és témabeli gazdagságát.

A *Kilenc hős visszatér* — ez a francia közép-korban játszódó címadó mű — mindenesetre különös regény. Ki tudja, mi vonzotta ehhez a témához a fiatal író? A XI. Lajos francia király képviselte békevágy és a Merész Károly burgundi hercegen megtestesült babonás elszántság konfrontációja? Vagy a két merőben különböző egyéniség jellemrajzának vonzóereje? Vagy az abban a hányatott korban és

az író korában egyaránt megnyilvánult politikai anarchia, a diplomácia és a politika kiábrándító cselszövényei, amelyek méltán viszolygással töltötték el minden humanista lelket? Talán a korabeli viszonyok egyikét-másikat látta bele a régi korbá, amelyben egy-egy romantikus szerelem éppúgy érdekelt, mint a történelmi adatok? Vagy egyszerűen a középkorhoz való filológikus vonzódás, a távoli korokról hitelesen számot adó, történelmi regényírói izgatóság feladat, amely romantikus és realiztikus, pszichologizáló motívumok keverésére egyaránt lehetőséget nyújtott? „Fel lehet-e támasztani egészben egy eltűnt kor hangulatát? — írja ő maga a regény bevezetőjében. — Utaljunk-e történeti tudásunk elégtelenségére? Vagy csak azt valljuk be, hogy magunkat, világunkat nem tudjuk múltból, elképzeléseinkből kiséperni?” Akárhogy van is, a *Kilenc hős visszatér* a kor hazai irodalmában szinte egyedül álló regény, amelynek nyilván semmi köze sem lehetett a korszak történelmi bestsellereihez, a divatos életregényekhez. A regény hallatlanul gazdag erudíciós anyaga mögött egy védekező, szemérmes, álmódózó lélek kisértőnéje szól. Semmiesetre sem egy kezdő író dadogása ez, hanem egy, a választott történelmi korszakban ugyancsak tájékozott író biztos tollú műve.

A *novellák*, bár — érthetően — nagyrészt ifjú- és diákkori élményekből táplálkoznak, művészi megformáltságukban nemegyszer ugyancsak már érett pszichológiai és írói apparátusról tanúskodnak. Többségükben a két háború közötti pszichologizáló polgári humanizmus irodalmi vonalába tartoznak, amelyben a kifejezés eleganciája, a lélektani hitelesség felülmúlja a cselekmény fordulatosságát. Kiemelkedik közülük az 1939-es *Nyugatban megjelent Papu*: remek miniatűr, amelyről ugyanazt lehet mondani, amit Lovass Gyula ír kritikájában Roger Martin du Gard *La Sorrellinájáról*: „élményt és költészet csodálatosan egybeölelő novella”. (291.) Benne az Eötvös-kollégisták körében (Lovass Gyula is az volt) jól ismert (ironia és önironia) finom érzelmességgel keveredik.

A regény és a novellák egyaránt azt mutatják, hogy Lovass Gyula fájdalmasan rövid írói pályafutása során ment maradt minden irodalmi szélsőségtől, divattól, utánérzéstől. Nem teremtett új iskolát, de nem is követett senkit következetesen. Az „*Ezüstkor* nemzedéke”, amelybe Rónay György bevezetője beleállítja, alkalmi csoportosulás volt, amelynek tagjait valóban tág értelmű humanista meggyőződés és magatartás fűzte egybe, de semmilyen megkötött írói ábrázolásmód sem kötelezte. Lovass novelláinak anyagát saját élményeinek irodalmiasításából merítette, s az elemző realizmus józan, kézenfekvő módszereivel dolgozta ki.

A *Játékos Európa* fejezete már az esztéta Lovass Gyulához vezet át, egyes írókhoz fűződő kis esszéktől egészen a címadó cikk kortárs írókat, irodalmakat, tágívű tendenciákat összefogó nagy tanulmányáig. Milyen biztos ítélettel látja meg Roger Martin du Gard-ban a modorosság nélküli nagy realistát, Giraudoux drámáiban racionalitást és irodalmiság keveredését, Alain-Fournier-ban (akinek fő művét, *Az ismeretlen birtokot* oly rokonelekekkel fordította) a tündéri álmodozót, Virginia Woolf-ban a sajátos valóságigénnyel dolgozó impresszionistát! Minden tanulmányát a beleélés, az átéltség hitele hatja át.

A *Ködlövagok* fejezete mindenekelőtt a maga közelmúltja elfeledett, elhanyagolt íróinak specialistájaként mutatja be Lovass Gyulát, de hozzáértően és kritikusan vág bele néhány korabeli nagy író (Babits, Tamási, Németh László) életútjának vagy egy-egy művének elemzésébe is. Nemcsak azért vonzódott a „ködlövagok” tanulmányozásához, mert erre szerkesztői megbízatást kapott (a két Cholnokyról szóló tanulmány az 1941-ben megjelent *Ködlövagok* c. kötetben került nyomtatásra), hanem valami titkos vonzódásból is a méltatlanul elhanyagolt, magányban alkotó vagy valamiképpen tragikus, torzónak megmaradt írólekekhez, meg nyilván erőpróbaként is, fiatalos szerénységgel, talán azzal a perspektívával, hogy nemsokára (ha a halál ki nem ragadja kezéből a tollat) a legnagyobbakról írhat. Erre mutatnak a korabeli íróról írt tanulmányai, amelyek azt bizonyítják — a kötet utolsó fejezetének anyaga mellett —, hogy mennyire benne élt saját kora irodalmában is. Tanulmányai egyébként nem aprólékos egyéni kutatáson alapuló irodalomtörténeti munkák, hanem ragyogó tollal megírt esszék. Ezek az esszék azonban rendkívül lelkismeretes és hiteles filológiai alapokra támaszkodnak, s ugyanakkor ma is élvezetes olvasmányok a szakember számára. Megállapításai ma is helytállóak. A „ködlövagok” írói vonásait Lovass legtöbbször finoman, részletesen analizált lelkialakukból, pszichológiai motívumokból vezeti le. Átható intelligenciával éli át választott témaalakjait, talán kapcsolatot írói vallomás és műalkotás között.

A „ködlövagokról” írt esszék közül a Török Gyuláról írt a legátéltebb, a legnagyobb igényű pedig a Péterfy Jenőről írt terjedelmes elemzés. Bizonyára a Péterfyhez való fordulása sem volt véletlen. Benne található olyan író-modellre, akinek „minden írásában több az írói, mint a tudósi becsvágy”. (367.) Péterfy is az esszé klasszikusa, az esszéé, amely — mint Lovass írja — „valahol a tudomány és az irodalom között áll”. (463.) A Péterfy-tanulmány fő értéke a szuggesztív pszichológiai beleélés, amellyel megértetni igyekszik hősét. Életművét lélektani motívumokkal értelmezi, „lelki fejlődését” rajzolja

meg. Péterfy szerinte „összetett lélek”, akinek még a szerepjátéka is „az embernek sorsává váló szerep”. (380.) Lovass Gyula tanulmányai is azt a Babitscsal kapcsolatban elemzett esszéformát képviselik, amely „a pozitivistá tanulmány tényközlő vágyával szemben a művészies irodalom új jelszavának, a megértés-vágnak uralmát” hozza magával. (469.) Ám rá is áll az, amit a tanulmányíró Babitsról mond: „A megértés felszabadultságával szemben is kitart a filológia racionális megköthetősége mellett”. (Uo.) Ami esszéit irodalomtörténeti értékűvé avatja, az az a sajátossága, hogy még akkor is, amikor egy-egy íróról vagy egyetlen műről ír, beleállítja azt az irodalmi tendenciák szövevényébe, megkeresve helyét a kor áramlatainak csillagképében vagy akár tudományos tendenciák koordináta-rendszerében.

A kötet utolsó fejezete a kora irodalmi életébe akár vitával is bekapcsolódó fiatal esztétát mutatja be. Vitatémái azonban itt sem pusztán korhoz kötöttek: ma is időszerűek. Különösen két esztétikai probléma érdekelte: a műfajelmélet (a regény, novella, tragédia műfaji kérdései) és egy akkoriban meglehetősen elhanyagolt téma: a stílus. Főként az esszé és az irodalomtudomány stílusát vizsgálta, fájlválva, hogy „a stíluskérdések irodalmunkban tökéletesen mellőzhetőek, nem fontosnak tetszenek”. (*Metaforitisz*, 491.) Ő maga elsősorban az írói stílus modorossága, képekkel való túlhalmazottsága ellen hadakozott, mert — mint írja — „hiszünk a világos, logikus, tiszta, kép- és gőzmentes esszéstílus szépségében”. (492.) Ennek a stílusfajának ő maga is biztos kezelője, művésze volt. Ami pedig a szerinte válságba jutott műfajelméletet illeti: micsoda nagyszerű, máig is érvényes felismeréseket fogalmaz meg a regényről, a novelláról, a tragédiáról, a kritikáról! Íme, néhány cikk címe: *Az igazi kritika igazságtalan voltáról*, *A regény válsága*, *A regény és a társadalom*, *A novella*, *Tragédia nélkül*. S mindenütt kitűnik, meglep a fiatal író-esztéta nagy műveltsége, széles körű tájékozottsága, kivételes intelligenciája. Ez az esszéíró mindent tud, mindent olvasott, mindenről tájékozott.

Csak magunknak teszem föl a fájdalmas kérdést: minek lett volna nagyobb Lovass Gyula, ha túléli önmagát: szépírónak vagy esztétának? Nem tudhatjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy ő azt a ritka literatortípust testesítette meg, aki a szépíró és az esztéta kibontakozásához egyaránt kiváló potenciális energiákat hordott magában. Fájdalmas, hogy csak potenciálisakat, mert kiteljesedését korai halála lehetetlenné tette. Műve azonban befejezetlen voltában is az ellenforradalmi korszak egy sajátos ritópusának vonásait őrizi. Lovass Gyula (mint nem egy író-kortársa) az irodalomban és az irodalomért élt, életre-halálra, szenvedélyesen. Szerény

életvitelében távol állt a politikai élettől, lát-szatra írásaiban is az irodalom, nem a napi politika érdekelte. De — nagy történeti regényének említett célzatain túl — hány helyen ír tanulmányaiban kora szétesett, válságba jutott, felbomló társadalmáról, amelyben a magasabb eszmények „buta politikusok ajkára kerültek”! (525.) A mi „irodalmunk sohasem lehetett egészen őszinte, ma sem lehet az” — írta 1943-ban. Amit francia barátja, Robert Gilles mond a katolicizmus langyosságáról, igazában az ellenforradalmi korszak illúziótlan, hősietlen korszakának kritikája volt (*Robert Gilles emlékére*). Akkoriban közülünk, fiatalok közül nem egy gondolkodott ugyanígy, akkori írásaink tanúskodnak erről. Az írás — főként a tanulmányírás — bizonyára egyfajta menekülési forma is volt Lovass Gyula számára. Amikor Európa kritikus korszakát éli, s már dúl a második világháború, ő hallatlanul fegyelmezett filológusi logikával írja különleges történelmi regényét, esszéit, tanulmányait az utóélet-kutatás módszertanáról, Péterfyről, a „kődlovagokról”, a metaforitizról. Nem a kor égető problémái iránti érdekeltenség volt ez, hanem egy szelíd, tiszta, mélyen humanista férfitípus menekülése a kor barbársága elől.

Lovass Gyula posztumusz kötete nyilván mást jelent a mai idős nemzedékek számára, amelyek kortársai voltak a fiatal íróknak — és mást a mai fiataloknak vagy középnemzedékeknek. Számunkra a múlt feltámasztása ez a gyűjteményes kötet, amelyben régi önmagunkra ismerünk megilletődötten. A fiatalab-bak számára legyen kortörténeti dokumentum arról, hogy akkor is voltak emberek, írók, fiatalok, akik nemesen éreztek, okosan gondolkodtak, és egy jobb világról álmodoztak, mostoha körülmények között. Az irodalom-történet számára pedig Lovass Gyula az marad, akinek Fodor József már akkor jellemezte: egyfelől „mély lelkű, becsületes, legmagasabb ideáloktól vezetett, tiszta ember”, másfelől „egyike legfelkészültebb íróinknak, leglelküsimeresebb kritikásainknak”. Szórol szóra ilyennek ismertük őt mi is, és ezt valljuk ma is, három évtized távolából, amikor fennmaradt műveinek java végre itt van előttünk, összegyűjtve, fájdalmas torzóként. Ez a torzó éppen értékeivel érezteti át velünk azt a veszteséget, amely korai halálával érte irodalmunkat. Ennek a kötetnek a megjelenése után azonban az ellenforradalmi korszak irodalmáról többé nem beszélhetünk Lovass Gyula számbavétele nélkül.

Makay Gusztáv

Szeli István: Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom Újvidék, 1974. Fórum K. 278 l.

Szeli István tanulmánykötetének írásait, ahogy mondani szokás, maga az élet hívta létre. Pontosabban a vajdasági magyar kultúra fejlődése, vitái és mozgalmi. Az *Egy évtized tanulságait* az újvidéki egyetem magyar tanzékekének tízéves fennállása alkalmából írta, az *Új folyóirat indullal* a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek sorozatát indította el, a *Nyelvművelésünk múltjából* a jugoszláviai magyar nyelvűművelő mozgalom hagyományait és feladatait mérte fel. Még Petőfi Sándor születésének 150. évfordulóján is a helyi Petőfi-hagyományok egy fejezetét dolgozta fel, ahogy ő maga írta: „írásunk voltaképpen tárgya nem a kivételes egyéniség, hanem annak visszhangja és hullámverése a hazai környezetben”. A tanulmánygyűjtemény elsődlegesen a jugoszláviai magyar kultúra szükségleteit elégíti ki, problémáira válaszol, önismeretét fogalmazza meg. Ez szabja meg rendkívül fontos művelődéspolitikai szerepét.

A kötet szellemi horizontját a nemzetiségi kultúra növekedése, határozott fejlődése határozta meg. Mert az kétségtelen, és Szeli István tanulmányaiból is kitetszik, hogy a vajdasági magyar művelődés jelentős utat járt be három évtized alatt a felszabadulás után. Az újvidéki magyar katedra jubileumára írott tanulmány vet számot ennek a fejlődésnek a mutatóival és körülményeivel. Szeli ír arról, hogy 1918–1941-ig a jugoszláviai magyar értelmiség utánpótlásáról egyedül a szabadkai főgimnázium magyar tagozata gondoskodott. A húszas és harmincas évek statisztikái szerint a belgrádi és zágrábi egyetemen évente négy magyar jogász, négy orvos, három tanár végzett, s két évtized alatt három-négy mérnök, állatorvos és közgazdász szerzett oklevelet. A felszabadulás után egész sor nemzetiségi iskola nyílt, 1948-ban például Vajdaság területén negyven magyar algimnázium, négy főgimnázium, két tanítóképző, valamint huszonkét szakiskolai tagozat működött. Ezeknek az iskoláknak a tanárellátását vállalta és végzi az 1959-ben létesített újvidéki magyar tanszék, amelyet kezdetben Sinkó Ervin, majd Bori Imre, Penavin Olga és maga Szeli István vezetett.

A tanszéknek emellett még számtalan feladatot kellett vállalnia. „Tanszékünk — állapítja meg Szeli — nem csupán *egyike* a felsőfokú magyartanárképzés műhelyeinek, hanem feladatainál fogva sokkal több annál: a magyar nyelvi és irodalmi műveltség fenntartásának és ápolásának talán legfontosabb intézménye ezen a magyar kultúra szempontjából terméketlenül tartott tájon [...] Küldetése csak akkor mérhető fel a maga igazi arányaiban, ha meggondoljuk, hogy e tíz év

alatt a jugoszláviai magyar humán értelmiség nevelésének úgyszólván egyetlen iskolája volt, s az általános és középiskolai tanárok mellett újságírók, tudományos dolgozók, lektorok, rádió- és televízióbemondók, korrektorok, könyvtárosok, fordítók, sőt színészek képzését is vállalnia kellett, de nem hanyagolhatta el azokat a feladatokat sem, amelyeket az élő magyar nyelv és a hazai magyar szépirodalom fejlesztése, illetve kritikai vizsgálata rótt rá." Az a fejlődési folyamat, amelyet éppen Szeli István tanulmányai rögzítenek, bemutatván a jugoszláviai magyar kultúra helyzetét és növekvő öntudatát, azt igazolja, hogy az újvidéki magyar tanszék eredményesen végzi vállalt feladatait. S bár 1959-es alapítása óta a vajdasági magyar művelődés intézményrendszere nagyrészt kialakult, a tanszéknek ma is irányító szerepe van. Bizonyára a jövőben is ilyen szerepet kell betöltenie.

A vajdasági magyar kultúra növekvő önismeretének és öntudatának egyik következménye, hogy meg kellett határozni a nemzeti irodalom szerepét és helyzetét. Továbbá a vajdasági magyar irodalomtudomány jellegét és feladatait. Abban az értelemben, ahogyan Horváth János beszél az irodalomtörténetirásról mint a közösségi önismeret egyik szervéről. Bori Imre jugoszláviai magyar irodalomtörténete után ezt a feladatot Szeli István 1973-as tanulmánya vállalta: a *Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom*. Ez a tanulmány a nemzetiségi irodalom, közelebbről a jugoszláviai magyar irodalom sajátos helyének megjelölésével foglalkozik. Szeli István két szakaszt különböztet meg, az 1918–1944-ig tartó *kisebbségi* és az 1945 óta érvényesülő *nemzetiségi* irodalom szakaszát. A kisebbségi irodalom provinciális helyzetben volt, ha a magyar, s elnyomottban, ha a jugoszláv irodalommal vetjük össze. „Az első világháborút követő évtizedekben — olvassuk — a vajdasági magyarság [...] szellemi tájékozódását, művészetét, irodalmát gyökeréig áthatotta [...] az irányítvesztés, a hitevesztettség, a befelé fordulás, s mint kíséző tünet: a szellemi és nyelvi elszegényedés, az igény- és értékszint aggasztó apadása.” A kisebbségi irodalom helyzetét a nemzeti kisebbség jogfosztott sorsa határozta meg, amely lényegében nem tette lehetővé, hogy létrejöjjön az önálló nemzeti irodalom.

Ennek feltételeit a felszabadulást követő szocialista fordulat teremtette meg, amely új alapokra helyezte a jugoszláv nemzetiségi politikát és a teljes jogegyenlőség alapján szabályozta a nemzetiségek helyzetét. Valójában csak ekkor következhetett be a nemzeti irodalomnak (és intézményrendszerének) kiépítése. Ennek az irodalomnak meg kellett határoznia a maga helyzetét, méghozzá kettős irányban; egyrészt az anyanyelvi nemzeti

kultúra, másrészt a többségi nemzet művelődése felé. Vagyis be kellett mérnie azt a helyet, amelyet elfoglal mintegy a magyar (-országi) és a jugoszláv kultúra között. Ezt a helyet, Szeli István szerint, hármass történelmi determináció jelölte ki: „Képzettartalmaival, kulturális emlékeivel, régebbi üzeneteivel, nyelvi, stílári és verselési hagyományaival [...] a maga »anyairodalmához« kapcsolódik, [...] földrajzi, állami, politikai hovatartozása, valamint eszmei tartalmai szerint azonban a jugoszláv közösség alkotóeleme, azon belül pedig egy ma még csak inkább alkotmányjogi autonómiát élvező területnek, mintsem endogén kulturális közösségnek a szellemi tartalma.” Ez az autonómiát élvező terület a sajátos történelmi (pl. többnemzeti-ségi) hagyományokat és entitást képviselő Vajdaság.

Szeli nemzetiségi irodalom meghatározása, mint általában tanulmányai, a jugoszláviai magyar művelődés időszerű kérdéseire válaszolnak. Egy nemzetiségi közösség önismertét építik, öntudatosodását támogatják. Ez ennyiben művelődéspolitikai feladat. Am az, hogy a nemzetiségi irodalom jellegének teoretikus leírására is vállalkozik, már több, mint pusztán művelődéspolitikai. Ebben a vállalkozásban Szeli István olyan tudományos diszciplínát érint, amelynek valójában még nincs is Kelet-Közép-Európában elmélete és praxisa, még kevésbé intézménye. A „nemzetiségtudományra” gondolok, amely valamikor a századelőn ugyan megszületett (pl. Karl Renner, Otto Bauer, Aurel Popovici és talán mindenek előtt Jászi Oszkár műveiben), ám hamarosan el is sülyedt a világpolitikai változások között. Pedig ennek a „nemzetiségtudománynak” nagyrészt ki van dolgozva a marxista alapvetése, elsősorban Lenin nemzetiségpolitikai írásaiban. A jugoszláviai, romániai és csehszlovákiai magyar publicisztika tanúsítja, hogy milyen erős igény él ez iránt a még neve-sincs tudomány iránt. Szeli István is ezt műveli, ha egyelőre nem is nevezi a nevén.

Pomogáts Béla

Zsilka Tibor: *Stilisztika és statisztika*. Bp. 1974. Akadémiai K. 79 l.

A könyv borítóján jogosan szerepel, hogy a mű az első kvantitatív stilisztikai könyv Magyarországon. Ilyen értelemben tehát úttörő munkával állunk szemben.

A szerző néhány költő néhány versének statisztikai elemzésével kíván választ találni olyan kérdésekre, mint egy-egy költő verseinek, stílusának sajátosságai, egy-egy szépirodalmi stílus jellemzése, s a XX. századi magyar költészet jellemzése. Foglalkozik ezenkívül a képvers hírtékével, valamint

négy novella statisztikai módszerrel történő stilisztikai elemzésével.

A stilisztikában nem vagyok kompetens, ezért az alábbiakban főként azt fogom megvizsgálni, megfelelően kezeli-e Zsilka az általa használt matematikai statisztikai apparátust, s hogy statisztikai szempontból helytállóan bizonyulnak-e azok a következtetések, amelyeket Zsilka munkájának eredményeképpen levon.

A szerzőnek többhelyütt található megjegyzéseiből kitűnik, hogy a „statisztikai módszer”, az „egzakt vizsgálatot” szembeállítja az „empirikusan végzett” stilisztikai elemzéssel. (9–11.) Az ilyen szembeállítás azonban helytelen abban az értelemben, hogy a statisztika messze nem „teoretikus” (ez a terminus Zsilkanál nem szerepel) megközelítés (ami persze nem jelenti azt, hogy a statisztikának nincs elmélete), hanem ugyanúgy empirikus (bár valóban egzaktabb) leírása a vizsgált anyagnak, mint az intuitív (= nem egzakt) megközelítés segítségével történő.

1. A költői nyelv statisztikai vizsgálatáról.

A szerző megvizsgálta Cselényi László csehszlovákiai magyar költő *Erők* című kötetét, valamint Juhász Ferenc négy hosszabb lélegzetű költeményét (A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából, Tenyésztett szomorúság, A sejtelen harangjai, Füstország). Cselényi kötete 3729 szóból (1196 jel-típusból) áll, míg Juhász Ferenc négy említett verse 2525 szót (1277 jeltípust) tartalmaz.

Már a 15. lapon, a szóismétlések kapcsán felmerül a szerzőben a kétely, hogy csupán a véletlennek tulajdonítható-e az a tény, hogy Juhász Ferencnél kevesebb a szóismétlés: „vagy már ebből is színvonalbeli különbségre következtethetünk”. A kérdést itt nyitva hagyja, de a 19. lapon a következőt találjuk: „... egy olyan korban, amikor garmadával jelennek meg a különböző színvonalú s tartalmú verskötetek és egyéb frásos művek, már nem bízhatunk meg teljesen az intuíciónban, az empirikus jellegű értékelésben, hanem az egzakt módszerek előretörésének is helyet kell adnunk.” Sajnos, a szerző véleményével ellentétben — legalábbis e tekintetben — az intuíciónak oldalára kell állnom. Meg vagyok róla győződve, hogy statisztikai módszerrel sohasem fogjuk tudni eldönteni egy versről, hogy az jó-e vagy rossz; ha pedig az emberiség egyáltalán eljut valamikor egy ilyen korszakig, akkor nem lesz szükség versekre, sőt, műalkotásokra sem.

Érdekes, hogy a következő fejezet elején a szerző mintha maga is tisztában lenne azzal, hogy statisztikai módszerrel nem jut sokra a szöveg esztétikai értékelésében; ez gyökeres ellentétben áll korábbi állításával, bár ott az intuitív értékelés mellett kívánt szerepet juttatni az „egzakt” módszereknek.

2. A kvantitatív módszerek szerepe a stílus-elemzésben.

Az eddig bemutatott versekhez szerzőnk még csatolja Kosztolányi *Magyar versek* című ciklusát, mert a jelenkori költészet nyelvét össze akarja hasonlítani egy olyan költő nyelvvel, aki más korban és más irodalmi-nyelvi norma szellemében alkotott.

A szerző bemutat néhány szövetségkincsre vonatkozó képletet Guiraud és Mistrik alapján, s konstatálja, hogy Cselényi indexei alulmaradnak Kosztolányi és Juhász Ferenc indexeihez képest. Már most meg kell jegyez-nem, hogy ekkora nagyságú minta más versek esetén ettől lényegesen eltérő eredményt is kihozhatott volna. A „jobb költő — rosszabb költő” felosztást (ennek még a statisztikai alapon történő eldöntési lehetőségét is kétkem) széles empirikus bázison kellett volna a szerzőnek bizonyítania; enélkül minden állítása csak a véletlenre támaszkodik.

A továbbiakban a szerző még kitér az átlag, a szórás és a négyzetes középhiba kiszámítására, ezeket Illyés Gyula kilenc versének alapján mutatja be.

* A fejezet összegezésében a következőket találjuk: „Bebizonyosodott, hogy a kisebb szövegeken végzett vizsgálatokat jobban lehet ellenőrizni, s így a stilisztika számára a kisebb korpuszon végzett matematikai elemzések fontosabbak, mint a nagyobb anyag alapján nyert szám adatok.” Erre az igen lényeges kérdésre fontosságára való tekintettel külön pontban kívánok kitérni.

3. Mérések a szöveg fonetikai, ritmikai és morfológiai szintjén.

Egy hosszabb idézettel kezdem, mert így tudom a legjobban illusztrálni Zsilka álláspontját.

„A szakirodalom eddig a terjedelmesebb, az elemek számát tekintve nagyobb minták (verskötetek, versciklusok stb.) statisztikai vizsgálatára fordított figyelmet. A szakemberek a valószínűségszámításnak abból a tételéből szoktak kiindulni, amely szerint az eredmények annál objektívabbak és megbízhatóbbak, minél több elem (esemény, jelenség) alapján kapjuk őket. De a nyelvi elemek és szépirodalmi jelenségek vizsgálatok a kutatók általában megfigyelnek arról, hogy a kisebb, de egységes és lezárt struktúrák matematikai elemzése sokkal célravezetőbb, mint a nagyobb korpuszokon végzett számítások.” Ezután a módszer indokolása, majd a módszer gyakorlati alkalmazásának leírása következik. Zsilka néhány kiválasztott költemény alapján szándékozik megállapítani egyes XX. századi magyar költők statisztikai paramétereit (négy költő négy-négy verséről van szó), s a kiválasztás során azt az elvet követte, hogy „ne csak az egyes költők költészete, hanem az egyes versek is — történetesen egy-egy költő

versei is — kontrasztív viszonyba kerüljenek egymással a számadatokat illetően”.

Talán mondanom sem kell, hogy *statisztikai szempontból* ekkora korpusz még a legalsóbb nyelvi szintek vizsgálatára sem elegendő, nemhogy arra, hogy szófajyakoriságot vagy bizonyos szófajok egymáshoz viszonyított arányát számítsuk ki.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy kisebb irodalmi alkotások, így költemények statisztikai feldolgozása terméketlen dolog volna. Ilyen vizsgálat sok mindenre fényt deríthet, mint ezt Lotman alsóbb nyelvi szintekre vonatkozó megállapításai is bizonyítják. Az azonban igen merész dolog, hogy Zsilka Tibor négy-négy vers alapján akarja minősíteni több költő statisztikai paramétereit. (46.)

Hogy az ilyen hozzáállás mennyire nem helytálló, bizonyítja A. A. Markovnak, a valószínűségszámítás és a matematikai statisztika egyik nagy teoretikusának cikke is, amelyet az irodalmárok méltatlanul elfelejtettek (vagy mellőznek?). Markovnak e cikke egy, Zsilkaéhoz hasonlóan kis mintákat felhasználó és túlzott következtetéseket levonó tanulmány kapcsán született. Idézem: „Így, néhány ezer egymásután következő szó különböző írók műveiben történő megszámlálása . . . bizonytalan alap ahhoz, hogy következtessünk ezen írók mindegyike nyelvének [*речь* azaz *parole* 1916-ban, Saussure alapművének megjelenési évében! — F. M.] sajátosságaira; az egyik ezer szó fölcserélése másik ezerrel az ellenkezőjére fordíthatja az ilyen következtetéseket, ami éppen hogy kétségbevonhatóságokra mutat. [Bek.] Csak a kutatási terület jelentős kiszélesítése (nem ötezer, hanem a

szavak százazrei) adhat e következtetéseknek bizonyos fokú megalapozottságot . . .”¹

A további kutatások fényesen bizonyították Markovnak ezt a nézetét; itt talán elegendő Josselson és társai munkájára hivatkoznom.² Tehát nem a kutatók hanyagságáról, nem törődöttségéről van szó, amikor „megfelelnek” arról, hogy a kisebb, de egységes és lezárt struktúrák matematikai elemzése „sokkal célravezetőbb”, mint a nagyobb korpuszokon végzett számítások, hanem éppen a magas fokú kutatói felelősségérzetről, amikor a kutatók nemcsak egy-egy versre vonatkozóan akarnak megalapozott kijelentéseket tenni.

Valójában hasznos dolog kisebb méretű (zárt) irodalmi alkotások elemzése, de mindig tudnunk kell, hogy az adott adatok alapján mire következtethetünk. Így például következtethetünk az *elemzett mű* bizonyos statisztikai jellemzőire, de egy vagy néhány vers alapján semmiképpen sem tehetünk kijelentéseket az adott költő stílusáról általában, még kevésbé „statisztikai paramétereiről”, arról már nem is beszélve, hogy kissé túlzás négy költő alapján a XX. századi magyar költészet strukturális jellegzetességeinek matematikai hátteréről beszélni.

Összegezésként meg kell állapítanom, hogy a statisztikai módszerrel történő magyar stílus-kutatás az adott könyvnel alaposabb indítást igényelne. Ha Zsilka Tibor szerényebb lett volna végkövetkeztetéseinek megfogalmazásában, e kis könyve sokkal hasznosabb lenne a statisztika felhasználását is igénylő stiliszták számára.

Füredi Mihály

¹ А. А. МАРКОВ: Об одномъ примѣненіи статистическаго метода. Известія Императорской Академіи Наук, 10. évfolyam, VI. sorozat, I—II. kötet (1916) 241. lap.

² Harry H. JOSSELSON: The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit 1953.

Convegno di studi „Galeotto Marzio e l'umanesimo italiano ed europeo”

1975. november 8 és 11 között került sor az umbriai Narniban, Galeotto Marzio szülővárosában az első olyan nemzetközi konferenciára, melynek célja az ő személyiségének, környezetének, gondolatvilágának, munkásságának, hatásának és jelentőségének közelebbi vizsgálata, lehetőség szerinti tisztázása, vagy legalább az ismert adatok és megállapítások rögzítése, a megoldandó feladatok kitűzése volt. Ugyanis — és ez éppen ezen az ülészakon tűnt ki — a kutatás, annak ellenére, hogy Európa-szerre meglehetősen sokat foglalkozott Galeottóval, sem életrajzának állomásait nem tisztázta, sem a fent megjelölt kérdésekben nem tudott valamennyire is szilárd álláspontra jutni, sőt, még abban is ellentétes eredményeket hozott, vajon a tárgy egyáltalán méltó-e a vele való foglalkozásra, munkásságának értékét, megbízhatóságát, korjellemző voltát illetően szöges ellentét lévén az egykorú, a közelkorú és a későbbi megítélés között. A konferencián, mely Galeotto és az olasz meg az európai humanizmus összehasonlításának és viszonyának tisztázása végett ült össze, az olaszok mellett Európát jórészt a hattagú magyar delegáció képviselte. Az előadások a narni városháza középkori tanácstermében, Galeotto egykorú portréja és az ez alkalomra odaszállított Ghirlandajo-festmény alatt folytak, egy ízben a közeli Viilalago nyaralójában.

Az ülészak vezetőjének és szellemi szervezőjének, *Raoul Mansellinak* a munkaprogramot kitzűző megnyitó szavai után *Mario Bigotti*, a nagyvonalú vendéglátó Centro di Studi Storici elnöke tartott előadást a reneszánsz Narniról és a Marzio család ebben játszott szerepéről, majd *Manlio Pastore Stocchi* Galeotto Marzio eretnekségének problematikájáról, *Loris Premuda* pedig az ezzel szoros összefüggésben levő orvosi ismereteiről. *Edith Pásztor* és *Raoul Manselli* az olasz és magyar történetírás Galeottóra és korára, környezetére vonatkozó értékelését ismertette. *Klaniczay Tibor* a magyar reneszánsz szellemiség kialakulásának, az olasz humanizmus magyarországi recepciójának és Galeotto itteni tevékenységének körülményeit, társadalmi és intellektuális hátterét vizsgálta fel. *Szörényi László* Galeotto filozófiájának antik forrásait mutatta ki, *Gyenis Vilmos* mint tréfás történetek szerzőjét és hőseit jellemezte. *M. Luisa Cogliati Arano* a Biblioteca Marciana Filarete-korvinájának problematikáját, *Kulcsár Péter* a „De dictis ac factis regis Mathiae liber”-nek és irodalmi előzményeinek viszonyát, *Nagy Zoltán* a „De hominē”-t elemezte. *Ritoókné Szalay Ágnes* Galeotto és a Mátyás-mítosz, *Adriano Prandi Masolino* és *Masaccio* viszonyát tárta fel. A záróelőadást *Giovanni Cecchini* tartotta, bemutatva Galeotto és a Marziók másik otthonának, Montagnának reneszánsz-kori képét. A *Raoul Manselli* vezette összefoglaló vita (és az egyes előadásokhoz kapcsolódó többi is) végeredményben azzal a konklúzióval zárult, hogy ha a konferencia a fennforgó kérdések túlnyomó többségét megoldani nem is tudta, sőt bizonyos szempontból szaporította is ezeket, jól hasznosítható részlettanulmányokkal, az ellentétes álláspontok (olykor szöges) szembeállításával legalább összefoglalta mindazt, amit eddig hitelt érdemlően megállapítottnak tekinthetünk, kijelölte azokat a vonalakat, melyeken a jövőben haladni kell, felszínre hozta az adatok és állásfoglalások közti ellentéteket és ellentmondásokat, mindenképp pedig egyértelműen leszögezte, hogy Galeotto vitathatatlanul jelentős és tipikus személyisége korának, a további kutatás tehát szélesebb körben is feltétlenül gyümölcsöző lesz. Ennek egyik legfontosabb követelménye volna a teljes életmű közzététele, hiszen Galeotto írásainak egyike-másika nyomtatásban sosem jelent meg — a legjelentősebbnek ítéltető „De incognitis vulgo” sem —, a megjelentek zöme hozzáférhetetlen, vagy távolról sem felel meg a mai igényeknek. Magyar szempontból említésre méltónak kell tekintenünk azt az — úgy látszik — érlelődő felismerést, amivel magunk sem vagyunk teljesen tisztában, hogy tudniillik Mátyás és környezete, országa korántsem mellékes szerepet játszott a reneszánsz egyetemes történetében, elsősorban azért, mert politikai és gazdasági tekintetben a leghatalmasabb, leghatékonyabb és legtöbbet ígérő volt annak centrumai között, mégpedig nemcsak Itálián kívül, hanem azt magát is beleértve.

A konferencia kiemelkedő eseménye volt a Galeotto életét és műveit több mint száz — a résztvevők számára elrettentően ismeretlen — dokumentummal bemutató kiállítás, az umbriai helytörténeti bizottság elnökének, *Giovanni Cecchininek* rendezésében. Az előadások anyaga Adriano Prandi gondozásában jelenik meg.

Kulcsár Péter

Rákóczi-vitaülés Szécsényben

Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára készülve, a korszak kutatói már több tudományos ülésszakon tekintették át azoknak a vitatott alapkérdéseknek egy-egy szeletét, amelyek a témakör történelmi, művelődés- és irodalomtörténeti összetevőiből tisztázásra várnak. Ilyen értelemben jelentések voltak a Vaján és Pécsen tartott ülések, ahol egyszersmind a témába illő helyi kultúráis, történelmi hagyomány is alapul szolgált. Eme előkészítő vitaülések közül a Szécsényben 1975. november 22-én, az MTA Történettudományi Intézet 1. Osztálya és az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya közös szervezésében lezajlott tanácskozás annyiban volt előrelépés, hogy egyben már az Országos Rákóczi Emlékbizottság tudományos tevékenységének nyitányát is jelentette. Közvetlen tárgyát — látszólagosan szűkítve — „Rákóczi államá”-nak vizsgálatára koncentrált, ami azonban, miként bizonyosodott, éppen nem jelentett mereven szűkítő elhatárolást, sőt tág lehetőséget, jó alapot biztosított többrendbéli tematikai kiterjesztéshez.

Magában a konkrét tárgykörben — *Köpeczi Béla* vitaindító előadása nyomán — Rákóczi államának sokágú elméleti s gyakorlati problémáit ölelte fel a vita. Kivilágított ebből, hogy bár a kuruc szabadságharc állama feudális volt, annak mégis olyan típusa, amely nem a tiszta rendiséget képviselte, de egyenesen bizonyos rendi kiváltságokat korlátozott. Ez a típus emlékeztet az abszolút monarchiára is, de az adott viszonyok nem tették lehetővé az ilyenirányú továbbfejlődést. A magyar konföderáció megvalósulásában nyilvánvaló többletet mutathatott fel a nem kis mértékben ható lengyel típushoz viszonyítva, s több szempontból a holland, belga példa is erősen éreztette hatását. (A vita ugyanakkor felszínre hozta, hogy a lengyel példa teljesebb igényű felmérése még szükséges, illetőleg a mai, részben egymástól eltérő nézetek egyeztetése kívánatos.) — Ismételt hangsúlyt kapott, hogy a realizálódó kuruc államiság szükségszerűen az ideiglenesség jellegzetes vonásait kénytelen magán viselni, s ehhez viszonyítva egy sor kérdés egészen más értelemben vetődik fel a hosszabb távú elképzeléseket tekintve, s kiváltképpen Rákóczi személyes álláspontját ismerve. A felszínre hozott új ismeretek szerint bizonyos, hogy a „vezérlő fejedelem” mint „Pater Patriae” egyaránt elhatárolta magát mind a nemesi anarchiától, mind a despotizmustól.

A főtémához kapcsolódó, de egyben a határterületekkel érintkező, kultúrtörténeti diszciplínákhoz megalapozóan kötődő témaegységekre utalva kiemeljük egyfelől Rákóczinak, az európai államelméleti irodalomban való ismereteit és konkrét olvasmányait (köztük Justus Lipsius és Macchiavelli) számba vevő, másfelől a korban ható hazai hagyományi irodalmát elemző s értékelő referátumokat (*Várkonyi Ágnes, Esze Tamás, Hopp Lajos*). — A korabeli társadalmi viszonyok sajátosan új szempontból nyertek megvilágítást abból a vizsgálatból, amely a kuruc állam osztálypolitikáját, hatalmi funkcióit mutatta be (*Heckenast Gusztáv*). — Rákóczi diplomáciájáról szólva kivilágolt (*Benda Kálmán*), hogy egy olyan új, jól képzett, művelt, idegen nyelveket tudó réteg látta el ezt az igen fontos, nemzetközi kulturális összefüggésekben is jelentős feladatkört, amely réteg kizárólag közép- és kisnemesekből került ki. (Az ő beszámolóik, jelentéseik, irodalmilag is érdekes naplóiuk joggal megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.) — Nem kis mértékben szolgálnak adalékkul irodalomtörténeti összefüggésekben is, mint például a kuruc költészet, emlékiratok tekintetében, azok a még oly távolinak tűnő, gazdagon felsorakoztatott tények és adatok, amelyek a Rákóczi-kor gazdaságpolitikájára, adózási rendszerére, pénzügyeire, katonai szervezetére, egészségügyi politikájára, joggyakorlatára stb. vonatkoztatva számos előadásból feltárultak (*N. Kiss István, Bánkúti Imre, Perjés Géza, Takács László, Kovács Kálmán, Benczédi László, Wellmann Imre*).

A Rákóczi-évfordulót előkészítő tudományos ülések sorában — ahol a különböző kulturális és irodalmi témakörök is rendre helyet kapnak —, a szécsényi tanácskozás abban tűnt ki és nyújtott tanulságokat, hogy részben fontos történeti alapkérdéseket tisztázott, részben pedig több vonatkozásban elkerülhetetlenül közelített lényeges művelődés- és irodalomtörténeti problémák megoldásához.

Gyenis Vilmos

Dersi Tamás

(1929—1975)

Búcsúzó Dersi Tamástól a Magyar Írók Szövetsége, az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő Magyar Sajtótörténet szerkesztősége, — munkatársai nevében.*

Korán derékbatört pályára az övé — ám jellegzetes és figyelemre méltó. — Dersi Tamás tanárnak indult és újságíró lett — kulturális rovatot vezetett és tudóssá vált. A magyar szellemi életben ma eléggé éles határ választja el az újságírót és a tudóst — a gyakorló kritikust és az irodalomtörténészt, a mindennapok harcaiban résztvevőt és a teoretikust —, olykor kölcsönös bizalmatlanság is. Dersi Tamás mihelyt felismerte ezt a helyzetet, tudatosan küzdött ellene, élete egyik céljának tekintette, hogy bebizonyítsa: lehet és kell egyszerre alkotó tudósnak és alkotó újságírónak lenni. És meg is találta azt a szerepet, azt a területet, amely alkalmas rá, hogy életének és tevékenységének két részét összefogja: a magyar sajtó történetét. Mert a magyar sajtó története éppen példája politika és tudomány, kultúra és közélet együttes erőfeszítésének, példája annak, hogy legnagyobb íróink személyesen és művükkel is jelen voltak a sajtóban, magasra emelték és az emelte magasra őket, — hogy egy nagy újságíró, egy nagy szerkesztő egyszermind az irodalomnak is nagy alakja, vezetője és szervezője.

Nem elődök nélkül, folytatva egy hosszú sort, így lett Dersi Tamás a magyar sajtótörténet újraszervezője, egyik szerkesztője és írója. Mikes Lajosról írt könyvében először mutatta fel a szerkesztőt, — az újságírót és az irodalom szervezőjét. Hatalmas anyaggyűjtés, józan mérlegelés, érdekes feldolgozás jellemzi ezt a könyvet, tudósi pályájának nyitányát. Dersi Tamás nagy energiával elkezdte szervezni a Magyar Sajtótörténetet, szerkesztőként és szerzőként tárgyalt, intézkedett. Most, amikor e nagy mű körvonalai már kibontakoznak és az I. kötet megjelenése közeledik, van, nem feledhetjük, hogy nem jött volna létre a fáradszóró, lelkes Dersi Tamás nélkül. E munka során születtek újabb sajtótörténeti tanulmányai a századvég sajtójáról. Ezekben nézett szembe a maga módján a magyar társadalom, történelem — nyomaiban ma is ható — ellentéteivel, buktatóival is. Dersi Tamás a ma vitáiban és a szintézis, az összefogás, a marxista bázis erősítésének híve volt. . .

Tudós, szerkesztő és kritikus volt Dersi Tamás. Ez utóbbi területen is össze akarta kapcsolni a közéletet, a távolival, a napi kritikát a tanulmánnyal, a bírálatot a teóriával. Kedves területe a dráma volt — részletes, elmélyült drámaelemzés-kötetet adott közre (*Thália szekere*). Élete végén pedig megpróbálkozott az egyik legvonzóbb és legnehezebb történelmi műfajjal, a portréval is: Illés Endréről írt könyvet a Kortársaink sorozatba, — betegágyán még dolgozott rajta, javíttatta, akkor fejezte be.

Most veszem észre, hogy rövid, félbeszakadt pályáról szóltam és mégis arról beszélhettem: mennyi mindent hagyott már maga mögött, milyen sokkal gazdagította a magyar tudományt Dersi Tamás. Mégiscsak eredményes volt ez az életút, habár nem viták, konfliktusok, belső hasadások nélkül való — mindkét oldallal támadtak belső és külső nehézségei. De energiával, derűvel, céltudatossággal bírta, támaszkodott barátaira és erőt adott neki marxista volta, kommunista szilárdsága.

Kegyetlenül korán szakadt meg e pálya, újabb kísérletek és eredmények előtt. Művei megmaradnak és megmarad törekvése is — tudós újságírónak, újságíró tudósnak lenni, marxista sajtótudományt alkotni. Kedves munkatársam, barátom Dersi Tamás, búcsúzó tőled.

Szabolcsi Miklós

Merényi Varga László

(1942—1975)

A szegedi József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke adjunktusaként 33. életévében, 1975. június 8-án elhunyt Merényi Varga László helyét fennmaradó művei mérik majd ki tudományunk történetében. A végbúcsú keserű alkalmát oly dolgok rögzítésére használnám fel inkább, amelyek értékes tanulmányaiban rejtve maradt sokoldalú személyiségét világíthatják meg.

A közvetlenül utánunk következő szegedi fiatal nemzedék tagja volt: a költő Veress Miklós, a filozófus Kelemen János, a kritikus Rigó Béla tehetséges évről való. Ez a generáció

* Elhangzott Dersi Tamás temetésén.

sokmindent próbálva találta meg saját hangját és műfajait, Merényi Varga László egyidőre le is szakadt tőlük, kereső esztendeit azonban alapos önművelésre, sokoldalúságának megőrzésére fordította. A magyar—latin szakos filozófer mestere és tanár-eszménye a színes egyéniségű, ugyancsak fiatalon meghalt Horváth István Károly volt, tőle tanulta az ókor klasszikusainak szeretetét, a műfordítás műhelytitkait. A tanársors előbb az abaúji Szikszóra vezérelte, ahol hamarosan megye szerzte emlegetett pedagógus és népművelő vált belőle. Szép közös munkánk akkori eredményeként az ő igazgatósága idején alapított szikszói gimnáziumot sikerült Abaúj érdemes író-szülőttéről, Szepsi Csombor Mártonról elnevezni. Amikor pedig 1971 tavaszán Szegeden megürült a Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék egyik státusza, azt értelemszerűen Merényi Varga László kapta meg. A Tisza parti városban most ismét annyi idő méretett ki néki, mint hallgató korában, s Merényi Varga László végiglobogta ezt a szűk fél évtizedet. Az egyetemi újság hasábjain egykor éles rajzolatú novellákkal jelentkezett, szikszói éve idején főként hasznos népművelő cikkeket, kritikákat írt (ezeket a Napjaink, a Tiszatáj, az Élet és Irodalom, a Népszabadság és a Kortárs közölte), most a tovább sorjázó bírálatok mellé sorra születtek az ItK-ban és a szegedi Actában megjelenő alapos szaktanulmányai, mint pl. *A manierista stíluseszmény Rimay levelében* (1970) vagy a *Thordai János Epiktétosz-fordításának stíluskérdéséhez* (1973). Sajtó alatt levő *Korai erkölcsfilozófiai irodalmunk stíluskérdései* c. dolgozata, valamint újabb Rimay-elemzése, illetve Janus Pannonius-tanulmánya megjelenését már nem érthette meg, pedig a reneszánsz irodalom iránti érdeklődése ezekben mélyült el, s kapott távlatokat igazán, ígervén mind a stíluskérdések, mind pedig a Janus Pannonius-téma tágabb kifejtését. Merényi Varga László mindemellett fáradhatatlan népművelő, szívós szervező, mozgékony közéleti ember maradt. A legfiatalabb szegedi egyetemi írónemzedék pl. ugyanúgy köréje csoportosult, mint a tudományos diákkör vagy a színjátszók lelkes együttese. A lázas tenniakarás folytonosan robbanó energiái feszítették — az utolsó szívverésig.

Ha filozofnak megadathat a hősi halál, az övé bizonyosan az volt. Apácai Csere János sorait véshetnénk sírkövére: „... ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szivedben a virtusnak csak egy szikrája maradt, távul, távul légyenek minden lág, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keress, tűzön, vizen, kősziklákon, havasokon járj, kelj... Ez indulatodnak sarkából csak az halál vessen ki... Fáradj, míg ez múlandó életben vagy; holtod után bizony eleget nyugatsz.”

Kovács Sándor Iván

Magyar irodalomtörténetírás. 1974

Bibliográfia)

Az 1974. évi bibliográfia összeállításánál az előző években kialakított szempontokat követtük. Munka közben sajnálkozással állapítottuk meg, hogy az egyetemi, főiskolai évkönyvek nagyon nagy késéssel jelennek meg. Ezért bibliográfiánkból e kiadványok 1974. évi köteteinek anyaga hiányzik.

A gyűjtést 1975. május 1-én zártuk le.

Bor Kálmán

A feldolgozott folyóiratok és rövidítésük

- AHist = Acta Historica 20 (1974) 1-4.
AJuv = Acta Juvenum. Sectio philologica et historica. (Acta Universitatis Szegediensis) 5 (1972), 6 (1973)
Alföld = Alföld 29 (1974) 1-12.
ALing = Acta Linguistica 23 (1973) 3-4.
ALitt = Acta Litteraria 16 (1974) 1-2.
ANT = Antik Tanulmányok 21 (1974) 1.
AnUBSL = Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Linguistica 5 (1974)
Arion = Arion. Nemzetközi költői almanach 7 (1974)
BorsSz = Borsodi Szemle 19 (1974) 1-4.
Budapest = Budapest 12 (1974) 1-12.
EgriTanárkFőiskTK = Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 11 (1973)
Életünk = Életünk 1974. 1-6.
Évkönyv = Évkönyv. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselése. 1973/74
FK = Filológiai Közöny 19 (1973) 3-4, 20 (1974) 1-2.
Forrás 6 (1974) 1-12.
Helikon = Helikon-Világirodalmi Figyelő 20 (1974) 1-2.
Hid = Hid (Újvidék) 38 (1974) 1-12.
HITK = Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) 5 (1973) 16-17. sz., 6 (1974) 18. sz.
HK = Hadtörténeti Közlemények 21 (1974)
HungPEN = Hungarian P. E. N. 15 (1974)
ISzó = Igaz Szó (Marosvásárhely) 22 (1974) 1-II. félév
ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony) 17 (1974) 1-10.
It = Irodalomtörténet. Ú. F. 6 (1974) 1-4.
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények 78 (1974) 1-6.
Jelenkor = Jelenkor 17 (1974) 1-12.
KárpKál = Kárpáti Kalendárium (Ungvár) 1975 (1974).
Kortárs = Kortárs 18 (1974) 1-12.
Korunk = Korunk (Kolozsvár) 33 (1974) 1-12.
KorunkÉK = Korunk Évkönyv (Kolozsvár) 2 (1974)
Könyvtáros = Könyvtáros 24 (1974) 1-12.
Kritika = Kritika 1974. 1-12.
Látóhatár = Látóhatár 1974. 1-12.
Literatura = Literatura 1 (1974) 1-3.
MFSz = Magyar Filozófiai Szemle 18 (1974) 1-3.
MKSZ = Magyar Könyvszemle 90 (1974) 1-4.
MM = Magyar Műhely (Montrouge) 12 (1974) 45-46. sz.
MNy = Magyar Nyelv 70 (1974) 1-4.
MNyj = Magyar Nyelvjárások 13 (1974)
MNyr = Magyar Nyelvőr 98 (1974) 1-4.
MS = Magyar Sajtó 15 (1974) 1-12.
MTA II. ÖK = Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 22 (1973) 3, 23 (1974) 1-2.
MTud = Magyar Tudomány 19 (1974) 1-12.
Művészet = Művészet 15 (1974) 1-14.
Nagyvilág = Nagyvilág 19 (1974) 1-12.
Napjaink = Napjaink 13 (1974) 1-12.
Neohelicon = Neohelicon 2 (1974) 1-2, 3-4.
NHQu = New Hungarian Quarterly 15 (1974) 53-56. sz.
Nyírk = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 18 (1974) 1.
OSZKÉK = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970/71
PárttK = Párttörténeti Közlemények 20 (1974) 1-4.
Palócföld = Palócföld 8 (1974) 1-6.
Somogy 1974. 1-4.
SoprSz = Soproni Szemle 28 (1974) 1-4.
Studium = Studium (Acta Juvenum Univ. Debreceniensis) 4 (1973), 5 (1974)
StudLitt = Studia Litteraria 12 (1974)
StudSlav = Studia Slavica 20 (1974) 1-4.
StudUnivBBSHist = Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Kolozsvár), Series Historia 19 (1974) 1.
StudUBBSPhil = Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Kolozsvár), Series Philologia 19 (1974) 1.
Szabolcs-SzatmáriSz = Szabolcs-Szatmári Szemle 9 (1974) 1-4.
Századok = Századok 108 (1974) 1-4.
SzegTanárkFőiskTK = Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1974. I.
Színház = Színház 7 (1974) 1-12.
TanÚjvidék = Tanulmányok. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének Kiadványa 6 (1973)
TársSz = Társadalmi Szemle 29 (1974) 1-12.
ThSz = Theológiai Szemle 17 (1974) 1-12.
Tiszatáj = Tiszatáj 28 (1974) 1-12.
ÚA = Új Auróra 1974. 2. és 3. sz.
UCPhilol = Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského (Bratislava) Philologica (Universitas Comeniana, Philologica) 25 (1973)
ÚF = Új Forrás 6 (1974) 1-3.
ÚÍ = Új Írás 14 (1974) 1-12.
ÚL = Új Látóhatár (München) 25 (1974) 1-6.
ÚS = Új Symposion (Újvidék) 105. sz. - 115. sz.
Üzenet = Üzenet (Szabadka) 4 (1974) 1-12.
Valóság = Valóság 17 (1974) 1-12.
VasiSz = Vasi Szemle 28 (1974) 1-4.
Vigília = Vigília 39 (1974) 1-12.
Világosság = Világosság 15 (1974) 1-12.

- [1] = Dénes Zsófia: *Úgy, ahogy volt. Irodalmi portrék*. Bp. 1974, Gondolat. 239 l.
- [2] = *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974, Akad. k. 990. l.
- [3] = *Jelentés és stilsztika*. (Magyar nyelvészek nemzetközi kongresszusa, 2. Szeged, 1972. aug. 22–25.) Szerk.: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Bp. 1974, Akad. k. 685 l. (Nyelvtudományi értekezések 83.)
- [4] = Lőkös István: *Hidak jegyében*. Bp. 1974, Magvető. 332 l. (Elvek és utak.)
- [5] = *Nyelvünk és kultúránk. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása*. Szombathely, 1973. július 29–augusztus 5. Szerk.: Imre Samu. Budapest–Dabas 1973, Dabasi ny. 378 l. (Kézirat gyanánt.)
- [6] = Várady-Sternberg János: *Utak, találkozások, emberek*. Írások az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Uzsgorod – Bp. 1974, Kárpáti K. – Gondolat. 371 l., 8 t.
- [7] = *Život a dielo Sándora Petőfiho a Imre Madácha*. Zborník z konferencie pri 150. výročí narodenia básnikov. Red.: Ctibor Tahý. Bratislava 1973, Osvetový ústav. 133 l.

I. Általános rész

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÁLTALÁBAN

Bor Kálmán: *Magyar Irodalomtörténetírás 1972*. (Bibliográfia.) ItK 78 : 132–58.

Bor Kálmán: *Magyar Irodalomtörténetírás 1973*. (Bibliográfia.) ItK 78 : 747–76.

Botka Ferenc: *A magyar irodalom első kiadásai*. (Közreműk.: Lakatos Éva.) 2. B–C. Bp. 1974, Kossuth K. 199 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibl. füzetei. D. sor. 2.)

Csáky Sörös Piroška: *A jogoszláviat magyar könyv 1945–1970*. (Bibliográfia.) Újvidék 1973, Forum. 570 l.

Engel Károly: *Az első bukaresti magyar nyelvű lap*. KorunkÉK 41–52. (Bukaresti Magyar Közöny, 1880.)

Gerskovics, A.: *Венгерская литература в Советском Союзе. — A magyar irodalom a Szovjetunióban. Вопросы литературы (Москва) № 12. 170–83.*

Görömbey András: *A síp őtágú. Alföld 25: 4, 96–103.*

Juhász Géza: *A könyvek országátján*. (Tanulmányok.) Újvidék 1973, Forum. 231 l. (Benne: A magyar irodalom jugoszláv bibliográfiája, 216–25.)

Kárász József: *A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970*. Szeged 1974, Szegei ny. 209 l. (A Somogyi Könyvtár kiadványai 15.)

Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok. E–F. 1974, Kossuth soksz. 259 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibl. füzetei. A. sor. 3.)*

Lukáts János: *A magyar irodalom története. E–K. Bp. 1974, Kossuth soksz. 167–325. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibl. füzetei. C. sor. 3–4.)*

Mezei Márta: *Periodizáció és korszemlélet. (1772 értékelésének története.) [2]: 143–75.*

Mózes Huba: *Magyar irodalomtörténeti vonatkozások a romániai sajtóban. 1973 jan. 1.–jún. 30. (Könyvészeti kisértet.) Nyírk 18: 162–75.*

Péter László: *Szeged irodalmi emlékei*. Szeged 1974, Szeged Megyei Város Tanácsa. 174 l., 28 t.

Rákos Péter: *Magyar irodalomtörténet cseheknek. UCPhilo 25 (1973): 121–9.*

Rónay László: *Irodalom — a szemnek. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításairól. Literatura 1: 7, 148–53.*

Szell István: *Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. Híd 38: 7–20. és Literatura 1: 2, 146–58. [Előadás a Debreceni Nyári Egyetemen, 1973-ban.]*

Tapolcai Ernőné: *Új Forrás, 1969–1973. Repertorium. Tatabánya 1974, Megyei könyvtár. 78 l.*

Tanulmánykötetek

Balogh Edgár: *Duna-völgyi párbeszéd, Cikkek, tanulmányok, dokumentumok, 1929–1972*. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 612 l.

Balogh Edgár: *Mesterek és kortársak. Tanulmányok, jegyzetek, emlékezések*. Bukarest 1974, Kriterion. 506 l.

Deák Tamás: *Boldog verseny*. [Esszék]. Bukarest 1973, Kriterion. 342 l.

Hatvány Lajos: *Utak, sorsok, emberek*. Bp. 1973, Szépirodalmi K. 584 l.

Héra Zoltán: *A költemény felé*. [Esszék.] Bp. 1974, Szépirodalmi K. 494 l.

Király István: *Hazafiság és forradalmiság*. [Cikkek, tanulmányok.] Bp. 1974, Kossuth. 375 l.

Krúdy Gyula: *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*. Bp. 1974, Gondolat. 460 l.

Lengyel József: *Az őszinteség lépcsőin*. [Tanulmányok és visszaemlékezések.] Bp. 1974, Magvető. 453 l.

Rákos Sándor: *Elforgó ég. Napló, tanulmányok*. Bp. 1974, Magvető. 337 l.

Rónay György: *Kutalás közben. Kritikák, irodalmi portrék*. Bp. 1974, Magvető. 299 l.

Szell István: *Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom*. Tanulmányok. Újvidék 1974, Forum. 278 l.

Tolnai Gábor: *Örökség és örökösök. (Kazinczytól máig)*. Bp. 1974, Gondolat. 426 l.

Vas István: *Az ismeretlen isten. Tanulmányok 1934–1973*. Bp. 1974, Szépirodalmi. 1238 l., 1 t.

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET

Bori Imre: *A magyar regény a horvát regényfejlődés tükrében. Literatura 1: 2, 44–7.*

Bori Imre: *A XIX. századi magyar és szerb népiesség problémájáról. HITK 16–17. sz. 7–10.*

Chmel, Rudolf: *Jazykové a spoločenské predpoklady skúmania slovensko-mad'arských literárnych vzťahov v 19. storočí. UCPhilo 25 (1973): 21–44.*

Chmel, Rudolf: *Typológia slovenského a mad'arského romantizmu. In: Literárny romantizmus. Bratislava 1974. 235–53.*

Csapláros: *Egy XX. század eleji lengyel regény a magyar–szlovák viszonyról. UCPhilo 25 (1973): 67–76. (Artur Gruszecki: W tyśiąc lat, 1901.)*

Kozma Dezső: *Úttörő vállalkozás. KorunkÉK 259–67. (Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok, Kolozsvár, 1877–1878.)*

Lázár Endre: *Quelques aperçus sur les rapports entre l'avantgarde française et hongroise. HUNGREN 15: 75–80.*

- Lőkös István: Egy Krleža-novella magyar motívummal. *Egri Tanárképző Főiskola* 11 (1973): 227–34. (Ivan Krleža.)
- Lőkös István: Válogatok a Monarchia-témára. [4]: 135–59.
- Mályuszné Császár Edit: A nemzeti színházas kezdeti Közép-Kelet-Európában. [2]: 471–98.
- Pašaličová, Jaroslava: Postrehy o niekol'kich osobitostjach mad'arskej, slovenskej, českéj a pol'skej romantickéj epiky. *UCPfilol* 25 (1973): 93–105.
- Pražák, Richard: Predpoklady a možností štúdia česko-mad'arských kultúrnych a literárnych vzťahov. *UCPfilol* 25 (1973): 107–15. (Magyar rés.)
- Sárkány Oszkár: *Válogatott tanulmányai*. Bp. 1974. Akad. K. 173 l.
- Sieroszewski, Andrzej: A lengyel és a magyar történelmi regény fejlődése a romantika korában. *FK 19* (1973): 441–7.
- Sóter István: Egy kongresszus elé. *Literatura 1*: 7, 102–7. (Az AILC kongresszusa.)
- Sóter István: Of the comparatist method. *Neohelicon* 2: 1–2, 9–30.
- Szabolcsi Miklós: A horvát–magyar regényszimpózium elé. *Literatura 1*: 2, 36–40.
- Sziklay László: A kelet-közép-európai összehasonlító irodalomtörténetírás néhány kérdése. *UCPfilol* 25 (1973): 157–64.
- Sziklay László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései* [Tanulmányok.] Bp. 1974, Szép-irodalmi K. 364 l.
- Vujicsics D. Sztoján: A mai horvát és magyar regényirodalom összehasonlító vizsgálatához. (Vázlat.) *Literatura 1*: 2, 41–3.

- Papp Ferenc: Stílus és költői nyelv számítógépes vizsgálata. [3]: 428–34.
- Radó György: Youri Skrobinet, adapteur ukrainien de la littérature hongroise. *HungPEN* 15: 128–30.
- Rónay György: *Fordítók és fordítások*. Bp. 1973, Magvető. 310 l.
- Rozgovině Molnári Emma: A szólások és közmondások irodalmi felhasználásának előzményeiből. *Szegi Tanárképző Főiskola* I. 267–73.
- Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában. *MNy 70*: 315–24.
- Szathmári István: A magyar stilisztika az utóbbi két évtizedben. [3]: 23–39.
- Szenási Ferenc: Egy rímajtáról. A kés–kevés-féle rímről. *ItK 78*: 481–6.
- Szerdahelyi István: Vita a strukturalizmusról a magyar irodalomtudományban. *Valóság* 17: 3, 32–48.
- Szűts László: Argó és írói nyelv. [3]: 605–7.
- Török Gábor: *Litai ígéfűggyvények statisztikája*. Bp. 1974, Akad. K. 197 l. (IF 85.)
- Vajda Aladár: Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. [3]: 635–40.
- Verselmezések bibliográfiája*. Összeáll.: Győri László. Tatabánya 1974, József Attila Megyei Könyvtár, soksz. 76 l.
- Zsilka Tibor: A XX. századi magyar irodalom stilisztikai felmérése. *UCPfilol* 25 (1973): 251–62.
- Zsilka Tibor: A stílus híreiről. Bratislava–Bp. 1973, Madách – Szépirodalmi. 176 l.
- Zsilka Tibor: *Stilisztika és statisztika*. Bp. 1974, Akad. K. 97 l.

IRODALOMSZOCIOLÓGIA – IRODALOM-OKTATÁS

- Erdős István: Kortárs irodalom – vidékre. *Valóság* 17: 9, 75–83.
- Fábián Pál: A magyar nyelv és irodalom tanítása a külföldi egyetemeken. [5]: 239–50. (Hozzászólások: 250–71.)
- Sarkany, Stéphane: Histoire littéraire traditionnelle et sociologie moderne de la lecture. *Neohelicon* 2: 1–2, 65–80.
- Simon Zoltán: A kortárs írók művei és olvasói. *Alföld* 25: 7, 115–21.
- Székelyhidi Ágoston: Mai magyar próza a középiskolában. *Alföld* 25: 7, 122–7.

IRODALMI NYELV, STÍLUS, FORDÍTÁS, MŰELEMZÉS

- Balassa László: A költői alaphelyzet mint szerkezet- és stílusmeghatározó tényező. [3]: 61–4.
- Bókay Antal: *A modern grammatika eljárásai a szövegelmzésnél*. Pécs 1973, Tanárképző Főiskola. 45 l. (Tud. diákköri tan. I.)
- Dombi Erzsébet, P.: Synaesthesia and poetry. *Poetics* (Hague) 11, 23–44.
- Hap Béla: A versfordításról. *FK 20*: 207–20.
- Jelenits István: Kísérlet a költői mű magánhangzó változatosságának számszerű jellemzésére. [3]: 224–6.
- Kecskés András: A magyar versalakban és versjelentésben néhány kérdése. [3]: 246–54.
- Kemény Gábor: A képszerűség nyelvi formáiról. *MNy 70*: 325–39.
- Kerék András: Generatív verselemzés és a magyar időmértékes vers. [3]: 273–80.
- Kovalovszky Miklós: A cím stilisztikája. [3]: 326–32.
- A műfordítás elmélete és gyakorlata*. Szerk. Takács József. Bp. 1973, ELTE soksz. 313 l. (Olasz filol. tan.)
- Orosz László: A verstani eszméikedés kérdései a felvilágosodás magyar irodalmában. *ItK 78*: 70–3.

AZ IRODALOMTÖRTÉNETI ÉLET ESEMÉNYEI

- Hopp Lajos: A XVIII. századi Kutatócsoport 1973. évi munkája. *ItK 78*: 402–3.
- K[laniczay] T[ibor]: A Reneszánsz-kutató Csoport 1973. évi munkája. *ItK 78*: 400–1.
- Varga László: A MTA Irodalomtudományi Intézete 1973. évi tevékenysége. *ItK 78*: 274–8.

Tudományos tanácskozások

1973. szeptember 20–21. Vaja
MTA ülészaka a Rákóczi-korról
Gyenis Vilmos: Tudományos ülészak a Rákóczi-korról Vaján. *ItK 78*: 403–4.
1973. szeptember 26. Vácraót
Az MTA vitatlése a szocialista hazafiságról és az internacionalizmusról
- Hazafiság és internacionalizmus. Műhelyvita. Összeáll.: Stier Miklós és Tarnóc Márton. *MTud 19*: 27–31.
- Hazafiság és internacionalizmus. (Vita a szocialista hazafiság és az internacionalizmus értelmezéséről. Vácraót 1973. IX. 26.) Ism.: Stier Miklós. MTA II. OK. 22 (1973): 185–208.
- 1973 október 18–21. Debrecen
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Csokonai-vándorgyűlése
Fried István: Csokonai-vándorgyűlés Debrecenben (1973. október 19–21.) *ItK 78*: 404–5.
M. I.: Beszámoló a debreceni vándorgyűlésről. *It 6*: 260–3.
1973. december 20. Budapest
MTA Irodalomtudományi Intézet – Vita a Petőfi-életrajzról
Vita Fekete Sándor Petőfi-életrajzának első kötetéről. *ItK 78*: 523–5.

1974. március 22–23. Pécs
MTA Rákóczi-ülésszaka
E[sze] J[udit]: Rákóczi-ülésszak. Pécs, 1974. március 22–23. ItK 78: 525–6.

1974. május 15–18. Sárospatak
Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz
Ülésszak Szenci Molnár Albert születésének 400. évfordulója alkalmából.
Bitskey István: Szenci Molnár Albert ülésszak Sárospatakon. Helikon 20: 279–80.
Meylan, Henri: Le colloque Szenci Molnár Albert, Sárospatak 15–18 mai 1974. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance 36: 635–6.
Szenci Molnár Albert és a későreneszánsz. ItK 78: 655–6.
A magyar irodalomtudomány halottai

Kardos Tibor (1908–1973)

K. D. 1908–1973. Kritika 7, 21. — Gyenis Vilmos: K. T. (1908–1973). ALitt 16: 119–22. — Harmatta János: K. T. FK 19 (1973): 241–4. — MTud 19: 324–7. — H[ahn] István: K. T. 1980–1973. Világosság 15: 2, 94. — Kőpeczi Béla: K. T. emlékezete. Nagyvilág 19: 471–2. — Mezey László: K. T. 1908–1973. It 6: 256–8. —

Takáts Gyula: Itt van a tél, már jég nyesi kerünk. K. T. emlékezete. Kortárs 18: 407–8.

Fehér Géza 1921–1974

Horváth Károly: F. G. 1921–1974. ItK 78: 655.

Gáldi László 1910–1974

Barta János: G. L. ItK 78: 279. Beke György: G. L. Korunk 33: 679–80. — Martinkó András: G. L. Nagyvilág 635–6. — Sziklay László: G. L. Helikon 20: 127–8.

Györy János 1908–1973

Korompay János: Gy. J. Helikon 20: 128–9.

Jordáky Lajos

Salamon László: J. L. halálára. Korunk 33: 1250–1.

Lotz János 1913–1973

Hajdu Péter: L. J. MTud 19: 188–90.

Várady Imre 1892–1974

Bendefy László: V. I. VasiSz 28: 620, 1 foto.

II.

Régi magyar irodalom

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Bori Imre: Egy kaj-horvát daloskönyv magyar eredetű verseiről. TanÚjvidék 6 (1973) 33–49. [Prekomurska pjesmarica I., Egyetemi Könyvtár, Maribor.]

Csomasz Tóth Kálmán: Az evangélikus korálkönyvek szerepe a magyar zenei művelődésben. ThSz 17: 77–82.

Dán Róbert: Az erdélyi szombatosság vége. Évkönyv 1973/74: 217–29.

Dankanits Adám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974. Kritikon. 115 l.

Czeglé Imre: A brémai főiskola magyar diákjai, 1618–1750. ItK 78: 88–103.

Fazakas József: Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő, bibliográfiailag még le nem írt régi magyar nyomtatványok. (7. közlemény.) OSZKÉK 1970/71: 231–41.

Gericz József: A krónikakutatás és az oklevéltan határán. (A 90. krónikafejezet kritikájának egyes módszertani vonatkozásairól.) ItK 78: 281–95.

Gyenis Vilmos: Galeotto és a hazai humanista facétia. ItK 78: 688–96.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. Akad. K. 250 l. (Humanizmus és reformáció 4.)

Klaniczay Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. ItK 78: 161–78.

Kontor István: Ómagyar Mária-síralom. Studium 4 (1973): 23–8. [Elemzés.]

Kovács Sándor, V.: Mátyás király leveleskönyvének egri töredéke. MKSz 90: 115–8.

Kőpeczi Béla: A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában. [2]: 17–25.

Középkori külföldünk krónikus kérdései. Szerk. Horváth János, Székely György. Bp. 1974. Akad. K. 384 l. (Memoria saeculorum Hungariae I.)

Ludányi Eleji Magyar Petrarca szonettjei egy XV11. századi előjáró magyar drámában. ItK 78: 338–42. (Constantinus és Victoria.)

Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon. Bp. 1973. Akad. K. 190 l. (IF 79.)

Maróti Egon: Megjegyzések Galeotto antik forrásaihoz. AntT 21: 74–6.

Pákozdy, Ladislaus M.: Die siebenbürgische Sabbatizismus. Seine Entstehung und seine Entwicklung vom Unitarismus zum Judentum sowie sein Untergang. Stuttgart 1974. Kohlhammer. 67 l.

Péter Katalin: A magyar nyelvű publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezésörténete. Bp. 1973. Akad. K. 123 l. (IF 83.)

Soltész Zoltánné: A Régi Nyomtatványok Tára álmányának gyarapodása 1961–70. OSZKÉK 1970/71: 217–28.

Szűj Rezső: Megjegyzések a Hess-problémához. Forrás 6: 2, 77–9.

Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar paraszthabóru és reformáció hátterében. ItK 78: 409–35.

Tátányi Sándor: A csepregi reformáció kori kollégium (1557–1643). SporSz 28: 315–31.

EGYES SZERZŐK

Abafáji Gyulai Pál

Szabó György: A. Gy. P. — (Függelék: A. Gy. P. művei, levelei. Sajtó alá rend. Sz. Gy.) Bp. 1974. Akad. K. 145 l. (Humanizmus és reformáció 3.)

Balassi Bálint

Csanda Sándor: B. B. és a horvát petrarkisták. 1–2. r. ISz 17: 239–53, 340–7.

Csanda Sándor: A reneszánsz költői stílus néhány sajátossága B. B. és Jan Kochanowski műveiben. UCPhilo 25 (1973): 45–65.

Di Francesco, Amado: La funzione della versione dell'Amarilli di Cristoforo Castelletti nella formazione lirica di B. B. ALIt 16: 25–42.

Molnár Ferenc: Szó- és szólamagyarazatok B. nyelvéből. [3]: 378–85.

Stoll Béla: Szövegjavítások B. verseihez. ItK 78: 454–60.

Tóth István: B. B. akrosztikonjai. TanÚjvidék 6 (1973): 153–64.

Báthori István

Balázs Mihály: Ecsedi B. I. és manierista művészi prózánk. *AJuv* 5 (1972): 29–46.

Comenius

Bakos József: C. sárospataki „latín iskolájáról”. (Latium in Hungaria.) *EgriTanárképzőiskTK* 11 (1973): 199–211.

Comenius and Hungary. Essays. Ed. by Éva Földes, István Mészáros. Bp. 1973, Akad. K. 175 l., 30 t. [Konferencia, Sárospatak, 1970. nov. 23–26.]

Debreczeni S. János

Németh S. Katalin: D. S. J. és Guevara: a Christianus suspirans „haláltánc” betéte. *ItK* 78: 210–3.

Duhith András

Nyerges László: Az üstökösök jelentéséről szóló D.-értekezés kiadásáról. (D. A. és Gian Michele.) *FK* 20: 195–7.

Eőssi András

Dán Róbert: E. A. és az erdélyi szombatosság genezise. *ItK* 78: 572–7.

Gergei Albert

Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. Világosság 15: 2, 95–6.

Haller László

Vörös Imre: H. L. írói portréja. *ItK* 78: 529–42.

Heltai Gáspár

Kozma Borbála, L.: „Az magyarok az ő nyelvekben megláthatassák az ő elejeknek dicső tetteit”. Emlékezés H. G.-ra. *ThSz* 17: 245–7.

Olasz Sándor: „Szavuk immár a tett...”. H. G. halálának és Szenczi Molnár Albert születésének negy századik évfordulóján. *Tiszatáj* 28: 8, 78–80.

Janus Pannonius

Boronkai Iván: Adalék J. P. egyik levelének szövegéhez. *FK* 19 (1973): 432–3.

Gál István: Babits Mihály J. P.-ról. *FK* 20: 205–6.

Horváth János: J. P. ismeretlen versei a Sevillai-kódexben. *ItK* 78: 594–627.

J. P. és a humanizmus. [Katalógus.] Székesfehérvár 1973. 24 l. (Az István király Múzeum közleményei. D. sor. 89.)

Kovács Sándor Iván: Várad, Velence — Medvevár. (J. P. *Abiens valere iubet ... Panegyricus ad Marcellum*.) *ItK* 78: 1–17.

Mendöl Zsuzsa: Pannónia dicsérete. — Rétfalvi Sándor J.-sorozatáról. *Művészet* 15: 9, 18–2.

Szegfü László: A Thonuzoba-monda. (Interpretációs kísérlet J. P. két sorához.) *SzegTanárképzőiskTK* 1974/I. 278–85.

Tóth István: Van-e J. P.-nek hiteles arcképe? *ISz* 17: 560.

Kézai Simon

Szűcs Jenő: Teoretikus elemek K. S. Gesta Hungarorumában (1282–85. Adalék az eszmei struktúrák „európai szinkronjának” kialakulásához.) *Válóság* 17: 8, 1–24.

Laskai Osvát

Borzsák István: Temesvári Pelbárt és L. O. exemplumainak antik vonatkozásai. *ItK* 78: 57–65.

Michael de Hungaria

Tarnai Andor: M. d. H. *ItK* 78: 657–69.

Mikes Kelemen

Hopp Lajos: *M. és világa*. Bukarest 1973. *Kriterion*. 559 l., ill.

Nyéki Vörös Mátyás

Bitskey István: Stílusváltás Ny. V. M. költészetében. *ItK* 78: 330–42.

Parmenius Staphanus Budaeus

Quinn, David B.: Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában. *ItK* 78: 203–10. (De navigatione... Humfredi Gilberti... carmen, 1582.) [Angolul: *NHQ* 53. sz. 152–7.]

Pázmány Péter

Bitskey István: Barokk erkölcsan P. P. prédikációjában. *StudLitt* 12: 3–20.

Péchi Simon

Dán Róbert: P. S. letartóztatása 1621-ben. *ItK* 78: 66–70.

II. Rákóczi Ferenc

Esze Tamás: R. *Responsio*-ja. [2]: 27–100.

Rímay János

Varga Imra: R. J. életéhez. *ItK* 78: 228–30.

Szenczi Monár Albert

Benda Kálmán: Levél a szerkesztőhöz Sz. M. ügyében. *Kortárs* 18: 1679.

Benda Kálmán: Magyarország a 16–17. század fordulóján. *ISz* 17: 741–51.

Borl Imre: Betűvers és hagyomány. *Kortárs* 18: 1844–5.

Casatar Imre: Még egyszer: Sz. M. *Kortárs* 18: 1845–6.

Csanda Sándor: Sz. M. A. zsoldárainak szlovák fordításai. *ISz* 17: 652–62.

Csomasz Tóth Kálmán: Negyszáz év halhatatlanság. Sz. M. A. születésének évfordulójára. *ThSz* 17: 272–6.

Féja Géza: Sz. M. A. emlékezete. *Kortárs* 18: 1188–1202.

Fodor István: Köszönet a zsoldároknak. *Kortárs* 18: 1223–6.

Kovács Sándor Iván: A kecskeméti Sz. M.-portré és ikonográfiai rokonsága. *Forrás* 6: 9, 53–9.

Kovács Sándor Iván: Sz. M. A. utazásai és emlékei. *ISz* 17: 724–37.

Maksai Ferenc: Szenc mezővárosa a 16–17. század fordulóján. *ISz* 17: 737–41.

Mózes Huba—Gherman, Mihai: A líra vándorlása. *Korunk* 33: 954–5. [A zsoldárok román fordításáról.]

Olasz Sándor: „Szavuk immár a tett...” Heltai Gáspár halálának és Sz. M. A. születésének negy századik évfordulóján. *Tiszatáj* 28: 8, 78–80.

Párkány Antal: Szenc múltjából. *ISz* 17: 644–52.

Somlyó György: Sz. M. A. szonettjei a poétai dítől. *Kortárs* 18: 1207–13.

Sütő András: Olajágas galambserég. *Kortárs* 18: 1205–6.

Szabó Magda: Fejét felemeli. *Kortárs* 18: 1214–21.

Szemlér Ferenc: Sz. M. A.-nek. *Kortárs* 18: 1229–31.

Tőzsér Árpád: Sz. M. A. (Születésének 400. évfordulójára.) *ISz* 17: 630–43.

Vásárhelyi Judit: Sz. M. A. versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében. *ItK* 78: 460–1.

Szigethi Gyula Mihály

Hermann Gusztáv: „Az ifjúság elméjét akarván világosítani.” Sz. Gy. M. iskoladrámái. *Korunk* 33: 121–6.

Temesvári Pelbárt

Borzsák István: T. P. és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai. *ItK* 78: 57–65.

Tótfalusi Kis Miklós

Erdélyi féniksz. M. K. M. öröksége. Bev., jegyz., közread.: Jakó Zsigmond. Bukarest 1974, *Kriterion*. 546 l. 16 t., 3 mell.

Molnár József: T. a Blaeu-nyomdában. *ÚL* 25: 185–221.

Varjas Béla: T. K. M.-problémák. *MKSz* 90: 222–31.

Vitéz János

Boronkai Iván: Die literarische Tätigkeit von J. V. ALit 16: 135–40.
 V. J. diplomáciai működéséhez. (Kiadatlan szövegek.) (Közli): Boronkai Iván. AntT 21: 117–28.

Zrinyi Miklós

Horváth Mária: Stílustörténeti vizsgálódások Z. két Extractusa körül. [3]: 202–6.

Novalić, Djuro: Dva hrvatska izvora madžarskoga epa *Szigeti veszedelem*. Forum (Zagreb) 12 (1973): 868–72.

Zsámboky János

Kovács István: Zs. magyar nyelvű levelei. UCPhilo 26 (1973): 225–35.

III.**Felvilágosodás és reformkor****ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Baróti Dezső: Méthode et style dans la littérature des Lumières. Neohelicon 2: 7–2, 113–34.
 Benda Kálán: Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján. [2]: 445–70.
 Berlász Jenő: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. [2]: 283–332.
 Bitskey István: Barkóczy Ferenc: az irodalmi mecenás. [2]: 336–65.
 Csanak Dóra, F.: Teleki József könyvtára. [2]: 401–43.
 Csetri Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalom-szemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. [2]: 229–79.
 Dümmerth Deszö: Mária Terézia és a magyar nemesség. [2]: 367–99.
 Fenyő István: A „szépség” birodalma, az irodalom republikája. (A magyar romantika fő bázisa és termőtalaja.) MTud 19: 417–26.
 Fülöp Géza: Rác István kéziratos versgyűjteménye és Kenéz Pál olvasónaplója a reformkorból. (Adalékok a református papság olvasási kultúrájához.) ItK 78: 696–710.
 Gindl, Jozef: Baňská Štiavnica v prvej polovici 19. storočia. [7]: 119–32.
 Gyenis Vilmos: A XVIII. század anekdotájáról. [2]: 715–32.
 Hopp Lajos: A magyar levélműfaj történetéből. [2]: 501–66.
 Horkay László: Kant első magyar követői. [2]: 201–28.
 Kasza Bálint: A szabadkai iskolai színjátszás története. Úzenet 4: 925–31.
 Kovalik Zoltán–Schram Ferenc: Egy kottás kézirat Harmat Artur hagyatékából. Vigilia 39: 860–1. [Berényi-kézirat. Stoll; 695. sz.]
 Mezei Márta: *Felvilágosodás kori írások Csokonai előtt*. Bp. 1974, Akad. K. 293 l. (IK 30.)
 Lukácsy Sándor: A reformkori magyar irodalom távlatai. Nagyvilág 19: 597–6000.
 Padányi Klára: Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában. [2]: 177–99.
 Pándi Pál: Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban. 1–2. r. Úl 14: 7, 93–103, 8, 85–96.
 Róbert Zsófia: Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához. [2]: 781–822.
 Spira, Thomas: Aspects of the Magyar linguistic and literary Renaissance during the Vormärz. East European Quarterly (Boulder, Col.) 7 (1973): 101–24.
 Szegedy-Maszák Mihály: A XVIII. század végi magyar költészet főbb típusai. [2]: 929–55.
 Szőbenyi László: A jezsuiták és a magyar hongfoglalási epika fordulatai. [2]: 567–645.
 Várad-Sternberg János: A XVIII. századi magyar felvilágosodás és a szentpétervári Tudományos Akadémia. [6]: 231–43.
 Várkonyi Ágnes: Történelmi népiesség és kuruc hagyomány. Kortárs 18: 1654–67.
 Weber Antal: *Irodalmi irányzatok, távlatok. Fejezetek a felvilágosodás és reformkor irodalmának történetéből*. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 389 l.
 Weber Antal: A népiesség jellege és változásai a XVIII. század végén és a XIX. század elején. [2]: 823–53.

EGYES SZERZŐK**Ányos Pál**

Rónay György: A boldogtalan költő. Á. P. Vigilia 39: 683–94, 753–6.

Balog István

Pór Anna: *B. I. és a 19. század elejének népies színdarabjai*. Bp. 1974, Akad. K. 208 l. (IF 86.)

Barcsay Ábrahám

Szöke György: B. Á. *A kávéra*. (Egy költemény és eszméletörténeti háttér.) [2]: 765–79.

Báróczi Sándor

Somkuti Gabriella: B. S. levele Szécczényi Ferenchez. ItK 78: 712–3.

Batsányi János

Zsindely Endre: B. Nyugat-Európában. Kufsteini fogsága és következményei. Úl 25: 1729.

Berzsenyi Dániel

Erdélyi Erzsébet: „Halljuk! Miket mond a lekötött kalóz.” (B. D. *A poézis hajdan és most c. költeményének értelmezése*.) Studium 4 (1973): 29–36.

Somlyó György: B. — Keats és Mallarmé között. Úl 14: 6, 91–7.

Szegedy-Maszák Mihály: *A Poétai harmonistica európai háttér*. ItK 78: 582–8.

Bessenyei György

Bán Ferenc: B. Gy. síremléke. Művészet 15: 72, 46. [Bánszki István]: B. Gy. Összes Művei. Szabolcs-SzatmáriSz 9: 7, 94–5. (A munkálatok tervéről.)

Bánszki István: A B.-kutatás legújabb eredményei. Szabolcs-SzatmáriSz 9: 2, 133–5. (Bíró Ferenc kandidátusi értekezéséről.)

Bíró Ferenc: „Mitsoda az Isten...?” (B. és a „spinozizmus”). [2]: 101–42.

Némédi Lajos: B. Gy. utóéletéről, 1772–1782. [2]: 733–63.

Csokonai Vitéz Mihály

Bán Imre: Cs. és Debrecen. Alföld 25: 1, 15–20.

Baróti Dezső: Cs. et la littérature mondiale. ALit 16: 13–23.

Baróti Dezső: Meditáció Cs. képzőművészeti rokonságáról. Művészet 15: 70, 5–6.

Baróti Dezső: A teljesebb Cs. arckép felé. Napjaink 13: 4, 2.

Barta János: Ráció, tudomány és költészet Cs.-nál. Alföld 25: 7, 21–2.

Cs. V. M. születésének 200. évfordulójára. Összeáll. az 1973–74-es Cs. irodalomból. Összeáll.: Bíró Ferenc. Látóhatár, november, 96–158.

Julow Viktor: Szatira-e a Dorottyá? It 6: 399–410. Kolozsvári Grandpierre Emil: Nyelvünk, ahogy Cs. látta. Kritika 2, 17–18.

Mezei Márta: Poétikai kérdések Cs.-nál. It 6: 410–20.

- Pásztor Emil: Cs., Földi János és „századunk”. MNy 98: 54—58.
- Sóter István: Cs. Alföld 25: 7, 10—4.
- Sóter István: Cs. alkotói módszere. Literatura 1: 3, 3—11. [Franciául: ALIt 16: 1—11.]
- Szauer József: A lappon éneke *A lélek halhatatlanságában* és az Edda. [2]: 855—71.
- Szilágyi Ferenc: Cs. *dunántúli tájszógyűjtése. Egy fejezet irodalmi nyelvi szokásaink történetéből*. Bp. 1974. Akad. K. 237 l. (Nyelvtud. értekezések 82.)
- Szilágyi Ferenc: A Lilla-ciklus rejtett politikai vonatkozásai? Kritika 2, 16.
- Szilágyi Ferenc: Egy stílusvita és Cs. stílustörténeti jelentősége. (Kazinczy és Kölcsey Cs.-átdolgozásai.) MNy 98: 33—54.
- Szilágyi Ferenc: Ki volt a Cs.-kiadó Kelemföldi? MKSz 90: 133—9. [Kecskeméthy Csapó Dániel.]
- Szilágyi Ferenc: A tájszógyűjtő Cs. MNy 70: 17—36.
- Tiszteletadás Cs. V. M.-nak. *Somogy 7*, 37—42, Emlékest, Kaposvár, 1973. nov. 26. — Kovács Kálmán: Bevezető; Nagy László: A furcsa vitéz verszetről; Galambosi László: Visszhang; Csorba Győző: „A századokat számlálja...”
- Vargha Balázs: Cs. V. M. *alkotásai és vallomásai tükreben*. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 366 l. (Arcok és vallomások.)
- Czuczor Gergely**
Révész Bertalan: Cz.-problémák. UCPhilo 25 (1973): 131—46.
- Debreczeni Ember Pál**
Tóth Béla: D. E. P. életéhez. (Récsai János feljegyzés.) StudLitt 12: 135—8.
- Diószegi Sámuel**
Kiss Valéria: A felvilágosodás és a debreceni prédikátorok. (D. S. erkölcsi tanításai.) StudLitt 12: 21—35.
- Dóczy Terézia**
Szentmihályi Imre: A „kálócfai Melpomené” lakóhelye. VasSz 28: 129—34.
- Jósika Miklós**
Szendrei Júlia, V.: A titok tematikai szerepe J. történelmi regényeiben NyirK 18: 120—6.
- Katona József**
Kárpáti Béla: Bánk, a tragikus hős. It 6: 283—305.
Orosz László: *A Bánk bán* jellemel. Forrás 6: 9, 60—8.
Orosz László: K. J. Bp. 1974. Gondolat. 240 l. (Nagy magyar írók.)
Orosz László: K. J.: Jeruzsálem pusztulása. Forrás 6: 4, 57—64.
- Kazinczy Ferenc**
Barcza József: K. F. első könyvtára. Könyvtáros 24: 227—30.
Centraf Károly: Egy ismeretlen K.-levél. ItK 78: 234—7. [Cházár Andrásához, 1794.]
- Kis János**
Fried István: K. J. klasszicizmusához. SoprSz 28: 345—52.
- Kisfaludy Sándor**
Degré Alajos: K. S. szerepe Zala megye politikai életében. ItK 78: 332—8.
Kunszery Gyula: Himfy-nyomok a himnusz-költészetben. ItK 78: 577—82.
- Kölcsey Ferenc**
Csorba Sándor: A csekei K.-szobor, Szabolcs-SzatmáriSz 9: 4, 90—3.
A Hymnus költője. Tanulmányok K.-ról. Szerk.: Lukácsy Sándor. Nyiregyháza 1974, Szabolcs-SzatmáriSz 9: 4, 90—3. (Lukácsy Sándor: A csekei költő, 7—10; Szörényi László: A Hymnus helye a magyar és a világirodalomban, 11—4; Csorba Sándor: Megjegyzés a Hymnus történelmi képszerűség értelmezéséhez, 15—23; Takács Péter: A hymnus előzményei a magyar hazafias költészetben, 24—9; Németh G. Béla: Barátság és egyenlőség (K. levelezésének néhány lélektani és jellemrajzi vonása), 30—8; Szegedy-Maszák Mihály: K. világszemléletének és költészetfelfogásának összefüggéséről, 39—53; Erdélyi Ilona, T.: K. és a tett filozófiája, 54—6; Gergely András: K., a politikus, 57—9; Kovács Magda: K. üldöztetése, 60—4; Széles Klára: K. és Reviczky, 65—70; Lukácsy Sándor: K. sírjánál, 71.)
Lakatos József: K. F. Szatmárceken. Szabolcs-SzatmáriSz 9: 4, 85—8.
Németh G. Béla: Barátság és alkotás. ItK 78: 73—9.
Szegedy-Maszák Mihály: Fejlődési szakaszok K. világszemléletében és költészetfelfogásában. ItK 78: 670—87.
Tenke Sándor: K. Hymnusának Reich-féle héber fordítása. Évkönyv 1973/74: 352—8. [Reich Ignác, 1862.]
- Kultsár István**
Indali György: K. I. és a komáromi könyvtár. Könyvtáros 24: 732—4. (Komárno.)
- Mészáros Ignác**
May István: Kartigám-hatások irodalmunkban. ItK 78: 215—21.
May István: A magyar regény külföldi előzményeiből. FK 19 (1973): 127—41. (*Kartigám, Montier asszonyinak levelei.*)
- Naszályi János**
Halotkay Árpád: N. J. peregrinációs naplója (1788—1790). ItK 78: 221—4.
- Orczy Lőrinc**
Csanak Dóra, F.: O. L. levelei Teleki Józsefhez. ItK 78: 230—4.
Horváth János: O. L. [2]: 647—714. (Közread.: Korompay Horváth János.)
- Pápay Sámuel**
Lőkös István: P. S. irodalomtudományi előadásai. [2]: 873—900.
- Petőfi Sándor**
Bácskai Mihály: A János vitéz francia fordításai. AJuv 6 (1973): 110—7.
Bakonyi Géza: Néhány megjegyzés P. Olaszország című versével kapcsolatban. AJuv 6 (1973): 117—24.
Balogh Ernő: P., a költő és katona. Studium 5 (1974): 27—33.
Bányai János: A P.-olvasás kérdéséhez. HITK 16—17. sz. 23—8.
Biernaczkó Szilárd: P. dalai a nép között: vázlat a folklorizálódási folyamat kutatásához. FK 19 (1973): 349—9.
Botond Ágnes: P. S.: Világosságot. (Verselemzés.) AJuv 6 (1973): 5—28.
Brtnák, Rudo: *Studia S. Petőfiho v Aszóde a v Bánskej Štiavnici (1835—1839)*. [7]: 92—104.
Chmel, Rudolf: S. P. (Život, dielo, slovensko-mad'arské literárne vzťahy.) [7]: 4—40.
Csanda Sándor: Život a dielo S. Petőfiho. [7]: 105—18.
Csige Katalin: A személynevek használata és szerepe P. költeményeiben. Studium 5 (1974): 61—5.
Csontos Márta: P. romantikus iróniája. AJuv 6 (1973): 69—85.
Cushing, G. F.: The Irreverence of P. Slavonic and East European Review (London) 127. sz. 159—81.
Danyi Magdolna: *Költői tanulmányok*. ÚS 114. sz. 1490—3.
Dávid András: P. költői művének délszláv vonatkozásairól. HITK 16—17. sz. 39—50.
Dávid Gyula: Változatlan az időben. P. útja a világirodalomban. IgSzó 22: 11. félv. 72—6.

- Fabó Irma: Az *Euphrosine*, negyvennyolc és P. MKSz 90: 149–55.
- Fekete Sándor: Neue Ergebnisse der P.-Forschung. ALit 16: 129–35.
- Fekete Sándor: P. és a kommunizmus. A költő világnézetéről. Valóság 17: 4, 93–100. [Lita Lukács Sándorral.]
- Fekete Sándor: Válogatott közügyeim: P. első biográfiája. — Mai Chassinjeink. Kritika 12, 13.
- Fekete Sándor: Válogatott közügyeim: P. és Mira-beau. Kritika 11, 13.
- Frank Gábor: P. értékelése a dualizmuskorai magyar szocialista sajtóban. AJuv 6 (1973): 124–5.
- Gachot, François: Nouvelles traductions de P. en français. HungPEN 15: 102–3.
- Gál István: Babits P. világirodalmi rangjáról. FK 19 (1973): 404–22.
- Gáldi László: Egyszerűség és stilizáltság P. lírájában. [3]. 156–62.
- Gáldi László: P. nyelve és a P.-szótár. FK 19 (1973): 150–64.
- Gerold László: P. művei a vajdasági színpadon. HITK 16–17. sz. 59–74.
- Gerskovics, Alekszandr: Zichy Mihály Oroszországban. Kárpátok 85. [Az Apostol illusztrációinak történetéhez.]
- Gilevski, Paskal: P. a macedón költészetben. HITK 16–17. sz. 77–80.
- Hegedűs András: P. forradalmi elvhűsége és teljes embersége. Üzenet 4: 520–9.
- Heitler László: Somogyi József pápai P.-szobra. Művészet 15: 4, 22–24.
- Ilyés Gyula: Követhetjük-e a költőt? Literatura 1: 7, 108–10. [Franciául: Europe (Paris) 526. sz.]
- Iszlai Zoltán: P. in Russian. HungPEN 15: 109–10.
- Jakobik, Jerzy: Recepcja P.-ego w Polsce do r. 1971. Rocznik Biblioteki Narodowej (Warszawa) 9 (1973): 123–54. [Bibliográfia.]
- Janion, Maria: A romantika és a forradalom. FK 20: 83–91.
- Kovaček, Božidar: P. Zmaj Branko Radičević. HITK 16–17. sz. 55–7.
- Kovaček, Božidar: Zmaj P.-kötete. HITK 16–17. sz. 51–4.
- Kovács Éva: Szóalakváltozatok és szerepük P. nyelvében. Studium 5 (1974) 53–60.
- Kovács Zoltán: P.-emlékek 1849-ből. Korunk 33: 857–61.
- Köpeczi Béla: Esztétikai érték és etikai érték. P. S. élete és életműve. Helikon 20: 88–91.
- Lukács, Emil Boleslav: P. zije. [7]. 58–65.
- Martinkó András: *Költő, mű és környezete. (Kérdések a P.-irodalomban)*. Bp. 1973, Akad. K. 207 l. (IF 82.)
- Martinkó András: P. S.: Ha férfi vagy, légy férfi... Literatura 1: 7, 111–9. (Elemzés.)
- Mezei Márta: P. Goethéről. FK 19 (1973): 265–72.
- Miklós Róbert: *A Duna melléki P.-emlékházak*. (Dunavecse — Szalkszentmárton — Dömsöd.) [Katalógus.] Bp. 1974, 44 l.
- Nawrocki, Aleksander: S. P. — węgierski poeta narodowy. Kultura i społeczeństwo (Warszawa) 18: 161–74.
- Paku Imre: P. '73. Életünk 75–92. [A P.-irodalom szemléje.]
- Palkó István: P. idézése Vas megyében. VasiSz 28: 135–40. [Tóth Róza.]
- Pándi Pál: *P. és nacionalizmus*. (Hat előadás.) Bp. 1974, Akad. K. 308 l. (Korunk tudománya.)
- Pándi Pál: P. és a nemzetiségek. Kortárs 18: 419–47.
- Pásztor Emil: P. S. életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. MNy 98: 440–6.
- A P.-évben megjelent kiadványok válogatott bibliográfiája. (1972. dec. — 1973. dec.) Összeáll.: Hajdu Miklósné, Mítró Ibolya, PelejteI Tibor. Látóhatár, április, XIII—XXIII.
- P. S. *A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása*. [Vezető.] Fel. szerk. Taxner-Tóth Ernő. Bp. 1974, 36 l.
- P. ünnepség egyetemünkön. AJuv 6 (1973). [József Attila Tudományegyetem, Szeged. — Lukácsy Sándor ünnepi beszéde, 127–33; Szajbély Mihály: Az Egyetemi Színpad bemutatójáról. („Petőfi-rock.”), 134–7.]
- Pongrác István: Visszatekintés a P.-centennárim francia irodalmára. Életünk 55–63.
- Poničan, Ján: Dvaja básnici — dvaja revolucionári. [7]: 66–72.
- Póth István: P. és a szerb irodalom. FK 19: 312–22.
- Pražák, Richard: P. a česká literatura. [7]: 73–91.
- Pražič, Milan: A forradalomnak nincs vége. HITK 16–17. sz. 29–38.
- Pröhle Jenő: P. költészete és szelleme a soproni evangélikus liceumban a kiegészítés. Soprsz 28: 97–125.
- Radšič, Djordje: P. S. alakja és munkássága a jugoszláv népek felszabadító harcában. HITK 16–17. sz. 13–20.
- Radó György: P.-t fordítani közvetítéssel. FK 19 (1973): 323–48.
- Rosszijanov, Oleg: *Посмертная жизнь Петерфи. Вопросы литературы (Москва) № 12. 236–45.* (P. halhatatlansága.)
- Simon István: P. S. öröksége. [5]: 68–75.
- Sőtér István: Vitrálás P. forradalmiságáról. Literatura 1: 2, 3–13. [Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon c. könyve és Lukácsy Sándor: Költészet és eszmélet, Valóság 16: 12]
- Szathmári István: Que doit la langue littéraire hongroise a P.? ALing 23 (1973): 279–91.
- Szemző Pirokska, D.: Rettegés a republikánus P.-tól 1874-ben. FK 19 (1973): 399–403.
- Szigethy Gábor: Az élmény valósága. P. és Shakespeare. FK 19 (1973): 273–311.
- Szllágyi Ferenc: P. debreceni „Rokkadal”-a. Stud-Litt 12: 37–57.
- Szűcs Imre: Költői párhuzamok. Híd 38: 349–60. [Danilo Kiš és Ivan V. Lalić P.-fordításairól.]
- Turóczy-Trostler József: *P. belép a világirodalomba*. Bp. 1974, Akad. K. 245 l.
- Várad-Sternberg János: Felderített ösvények. 1. Eljutottak-e P.-versek Oroszországba, még a költő életében? 2. Nyekraszov és P. [6]: 73–82.
- Várad-Sternberg János: Gránitba vésett P.-sorok nyomában. [6]: 96–104. [A Szabadság, szerelem orosz fordításairól.]
- Várad-Sternberg János—Vaszócsik Vera: P. első orosz költői tolmácsolója — Mihail Mihajlov. [6]: 83–95.
- Veliky János: A századközép P.-képe. Tiszatáj 28: 6, 47–52.
- Veselinović-Sulc Magdolna: Rokonvonalak P. S. és Djura Jakšić lírájában. HITK 16–17. sz.: 83–97.
- Wacha Imre: P. jelkép- és motívum-rendszereiről. [3]: 667–73.
- Zentai Mária: P. S.: Az apostol. (Szerkezeti és mitikus elemzés.) AJuv 6 (1973): 29–67.
- Zöldhelyi Zsuzsa, D.: Шандор Петерфи и руската поезия от XIX век. Език и литература (София) № 12, 45–65. (P. és a XIX. sz. orosz költészete.)
- Rájnis József**
- Török Gábor: Kétszáz éves R. Kalauza. VasiSz 28: 262–3.
- Sárosy Gyula**
- Lengyel András: Rülapon terjesztett S. Gy.-vers egy korabeli kéziratot fűzetben. MKSz 90: 146–9.
- Szemere Pál**
- Fenyő István: Sz. P. és kritikai folyóirata, az *Élet és irodalom*. ItK 78: 18–40.
- Verségly Ferenc**
- Szathmári István: V., a stilisztikus. [2]: 901–27.
- Vitkovics Mihály**
- Fried István: V. M. jelentőségéhez. FK 19 (1973) 423–32.
- Vörösmarty Mihály**
- Fehér Géza: Így készült a Csongor és Tünde kézírata. ItK 78: 79–84.

Fried István: A nemzeti eposz keletközép-európai sajátosságaihoz. (V. és Prešeren). HITK 18. sz. 93—108.
Komlós Aladár: A vén cigány regénye. ÚI 14: 9, 95—100.
Markó Béla: „Vert hadak vagy vakmerő remények?” V. költészete Világos után. IgSzó 22: 1. félv. 112—120.

Martinkó András: „Olyan magasra tegyük, mint lehet.” — A V. évforduló elé. Kritika 72, 6.
Szigethy Gábor: V. M. — Liszt Ferenchez. Jelenkor 17: 558—62.
Taxner (Tóth) Ernő: Hármás utak a Csongor és Tündében. Jelenkor 17: 1025—36.
Tóth Dezső: V. M. 2. átdolg. kiadás. Bp. 1974, Akad. K. 577 l.

IV.

XIX. század

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Buzinkay Géza: A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849—1860), MKSz 90: 169—93.
Németh G. Béla: Közönség és kritika a kiegyezés utáni esztendőben. ItK 78: 553—57.
Váradi-Sternberg János: Magyar írók veszélyes művel a cári Oroszországban. [6]: 178—93. (Eötvös, Jókai, Madách.)

EGYES SZERZŐK

Arany János

Barta János: Ahasvérus és Tantalus. (Egy különös A.-versről.) Stud.Litt 12: 59—83.
Béres József: A. J. kézirata a Bihar megyei tiszti perek között ItK 78: 238—41.
Dömötör Sándor: A. J. és a *Falu jegyzője*. ItK 78: 588—9. (*Egyjegyszerű beszélyke*, Életképek 1846.)
Keresztury Deszö: A. J. és a magyar nyelv. MNy 98: 1—4.
Pásztor Emil: Bepillantás A. J. nyelvi alkotóműhelyébe. [3]: 438—45.
Pásztor Emil: A. J. egy magyar művész külföldi útjáról. ItK 78: 723—5. (Koszorú, 1864. júl. 24.)
Póth István: Megjegyzés az „A. J. Népdalának forrásai” című közleményhez. ItK 78: 706—7. (Előzmény: Losonci Miklós, ItK 77: 580.)
Szász Anna: Az angol szentimentális líra néhány motívuma a *Családi körben*. ItK 78: 351—7.
Szuromi Lajos: A. J. Tetemre hívás. (Metrikai elemzés.) ItK 78: 461—7.
Törös László: A. J. *Nagykőrösdn*. Nagykőrös (1974), Petőfi ny. 340 l., 16 t.

Arany László

Balázs György: A. L. és az illúzió. Világosság 15: 4, 210—5.

Benedek Elek

Lengyel Dénes: B. E. Bp. 1974, Gondolat. 275 l., 12 t.

Bérczy Károly

Nagy Miklós: Madách és B. K. ItK 78: 590—3.

Csiky Gergely

Glück Jenő—Ujj János: Cs. G.-emlékek Aradon. Korunk 33: 583—5.

Czöbel Minka

Dombi Erzsébet, P.: Kísérlet egy elbeszélés motívumrendszerének modellálására. NyÍrk 18: 111—9. (*Pókháló*.)

Erdélyi János

Erdélyi Ilona, T.: A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. MKSz 90: 55—78.
Erdélyi Ilona, T.: Népköltészet, népzene — népi társadalom. It 6: 506—21.
Fried István: E. J. elfelejtett szerb népdalfordításai. It 6: 522—35.

Gárdonyi Géza

Bakos József: G. és a nevek. MNy 98: 424—39.
Bakos József: A sűrítő és a szintetikus jellegű nyelvi formák stílári értéke. G. nyelvében. [3]: 55—60.
Gárdonyi Géza: *Titkosnapló*. A titkosírás megfejtői: Gillice Gábor, Gyürk Ottó. Közreműk.: Korompai János. Vál., bev. és utószó: Z. Szalai Sándor. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 237 l., ill.
Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért: G. G. színművei. ItK 78: 186—202.
Szekér Endre: A nominális stílus jelentkezése G. műveiben. [3]: 574—8.

Gyulai Pál

Beke Albert: A pártosság fogalma Gy. P. esztétikájában. MFSz 18: 396—400.
Dávidházi Péter: Gy. P. *Romhányija*: műfaj és értékelés. ItK 78: 496—501.
Imre László: Gy. P. *Romhányija*. ItK 78: 487—96.

Iványi Ödön

Herczeg Gyula: Elvont főnevek sajátos mondatstilisztikai szerepében egy századvégi írónál. MNy 98: 172—7. (*A püspök atyafisága*.)

Jókai Mór

Bognár András: J. és a jövőbelátás. Forrás 6: 2, 73—5.
Fried István: J. M. szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz. ItK 78: 84—7. (*Szomorú napok, Akik kétszer halnak meg*.)
Geraszimova, Galina: Egy fordítás története. KárpKál 88—90. (*A Szabadság a hó alatt orosz fordításáról*, 1881.)
Pašiaková, Jaroslava: Postrehy o niekol'kych osobitostach mad'arskej, slovenskej, českej a pol'skíej romantickéj epíky. UCPHilol 25 (1973): 93—105.
Váradi-Sternberg János: Csehov és J. [6]: 194—201.
Váradi-Sternberg János: J. és Pugacsov. KárpKál 24—5. (*A vakmerő c. elbeszélés és francia forrása*.)

Justh Zsigmond

Elek László: J. Zs. és A vörös kakas. ÚA 2. sz. 7—19. (A novella franciából visszafordított szövege: 21—7.)
Farkas Imre: Néhány kalász (J. Zs. 1863—1894.) Életünk 528—36.
J. Zs. *parasztzinháza*. Sajtó alá rend. és vál.: Beck Zoltán. Békéscsaba 1973, Kner ny. 107 l. (Bibliotheca Bekensis 9.). (Szabó Ferenc: J. Zs. szentetornyai napjai a nép emlékezetében, 89—106; Elek László: J. Zs., 78—88. [Elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlésén, 1969. ápr. 13.]

Kemény Zsigmond

Imre László: A hasonlatok funkciója K. Zs. *A rajongók* című regényében. [3]: 213—8.
K. Zs. *naplója*. Bev. tan., sajtó alá rend. és jegyz.: Benkő Samu. Bp. 1974, Magyar Helikon. 187 l.

Kiss József

Stojanović-Kálich Katalin: A *Jehova* szerbhorvát fordításának keletkezéséről. *HITK* 18. sz. 109–116. (L. Kostić fordításáról.)

Madách Imre

Baránszky Jób László: Az ember tragédiája szerkesztel. *ItK* 78: 358–71.

Cygielska-Guttman, Elzbieta: Néhány újabb adat M. I.: *Az ember tragédiája* c. művének lengyelországi fogadtatásáról. *FK* 19 (1973): 452–6.

Engel Károly: M.-problémák. *NyIrK* 18: 127–35.

Hermann István: M. és a német filozófia. *Világosság* 15: 2, 73–7.

Horváth Károly: M. esztétikai elvei és drámáinak felépítése. *ItK* 79: 296–307.

Kostolny, Andrej: Spoločenská angažovanost' dial I. M.-a [7]: 41–57.

Leblanc Zsoltné: M.-életrajzi adalékok a Harsányi-hagyaték alapján. *Palócföld* 8: 4, 20–1.

Mezei József: M. világa, II. r. It 6: 306–36. [Az I. r.: It 5: 903–27.]

Nagy Miklós: M. és Bérczy Károly. *ItK* 78: 590–3.

Ponichán, Ján: Dvaja básnici – dvaja revolucionári. [7]: 66–72.

Sivirsky Antal: Stílusbeli problémák *Az ember tragédiája* holland fordításaiban. [3]: 553–6.

Sóter István: A szembesített M. *ItK* 78: 179–85. [Az *ember tragédiája* és Goethe *Faustja*.]

Szathmári István: A Tragédia szövegmodosításai és a korabeli irodalmi nyelv. It 6: 653–62.

Szeli István: Adalék a M.-fordítások történetéhez. *HITK* 18. sz.: 117–21. [Vladislav Jankulov levelei, 1932–1937.]

Vadas József: Illustrations pour «La tragédie de l'homme». *Arion* 7: 145–6., 12 t. (Kondor Béla, Bálint Endre, Kass János 4–4 illusztrációjával.)

Várad-Sternberg János: Magyar írók veszélyes művei a cári Oroszországban. [6]: 178–93.

Vásárhelyi Géza: A „szerepjátszó” Ádám és a madách-i személyiség. *Korunk* 33: 1229–35.

Mikszáth Kálmán

Belitzky János: Egy elfelejtett M.-elbeszélés. *Palócföld* 8: 7, 21. (*Aki tudtán kívül házasa*. Hymen 1881, 13–17. sz.)

Rejtő István: M. K. védelmében. It 6: 667–75.

Tolnai Lajos

Dávid Gyula: *T. L. Marosvásárhelyen (1868–1884)*. Bukarest 1974, Kriterion. 317 l.

Vajda János

Miklóssy János: A „halálveszélyes apathia” ellen. (V. J. 1863-as lapksérlete.) *OSZKÉK* 1970/71: 371–84.

Nagy Mária, J.: A melléknév poétizációja V. J. lírájában. *NyIrK* 18: 103–10.

Nagy Mária, J.: A szó poétizációja V. J. lírájában. [3]: 405–13.

Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: V. J. levele P. Szathmári Károlyhoz. *ItK* 78: 725.

V.

XX. század

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Agárdi Péter: Van-e fősodor? *Alföld* 25: 4, 72–5.

András, Emmerich: *Entstehung und Entwicklung der sogenannten Völkischen Bewegung in Ungarn (1920–1956)*. Wien 1974, Ungarische Kirchensoziologische Institut. 266 l.

Bata Imre: *Képek és vonulatok*. Bp. 1973.

Bata Imre: A Válasz sorsának alakulása 1934 után. *OSZKÉK* 1970/71 385–95.

Bata Imre: Vita és közgondolkodás. *Kritika* 7, 13–4.

Becszy Andor: *Kortársakról*. [Cikkek, tanulmányok. Bp. 1974, Magvető. 253 l.]

Béládi Miklós: *Érintkezési pontok*. Bp. 1974, Szépirodalmi. 723 l.

Béládi Miklós: Мир новой прозы. Вопросы литературы (Москва) № 12, 13–26. (Az új próza világa.)

Béládi Miklós–Bodnár György: Tizenöt év magyar irodalma (1957–1972). *Literatura* 1: 3, 53–108.

Berkes Erzsébet: Csak fiatalok, vagy nemzedék is? *UF* 6: 7, 97–101.

Bodnár György: A XX. századi magyar irodalom történeti rendszerezésének problémái. *Literatura* 1: 7, 15–9.

Bodnár György: Поэзия: Предшественники и современники. Вопросы литературы (Москва) № 12, 27–42. (Költészet: elődök, és kortársak.)

Botka Ferenc: *Magyar szocialista irodalom orszol, 1921–1945*. Bibliográfia. Bp. 1972 [1973], XIII, 127 l., 10 t. (A MTA Könyvtárának kiadványai 68.)

Csorba Sándor: Emléktáblák előtt Nyíregyházán. *Szabolcs-SzatmáriSz* 9: 3, 101–9.

Csűrös Miklós: Egy év regénye. It 6: 68–103. (Függelék: Merkovszky Erzsébet: Elő szerzők 1972-ben megjelent regényei.)

Darvas József: Zárszó Lillafüreden. *Napjaink* 13: 7, 1. [A Fiatal Írók találkozója, 1969. aug. 29-én.]

Dér Zoltán: Új jel művelődésünk térképén. *Üzenet* 4: 534–42. (Előre, Szabadka, 1901.)

Diószegi András: Актуальность, глубина, ценность. Вопросы литературы (Москва) № 12, 135–45 (Korszerűség, mélység, érték.)

Dombi Erzsébet, P.: *Öt érzés ezer muzsikája. A szinesztézia a Nyugat lírájában*. Bukarest 1974, Kriterion. 239 l.

Dorombay Károly: A Vigilia negyven éve. Az első évtized. *Vigilia* 39: 171–8.

Féja Géza: Új forrásvidék. *Napjaink* 13: 6, 5.

Fülöp László: Költészet és történelem. (jegyzetek líránk 1945–48 közötti szakaszáról). *Alföld* 25: 2, 40–50, 3, 60–71.

Gállos, O.: Madzarska lirika šestdesetih let. *Sodobnost* (Ljubljana) 22: 541–6.

Garai Gábor: A mai magyar irodalom néhány kérdése. [5]: 76–85. (Hozzászólásokkal.)

Gondos Ernő: Взглядываясь в облик страны. Вопросы литературы (Москва) № 12, 63–73. (Szemtől szembe az országgal.)

Guszev Jurij: «Для песни нет прекрасней темы...» Вопросы литературы (Москва) № 12, 211–26. („A vers számára nincsen szebb téma...”)

[Harmadik] III. Tokaji írótábor. 1974. augusztus 4–10. *Napjaink* 13: 9, 1–3. (Kronika, Bata Imre és László-Bencsik Sándor előadása.)

Hermann István: Драмагургия: поиски, противоречия, успехи. Вопросы литературы (Москва) № 12, 43–51. (A dráma – Útkeresések, ellentmondások, sikerek.)

Ignotus Pál: Megállapodás a Szép Szó és a Pantheon között. It 6: 630–2.

Illés Lajos: *Kezdet és kibontakozás*. [Tanulmányok.] Bp. 1974, Szépirodalmi. 438 l.

Illés László: A szövetségi politika ellentmondásai a húszas években. *Literatura* 1: 2, 51–64.

Illés László: Zur Entwicklung der ungarischen sozialistischen Literatur in den zwanziger und dreissiger Jahren. *Weimarer Beiträge* 20: 2, 81–98.

Kende Zsigmond: *A Galilei-kör*. (Szerk. és bev.: Hanák Péter.) Bp. 1974, Akad. K. 195 l.

Kendéné Palágyi Erzsébet: *Szép Szó (1936–1939)*. Repertórium. Bp. 1974, Kossuth. soksz. 152 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum bibl. füz. B. sor. 4.)

Kenyeres Zoltán: *Gondolkodó irodalom*. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 472 l.

Kenyeres Zoltán: Polarizációja i eksperimentalni put

- današnje prozne književnosti. Umjetnost riječi (Zagreb) 17 (1973): 283–90.
- Kis Pintér Imre: Szubjektív jegyzetek költőkről. *Alföld* 25: 4, 79–87.
- Kocsis Rózsa: *Igen és nem. A magyar avantgárd színtételek története*. Bp. Magvető. 654 l., 16 t.
- Konrády Gálos Magda: Költői verseny a Margitszigetről. Budapest 12: 2, 36–8.
- Kozocsa Sándor: Három költő emberközelség. *OSZKÉK* 1970/71: 397–403. (Babits, Kassák, Oláh G.)
- Köpeczi Béla: Вопросы, стоящие перед нами. Вопросы литературы (Москва) № 72, 122–7. (Megoldandó kérdések.)
- Kun András: A természetélmény szecessziós változatai. *StudLitt* 12: 85–96.
- Kun András: Vallomás. *Alföld* 25: 4, 76–8.
- Lázár Endre: Quelques aperçus sur les rapports entre l'avantgarde française et hongroise. *HungPEN* 15: 74–80.
- Litván György: Két adalék az 1941-es *Új Magyar Szemle* előtörténetéhez. It 6:149–80.
- Lőkös István: Miroslav Krleža és a magyar progresszió. Krleža, a Monarchia és Közép-Európa krónikása. [4]: 47–103.
- Márkus Béla: Hősök, eszményképek, történetek. *Alföld* 25: 4, 87–95.
- A második kötet után. *Napjaink* 13: 6, 10. [A Kritikusok Forumának különkiadása, 1974, jan. 22. Vitavezető: Mátyás István, résztvevők: Marx József, Kabdebó Lóránt, Vasy Géza.]
- Nácsa Klára: Utak és lehetőségek. (Fiatal prózaírókról, 2.) *Valóság* 17: 5, 64–72. (1.r. Valóság 15 [1972] 8. sz.)
- Nagy Péter: Социалистические традиции венгерской литературы. *ALit* 16: 122–9.
- Oguta Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. Bp. 1973.
- Pándi Pál: Размышления о современном литературном процессе. Вопросы литературы (Москва) № 72, 128–34. (Gondolatok az irodalmi folyamatról.)
- Pásztor József, M.: A Munka irodalompolitikai tevékenysége. It 6: 337–54.
- Péntek Imre: Másodlagos élmény — másodlagos költészet. *Napjaink* 13: 3, 11.
- Pomogáts Béla: Egy korforduló körülményei. (Jegyzetek az újabb magyar prózáról.) *Alföld* 25: 7, 3–7.
- Pomogáts Béla: Magattartás és etika a mai magyar regényben. *Üzenet* 4: 856–9.
- Pomogáts Béla: Az újabb magyar prózafelföldés erővonala. *Forrás* 6: 70, 40–4.
- Reményi József Tamás—Tarján Tamás: Utóhang egy ülésszakhoz. *Napjaink* 13: 4, 5. (A Fiatal Írók József Attila Köre, 1974, jan. 29–30.)
- Sarkadi Imre: *Cikkek, tanulmányok*. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 970 l., 15. (Benne: Kelemen János: Az újságíró, 927–937; Szeberényi Lehel: Három hónap világhossz, 938–61.)
- Scheiber Sándor: A Biblia a magyar irodalomban, 1945–1973. Bibliográfiai kísérlet. *Évkönyv* 1973/74: 359–80.
- Schweitzer József: Magyar írók — magyar rabbikról. 2. rész. *Évkönyv* 1973/74: 196–208.
- Simon Zoltán: *Napjaink magyar drámái*. *Alföld* 25: 7, 50–4.
- Sötér István: Традиции современной венгерской литературы. Вопросы литературы (Москва) № 72, 232–5. (A mai magyar líra hagyományai.)
- Sükösd Mihály: Milyen regényt szeretnék írni? *Valóság* 17: 4, 56–61.
- Sükösd Mihály: L'évolution de la prose hongroise — Hungarian prose literature in transformation. *Arion* 7:10–9.
- Szabó B. István: Самые молодые. Вопросы литературы (Москва) № 72, 74–80. (A legfiatalabbak.)
- Szabó Ede: *Orthonunk a művekben*. (Tanulmányok, kritikák.) Bp. 1974, Szépirodalmi K. 513 l.
- Szabolcsi Miklós: От истории — к современности. Вопросы литературы (Москва) № 72, 104–2 (A történelemtől a máig.) [A magyar szocialista irodalomról.]
- Székelyhídi Agoston: Irodalmi műhely és teljesítmény. Számvetés a Napjaink munkájáról. *BorsSz* 19: 2, 53–9.
- Szende Tamás: A XX. századi magyar líra egy fejlődésvonulatához. [3]: 585–6.
- Szentmihályi Szabó Péter: József Attila öröksége az új költőnemzedékben. *Új* 14: 4, 98–101.
- Szentmihályi Szabó Péter: Meditáció nemzedékről. *Forrás* 6: 3, 86–91. (Hatvan évvel ezelőre induló prózaírókról.)
- Szilágyi Ákos: A fiatal magyar kritika kritikája. *Új* 6: 7, 91–6.
- Tamás Aladár: *A 700 év története*. Bp. 1973, Magvető. 402 l.
- Tamás Attila: Félhangos töprengések, újabb versek kötetek olvastán. *Alföld* 25: 7, 24–9.
- Tóth Dezső: Проблемы критики. Вопросы литературы (Москва) № 72, 52–62. (A kritika problémái.)
- Turczel Lajos: A magyarországi Magyar Írás és kapcsolat a szlovákiai magyar irodalommal. *ISz* 17: 354–8.
- Varga Csaba: A harmadik tokaji írótbör. *Könyvtáros* 24: 617–8.
- Varga József: A százeleji szocialista gondolat a Nyugatban. *ItK* 78: 41–55.
- Varga Sándor: A Nemzeti Parasztpárt könyvkiadója, a Sarló (1945–1949). *MKSz* 90: 294–306.
- Zalabai Zsigmond: *A vers túldolalan*. (Tanulmányok.) Bratislava 1974. Madách. 127 l.
- Zsilka Tibor: a XX. századi magyar irodalom stilisztikai felmérése. *UczPhilol* 25 (1973): 251–62.
- Vita a fiatal írókról**
- Hajdu Ráfi [Gábor]: Indulatos jegyzet az irodalomról. *Kritika* 3, 12.
- Iszai Zoltán: Kritikai ábrándok. *Kritika* 6, 14–5.
- Marafkó László: Kítői ritkai a mezőny? *Kritika* 6, 15.
- Vita az „író-ság”-ról.**
- Munkácsi Miklós: „Író-ság.” *Fiatal irodalom.* *Kortárs* 18: 951–3.
- Tarján Tamás: Az adósság törlesztése. *Kortárs* 18: 1340–2.
- Munkácsi Miklós: Még egy szó a „fiatal író”-sághoz. *Kortárs* 18: 1508–9.
- Tarján Tamás: Válasz. *Kortárs* 18: 1509–10.
- Jankovics József: Egy vita természetrajza. *Kortárs* 18: 1510.
- Vita a fiatal költészetéről**
- Bata Imre: *Fiatal költészetünkről*. *Alföld* 85: 7, 30–5.
- Görömböi András: Folytonosság, történelem, inspiráció. Hozzászólás Bata Imre cikkéhez. *Alföld* 25: 10, 89–94.
- Vita a pályakezdő költőkről**
- Németh G. Béla: A saját hang keresése. *Napjaink* 13: 4, 10–1. Csűrös Miklós hozzászólása: *Napjaink* 13: 5, 7. — Zimonyi Zoltán hozzászólása: *Napjaink* 5, 8.
- Vita közben a „fiatal” költészetéről. (A ciklust és a bibliográfiát összeállította Pete György.) *Látóhatár* július, 62–127.
- Vita a Nyugatról**
- Vita a Nyugatról.** Az 1972. április 27-i Nyugat Konferencia alapján szerk. és sajtó alá rend.: Kabdebó Lóránt. Bp. 1973, Petőfi Irodalmi Múzeum — NIP. 278 l.

EGYES SZERZŐK

Ády Endre

- Bustya Endre: Az A.-bibliográfia kérdésköre. *NyIrK* 18: 69–90. (Vítályos László—Orosz László: *A.-bibliográfia 1896–1970*. Bp. 1972. ürügyén.)
- Csinszka — A.-ról. (Vallomás, levél Hatvány Lajoshoz, levélfogalmazvány Károly Mihályhoz.) [Közreadja és az utószót írta]: Gál István. *Tiszatáj* 28: 7, 41–61.

- Congdon, Lee: A's summon to national regeneration in Hungary 1900—1919. *Slavic Review* (New York) 33: 302—22.
- Domokos Sámuel: Az A. — Goga-konfliktus — egy cikk okán. FK 19 (1973): 459—60. [Válasz Bustya Endre (Utunk 1972. 2. sz.) cikkére.]
- Erdei Ferenc Leninről, A.-ról, és Bartókról. Beszélgetés. (Riporter): Huszár Tibor. *Valóság* 17: 4, 1—8.
- Féja Géza: Az élő A. Napjaink 13: 4, 1, 4.
- Jékeli Pál—Papp Ferenc: A. E. összes költői műveinek fonémastatisztikája. Bp. 1974. Akad. K. 179 l.
- Kovalovszky Miklós: *Emlékezések A. E.-ről. 2. költ. Gyűjt., sajtó alá rend. és magyarázatokkal kieg.*: K.M. Bp. 1974. Akad. K. 842 l. (UMM 9.)
- Laczkó András: A. és Csokonai. ItK 78: 467—76. (Adalék a *Vitéz Mihály* ébresztéséhez.)
- Lőkös István: Az A.-lira és a délszlávok. [4]: 107—31.
- Péter László: Az A.-kiadások történetéhez. HITK 16—17. sz. 207—8. (Összes költeményei. Sajtó alá rend. B. Szabó György, Novi Sad 1956.)
- Pór Péter: A szimbolista fordulat A. költészetében. *Valóság* 17: 12, 42—55.
- Remete László: Rákosi Jenő széljegyzetei egy A.-kötethez. ItK 78: 224—5.
- Scheiber Sándor: A. levele Lessner Richárdhoz. It 6: 447.
- Schweitzer Pál: Szerlem és forradalom. Két életszféra egységesülése A. költészetében. It 6: 355—84.
- Szász János: Fordítható-e A.? Paul Drumaru A.-fordításairól. *Kortárs* 18: 947—8. [Bukarest, 1972.]
- Szilágyi Péter: Eredeti A.-vers vagy A.-paródia? FK 20: 198—205. [*Zsóka* Színházi Újság (Nagyvárad, 1901.)]
- Tóth János: *Ghidul Muzeului memorial A. E. emlékmúzeum ismeretlje*. Oradea 1974, Comitetul de cultura și educație socialista al Județului Bihor. 31 l., 20 ill.
- Varga József: Négy A.-levél Jászi Oskárhoz. ItK 78: 725—7.
- Ambrus Zoltán**
Gyergyai Albert: A. Z.: *A fületlen ember*. Literatura 1: 2, 126—30.
- Áprily Lajos**
A. L. levelei Molter Károlyhoz. (Közli és bev.): Vita Zsigmond. *IgSzó* 22: 1, 442—4. [1925—1928.]
- Markó Béla: Körön s világokon belül: jegyzetek A. költészetéről. *Korunk* 33: 707—11.
- Babits Mihály**
Gál István: B. M. Janus Pannoniusról. FK 20: 205—6.
- Gál István: B. kézírataiból, „új” könyveiből. *Életünk* 115—7.
- Gál István: B. kritikai folyóirat-terve. It: 435—46. (Magyar Gondolat)
- Gál István: B.: *Psychoanalysis Christiana*. Összöveg, töredékek, háttér. *Vigília* 39: 316—9.
- Gál István: B., *русская революция и классики русской литературы*. *StudSlav* 20: 305—21.
- Gál István: B. zsidószemlélete. *Évkönyv* 1973/74: 110—29.
- Gál István: Lukács György levelei B. M.-hoz. It 6: 595—601.
- Gál István: B. Ódái Adyhoz és Móriczhoz. Forrás 6: 3, 3—13.
- Gál István: A radikális B. arcképéhez. *ISz* 17: 389—403.
- Kálmán Mária: Az anti-próféta. B. M.: Jónás könyve. *Világosság* 15: 7, 32—6.
- Kelényi István: B. M. ifjúkori drámaírási kísérlete. *Alföld* 25: 11, 22—5. (*Simóné háza*.)
- Kozocsa Sándor: Három költő emberközelségből. *OSZKÉK* 1970/71: 397—403. (B., Kassák, Oláh.)
- Mikó Krisztina: Ismeretlen dokumentum B. M. irodalmi Nobel-díjra történő esetleges felterjesztéséről. It 6: 626—30.
- Németh G. Béla: Választás s vérség (B. nemzet tudatának néhány vonásáról). *Literatura* 1: 7, 65—71.
- Rába György: B. M. ismeretlen verséről. *Budapest* 12: 5, 48. [Gálos Magda cikkéhez: *Budapest* 12: 2.]
- Rába György: B. öröksége és hagyatéka. *Jelenkor* 17: 255—9.
- Sipos Lajos: „Harcolni nem tudok evvel a csöcselékkel...” B. M. az ellenforradalom első hónapjaiban. It 6: 40—67.
- Timár Árpád: Újabb adatok a B.—Lukács-vitához. It 6: 618—26.
- Bajomi Lászlár Endre**
Bajomi Lászlár Endre: Normandiai kirándulás. *Jelenkor* 17: 499—506. (Részlet egy önéletrajzi műből.)
- Balázs Béla**
Balázs Béla: *Halálos fiatalság. Drámák, tanulmányok*. Bp. 1974. Magyar Helikon. 368 l. (Előszó: Fehér Ferenc: Nárcisszus drámái és teóriái. 7—30.)
- B(reuer) J(ános): B. B. emlékezete. *Nagyvilág* 19: 929.
- Congdon, Lee: The making of a Hungarian revolutionary. The unpublished diary of B. B. *Journal of contemporary history* (London) 8 (1973): 57—74.
- Demény János: Bartók és B. B. kapcsolatáról. *Tiszatáj* 28: 11, 72—6.
- Gál István: B. B., Bartók's first librettist. *NHQu* 55. sz. 204—8.
- Gál István: Kodály és B. B. barátsága. *A fiatal Kodály B. B. naplójában*. *Tiszatáj* 28: 11, 66—72.
- Nagy Magda, K.: *B. B. világa*. Bp. 1973, Kossuth K. 404 l.
- Siklós Olga: A drámaíró B. B. *Színház* 7: 12, 41—7.
- Szrókayné Mándi Teréz: Fényezés. B. B. művészeti hetilapja — és életútja. *MS* 15: 375—6.
- Bálint György**
Katonai Z. Ferenc: B. Gy. írása a pszichoanalízis és irodalom kapcsolatáról az *Emberismeret* (1934—1936) című folyóiratban. It 6: 161—70.
- Bányai Kornél**
Bítsky András: *B. K. Szolnok* 1972, Megyei Könyvtár, soksz. 110 l.
- Bárdosi Németh János**
Interjú B. N. J.-sal. [Riporter]: Bertha Bulcsu. *Jelenkor* 17: 198—207.
- Benjámin László**
Csanádi Imre: Két vallomás. *Kritika* 7, 11—2.
- Írószobám. Beszélgetés B. L.-val. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 287—92. (Elhang. Kossuth Rádió, 1973. jan. 28.)
- Maluhina, E.: *Из венгерской поэзии. Иностранная литература* (Москва), № 2, 38—48.
- Berda József**
Mátyás Ferenc: B.-val a grófi pusztán. *Kritika* 6, 10—1.
- Berecz Dezső**
Augusztiнович Elemér: B. D. 80 éves. *SoprSz* 28: 1—3.
- Béres Attila**
Belohorszky Pál: B. A.-ról. *Kortárs* 18: 1323—5.
- Bisztray Ádám**
Bisztray Ádám: *Elfelejtett tél, farkasokkal*. [Visszaemlékezések.] Bp. 1974, Magvető. 137 l.
- Boháti Róbert**
Becht Miklós: B. R. 1899—1974. *SoprSz* 28: 189—91.
- Böloni György**
Dénes Zsófia: B. Gy. [1]: 165—70.
- Bródy Sándor**
Dénes Zsófia: B. S. [1]: 58—64.
- Nagy Péter: A drámaíró B. S. It 6: 3—39.

- Buda Ferenc**
Szoboszlay Agnes, K.: A vas szó B. F. verseiben. [3]: 601–4.
- Cholnoky László***
Czére Béla: Az elkárhozás apoteózis. C. L. szabálytalan pályája. *Vigilia* 39: 764–73.
- Csanádi Imre**
Fekete Sándor: Válogatott magánügyeim. *Kritika* 4, 13–4.
Varga Lajos Márton: Állóharc változó világban. (Vázlat Cs. I.-ről.) *Tiszatáj* 28: 4, 82–6.
Zimáné Lengyel Vera: Cs. I. Bp. 1974, FSZEK soksz. 43 l. (Mai magyar költők. Bibliográfia 8.)
- Csaplár Vilmos**
Reményi József Tamás: Jelentés Cs. V.-ről. *Kortárs* 18:1138–41.
- Császár István**
Monoki György: Cs. I. első köre. *Kortárs* 18: 297–300.
- Csáth Géza**
Dér Zoltán: Többszólamú epika. *Üzenet* 4: 910–5. (Az *Apa és fiú* kötetből kimaradt novellákról.)
- Cseres Tibor**
Kiczenko Judit: A rokonvesztéstől a rokonkeresésig. Cs. T. újabb novelláiról. *Kortárs* 18: 293–6.
- Cserhát József**
Weöres Sándor: A Nyírségtől a Dunántúlig. Emlékezés Cs. J.-re. *Kortárs* 18: 409–10.
- Csorba Győző**
Írószobám. Beszélgetés Cs. Gy.-vel. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 945–61. (Elhang. Kossuth Rádió, 1974. márc. 28.)
- Csoóri Sándor**
Alföldy Jenő: Hamlet, vívóállásban. Cs. S. arcképehez. *Tiszatáj* 28: 4, 68–75.
Bata Imre: Cs. I. pályáiván. *Kortárs* 18: 114–20.
Kockás Sándor: Megkésetttség, menekülés? Cs. pályájának értelmezéséhez. *Kortárs* 18: 665–8.
Tornai József: Egy kritikus kérdőjelei. *Kortárs* 18: 500–3. [Bata Imre cikkéhez.]
- Czakó Gábor**
Jankovics József: C. G. műfaja. *Kortárs* 18: 962–5.
- Darvas József**
Bata Imre: A „minta-tanítások” és az első kísérletek. D. J. indulása. *ÚA* 3. sz. 133–41.
Beck Zoltán: D. J. és tanítója. *ÚA* 3. sz. 103–9. (Tóth László, D. J. levelei, 1930–1.)
Boldizsár Iván: D. J. ravatalánál. *Nagyvilág* 19: 312–3.
Búcsú D. J.-től. *Napjaink* 13: 7, 24–6. (Féja Géza, Raffai Sarolta, Végh Antal búcsúztatója.)
Garai Gábor: Elmaradt beszélgetés — D. J.-fel. *ÚI* 14: 1, 72–3.
Írószobám. Beszélgetés D. J.-fel. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 107–13.
Keller József: Orosháza búcsúztatója. *ÚA* 3. sz. 121–2.
Kovács Kálmán: D. J. emlékezete. *Alföld* 25: 1, 3–7.
Kovács Kálmán: D. J. indulása. Emlékezés és búcsú. *Napjaink* 13: 3, 4.
Lászlóffy Aladár: Búcsú D. J.-től. *IgSzó* 22: 1, 125–6.
Máriássy Judit: A paraván mögül. *Kritika* 2, 18.
Mocsár Gábor: D. J. 1912–1973. *Tiszatáj* 28: 7, 108–10.
Páldy Róbert: D. J. 1912–1973. *Könyvtáros* 24: 37–8.
Simon István: Emlékezés egy beszélgetésre. *ÚA* 3. sz. 117–20.
- Szabó B. István: D. J. hiánya. *ÚI* 14: 2, 78–83.
Szabó Éva: Orosházára, Békésszentandrásra keresztül. *ÚA* 3. sz. 115–6.
Szentkirályi János: Jóskaival, egyszobában. Emlékezés az újságíró D. J.-re. *MS* 15: 2, 50–2.
Tóth Lajos: D. J. köszöntése. *ÚA* 3. sz. 99–102. (Orosházán, 1972.)
Turczel Lajos: D. J. (1912–1973). *ISz* 17: 75–6.
Varga Imre: A helyzetértő. *ÚA* 3. sz. 111–4.
Zalágin, Szegej: И. Д. и его герои. Вопросы литературы (Москва) № 12, 193–8.
- Dénes Zsófia**
Dénes Zsófia: Ónarckép. [1]: 228–39.
Dénes Zsófia: *Úgy ahogy volt. Irodalmi portrék.* Bp. 1974. Gondolat. 239 l. (Visszaemlékezések.)
- Derős István**
Molnár Cs. Attila: Csillagszámokkal mérve. (Dóró Sándor emlékezete.) *Üzenet* 4: 103–4.
- Déry Tibor**
Abody Béla: Elmélkedés a szépségről: D. T.: Szerelem. *Kortárs* 18: 1544–7.
Bárdos Pál: D. T. képzelte riportjáról. *Kortárs* 18: 1548–50.
Bata Imre: A kiközösítő. *Tiszatáj* 28: 70, 36–41.
Béládi Miklós: D. T. aggodalmi és reményei. *Tiszatáj* 28: 70, 33–5.
Bozóky Éva: Küzdelem az elérhetetlen választért. D. T. 80 éves. *Könyvtáros* 24: 613–6.
Csurka István: Tisztelegés viláival. *Kritika* 10, 4–5.
Déry Tibor: Egy öregember ónarcképe. *Kortárs* 18: 1515–23.
Déry Tibor: A homokóra madarai (Korunk 1927). *Korunk* 33: 1079–82. [Újraközlés a szerző jegyzetével.]
D. T. ifjúságáról: Párizsban. [Riporter]: Fodor Ilona. *Kortárs* 18: 1552–63.
D. T. tükörben. Összeáll.: H[ajdu] R[áfi]s G[ábor]. *Kritika* 10, 6–9.
Földes Anna: The three faces of T. D. *NHQu* 55. sz. 80–8.
Illés Endre: Odüsszeusz. *Kortárs* 18: 1532–9.
Ilyés Gyula: A D.-dosszié, vagy az áruháas költő. *Kortárs* 18: 1524–31.
Írószobám. Beszélgetés D. T.-ral. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 1564–71.
Jankovics József: Gaál Gábor levelei D. T.-hoz. *Kortárs* 18:804–9. [1930–37.]
Kántor Lajos: És mégis: Kert és Országút. *Korunk* 33: 985–7. és *Tiszatáj* 28: 70, 48–50.
Kloss Andor: A történelem lehetőség: Tanulmány D. T. két regényéről. Életünk 393–401. (G. A. úr X-ben. A kiközösítő.)
Nagy Péter: D. T. köszöntése. *Nagyvilág* 19: 1591–2.
Oltyán Béla: D. T. indulása. *BorsSz* 19: 3, 51–67.
Oltyán Béla: D. T.-ről két tételben. *Napjaink* 13: 77, 5.
Oltyán Béla: Milyen jellem „A toronyőr”? *Napjaink* 13: 6, 2.
Oltyán Béla: Parabola és mítoszelemek D. kora műveiben. *Életünk* 387–92.
Örkény István: A harmadik köszöntő. *Kortárs* 18: 1543.
Pomogáts Béla: D. T. Bp. 1974, Akad. K. 199 l. (Kortársaink.)
Pomogáts Béla: D. T. nagyregénye. *Jegyzetek A befejezetlen mondathoz.* *Jelenkor* 17: 2, 179–88.
Pomogáts Béla: Egymásnak felelő két regény. (G. A. úr X-ben, a kiközösítő.) *Literatura* 1: 2, 78–90.
Pomogáts Béla: Epikus tükörben. D. T. ónarcképei. *Jelenkor* 17: 897–908.
Radnóti Zsuzsa: A drámaíró D. Nagyvilág 19: 1592–5.
Sükösd Mihály: Tanuljunk D.-től. *ÚI* 14: 70, 85–9.
Szilágyi Júlia: Begyógyítani a föld sebeit. *Korunk* 33: 987–91. (Novelláiról.)
Vasy Géza: A kisregény és a Niki. *Tiszatáj* 28: 70, 42–8.
Zemán László: Adalék A befejezetlen mondat stílusvilágához. [3]: 674–9.

Devecseri Gábor

Devecseri Gábor: *A hasfelmetszés előnyei*. [Visszaemlékezések.] (Sajtó alá rend.: Vajna János.) — A mulandóság cáfolatául. [Versek.] (Szerk.: Huszár Klára.) Bp. 1974, Magvető. 494 l.

Dobozy Imre

Írószobám. Beszélgetés D. I.-vel. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 1313–22.

Dobossy László

Gál István: Vázlat D. L.-ről. *Forrás* 6: 2, 80–3.

Dobsa Lajos

Hegedűs Géza—Péter László: *D. L. emlékezete*. Makó 1974, Szegei ny. 31 l. (A Makói Múzeum füzetel 13.)

Erdélyi József

Fülöp László: E. J. írása 1945 után. *Tiszatáj* 28: 7, 78–85.

Vadas József: Dal vagy nóta? E. J. költészetéről. It 6:104–15.

Erdős René

Dénes Zsófia: E. R. [1]: 65–76.

Eszterházy Péter

Bata Imre: Üdvözlét az indulónak. — E. P. írásal elé. *Alföld* 25: 6, 10.

Falu Tamás

Falu Tamás: *Vidéki állomások*. Összegyűjtött versek (1910–1974). [Függelék:] Prózai nyilatkozatok, emlékek. [Riporter]: Kulcsár Katalin, Radnóti László. Bp. 1974, Magvető. 613 l.

Fehér Gábor

Juhász Imre: F. G., a tanár és fró emlékére. *Alföld* 25: 5, 86–8.

Féja Géza

Féja Géza: Egy regény keletkezéséről. *ÚF* 6: 7, 81–6. (*Visegradí esték*.)

Fekete Gyula

Pomogáts Béla: F. Gy. írói pályája. *Forrás* 6: 5–6, 91–4.

Fekete István

Dénes Zsófia: F. I. [1]: 214–6.

Fenyő Miksa

Vezér Erzsébet: Egy századeleji irodalmár portréja. — F. M. írói pályája a forradalmakig. It 6: 556–94.

Fésűs Éva

Látogatás F. É.-nél. [Riporter]: Horányi Barna. *Somogy* 2, 35–7.

Fodor József

Barabás Tibor: F. J. emlékére. *Kritika* 7, 18.
Kabdebó Lóránt: F. J. 1898–1973. (Nekrológ.) *Kortárs* 18: 166–7.

Füst Milán

Bányai János: F. M. „versírása”. *TanÚjvidék* 6 (1973): 7–32.

Büky László: F. M. költői nyelvéről. [3]: 105–8.

Fónagy Iván: F. M.: *Öregség, Dallamfejtés*. Bp. 1974, Akad. K. 220 l., 1 lemez.

Kartali Zsuzsa: F. M. költői elmélete és gyakorlata. *ItK* 78: 708–21.

Keszthelyi György: Szemlélet és formálás összefüggése F. M. epikájában. *SzegTanárkFőiskTK* 249–65.

Gazdag Erzsé

Nagy István: G. E. VasiSz 28: 264–8.
Szakály Éva: G. E. „műhelyében”. *Életünk* 120–1. (Bevezető négy vershez.)

Gelléri Andor Endre

Lengyel Balázs: Hűvösvölgyi nászutasok. It 6: 116–24.

Nagy Sz. Péter: G. A. E. pályakezdése. It 6: 883–92.

Goda Gábor

Írószobám. Beszélgetés G. G.-ral. [Riporter]: Simon István: *Kortárs* 18: 1472–83.

Gulyás Pál

Kiss Tamás: G. P. költői világa. *Alföld* 25: 5, 10–22.

Hajnal Anna

Vargha Balázs: Irodalmi városképek. H. A. cspikebokra. *Budapest* 12: 7, 22–3.

Harsányi István

Molnár István—Urbán László: Száz éve született H. I. Napjaink 13: 3, 11.

Heital Jenő

Asztalos Miklós: *A néma levente* forrása. It 6: 171–97. (Ernst S. Raupach.)

Hidas Antal

Illés László: H. A. köszöntése. Hetvenötödik születésnapja alkalmából. *Nagyvilág* 19: 1913–4.

Illyés Gyula: Előhívó: a 75 éves H. A. köszöntéséről. *Kortárs* 18: 1945–52.

Horváth István

Pomogáts Béla: H. I. költészete. *Alföld* 25: 3, 49–54.

Hungaricus (Buday Dezső)

Lőrinczy Huba: A modern sci-fi egyik előhírnöke. H. (B. D.): *A szenvedő ember*. [1916]. *Forrás* 6: 71, 79–85.

Ignotus

Dénes Zsófia: I. [1]: 95–101.

Illés Béla

Diószegi András: I. B. *Nagyvilág* 19: 470–1.

Garai Gábor: I. B. halálára. *ÚI* 14: 3, 71–2, 1 foto.

Hámos György: Moszkvától a Vígyszínházig. *Kritika* 2, 15.

Jordáky Lajos: I. B. (1895–1974). *IgSzó* 22: I, 446–7.

Máté György: Az igaz és a való. I. B.-ről emlékezve. *MS* 15: 3, 82–6.

Megala, I. P.: Творчество Белл Иллеша и радянська литература (1917–1941). *Словянське Літературознавство і фольклористика (Київ)* 1973, № 9, 14–26.

Szeberényi Lehel: Az álom igazsága. Bácsú B. bácsitól. *Kortárs* 18: 406–7.

Tarján István: B. bácsi. *Napjaink* 13: 2, 7.

Tolnai Gábor: I. B. ravatalánál. *Kortárs* 18: 404–5.

Illés Endre

Illés Endre: Színházam kulisszái. (*Mérleg, Hazugok, A mostoha*). *ÚI* 14: 10, 78–84, 11, 89–96, 72, 73–81.

Írószobám. Beszélgetés I. E.-vel. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 1127–37.

Szalontay Mihály: I. E. színháza. *Színház* 7: 6, a 5–11.

Illyés Gyula

Béládi Miklós: A költő stigmái. I. Gy.: Minden lehet. *Jelenkor* 17: 355–61.

Illés Lajos: *Поэзия действия*. Вопросы литературы (Москва) № 12, 277–81.

- I. Gy. „Hunok Párizsban” c. regényének születéséről. Beszélgetés a szerzővel és kortársaival. [Riporter]: Fodor Ilona. Kortárs 18: 3–11, 171–83, 339–49. Írószobám. Beszélgetés I. Gy.-val. [Riporter]: Simon István. Kortárs 18: 786–99.
- Izes Mihály: Szerep és személyiség — I. Gy.: *Hiresek* c. versének tükrében. It 6: 137–46.
- Komoróczy Emőke, G.: A „törvényhozó” ódája. I. Gy. *Óda a törvényhozóhoz*. Életünk 333–48.
- A műfordító I. Nagyvilág 19: 1235–41. (Nemes Nagy Ágnes: Kék völgy; Lator László: I. Gy. Horatiusai; Fodor András: A műfordító I. Gy. és Kelet-Európa.)
- Palotai Erzsébet: I. Gy. körül. Kortárs 18: 1953–64.
- Jékely Zoltán**
Balota, Nicolae: J. Z.-ról. Kortárs 18: 979–82.
- Jócsik László**
Gál István: Vázlat J. L.-ről. Forrás 6: 5–6, 95–6.
- József Attila**
Agárdi Gábor: J. A. a kassági kritika tükrében. Úi 14: 77, 97–102.
- Bata Imre: Az Eszmélet koncepciója. Forrás 6: 4, 50–6.
- Bognár Antal: „Belül ég, de kívül éget”. J. A. szabadverseiről. ÚS 108. sz. 1264–9.
- Bokor László: J. A. a kortársak szemében. Kritika 8, 13–9.
- Dénes Zsófia: J. A. [1]: 184–8.
- Ember Ervin: Emlékeim J. A.-ról. It 6: 633–8. Fábián Dániel: *J. A.-ról*. Bp. 1974, Kossuth K. soksz. 209 l., illusztr.
- Fodor András: J. A. érvényessége. Napjaink 13: 4, 6.
- J. A. a Siesta szanatóriumában. Beszélgetés Felkai Béláné Zentai Rozáliával. (A felvételt kész.: Fehér Erzsébet, 1967. okt. 18.) Kritika 8, 2–6; Beszélgetés Horváth Vincéné Vigh Erzsébettel. (A felvételt kész.: Tverdota György, 1972. márc. 17.) Kritika 8, 7–10; Levelek az utolsó napokból. A szöveget gondozta, jegyz. és bev.: Fehér Erzsébet.) Kritika 8, 11–3.
- Kiss Endre: A gondolatjel és a vers dimenziója. A gondolatjel J. A. költészetében. [3]: 299–308.
- Levendél Júlia: Fodor József emlékezése J. A.-ról. Kritika 77, 16–7.
- Péntek Imre: Tudatosság és művészi érvényesség. Napjaink 13: 4, 7.
- Rác Endre: J. A.: *Eső*. MNy 98: 290–8.
- Rostás Mária, P.: J. A.: *Nem én kiáltok*. MNy 98: 183–5.
- Rózsa Endre: Humanizmus és forradalmiság J. A. költészetében. ÚF 6: 7, 102–8.
- Rózsa Gyula: J. A. a szobrászatban. Kritika 8, 31.
- Süpek Ottó: J. A. Vörös segélyballadájának francia forrása. It 6: 495–505. (Villon: *Az akasztottak balladája*.)
- Szabó Zoltán: J. A.: *Nyár*. MNy: 98: 177–83.
- Szabolcsi Miklós: J. A. Tanítások-ciklusáról. Tiszatáj 28: 4, 59–67.
- Szabolcsi Miklós: A. J. et la littérature française. HungPEN 15: 3–14.
- Török Gábor: J. A.-kommentárok XV. MNy 98: 299–306.
- Török Gábor: *Költői rébuszok*. Bp. 1974, Magvető. 298 l. (Elvek és utak.)
- Vasócsik Vera: Élete nyitott könyv. (70 éve született J. A.) KárpKál 45.
- Zimonyi Zoltán: A J. A.-örökségről. Napjaink 13: 4, 8.
- Juhász Ferenc**
Andor György: J. F. kétütemű nyolcasai. It 6: 197–205.
- Deme Zoltán: Hagyományrétegek J. F. A *tékozló ország* című művében. Vigilia 39: 104–10.
- Futaky István: J. F. prózaverseinek szóösszetételéről. [3]: 144–7.
- Héra Zoltán: Kritikai töredékek J. F.-ről, idegenben. Kritika 12, 11. (Előadás a cagliari rádióban, 1973)
- Nagy Attila: J. F. verseivel a pódiumon. Úi e4: 8, 97–104.
- Pomogáts Béla: J. F. halottaskönyve. A megváltó aranykard. Jelenkor 17: 362–70.
- Juhász Gyula**
Benkő László: J. Gy. költői nyelvének gyakorisági szójegyzése. (11.) SzegTanárFőiskTK 89–160.
- Indig Ottó: J. Gy. elfelejtett költeménye. Tiszatáj 28: 7, 60–1. és Nyír 18: 160–2. (*Hipatia*, Nagyvárad, 1905. okt. 21.)
- Péter László: J. Gy. névtelen cikkeinek fölismerése stílusajásztásai alapján. [3]: 454–7.
- Szathmári István: Az első magyar költői szótárról. (Juhász Gyula-szótár, 1973.) MNy 98: 405–14.
- Kafka Margit**
Dénes Zsófia: K. M. [1]: 154–64.
- Kahána Mózes**
Korunk [Szerkesztőség]: K. M. halálára. Korunk 33: 679.
- Kálnoky László**
Rónay László: A szenvedés belső körei. K. L. költészete. Vigilia 39: 321–8.
- Kardos László**
Gyergyal Albert: K. L.-ről. Jelenkor 17: 73 6.
- K. L. köszöntése. Nagyvilág 19: 110–24 (Fáy Árpád Komlós Aladár, Nagy Péter, Tandori Dezső, Tóth Judit, Török Endre, Walkó György, írása.)
- Karinthy Ferenc**
Interjú K. F.-cel. [Riporter]: Bertha Bulcsu. Jelenkor 17: 307–16.
- Írószobám. Beszélgetés K. F.-cel. [Riporter]: Simon István. Kortárs 18: 448–61.
- K[ada] J[úlia]: Beszélgetés K. F.-cel amerikai útjáról. Nagyvilág 19: 912–3.
- Sanders Iván: Játék, jelenet, jellem. Vázlat K. F. írói arcképehez. ÚL 25: 134–44.
- Karinthy Frigyes**
Boros Vila, H.: K. F. iskolája. Budapest 12: 5, 28–9, 6, 37–9, 7, 35–7. (A Markó utcai Reáliskoláról.)
- Dénes Zsófia: K. F. [1]: 127–33.
- Móricz Zsigmond: K. F.-ről. Egy beszéd tervezet. (Közl. és bev.: Móricz Virág.) Kritika 70, 17–8.
- Károlyi Aml**
Fodor András: K. A. verseiről. Forrás 6: 3, 82–5.
- Kassák Lajos**
Dénes Zsófia: K. [1]: 171–6.
- Faragó András: K. L. és a debreceni munkásfiatalok kapcsolata. Alföld 25: 6, 44–52.
- Fodor András: Találkozások K. L.-sal. Somogy 4, 7–8.
- Kárpáti Béla: K. avantgard ideológiája. ItK 78: 558–71.
- Kozocsa Sándor: Három költő emberközlelől. OSZKÉK 1970/71: 397–403.
- Mezey Katalin: The history of K.'s Ma. NHQu 54. sz. 88–92., 2 t.
- Németh István: A regény befejezése dokumentumokkal. (K. L.: *Egy ember élete* című önéletrajza és a dokumentumok tanúsága.) (1. rész). ISz 17: 906–19.
- Sik Csaba: K. in the Muzeum. NHQu 54. sz. 74–87.
- Svéd László: K. L. és a Tanácsköztársaság ifjúsági mozgalma. PártK 20: 7, 163–83.
- Tasi József: Egy K.-kötet borítófedeletéről. MKSz 90: 156–61. (*Életsiratás*, Bp. 1912, Uitz Béla és Korniss G.)
- Kémeri Sándor (Böllöni Gyöngyéné)**
Ady és Böllöni Párizsban. Itóka naplójegyzeteiből. Bevez., sajtó alá rend. és a jegyzeteket kész.: Illés Ilona. Bp. 1974, Petőfi Irodalmi Múzeum és NPI. 207 l.
- Keresztury Dezső**
Keresztury Dezső: „Az Akadémia feladata, hogy a nemzeti műveltség egységét minden erejével a

- haladás szellemében biztosítsa." MTud 19: 151—4.
(Vallomás pályájáról.)
Rónay György: Arcképvázlat K. D.-ről. Vigília 39: 482—3.
Nagy Péter: K. D.-ről. Néhány vonás egy hetvenéves fiatalember arcképehez. Nagyvilág 19: 1435—6.
(Szerkesztőség): K. D. 70 éves. ItK 78: 654—5.
(Szerkesztőség): K. D. 70 éves. Könyvtáros 24: 618.
- Kertész Ákos**
Szoboszlai Ágnes, K.: A Makra stílusáról. MNYj 13: 132—40.
Zsilka Tibor: A stílus hírtéke. (K. Á. Makra című regénye alapján.) [3]: 680—5.
- Keszthelyi Zoltán**
Garai Gábor: Bácsú K. Z.-tól. ÚI 14: 8, 79—80.
- Kiss Anna**
Kabdebó Lóránt: K. A. archaikus verstorzói. Kortárs 18: 1830—3.
Radnóti Sándor: K. A. költészetéről. Tiszatáj 28: 77, 57—62.
- Kiss Benedek**
Monoki György: K. B.-ről. Kortárs 18: 1484—7.
Olasz Sándor: Virágok a hóban. K. B. költészetéről. Tiszatáj 28: 77, 62—5.
- Kodolányi János**
Galsai Pongrácz: Osvát púpja. Kortárs 18: 752—5.
Tüskés Tibor: K. J. Bp. 1974, Magvető. 276 l.
- Kolozsvári Grandpierre Emil**
Kolozsvári Grandpierre Emil: Az elsikkadt tanulmány. It: 638—52.
Kolozsvári Grandpierre Emil: A gondolat regénye. 2. rész. ÚI 14: 4, 49—61. (Önéletírás.)
Kolozsvári Grandpierre Emil: A könyvtár. ÚI 14: 8, 37—53.
- Kondrót, Vojtech**
Tolvaj Bertalan: V. K. műfordítói útja. ISz 17: 843—54.
- Kosztolányi Dezső**
Dénes Zsófia: K. D. [1]: 142—5.
Kiss Ferenc: K., az újságíró. ItK 78: 436—52.
Šireagu, Octavian: Egy régi találkozás emléke. Korunk 33: 458—9. [1934.]
- Kovács István**
Görömbel András: Egy fiatal költő világa. K. I.-ről. Tiszatáj 28: 77, 52—7.
Kiss Ferenc: K. I.-ről. Napjaink 13: 7, 8.
- Kozocsa Sándor**
Kozocsa Sándor: Három költő emberközélebről. OSZKÉK 1970/71: 397—403. [Visszaemlékezések; Babits M., Kassák L., Oláh G.]
Szemző Piroška, D.: K. S. Könyvtáros 24: 532. (Köszöntő.)
- Krúdy Gyula**
Bori Imre: K. Gy. „nagy évtizede”. (Egy pályaszakasztörténetének vázlatja.) Hid 38: 21—30, 135—48, 341—8, 987—95, 1293—1316.
Fábrí Anna: Egy elfelejtett K.-regény: *A tisztaeszlári Szobymosi Eszter*. [1931.] Kritika 5, 18.
Kemény Gábor: *K. képalakítása*. Bp. 1974, Akad. K. 105 l. (Nyelvtud. Ért. 86.)
Kemény Gábor: Képsűrűség és kompozíció K. prózájában. MNYr 98: 306—25.
Kemény Gábor: Képválasztás és kompozíció K. prózájában. MNYr 98: 160—71.
Kemény Gábor: Logikai-szemantikai struktúrák K. hasonlataiban.[3]: 269—72.
Krúdy Zsuzsa: Édesapámról. Úzenet 4: 660—9.
Krúdy Zsuzsa: Szindbád. Korunk 33: 1191—3. (A filmről.)
- Molnár Zoltán: Metonimikus képek K. prózájában. Studium 4 (1973): 45—50.
Molnár Zoltán: Szerkesztéses képek K.-nál. Studium 5, 67—72.
Pásztor Bertalan: Miért szép K. Gy. „A hídon” című novellája? Életünk 263—6.
Rónay György: K. Gy. *A hídon*. Literatura 1: 7, 120—6.
- Lajta Kálmán**
Egy ismeretlen somogyi író. [Riporter]: Bulla Károly. Somogy 2, 17—9.
- Lengyel Menyhért**
Deák Gábor: L. M., a miskolci diák. BorsSz 19: 4, 85—6.
- Lesznai Anna**
Dénes Zsófia: L. A. [1]: 9—11.
- Lukács György**
Dénes Zsófia: L. Gy. [1]: 88—91.
Fekete Éva: Levelek L. Gy.-hez. It 6: 602—17. (Az 1900—1917-es évekből.)
Fekete Éva: L. Gy. és Popper Leó levélváltásából (1909—1911). Valóság 17: 9, 16—37.
- Mata János**
Julow Viktor: M. J. költészete. Alföld 25: 5, 28—31.
- Mátyás Ferenc**
Mátyás Ferenc: A határtalan szülőföld. Jelenkor: 17: 491—8. (Vallomás.)
- Mesterházi Lajos**
Mesterházi Lajos: Egy kaleidoszkóp-minta kövel. ÚI 14: 72, 133—40. (Pályakép.)
- Mészöly Miklós**
Béládi Miklós: A fények parabolája. (M. M.: Jelentés öt égeről.) Alföld 25: 3, 55—9.
- Milkó Izidor**
Danyi Magdolna: M. I. „aforisztikus irmodora”. TanÚjvidék 6 (1973): 183—92. [Az aforizmák szövege: 192—215.]
- Molnár Borbála**
Csorba Zoltán: M. B. költészete. BorsSz 19: 7, 65—71.
- Molnár Ferenc**
Dénes Zsófia: M. F. [11]: 120—6.
- Móra Ferenc**
Gyüre Lajos: M. F. kapcsolatai a Kassai Naplóval. ISz 17: 172—4.
Hegedűs András: Mesterünk M. F. Könyvtáros 24: 97—101.
Hegedűs András: M. F. egyetemi éve. Tiszatáj 28: 2, 49—56.
Hegedűs András: M. F. és Kiss Lajos barátsága. Alföld 25: 70, 57—66.
Hegedűs András: M. F. ismeretlen levelei Pósaékhoz. SzegTanárkFőiskTK 203—47. [158 levél, 1906—1933.]
Hegedűs András: M. F. ismeretlen naplója. A napló jelentősége, keletkezésének körülményei. Forrás 6: 7—8, 34—7. [1898. febr. 25—ápr. 21. — A szöveg: 37—51.]
Hegedűs András: M. F. önportréja a Pósaékhoz írt levelekben. Jelenkor 17: 725—33.
- Móricz Zsigmond**
Dénes Zsófia: M. Zs. [1]: 134—41.
Király István: Классика и принцип историзма. Вопросы литературы (Москва) № 12, 227—31.
Pusztai Sándor: Emlékek M. Zs.-ról. Vigília 39: 596—9.

- Sebestyén Árpád: A tájnyelv mint stílusesszék M. Zs. műveiben. MNYj 18 (1972): 9–39.
- Munkácsi Miklós**
Kabdob Lóránt: M. M. lehetőségei. Kortárs 18: 635–7.
- Nagy Lajos**
Galsai Pongrác: Életöröm és gyászmenet. Kortárs 18: 943–7. (Visszaemlékezés, 1949.)
Izsák József: N. L. IgSzó 22: 1, 588–92.
Szigethy Gábor: Miért N. L.? Kritika 5, 6.
- Nagy László**
Domokos Mátyás: A versben bujdosó kimondhatatlan. Tündés N. L. új verseskönyve fölött. Tiszatáj 28: 1, 62–71.
Nagy László: Életem. Új 14: 72, 121–32. (Pályakép.)
Vargha Balázs: Irodalmi városképek. N. L. helikoptere. 1–3. Budapest 12: 7, 20–1; 2, 20–1; 3, 20–1.
- Nemes Nagy Ágnes**
Alföldy Jenő: „Mesterségem, te gyönyörű.” N. N. Á. költészetéről. Jelenkor 17: 458–66.
Nemes Nagy Ágnes: Tudjuk-e, mit csinálunk? Új 14: 72, 91–8.
- Németh László**
Bata Imre: A Sámson. N. L. főszebadiulása. ÚA 2. sz. 51–61.
Fábián Zoltán: Magyar tagoló vers és dodekafónia. ÚA 2. sz. 47–50. (Szokolay Sándor Sámson c. operájának szövegéről.)
Fülöp László: Lélekrajz és létértelmezés. (Jegyzet az *Ishnyról*.) StudLitt 12: 97–117.
Nagy László: Mítosz és önműködés. (N. L. indulása és az Emberi Színjáték.) Literatura 1: 7, 79–91.
Németh László: Az áldozat. Kortárs 18: 675–87. (Önéletrajzi részlet.)
Németh László: Magam helyett. 1–2. Tiszatáj 28: 2, 9–38; 3, 3–16.
Németh László: Az öröm. Kortárs 18: 843–51.
Németh László: Pályaválasztás. Kortárs 18: 1011–24.
Vargha Balázs: N. L. változatai a Budapest témára. 1–3. Budapest 12: 70, 22–3; 77, 22–3; 72, 22–3.
- Oláh Gábor**
Kozoca Sándor: Három költő emberközlelől. OSZKÉK 1970/71: 397–403.
- Orbán Ottó**
Reményi József Tamás: O. O.-ról. Kortárs 18: 800–3.
- Örkény István**
Grotteszk és valóság. Találkozás Ö.II.-nal. [Riporter]: Erki Edit. Kritika 72, 8–9.
- Örley István**
Bordás Győző: Ö. I. írói és kritikusai arcképe. TanÚjvidék 6 (1973): 219–32.
- Pákozdy Ferenc**
Juhász Béla: Az önmegvalósítás nehézségei. P. F. (1904–1970). Alföld 25: 5, 36–47.
- Pap Károly**
Giczi Márta–Vargha Kálmán: Egy elfelejtett irodalmi „törvényték” tárgyalás és P. K. írói önvalomása. ItK 89: 103–6. (Az *Azarelről*.)
Lichtmann Tamás: P. K.: Azarel. Alföld 25: 77, 65–72.
Lichtmann Tamás: P. K.: Messiás születik. Stílus-elemzés. It 6: 692–704.
Petrányi Iona: P. K. ismeretlen vallomási művész és közösség kapcsolatáról. It 6: 448–57.
Petrányi Iona: P. K. visszaemlékezése pályakezdetére. Vigilia 39: 457–71. (Képes Családi Lapok, 1940.)
- Páskándi Géza**
Lukácsy András: A kocsi rabjai: széljegyzetek a P-vitához. Kortárs 18: 669–70.
„A szó választ ki minket.” Beszélgetés P. G.-val. [Riporter]: Rácz-Szekely Győző, Könyvtáros 24: 553–6.
- Pass Lajos**
Pete György: P. L. verseiről. ÚF 6: 2, 50–4.
- Pável Ágoston**
Bárdosi Németh János: Apostolok érkezése. (Emlékezés P. Á.-ra.) VasiSz 28: 269–74.
- Pécsi Gabriella**
Pomogáts Béla: P. G. versei. Jelenkor 17: 452–3.
- Petelei István**
Sztójka László: P. I. emléke özvegyének leveleiben. ItK 78: 225–7.
- Petri György**
Radnóti Sándor: El nem fordult tekintet: P. Gy. költészete. Kortárs 18: 1965–71.
- Pillészky János**
Radnóti Sándor: P. J. meséi és drámái. Kortárs 18: 1157–64.
Tamás Gáspár Miklós: Egyenes labirintus. P. J. költészetéről. IgSzó 22: 1, 409–17.
- Radnóti Miklós**
Birnbau Marianna, D.: R. színei. ItK 78: 701–6.
Czine Mihály: Antifaszizmus és irodalom: R. M. Literatura 1: 7, 72–8.
Gál István: R.-dokumentumok a Babits-hagyatékban. Vigilia 39: 29–37.
Orosz Magdolna: Apollinaire és R. AJuv 3 (1972): 99–126.
Papp Lajos: R.-stációk. Napjaink 13: 77, 3–4.
Pásztor József, M.: R. M. és a budapesti folyóiratok. MKSz 90: 79–97.
Porumbacu, Veronica: R. románul. [Riporter]: Kada Júlia. Nagyvilág 19: 927–8.
Rónay László: Csendes profécia. R. M. költészete. Vigilia 39: 21–8.
Sonkoly István: Megzenésített R. M.-versek. Alföld 25: 77, 73–6.
Szabó László, Z.: R. önarcképe. Az Eclogák kora. Életünk 537–44.
Tolnai Gábor: Die letzte Station Leidensweg des Dichters R. ALit 16: 55–118.
- Rákos Sándor**
Rákos Sándor: Találkozások. Részletek egy hosszabb emlékezésből. Alföld 25: 6, 3–5.
Vasy Géza: R. S. prózája. Forrás 6: 72, 77–85.
- Révai József**
Laczkó Miklós: R.-problémák: R. J. múlt-szemléletének alakulása. Új 14: 77, 84–92.
- Rónay György**
Lengyel Balázs: Fényképek R. Gy.-ről. Forrás 6: 70, 44–8.
- Rózsa Miklós**
Dévényi Iván: R. M. emlékezete. Jelenkor 17: 245–6.
- Sánta Ferenc**
Vasy Géza: Az etikai választás regény. S. F.: *Az ötödik pecsét*. Jelenkor 17: 714–24.
Vasy Géza: Regény a forradalom értelméről. (*Az áruló*). Literatura 1: 7, 92–101.
Vasy Géza: S. F. novellái. Tiszatáj 28: 3, 38–46.
- Sántha György**
Sz[ekér] E[ndre]: S. Gy. emlékezete (1888–1974). Forrás 6: 4, 30.

Sárándi József

Féja Géza: Két költő. Tiszatáj 28: 7, 72–8.

Sarkadi Imre

Béla Miklós: Novella a játékos abszurditásról. S. I.: *Pokotraszállás*. Jelenkor 17: 909–15.
Csetri Lajos: S. I. drámái. Tiszatáj 28: 8, 88–92.
Kemény Gábor: Oszlopos Simeon. *Literatura* 1: 3, 121–6.
Sikló Olga: S. Lukréciaja. *Életünk* 210–2. (Bevez. a szöveghez.)

Sinka István

Benkő Ákos: Adalékok S. I. pályakezdéséhez. *Alföld* 25: 8, 39–49.
Székelyhídi Ágoston: Paraszti színjáték. S. I.: *Szigetek könyve*. Tiszatáj 28: 3, 47–52.

Sipos Gyula

Maláhlina, E.: Из венгерской поэзии. Иностранная литература (Москва) 2, 38–48.

Sötér István

Nagy László, B.: Arckép-vázlat S. I.-ről. (Bev.: Béliádi Miklós.) *Jelenkor* 17: 1039–48.

Szabó Dezső

Abody Béla: Lukács György Sz. D.-ről. *Kritika* 5, 9. [Első közlés: Szivárvány 1946. 8. sz.]

Szabó Lőrinc

Dér Zoltan: Nábob sorkosztón. (Sz. L. értékeléséről.) *Híd* 38: 437–51.

Fülöp László: A Tücsökzene világa. *Literatura* 1: 2, 131–45.

Hárs Ernő: Szabálytalan emlékezés Sz. L.-re. *Forrás* 6: 12, 24–8.

Kabdebó Lóránt: Fűz a főpartron. — Egy kivételes vers Sz. L. költészetében. *It* 6: 420–34.

Kabdebó Lóránt: Költészetté sürtett pillanatok. (Sz. L. versnaplójáról.) *Forrás* 6: 12, 3. (Verses napló: 4–23.)

Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbség*. Sz. L. 1929–1944. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 415 l.

Kiss Katalin: Adalékok a Shakespeare-szonettek magyarországi történetéhez. *StudLitt* 12: 119–33
Sz. L. *Napló, levelek, cikkek*. Sz. L. *műhelyéből*. Válog. sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Kabdebó Lóránt. Bp. 1974, Szépirodalmi K. 675 l., 8 t.

Szabó Magda

Erdődy Edit: Realista hagyomány és belső monológ Sz. M. műveiben. *Literatura* 1: 3, 109–20.

Szabó Zoltán

Ilyés Gyula: Az Ajtónyitó. *ÚL* 25: 329–31.

Szakonyi Károly

Szakonyi Károly: Családi töredékek. *ÚI* 14: 12, 141–59. (Pályakép.)

Szentkuthy Miklós

Hanák Tibor: Praefilozófia. *MM* 45–46. sz. 18–39.
Kassai György: Tautológia és szójáték Sz. Prae-jében. *MM* 45–46. sz. 40–54.

Kozoca Sándor: Sz. M. irodalmi munkássága. *MM* 45–46. sz. 98–112.

November Éva: Sz. — az első magyar strukturalista. A Prae ürügyén. *MM* 45–46. sz. 55–64.

Pomogáts Béla: Egy szemlélet katalógusa. *MM* 45–46. sz. 3–17.

Rónay László: Sz. M. az Orpheus tükrében. *Vigilia* 39: 6000–5.

Vermes László: Az önértelmezés limbusi rejtélyei a *Toszkánai dráákban*. *MM* 45–46. sz. 65–71.

Szomorj Dezső

Antal Gábor: Nosztalgia és önrónia. Egy elkészett jozefinista: Sz. D. Világosság 15: 290–5.

Dénes Zsófia: Sz. D. [1]: 146–53.

Huszár Ágnes: Sz. D.: Kís szonáta. *MNyr* 98: 186–91.

Takáts Gyula

Laczkó András: A világkép maisága T. Gy. lírájában. *Somogy* 3, 31–9; 4, 37–48.

Tamás Aladár

Vajda Sándor: T. A. 75 éves. *Nagyvilág* 19: 473–4.

A 100 %-tól — a szabad Magyarorszáig. Beszélgetés a 75 éves T. A.-ral. [Riporter]: Sztrókayné Mándi Teréz. *MS* 15: 152–4.

Tamási Áron

Ablonczy László: A drámaíró kibontakozása. *Alföld* 25: 12, 70–5.

Áron Amerikában. Izeltő a Molnár Jenőhöz írott levelekből. (Közl. és bev.): Bata Imre. *Alföld* 25: 12, 43–6.

Bakó Endre: T. Á. és Debrecen. *Alföld* 25: 12, 88–94.

Beke Sándor: Az Énekes madárőr. *Alföld* 25: 12, 75–9.

Egy jobban hiányzik... Ilyés Gyula emlékezése T. A.-ra [Riporter]: Tóbiás Áron. *Alföld* 25: 12, 4–11.

A fenomenon maradt nekem mindig... Beszélgetés Németh Lászlóval T. Á.-ról. [Riporter]: Tóbiás Áron. *Alföld* 25: 12, 12–4.

Forgácsné Tólos Margit: A helytelen világ motívumainak vándorútja. Egy T.-novella elemzése. *Alföld* 25: 12, 86–9. (A *helytelen világ*.)

Görömbel András: Az ábeli létforma titkai. Ábel a rengetegben. *Alföld* 25: 12, 43–54.

Izsák József: Faun-motívum egy T.-novellában. *Alföld* 25: 12, 62–5. (*Kivirágzott kecskeszarvak*.)

Kacsó Sándor: Emlékezés. *Alföld* 25: 12, 15–7.

Kiss Antal: Mondattani elemek stílusztikai szerepe T. A. novelláiban. [3]: 290–8.

Kiss Tamás: Debreceni nap T. Á.-nal. *Alföld* 25: 12, 94–6.

A mikrofon előtt. Beszélgetés T. Á.-nal. (1954. febr. 8.) *Alföld* 25: 12, 38–9.

Pomogáts Béla: Szerkezet és jelentés T. Á. korai elbeszéléseiben. *Alföld* 25: 12, 55–62.

Radnóti Zsuzsa: Ösvigasztalás. Egy ismeretlen T. Á.-dráma. *Színház* 7: 2, 47–8.

Sütő András: T. Á. rendez feltámadása. *Alföld* 25: 12, 18–9.

Tamási Áron: Följegyzés az I. frókongresszus alkalmából. *Alföld* 25: 12, 37–8.

Tompa Miklós: Rendezői jegyzet az *Énekes madár*hoz. *Alföld* 25: 12, 80–2.

Tandori Dezső

Széles Klára: T. D.-ről — többféleképpen. *Kortárs* 18: 1001–5.

Tarján Tamás: T. D.-ről. *Kortárs* 18: 462–8.

Tatay Sándor

Tatay Sándor: Töredék a soproni évekből. *Életünk* 516–22. (Pályakép.)

Tatay Sándor: *Meglepetésem könyve*. Bp. 1974, Móra K. 204 l.

Tersánszky Józsi Jenő

Dénes Zsófia: T. J. J. [1]: 106–19.

Thurzó Gábor

Rónay László: T. G. Bp. 1974, Akad. k. 162 l. (Kortársaink.)

A Vigilia beszélgetése T. G.-ral négy számvetésben. [Riporter]: Hegyi Béla. *Vigilia* 39: 375–84.

Toldalagi Pál

Szeghalmi Elemér: Az ígézet és valóság költője. T. P. lírája. *Vigilia* 39: 49–50.

Tóth Árpád

Tóth Árpád *Összes Művei*. 5. *Levelek*. Szerk.: Kardos László és Kocztur Gizella. Bp. 1973, Akad. k. 613 l.

Urbán Ernő

Gáll István: U. E. meghalt. *Úi* 14: 77, 78.
 Irószobám. Beszélgetés U. E.-vel [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 1819–20.

Utassy István

Görömbel András: U. I. Tiszatáj 28: 77, 74–8.
 Varga Lajos Márton: U. I.-ről. *Alföld* 25: 7, 30–45.

Váci Mihály

Sárándi József: Hegedű. Jegyzet egy V. M.-versről. *Napjaink* 13: 4, 3.
 V. M.-ről beszélget Rétli Zoltánnal Kulcsár Katalin. *Palócföld* 8: 3, 26.

Várkonyi Nándor

Interjú V. N.-ral. [Riporter]: Bertha Bulcsu. *Jelenkor* 17: 102–11.

Várnai Zseni

Bozóky Éva: „Egy asszony a milliók közül”. Beszélgetés V. Zs.-vel. *Könyvtáros* 24: 739–41.

Vas István

Orbán Ottó: Boccherini sírja. V. I. menüettje. *Tiszatáj* 28: 4, 76–81.
 Vargha Balázs: Irodalmi városképek. V. I. megtalált otthona: Pest. 1–3. *Budapest* 12: 4, 22–3; 5, 22–3; 6, 22–3.
 Vas István: Miért vijjog a saskeselyű? Nehéz szerelem III. *Kortárs* 18: 83–98, 254–77, 373–88.
 Zimáné Lengyel Vera: V. I. *Bibliográfia*. Bp. 1974. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 77 l. (Mai magyar költők 7.)

Veres Miklós

Csűrös Miklós: V. M.-ről *Kortárs* 18: 121–6.
 Féja Géza: Két nőltő. *Tiszatáj* 28: 7, 72–8.
 Sárándi József: Ezer arca van. (V. M. költészetéről). *ÚF* 6: 7, 121–6.

Veres Péter

Bata Imre: V. P. legnagyobb epikus vállalkozása. A *Balogh család* történetéről. *Tiszatáj* 28: 5, 47–53.
 Fáblian Ernő: A gondolkozó V. P. *Tiszatáj* 28: 5, 54–62.
 Fekete Sándor: Hívek és igazságok. Ki szereti jobban P. bácsit? *Kritika* 5, 13–4.
 Gaál Gábor levele V. P.-hez. (Közread. és bevez.) *Czine Mihály*. *Tiszatáj* 28: 5, 84–102.

Kordás Ferenc: V. P. barátsága. *Úi* 14: 6, 83–90.
 Kordás Ferenc: V. P. levelezéséből. *Kritika* 5, 9–12.
 Mocsár Gábor: Egy levelezés története. *Tiszatáj* 28: 5, 75–83.

Molnár György: Emlékeim V. P.-ről *Tiszatáj* 28: 5, 69–74.

Nádasdi Péter: A Párbeszéd születése és hanyódása. *Úi* 14: 3, 73–4.

Nádasdi Péter: A *fügyek árnyékában*. *Vallomások apámról*. Bp. 1974. Kozmosz. 203 l., 8 t.

Sándor Iván: V. P. levele a Műegyetem ifjúságához. *Kritika* 77, 6–7.

Szalai Csaba: Levelek egy tsz-elnökhöz – *Tiszatáj* 28: 5, 61–9. 4 t. (Levelei Németh Istvánhoz.)

Varga Antal: Adatok V. P. életrajzához. *Alföld* 25: 6, 53–8.

Vekeledi László: A történelem lélekigazságai. V. P. történelemfilozófiájáról. *Tiszatáj* 28: 5, 41–6.

Veres Péter: Olvasónaplóm: Realizmus? – Négy-szemközt Renannal. *Úi* 14: 72, 82–91.

V. P. végredelelte, 1944-ből. *Úi* 14: 3, 84–6.

Vigh Károly: V. P. cikkei Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában. *ItK* 78: 106–10.

Vézl Endre

Vargha Balázs: V. E. magánmúzeuma: Budapest. 1–2. r. *Budapest* 12: 8, 22–3; 9, 22–3.

Vézl Margit

Dénes Zsófia: V. M. [1]: 17–36.

Vihar Béla

Bata Imre: V. B. költészete. *Napjaink* 13: 8, 8.

Weöres Sándor

Irószobám. Beszélgetés W. S.-ral. [Riporter]: Simon István. *Kortárs* 18: 625–34.

Zelk Zoltán

Pomogáts Béla: Alkonyatban derű. Z. Z. elégiáiról. *Tiszatáj* 28: 4, 86–91.

Zelk Zoltán: Főhajítás a túlvilágra. 1–3. *Napjaink* 13: 7, 7; 2, 8; 3, 7. (Visszaemlékezések.)

Zsigray Julianna

Zs. J. egy beszélgetés tükrében. [Riporter]: Halász Géza Ferenc. *Forrás* 6: 4, 75–82.

Zsolt Béla

Köszeg Ferenc: Zs. B. két kiadatlan regénye. *Évkönyv* 1973/74: 178–95. (*Kilenc koffer, Halál Budapestén.*)

VI.**Magyar irodalom külföldön****Csehszlovákia****ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Farkas István: „Magyar Írók Irodalmi Társasága”. *Ísz* 17: 358–65.

Görömbel András: Az újabb szlovákiai magyar regény sajátosságairól. *Tiszatáj* 28: 7, 62–8.

Kovács Miklós: *Magyar színházas és drámairodalom Csehszlovákiában 1918–1938*. Bratislava 1974. Madách K. 225 l.

Popély Gyula: *A Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság*. Bratislava 1974. Madách K. 174 l.

Sándor István: Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga. *MKSz* 90: 164–8. (1920–1928 között.)

A szabadság egyik lehetősége: beszélgetés Duba Gyulával, a pozsonyi Irodalmi Szemle főszerkesztőjével. [Riporter]: Szokolczay Lajos. *Kritika* 72, 7.

Turczel Lajos: Eszrevételek a Sarló Irodalomszemléletének-irodalompolitikájának kérdéséhez. *UCPhilol* 25 (1973): 165–78.

Zalabai Zsigmond: „A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni.” (Töprengés a gyermekversről és a hazai magyar gyermekköltészetéről). *Ísz* 17: 824–36.
 Zalabai Zsigmond: *A vers tárlatán*. (Tanulmányok.) Bratislava 1974. Madách K. 127 l.

EGYES SZERZŐK**Darkó István**

D. I. levelezéséből. (Összeáll. és bevez.) Turczel Lajos. *Ísz* 17: 555–7. [Kuncz A., Kós K., Veres Vilmos, Kodolányi J. levelei.]

Görömbel András: D. I. novelláiról. *UCPhilol* 25 (1973): 77–91.

Duba Gyula

Duba Gyula: *Vajdák parasztlága*. Bratislava 1974, Madách K. 229 l.

Egry Viktor

Fábrián Zoltán: E. V. köszöntése. ISz 17: 675–6.

Fábry Zoltán

Balogh Edgár: Gaál Gábor és F. Z. barátsága. UCPhilol 25 (1973): 11–9.

F. Z., *kortársai szemével*. [Cikkek, tanulmányok.] Vál.: Duba Gyula, E. Fehér Pál. [Bev.]: Duba Gyula. Bratislava – Bp. 1973, Madách – Szép-irodalmi. 508 l.

F. Z. egy stósz levele. [Bev. és közreadja]: Kovács Győző. Napjaink 13: 2, 6. [Kelte: 1964.]

Kovács Győző: A F.-életmű kutatásáról. ISz 17: 1–6.

Győry Dezső

Csanda Sándor: Gy. D. 1900–1974. ISz 17: 194–6.

Katona Jenő: Gy. D. 1900–1974. Könyvtáros 24: 167–8.

Kerékgyártó István: Gy. D. (1900–1974). Palócföld 8: 2, 34.

Kovács Győző: A lírikus Gy. D.-ről. Napjaink 13: 2, 7.

Sándor László: Búcsú Gy. D.-től. Kortárs 18: 999–1000.

Szeberényi Zoltán: Antifaszizmus és háborúellenesség a csehszlovákiai magyar lírában. UCPhilol 25 (1973): 147–56.

Reindl János

Fogarassy László: R. J. 1888–1973. ISz 17: 179. (Nekrológ.)

Sas Andor

Turczel Lajos: S. A. tudományos pályája postumus kötete távlatából. Tiszatáj 28: 7, 68–72.

Jugoszlávia

Brindza Károly: A Híd terjesztése pártfeladat volt... Híd 38: 561–3.

Brunner Emília: Folyóiratunkról. ÚS 115. sz. 1537–9. (Létünk.)

Folyóiratunk kitüntetése. Híd 38: 1186–200. Szabó Ida beszámolója; Távirat Tito elnöknek; Üdvözlések a Hídhöz. [A Testvériség és Egység Aranykoszorús Érdemrendje, fennállásának 40. évfordulóján.]

A Híd 40 éve – programcikkeink tükrében. Híd 38: 737–92.

Juhász Géza: *Könyvek országútján*. Újvidék 1973, Forum. 231 l. (Benne: Függelék: Jugoszláviai magyar szerzők 1945–1970 között megjelent könyvei. (Bibliográfia.) – A jugoszláviai magyar írók szerbhorvát, szlovén és macedón nyelven megjelent könyvei. (Bibliográfia.)

Književnosti narodnosti Vojvodine 1945–1972. – A vajdasági nemzetiségek irodalma 1945–1972. Novi Sad – Beograd 1973. Biblioteka Matice srpske. 173 l. Bányai János: A jugoszláviai magyar irodalom áttekintése, 15–31; [Magyar–szerbhorvát párhuzamos szöveggel.] A vajdasági magyar irodalom 1945–1972. Könyvek. [Összeáll.]: Curčić, Marija, 91–139. Irodalmi lapok. [Összeáll.]: Bikicki Milana. 139–41.

Kun Szabó György: A Híd balratolódása. Híd 38: 526–9.

Laták István: A Híd jubileuma. Híd 38: 651–3.

Lévay Endre: *Egy nemzedék elindul*. (A szabadkai fiatalok harcok évei, 1931–1940). Szabadka 1974, Szabadkai Munkásegyletem. 128 l. (Életjel miniatűrök 26.)

Lévay Endre: Három esztendő. Híd 38: 505–10. [A Híd 1934–1936.]

Lőrinc Péter: A Híd és a pirkadás évei. Híd 38: 530–60.

Lőrinc Péter: A régi Híd esztétikája. Híd 38: 1355–70.

Malusev, Cvetko: Híd és a hidasok. Üzenet 4: 736–8.

Malusev, Cvetko: Visszapillantás a Híd indulására, életére... Híd 38: 511–25.

Pintér Lajos: A cselekvés korparancsa. A jugoszláviai magyar összeállítás cíé. Napjaink 13: 2, 1–2.

Szabó György, B.: A Híd. Híd 38: 657–9. [Első közlés: Dolgozók, 1960.]

Szabó Ida: A Híd jubileuma. Híd 38: 503–4.

Szeli István: Adalék a „regionális irodalom” vizsgálatainak kérdéséhez. TanÚjvidék 6 (1973): 133–52.

Szeli István: A Kalangya és irodalma. HITK 18. sz.: 165–8. [Munkaértekezlet a Hungarológiai Intézetben, 1973. nov. 17.]

Szeli István: *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*. Tanulmányok. Újvidék 1974, Forum. 278 l.

Szirmai Endre: Újabb adalék a Kalangya történetéhez. Üzenet 4: 20–3.

Utasi Csaba: Szociográfiai-szociológiai kutatás a Kalangyában. TanÚjvidék 6 (1973): 165–80.

EGYES SZERZŐK**Bányai János**

Podolszki József: A nyitott esztétikai világkép. Adalékok B. J. kritikaszemléletéhez és módszereihez. ÚS 108. sz. 1236–46.

Cseh Károly

Laták István: Visszaemlékezés Cs. K. szabadkai éveire. Híd 38: 654–6. [Első közlés: Dolgozók, 1964.]

Urbán János: A harcok időszakának életérzése. Cs. K. és a Híd. Híd 38: 373–9.

Domonkos István

Végl László: Két költő, Pap József – D. I. ÚS 105. sz. 1157–69.

Farkas Geiza

Csetvei Mária: Elfelejtett író elfelejtett regényéről. F. G. születésének 100. évfordulójára. Üzenet 4: 670–7. (A fejnélküli ember.)

Fehér Ferenc

Danyi Magdolna: Valóság és költészet. Jegyzetek F. F. költészetéről. ÚS 108. sz. 1252–5.

Fehér Kálmán

Bablic, Sava: Gomba játék a valósággal. ÚS 114. sz. 1485–9.

Végl László: Indulat és elkötelezettség. ÚS 106–107. sz. 1199–1204.

Gál László

Bablic, Sava: A mégis költője. ÚS 106–107. sz. 1228–32. [Szerbhorvát nyelven: Letopis Matice srpske 150 (1974): 629–38.]

Glon Nándor

Benkó Ákos: Arcképvázlat G. N.-ről. Jelenkor 17: 853–6.

Féja Géza: G. N. Tiszatáj 28: 12. sz. 68–73.

Juhász Erzsébet: Szökevény valóság. G. N. prózájáról. ÚS 108. sz. 1247–51.

Márkus Béla: Jelkép és valóság. (G. N. regényei.) Alföld 25: 7, 66–71.

Havas Károly

Kolozsi Tibor: Harmincéves arckép. Emlékezés H. K.-ra. Üzenet 4: 530–3.

Kvazimodo Braun István

Gerold László: Első drámakísérletünk – húsz év után. TanÚjvidék 6 (1973): 75–88. [A Magdics-ügy, 1953.]

Laták István

Laták István: *Vaskoszorú*. (Lírai visszaemlékezések.) Szabadka 1974, Szabadkai munkásegyletem, 144 l. (Életjel könyvek 4.)

Majtényi Mihály

Kolozsi Tibor: M. M. emlékezete. Üzenet 4: 619–22.

Mayer Ottmár

Emlékezés a főszerkesztőre: M. O. (1911–1941). Vallomások, nyilatkozatok Dr. Steinfeld Sándor hagyatékából. Híd 38: 567–92.

Pap József

Véglé László: Két költő. (P. J. és Domokos István.) ÚS 105. sz. 1157–69.

Sinkó Ervin

Bosnyák István: *Etika és forradalom*; S. E. 1916–1919. Híd 38: 452–73, 679–95, 858–77, 996–1009, 1117–35.

Somogyi Pál

Bellyei László: Köszöntjük a 80 esztendő S. P.-t. Somogy 3, 101–2.

Stadler Aurél

Véglé Endre: A rajongó költői lélek is. (S. A. halálára.) Üzenet 4: 98–9.

Szabó György, B.

Csáky Sörös Piroska: Adalék egy életrajzhoz HITK 16–17. sz. 121–2. (Levele 1947-ből.)

Csáky Sörös Piroska: Könyvek vallomása. B. Sz. Gy. munkássága könyvkiadásunk tükrében. HITK 16–17. sz. 199–205.

Bosnyák István: Megújulás — megosztás nélkül. (B. Sz. Gy. és az 1950–51-es nemzedékvita.) HITK 16–17. sz. 127–69.

Durancsi Béla: B. Sz. Gy. emléktárlatának katalógusa. HITK 16–17. sz. 209–15.

Herceg János: Vacsora a kék szőlőben. HITK 16–17. sz. 185–8. (Visszaemlékezés.)

Korom Tibor: B. Sz. Gy. levelei. HITK 16–17. sz. 109–20. (Nyolc levele, 1938–1962.)

B. Sz. Gy. két dokumentuma. [Közl.: B(osnyák) I(stván).] HITK 16–17. sz. 123–5. (Sinkó Ervin köszöntése a Híd-díj átadásakor, a962. — Az Ifjúsági Tribünról és a jogszlávi könyvkiadásról, 1962.)

Szabó György, B.: Önéletrajz, I–II. HITK 16–17. sz. 105–8.

Szeli István: Egyetemi jegyzetéről. HITK 16–17. sz. 179–84. (*A régi magyar irodalom*, I., 1960.)

Schnelder Júlia: B. Sz. Gy. Baranyában. HITK 16–17. sz. 189–97. (Visszaemlékezés.)

Szeli István: Emlékezés. HITK 16–17. sz. 101–3., 4 t. (Halálának tízéves évfordulóján.)

Utasi Csaba: A „Rapszódia”-ról mai szemmel. HITK 16–17. sz. 171–7.

Szirmai Károly

Reményi József és Sz. K. levelezése. (Közl. és bev.: Szirmai Endre). ÚL 25: 31–43.

Románia**ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Becsky Andor: *Kortársainkról*. Bp. 1974, Magvető, 253 l.

Beke György: Új Napló Váradon. Korunk 33: 99–103. [*Bihari Napló*, a Fáklya melléklete.]

Bodor András: Történelemkutatás és időszaki sajtó. KorunkÉK 189–201.

Csorba Csaba: A romániai magyar művelődés és társadalomtudományok. Valóság 17: 70, 61–78.

Csorba Csaba: A romániai magyar társadalomtudományi kutatások. (Vázlatos áttekintés.) MTA II. OK 22 (1973): 241–67.

Dávid Gyula: Tudomány — irodalom — művészet négy nyelven. KorunkÉK 237–46. (*Cultura*, Cluj, 1924.)

Deák Tamás: *Boldog verseny*. [Esszék.] Bukarest 1973, Kriterion, 342 l.

Fodor Sándor: Valóságirodalmunk és a divat. IgSzó 22: II. 246–51.

Gálfalvi György: Magyar művek románul. Tiszatáj 28: 6, 93–4. [A romániai fordítokról.]

Hitelesség és maradandóság. [Interjúk.] IgSzó 22: II. 149–59. (Tíz író nyilatkozata a romániai magyar irodalomról.)

Jordáky Lajos: A romániai magyar sajtó történeti útja. KorunkÉK 13–28.

Kántor Lajos: Az irodalom lépcsőin. Korunk 33: 323–7.

Kósa László: A hagyománykeresés útján. Jegyzetek a romániai magyarság önismereti törekvéseiről. Jelenkor 17: 934–42.

Kovács János: Az aradi Genius és az expresszionizmus. IgSzó 22: II. 329–35.

Kovács János: A romániai magyar irodalom kezdeti korszaka. 1–2. r. IgSzó 22: I. 684–94, 769–80.

Közlekedések. Húsz romániai magyar író. Az interjúkat készítette: Marosi Ildikó. Fényképezte Erdélyi Lajos. Bukarest 1974, Kriterion, 116 l., 21 t.

Nagy György: A „közös sorsépítés” gondolata. KorunkÉK 55–64. [A *Keleti Újság*, Kolozsvár, 1918–1944.]

Nagy Pál: Írás és olvasás. IgSzó 22: I. 155–9. (A romániai magyar irodalom 1973-ban.)

Németh Rudolf: Újabb lírikusainkról — avagy a költészet társadalmisága. Korunk 33: 951–3.

Ruffy Péter: A megöregt anyanyelv. Forrás 6: 4, 65–9. (Vallomás a romániai magyar irodalomról.)

Sárréti Sándor: A transzvilvanizmus fogalmáról. Tiszatáj 28: 8, 54–7.

Szekernyés János: Romániai magyar családi képeslapok. KorunkÉK 283–91.

Szilágyi Júlia: Elfelejtett recenziók. KorunkÉK 101–13. (*Korunk*, Kolozsvár 1926—)

Tordai Zádor: *Közösséges emberi dolgok*. Esszék, tanulmányok. 1970–1972. Bp. 1974, Magvető, 371 l. (Elvek és utak.)

Tóth Sándor: A napsolya is gyümölcs. Korunk 33: Önnapi készülődés. IgSzó 22: II. 39–66. [Kerekasztal-beszélgetés a riportról és a szociográfiáról.]

EGYES SZERZŐK**Balogh Edgár**

Kántor Lajos: B. E. elkötelezettsége. Forrás 6: 9, 68–71.

Bántfy Miklós

Csehi Gyula: Egy centenáriumi ürügyen. Korunk 33: 301–3.

Demeter János

Demeter János: Új utakon. Kortárs 33: 1165–9. (Visszaemlékezések.)

Dsida Jenő

Láng Gusztáv: Az érzelmi lázadástól a lázadás érzelméig. (Részlet egy D.-monográfiából.) NyÍrK 18: 56–68.

Franyó Zoltán

Beszélgetés F. Z.-nal. Szabolcsi Miklós TV-interjúja. Valóság 17: 8, 37–48. [Fogarassy László adatkiegészítései: Valóság 17: 10, 101.]

Hegedűs Géza: A világköltészet tolmácsa. (F. Z. életművéről.) Nagyvilág 19: 1730–1.

Gaál Gábor

Bányai László: G. G. arcképéhez. *Korunk* 33: 399–409.

Csehi Gyula: G. G. közöttünk. *IgSzó* 22: II, 256–8. Egy év G. G.-i Utunk. Összeáll.: Tordai Zádor. *Tiszta* 28: 8, 45–53. (G. G. mint az Utunk szerkesztője.)

G. G. levelei Veres Péterhez. (Közreadja és bevez.): Czine Mihály. *Tiszta* 28: 5, 84–102.

G. G. levelei Déry Tiborhoz. (Jegyz.: Jankovics József.) *Kortárs* 18: 804–9. (Az 1930–1937. évekből.)

Horváth Imre

Pomogáts Béla: Az ellentmondás költője — H. I. négyorsosai. *It* 6: 536–55

Horváth István

Csöke Péter: A költő és a torony. *Korunk* 33: 1075–7.

Jordáky Lajos

Salamon László: J. L. halálára. *Korunk* 33: 1250–1.

Kacsó Sándor

Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap. Önéletrajzi visszaemlékezések* 2. Bukarest 1974, Kriterion. 639 l.

Kádár János

Kádár János: *Városaim. Lírai emlékezések*. Kolozsvár-Napoca 1974. Dacla. 140 l.

Kiss János

Szával Géza: Esztétikum és kurlózum. — Gondolatok K. J. prózája kapcsán. *IgSzó* 22: I, 661–.

Kós Károly

Ablonczy László: Kalotaszeg pátriárkája. *K. K.* 90 esztendő. *Forrás* 6: 7, 80–2.

Szilágyi István: K. K. születésnapjára. *Életünk* 51–4.

Turczel Lajos: K. K. pályája és példája. *ISZ* 17: 8–11.

Kovács Katona Jenő

Kovács Károly: Emlékezés K. K. J.-re. *IgSzó* 22: I, 698–702.

Jordáky Lajos: Az útkeresés éve. *K. K. J.* életében. *NyíRk* 18: 43–55.

Kuncz Aladár

Sóni Pál: R. és K. Jegyzetek K. A. regényének és tanulmányainak összefüggéséről. *IgSzó* 22: I, 762–8.

Lászlóffy Aladár

Beszélgetés... [Riporter]: Panek Zoltán. *IgSzó* 22: I, 551–7.

Láng Gusztáv: A költő tizszer átlótt pajzsa. *IgSzó* 22: I, 548–50.

Székely János: Töredékek Ali babáról. *IgSzó* 22: I, 540–4.

Széles Klára: Egy neoavantgarde költő természetrajza. *Korunk* 33: 758–65.

Méliusz József

Aradi József: Sors — jelképpel és anélkül. *M. J.* születésnapjára. *Korunk* 33: 87–8.

Nagy István

Kiss Pál, M.: N. I. portrék. *Forrás* 6: 7–8, 87, 2 t. (Íróportrék.)

Fehér Pál: N. I. születésnapjára. *ÚI* 14: 3, 112–4.

Sóni Pál: A párt és az író. (A pártirányítás érvényesülése N. I. írói pályájának kezdetén.) *IgSzó* 22: II, 449–52.

Papp Ferenc

Izsák József: P. F. köszöntése 50. születésnapján. *IgSzó* 22: II, 545–6.

Sütő András

Dénes Zsófia: S. A. [1]: 207–13.

Görömbel András: A megmaradás etikája és esztétikája. (S. A. esszéiről.) *Alföld* 25: 7, 60–5.

S. A. vallomásairól indulásáról. [Összeáll.]: Rácz-Székely Győző. *Könyvtáros* 24: 481–4.

Szilágyi András

Csehi Gyula: Hetvenéves az Új pásztor írója. *IgSzó* 22: I, 561–3.

Marosi Péter: Adjuk a szavakat. *Korunk* 33: 771–2. (Köszöntő.)

Szász László: Kísérlettől a megvalósulásig. *Korunk* 33: 136–41.

Szilágyi András: Az új pásztor forrásainál. *Korunk* 33: 576–9.

Tabéri Géza

Dénes Zsófia: T. G. [1]: 193–9.

Tompa István

Szilágyi István: Egy szerencsés regényhős kálváriája. *Korunk* 33: 79–88. (*Három Demeter.*)

Szovjetunió**ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Balla Gyula: Fejezetek a kárpát-ukrajnai magyar irodalom történetéből. *Üzenet* 4: 45–50.

Balla Gyula: Magyar irodalom orosz nyelven. *Tiszta* 28: 70, 55–7. (Az 1970-es évek.)

Benedek András: A kárpát-ukrajnai magyar irodalom és hagyományai. *Napjaink* 13: 77, 2.

EGYÉB ORSZÁGOK**ÁLTALÁNOS RÉSZ**

Bajomi Lázár Endre: Egy elfelejtett folyóirat: *La République Hongroise*. *Kritika* 9. sz. 19.

Béldi Miklós: A nyugati magyar irodalomról. [5]: 271–82. [Hozzászólások: 292–326.]

Kovács N. József: Két amerikai magyar újságról. *Kritika* 9. sz. 20. (Magyar Szó, Új Szó.)

EGYES SZERZŐK**Lénárd Sándor**

Szereb Antalné: Robert Graves és Alexander L. utolsó levélváltásához. *Arion* 7: 137–43., 2 facsimile.

Reményi József

R. J. és Szirmai Károly levelezése. *Bev. és magy.: Szirmai Endre. ÚI* 25: 31–43.

Szalai Imre: Magyar író idegenben. *It* 6: 458–66.

Tűz Tamás

Szigethy Gábor: Angyal, mondd ki csak félig. *T. T.* költészetéről. *Világosság* 15: 711–2.

FÜGGELÉK

Az 1974-ben ismertetett irodalomtörténeti művek
(A megjelenés helye szerint csoportosítva)

Magyarország

- Abránd és valóság. Tanulmányok Eötvös Józsefről. Bp. 1973. — *Ism.* Oltványi Ambrus. Valóság 17: 12, 101—6.
- Ady Endre Összes Prózai Művei. 9. és 10. köt. Bp. 1973. — *Ism.* Péter László. ItK 78: 381—9.
- Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világgépei. Bp. 1972. — *Ism.* Nagy József. Századok 108: 280—3. — Gyenis Vilmos. ItK 78: 260—2.
- Babits Mihály: Könyvről könyvre. Bp. 1973. — *Ism.* Rába György. It 6: 734—8.
- Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp. 1970. — *Ism.* Rigó László. ItK 78: 513—8.
- Baróti Dezső: Írók, érzelmek, stílusok. Bp. 1971. — *Ism.* Jankovics József. It 6: 221—4.
- Bata Imra: Képek és vonulatok. Bp. 1973. — *Ism.* Bánay Gábor. It 6: 742—6. — Dersí Tamás. Kortárs 18: 829—31. — Szuromi Lajos. Alföld 25: 7, 93—5. — Weber Antal. Kritika 1, 24—5.
- Béla Miklós: Érintkezési pontok. Bp. 1974. — *Ism.* Siki Géza. Vigilia 39: 848—9.
- Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózái stílusa. Bp. 1973. — *Ism.* Bitskey István. ItK 78: 125—6.
- Benei Zsuzsa: Iskertanulmányok. Bp. 1973. — *Ism.* Hanák Tibor. ÚL 25: 74—7. — Petrányi Ilona. ItK 78: 128—30. — Tamás Gáspár Miklós. Alföld 25: 6, 91—3. — Zappe László. It 6: 477—81.
- Bertha Bulcsu: Írók műhelyében. Bp. 1973. — *Ism.* Stojanović-Káich Katalin. Üzenet 4: 613—5. — Tarján Tamás. ItK 78: 650. — Ульрих, Мая. Вопросы литературы (Москва) № 12, 315—8. — Váncsa István. Úl 14: 3, 119—21.
- Bertha Bulcsu: Meztelen a király. Bp. 1972. — *Ism.* Ульрих, Мая. Вопросы литературы (Москва) № 72, 315—8.
- Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1973. — *Ism.* Laczkó András. Somogy 1, 33—6. — Lakatos András. ItK 78: 264—7.
- Bodolay Géza: Petőfi diáktársaságai. Bp. 1973. — *Ism.* Erdélyi Ilona, T. Kritika 2, 24. — Rónay György. Vigilia 39: 60—1.
- Botka Ferenc: A magyar irodalom első kiadásai. Bp. 1973. — *Ism.* Fogarassy Milkós. Könyvtáros 24: 373—5. — Pomogáts Béla. Literatura 1: 3, 154—5.
- Comenius and Hungary. Bp. 1973. — *Ism.* Bango F. Jenő. Documentation sur l'Europe Centrale 12: 71—2.
- Csanak Dóra, F.: Szabó Lőrinc kéziratok hagyatéka. Bp. 1973. — *Ism.* Bata Imre. MKSz 90: 378—9.
- Csaplár Ferenc: Barta Lajos. Bp. 1973. — *Ism.* Pomogáts Béla. Alföld 25: 7, 97—9. — Rónay László. ItK 78: 638—43.
- Csapodi Csaba: The Corvinian library. History and stock. Bp. 1973. — *Ism.* V. Kovács Sándor. MKSz 90: 373—5.
- Csapodi Csaba: A Magyar Codexek elnevezésű gyűjtemény (K 31—K 114.). Bp. 1973. — *Ism.* Kulcsár Péter. ItK 78: 263.
- Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. — *Ism.* Bán Imre. ItK 78: 508—11.
- Dersí Tamás: Századvegyi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp. 1973. — *Ism.* Kondor Viktória. MTud 19: 330—1. — Lőrinczy Huba. ItK 78: 11—4.
- Dersí Tamás — Szántó Tibor: A magyar sajtó képeskönyve. Bp. 1973. — *Ism.* V. Kovács Sándor. MKSz 90: 381—2. — Schneider Miklós. Palócföld 8: 2, 31.
- Dobossy László: A középeurópai ember. Bp. 1973. — *Ism.* Lőkös István. Alföld 25: 7, 91—2. — Sándor László. Napjaink 13: 1, 9. — Turczel Lajos. ISz 17: 271—4. — Zádor András. It 6: 233—8.
- Eckhardt Sándor: Balassi tanulmányok. Bp. 1972. — *Ism.* Merényi Varga László. ItK 78: 252—3.
- Egri Péter: Kafka- és Proust-índítások Déry művészetében. Bp. 1970. — *Ism.* Pomogáts Béla. ItK 78: 271—3.
- Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany János lírájának első szakaszából. Bp. 1972. — *Ism.* Gyergyai Albert. It 6: 704—13. — Imre László. ItK 78: 256—60. — Lakatos István. It 6: 714—23. — Németh G. Béla. It 6: 724—9. — Pór Péter. Literatura 1: 2, 23—35. — Sötér István. Literatura 1: 2, 14—22.
- Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza. I. k. Bp. 1973. — *Ism.* Pálmai Kálmán. Kritika 2, 22—3. — Vörös Károly. ItK 78: 372—7.
- Fenyő István: Nemzet, nép — irodalom. Bp. 1973. — *Ism.* Biró Ferenc. MTud 19: 805—6. — Fried István. ISz 17: 183—4. — Kerényi Ferenc. Kritika 12, 28. — Kulin Ferenc. ItK 78: 632—6. — Imre László. Alföld 15: 5, 81—3. — Németh G. Béla. Napjaink 13: 3, 9. — Rónay László. Vigilia 39: 60—1.
- Fodor András: A nemzedék hangja. Bp. 1973. — *Ism.* Dersí Tamás. Kortárs 18: 831—2. — Dévényi Iván. ItK 78: 399. — Zappe László. It 6: 745—8.
- Gál István: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. — *Ism.* Ferenczi László. ItK 78: 269. — Honffy Pál. Forrás 6: 4, 91—3. — Sándor László. Napjaink 13: 2, 9.
- Garai Gábor: Elférünk a földön. Bp. Bp. 1973. — *Ism.* Tarján Tamás. ItK 78: 273.
- Gyárfás Miklós: Madách színhaza. Bp. 1972. — *Ism.* Belohorszky Pál. It: 238—45.
- Gyergyai Albert: Anyám meg a falu. Bp. 1972. — *Ism.* Gyenis Vilmos. Kortárs 18: 154—5. — Pomogáts Béla. Literatura 1: 7, 127—30. — Tenke Sándor. ThSz 17: 63—4.
- Gyertyán Ervin: Párbeszéd sokszemközt. Bp. 1973. — *Ism.* Szili József. ItK 78: 742—6.
- Haimann György: Tótfalusi Kis Miklós. Bp. 1972. — *Ism.* L. Kozma Borbála. ThSz 17: 62—3.
- Hajdu Ráfi (Gábor): Sarkadi Imre. Bp. 1973. — *Ism.* Rónay László. ItK 78: 638—43. — Vadas József. It 6: 475—6.
- Hatvány Lajos: Utak, sorsok, emberek. Bp. 197. — *Ism.* Ungvári Tamás. Úl 14: 3, 118—9.
- Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Bp. 1974. — Üzenet 4: 945—7. — Gyertyán Ervin. Úl 14: 17, 119—22.
- Hopp Lajos: A lengyel—magyar hagyományok újjászületése. Bp. 1972. — *Ism.* Kovács Endre. Nagyvilág. 19: 468.
- Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. — *Ism.* Nagy József. Zsigmond. Tiszatáj 28: 6, 85—7.
- Hubay Miklós: Aranykor. Bp. 1972. — *Ism.* Belohorszky Pál. It 6: 748—52. — Szabó Ede. Úl 14: 2, 123—4.
- Illés Endre: Két országn között. Bp. 1973. — *Ism.* Gyertyán Ervin. Nagyvilág 19: 949—50. — Szigethy Gábor. Úl 14: 7, 117—9.
- Illés Lajos: Kezdet és kibontakozás. Bp. 1974. — *Ism.* Urbán László. Életünk 475—7.
- Imre László: Rákossándor. Bp. 1973. — *Ism.* Rónay László. ItK 78: 638—43. — Sárdi Béla. Szabolcs-Szatmár-Sz 9: 2, 37—41. — Vass József. Alföld 25: 7, 100—1.
- Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján. Bp. 1973. — *Ism.* Agárdi Péter. Valóság 17: 5, 73—8. — Illés László. PartK 20: 4, 185—9.
- József Farkas: A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705—1945. Bp. 1972. — *Ism.* Dörnyei Sándor. MKSz 90: 379—81. — Fülöp Géza. ItK 78: 121—3. — V. Kovács Sándor. MTud 19: 676—7.

- Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. Benkő László. Bp. 1972. — *Ism.* Balogh Dezső. Nyírk 18: 184–7. — Kispéter András. ItK 6: 481–6. Kabdebó Lőránt: Útkeresés és különbeke. Szabó Lőrinc. 1929–1944. Bp. 1974. — *Ism.* Gál István. Napjaink 13: 8, 9.
- Kardos László: Író, írás, irodalom Bp. 1973. — *Ism.* Fenyő István. Literatura 1: 3, 127–31. — Kőpeczi Béla. Kritika 3, 23–4.
- Kardos Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. — *Ism.* Melczér Tibor. ItK 78: 114–9.
- Kardos Tibor: Elő humanizmus. Bp. 1972. — *Ism.* Birnbaum, Marianna, D. Slavic Review (New York) 32 (1973): 672–4.
- Kardos Tibor: Az emberség műhelyei. Bp. 1973. — *Ism.* Bányai Gábor. Kritika 2, 20–1. — Dörmötör Tekla. Nagyvilág 19: 624–5. — Szabó György. Új 14: 2, 117–8.
- Keresztury Dezső: A szépség haszna. Bp. 1973. — *Ism.* Mezei Márta. Kritika 7, 23. — Orosz László. Forrás 6: 7–8, 91–2. — Szabó Ede. Új 14: 2, 122–3.
- Király István: Hazafiság és forradalmiság. Bp. 1974. — *Ism.* Bécsy Tamás. Jelenkor 17: 1131–4. — Falus Róbert. Kritika 7, 12. — Görömbel András. Tiszatáj 28: 10, 58–61. — Jávorszki András. Somogy 4, 124–5. — Sötér István. Kortárs 18: 1190–4. — Szentmihályi Szabó Péter. Napjaink 13: 7, 9.
- Klanczay Tibor: A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. — *Ism.* Grezsa Ferenc. Forrás 6: 2, 93–5.
- Kocsis Rózsa: Igen és nem. Bp. 1973. — *Ism.* Aczél Géza. Alföld 25: 7, 95–7. — Kőhádi Zsolt. Kritika 10, 27.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Az utolsó hullám. Bp. 1973. — *Ism.* Czére Béla. Kortárs 18: 156–7. — Monoszloy Dezső. ÚL 25: 173–5.
- Komlós Aladár: Költészet és bírálat. Bp. 1973. — *Ism.* Fenyő István. Kritika 7, 22–3. — Kloss Andor. Napjaink 13: 6, 9. — Tamás Attila. ItK 78: 502–3. — Vekerdí László. Valóság 17: 2, 106–8. — Vörös Imre. ItK 6: 467–70.
- Kovács József: Lackner Kristóf és kora (1571–1631). Sopron 1972. — *Ism.* Bariska István. VasiSz 28: 472–7. — V. Kovács Sándor. SopSz 28: 285–6.
- Kovács Sándor Iván: Váci Mihály. Bp. 1972. — *Ism.* Hajdu Ráfi (Gábor). ItK 78: 397–9. — Zappe László. ItK 6: 206–12.
- Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. 2. köt. Bp. 1974. — *Ism.* MS 15: 186–7.
- Lakatos Éva: Magyar írás (1921–1927). Repertórium. Bp. 1973. — *Ism.* Fogarassy Miklós. Könyvtáros 24: 373–5.
- Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. 1–3. A–F. Bp. 1972–74. — *Ism.* Fogarassy Miklós. Könyvtáros 24: 373–5. — Kókay György. MKSz 90: 197–8. — Pomogáts Béla. Literatura 1: 3, 154–5.
- Liszt László — Palotás Gyuláné: Széphalom (1927–1944). Repertórium. Szeged 1970. — *Ism.* Hargittay Emil. MKSz 90: 199–200.
- Lőkös István: Hidak jegyében. Bp. 1974. — *Ism.* Angyal Endre. Jelenkor 17: 1135–8. — Stojanović-Kálich Katalin. Üzenet 4: 786–9.
- Les Lumieres en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Bp. 1971. — *Ism.* Fried István. StudSlav 20: 181–3. — Pageaux, D. H. Revue de littérature comparée (Paris) 48: 146–9.
- Mályusz Elemér: A Thuróczy-kronika és forrásai Bp. 1967. — *Ism.* Kubinyi András. MTA II. OK 22 (1973): 173–6.
- Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Bp. 1973. — *Ism.* Kulcsár Péter. ItK 78: 630–1.
- Martinkó András: Költő, mű és környezet. Bp. 1973. — *Ism.* Miklós Róbert. Kritika 7, 27.
- Meghallóli a törvényeknek. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. III. k. Bp. 1973. — *Ism.* Vadas József. ItK 78: 504–7.
- Mezei József: A magyar regény. Bp. 1973. — *Ism.* Siki Géza. Vigilia 39: 490–2. — Sükösd Mihály. Kritika 3, 20–1. — (Mezei József válasza: Kritika 5, 25–7.) — Sükösd Mihály. Kritika 7, 12. — Tarján Tamás. Napjaink 13: 2, 10.
- Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt. Bp. 1974. — *Ism.* Mátyás István. Kritika 12, 27–8.
- Móricz Lili: Kedves Mária! Móricz Zsigmond levelei Simonyi Máriaéhoz. Bp. 1973. — *Ism.* Vargha Kálmán. ItK 78: 520–2.
- A műfordítás elmélete és gyakorlata. Bp. 1973. — *Ism.* Szabó György. Nagyvilág 19: 943–6.
- Nagy László, B.: A látvány logikája. Bp. 1972. — *Ism.* Tarján Tamás. Kritika 9, 22.
- Nagy Magda, K.: Balázs Béla világa. Bp. 1973. — *Ism.* Illés László. Kritika 4, 19. — Lőrinczy Huba. ItK 78: 738–42.
- Nagy Miklós: Kemény Zsigmond. Bp. 1972. — *Ism.* Wéber Antal. ItK 6: 385–98.
- Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. — *Ism.* Masterman, N. C. NHQ 54, 162–3.
- Nagy Sándor: Remenyik Zsigmond. Bp. 1973. — *Ism.* Pomogáts Béla. Alföld 25: 7, 97–9. — Robotos Imre. Korunk 33: 626–8. — Rónay László. ItK 78: 638–43.
- Németh Andor: A szélén behajtvja. Bp. 1973. — *Ism.* Agárdi Péter. Valóság. 17: 5, 73–8. — Kloss Andor. Napjaink 31: 6, 9. — Pomogáts Béla. ItK 78: 389–93. — Poszler György. ItK 6: 676–83.
- Ortutay Gyula: Fényes, tiszta árnyak. Bp. 1973. — *Ism.* Paku Imre. Életünk 375–6. — Rónay László. Alföld 25: 7, 86–8.
- Pándi Pál: „Kisérletjárás” Magyarországon. 1–2. k. Bp. 1972. — *Ism.* Illés László. HungPEN 15: 133–5. — Szauder József. Nagyvilág 19: 1090–4.
- Pándi Pál: Kritikus ponton. Bp. 1972. — *Ism.* Illés László. HungPEN 15: 133–5.
- Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus. Bp. 1974. — *Ism.* Bécsy Tamás. Jelenkor 17: 1049–51.
- Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp. 19–73. — *Ism.* Varga Imre. ItK 78: 394–5.
- Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei. Szeged 1974. — *Ism.* Grezsa Ferenc. Tiszatáj 28: 7, 87–9.
- Petőfi és kora. Szerk. Lukácsy Sándor — Varga János. Bp. 1970. — *Ism.* Fenyő István. ItK 78: 728–33.
- Petőfi Sándor és Debrecen. Szerk. Bényei Miklós. Debrecen 1973. — *Ism.* Törő Györgyi, H. ItK 78: 648–9.
- Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. I. k. A–F. Bp. 1973. — *Ism.* Hutás Magda, R. MTud 19: 737–8. — Medgyes Klára, S. MNy 70: 232–7. — Szathmári István. Kritika 8, 28–9.
- Pomogáts Béla: Déry Tibor. Bp. 1974. — *Ism.* Bata Imre. Kortárs 18: 1550–1. Egri Péter. Kritika 10, 28.
- Poszler György: Szerb Antal. Bp. 1973. — *Ism.* Dörmötör Tekla. Kritika 5, 24.
- Rába György: Szabó Lőrinc. Bp. 1972. — *Ism.* Németh G. Béla. Napjaink. 13: 3, 9. — Walkó György. HungPEN 15: 145–6. — Zappe László. ItK 6: 206–12.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Bp. 1971. — *Ism.* Sternberg János I. Советская библиография 1973: 9, 98–9.
- Réz Pál: Kulcsok és kérdőjelek. Bp. 1973. — *Ism.* Bata Imre. Tiszatáj 28: 7, 78–9. — Dersi Tamás. Kortárs 18: 832–3. — Freneczi László. ItK 78: 645–6. — Szabó Ede. Új 14: 6, 123–6. — Szávai János. Nagyvilág 19: 1264–5.
- Rónay György: Fordítók és fordítások. Bp. 1973. — *Ism.* Szabó Ede. Új 14: 6, 123–6. — Tóth Judit. Nagyvilág 19: 789–90.
- Sárkány Oszkár: Válogatott tanulmányok. Bp. 1974. — *Ism.* Angyal Endre. Jelenkor 17: 1135–8.
- Sebők Vilma: Az Alföld repertórium 1950–196 Bp. 1972. — *Ism.* Könyvtáros 33: 310–1.
- Simon István: A magyar irodalom. Bp. 1973. — *Ism.* Alföldy Jenő. Alföld 25: 6, 87–8. — Bozóky Éva. Könyvtáros 24: 430. — Fekete Sándor. Napjaink 13: 2, 9. — Paku Imre. Életünk 181–2. — Pálmai Kálmán. Kritika 4, 22–3. — Szávai János. Jelenkor 17: 455–7. — Сувженко, Л. Вопросы литературы (Москва) № 12, 311–4. — Zappe László. ItK 6: 206–12.

- Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. Bp. 1973. — *Ism.* Erdélyi Ilona, T. Helikon 20: 268–9.
- Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973. — *Ism.* Laczkó Mihály. Valóság 17: 2, 109–10.
- Stoll Béla — Varga Imre — V. Kovács Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1972-ig. Bp. 1972. — *Ism.* Kosáry Domokos. MKSz 90: 356–9. — Nemeskürty István. ItK 78: 377–8.
- Sükösd Mihály: Küzdelem az epikával. Bp. 1973. — *Ism.* Dersi Tamás. Kortárs. 18: 828–9.
- Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Bp. 1971. — *Ism.* Bojtár Endre. Zagadnienia rodzajów literackich (Lódz) 17: 109–11. — Гусев, Ю. — Наркирпер, Ф. Вопросы литературы (Москва) № 7, 284–9.
- Szabolcsi Miklós: Változó világ — szocialista irodalom. Bp. 1973. — *Ism.* Fenyő István. Napjaink 13: 7, 10. — Hermann István. It 6: 216–20. — Németh G. Béla. Napjaink 13: 3, 9.
- Szalai Anna: Koszorúcsata. Bp. 1973. — *Ism.* Miklós Róbert. Kritika 2, 22–3.
- Sziklay László: Szomszédainkról. Bp. 1974. — *Ism.* Angyal Endre. Jelenkor 17: 1135–8. — L. Gy. Üzenet 4: 791–2. — Sándor László. Napjaink 13: 17, 10.
- Szoboszlay Agnes, K.: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Bp. 1972. — *Ism.* Sauvageot, Aurélien. Bulletin de la Société de linguistique de Paris 68 (1973) 379–80.
- Szomszédág és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Bp. 1972. — *Ism.* Hadrovics László. Nagyvilág 19: 466–7. — Hanák Tibor. UL 25: 416–8. — Weber Antal. ItK 78: 250–2.
- Tamás Aladár: A 100% története. Bp. 1973. — *Ism.* Agárdi Péter. ItK 78: 518–20.
- Tamás Aladár: Szikrák az éjszakában. Bp. 197b. — *Ism.* Tallár Ferenc. Kritika 4, 25.
- Taxner-Tóth Ernő: Tamási Aron. Bp. 1973. — *Ism.* Réti Tamás. ItK 78: 269–70.
- Tüskés Tibor: Kodolányi János. Bp. 1974. — *Ism.* Siki Csaba. Vigilia 39: 208–10.
- Tüskés Tibor: Így élt Zrínyi Miklós. Bp. 1973. — *Ism.* Csuka Zoltán. Üzenet 4: 385–6. — Rádics József. Somogy 7, 30–2. — Lakatos András. ItK 78: 264–7.
- Varga Rózsa — Patyi Sándor: A népi írók bibliográfiája. Bp. 1972. — *Ism.* Bényei Miklós. Alföld 25: 5, 83–5. — József Farkas. MKSz 90: 178–9. — Turczel Lajos. ISZ 17: 180–1.
- Vargha Kálmán: Álom, szecesszió, valóság. Bp. 1973. *Ism.* Bécsy Tamás. It 6: 752–5. — Imre László. ItK 78: 636–8. — Szabó Ede. UI 14: 2, 124–5.
- Vas István: Az ismeretlen Isten. Bp. 1974. — *Ism.* Belohorszky Pál. Valóság 17: 9, 110–2. — Grezsa Ferenc. Tiszatáj 28: 7, 62–5. — Héra Zoltán. Kritika 70, 20–1. — Rónay László. Alföld 25: 8, 78–81.
- Vécséi Irén: Hunyady Sándor. Bp. 1973. — *Ism.* Sinka Erzsébet. ItK 78: 650–1. — Hajdu Ráfi (Gábor). It 6: 486–8.
- Veres Péter koszorúja. Kortársak írásai, emlékezései. Bp. 1973. — *Ism.* Borbándi Gyula. UL 25: 171–3.
- Vitályos László — Orosz László: Ady-bibliográfia, 1890–1970. Bp. 1972. — *Ism.* Szuromi Lajos. MKSz 90: 196–7.
- Zimándi P. István: Péterfy Jenő. Bp. 1972. — *Ism.* Németh G. B[é]la. It 6: 225–7. — Harsányi Zoltán. ItK 78: 379–81.
- Zimáné Lengyel Vera: Csanádi Imre. Bp. 1973. — *Ism.* B. É. Könyvtáros, 24: 759.
- Duba Gyula: Vajdóó parasztvilág. Bratislava 1974. — *Ism.* Alföld 25: 77, 90–2. — Kalász Márton. Kortárs 18: 2010–1.
- Fábry Zoltán kortársai szemével. Pozsony 1974. — *Ism.* Görömbel András. Tiszatáj. 28: 12, 87–90. — Robotos Imre. Korunk 33: 1112–3.
- Kovács Miklós: Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában 1918–1938. Bratislava 1974. — *Ism.* Tolvaj Bertalan. Napjaink 13: 77, 10.
- Lukác, Emil Boleslav: A nagy üzenetváltás. Pozsony 1973. — *Ism.* Kiss Gy. Béla. Tiszatáj 28: 70, 80–2. — Kovács Győző. Napjaink 13: 5, 10.
- Pašaiaková, Jaroslava: Lajos Kassák. Bratislava 1973. — *Ism.* Alabán Ferenc. Napjaink 13: 5, 9. — Chmel, Rudolf. Slovenské Pohl'ady 90: 7, 130–3.
- Sas Andor: A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig, 1818–1848. Bratislava 1973. — *Ism.* Metzli János. Soprsz 28 379–80. — Szigethy Gábor. Valóság 17: 5, 109–11. — Turczel Lajos. Tiszatáj 28. 7, 68–72. — Zalabai Zsigmond. ISZ 17: 254–9.
- Szeberényi Zoltán: A vox humana poétája. György Dező csehszlovákiai költészete. Bratislava 1972. — *Ism.* Csukás István. It 6: 230–2.
- Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Bratislava — Bp. 1973. — *Ism.* Máday István. Kritika 77, 24–5. — Zemán László. ISZ 17: 368–74.
- Jugoszlávia
- Bányai János: Könyv és kritika. Újvidék 1973. — *Ism.* Benkő Ákos. Jelenkor 17: 1140–1.
- Bori Imre: Az avantgarde apostolai. Újvidék 1971. — *Ism.* Dénes Tibor. UL 25: 71–4.
- Csáky Sörös Pirokska: A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970. Újvidék 1973. — *Ism.* Tüskés Tibor. Könyvtáros 24: 753–4. — Virág Gábor. Üzenet 779–80.
- Iványi István: Visszaemlékezéseim életem folyására. Szabadka 1974. — *Ism.* Szekeres László. Üzenet 4: 944–5.
- Juhász Géza: Könyvek országútján. Újvidék 1973. — *Ism.* Benkő Ákos. Jelenkor 17: 1138–40. — Szell István. Üzenet 4: 602–4. — Tüskés Tibor. Könyvtáros 24: 561–3.
- Književnosti narodnosti Vojvodine 1945–1972. — A vajdasági nemzetiségek irodalma 1945–1972. Novi Sad — Beograd 1973. — *Ism.* Cs. M. Üzenet 4: 781–2.
- Kolozsi Tibor: Szabadkai sajtó (1848–1919). Szabadka 1973. — *Ism.* Petrovics Kálmán. Üzenet 4: 596–9.
- Láng Árpád: Idő és művészet. Szabadka 1973. — *Ism.* Angyal Endre. Jelenkor 17: 573–4.
- Laták István: Vaskoszorú. Szabadka 1974. — *Ism.* Lévy Endre. Üzenet 4: 872–4.
- Lévy Endre: Egy nemzedék elindul. Szabadka 1974. — *Ism.* Urbán János. Üzenet 4: 782–3.
- Pastyik László: A jugoszláviai magyar irodalom 1970. évi bibliográfiája. Újvidék 1971. — *Ism.* Kobilarov, G. Uraltaische Jahrbücher 45, (1973): 326.
- Szell István: Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. Újvidék 1974. — *Ism.* Csordás Mihály. Üzenet 4: 947–9.
- Tanulmányok 4. Petőfi. Újvidék 1973. — *Ism.* Stojanović-Káich Katalin. Üzenet 4: 163–7.
- Románia
- Antal Árpád — Faragó József — Szabó T. Attila: Kriza János. 2. kiad. Kolozsvár 1971. — *Ism.* Heller, G. Uraltaische Jahrbücher 45 (1973): 322.
- Balogh Edgár: Intelmek. Bukarest 1972. — *Ism.* Kovács Győző. ItK 78: 270–1.
- Beke György: Tolmács nélkül. Bukarest 1972. — *Ism.* Kovács Imre, P. Forrás 6: 9, 94–5. — Rácz-Szekely Győző. UI 14: 2, 125–6. — Takács Péter. Életünk 377–9.

- Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Bukarest 1971. — *Ism.* Gyenis Vilmos. ItK 78: 735—8.
- Csehi Gyula: A baloldali forrásvidek. Kolozsvár 1973. — *Ism.* Cseke Péter. Korunk 33: 766—70. — Illés László. PárttK 20: 4, 185—9. — IgSzó 22:1, 108—10.
- Csehi Gyula: Felvilágosodástól felvilágosodásig. Bukarest 1972. — *Ism.* Dévényi Iván. ItK 78: 130—1. — Korompay H. János. It 6: 739—41.
- Csetri Elek: Emlékezzünk régiekről. Bukarest 1973. — *Ism.* Imreh István. Korunk 33: 874—5.
- Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974. — *Ism.* Tonk Sándor. Korunk 33: 1116—8.
- Deák Tamás: Boldog verseny. Bukarest 1973. — *Ism.* Kószeghy Ferenc. ItK 78: 651—2.
- Enyedi Sándor: Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. Bukarest 1972. — *Ism.* Antal Árpád. NyIrK 18: 188—93.
- Erdélyi fénisz. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest 1974. — *Ism.* Katona Ádám. Korunk 33: 1182—6.
- Az Erdélyi Helikon költői (1928—1944). Bukarest 1973. — *Ism.* Izsák József. IgSzó 22:1, 238—41. — Olasz Lajos. IgSzó 22:1, 230—1. — Pomogáts Béla. Alföld 25: 70, 67—9. — Vita Zsigmond. IgSzó 22: 1 231—7.
- Fábry Zoltán: Egy ember megszólal. Bukarest 1973. — *Ism.* Tolvaj Bertalan. ISZ 17:567—9, és Napjaink 13: 8, 11.
- Hopp Lajos: Mikes és világa. Bukarest 1973. — *Ism.* Szigethy József. IgSzó 22:1, 246—50.
- Jancsó Béla: Irodalom és közelet. Bukarest 1973. — *Ism.* Izsák József. IgSzó 22: 1, 657—61.
- Jancsó Elemér: Irodalomtörténet és időszerezés. Bukarest 1972. — *Ism.* Mezei Márta. ItK 78: 255—6.
- Jordáky Lajos: Irodalom és világnézet. Bukarest 1973. — *Ism.* Bálinti Ottó. IgSzó 22:1, 793—5. — Illés László. PárttK 20: 4, 185—9. — Németi Rudolf. Korunk 33:787—90.
- Kacsó Sándor: Fogy a virág, gyúl az iszap. Bukarest 1974. — *Ism.* Szakolczay Lajos. Kortárs 18: 2000—1. — Tordai Zádor. Tiszatáj 28: 7, 73—5.
- Kántor Lajos: Utazás a gyökerek körül. Kolozsvár 1972. — *Ism.* Pomogáts Béla. Nagyvilág 19: 148—9.
- Kántor Lajos—Láng Gábor: Romániai magyar irodalom 1944—1970. 2. kiad. Bukarest 1973. — *Ism.* Tuskés Tibor. Könyvtáros 24: 560—2.
- Korunk Évkönyv 1974. — Kolozsvár 1973. — *Ism.* Nagy Pál. IgSzó 22:1, 448—50.
- Kótsi Patkó János: A régi és új théatrum története. Bukarest 1973. — *Ism.* Pukánszky Kádár Jolán. It 6: 730—4.
- Kozma Dezró: A valóság igézete. Kolozsvár 1972. — *Ism.* Nacsády József. It 6: 489—91.
- Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák. Bukarest 1973. — *Ism.* Sóni Pál. IgSzó 22:1, 762—8.
- Lászlóffy Aladár: Szabó Lőrinc költői helyzete. Kolozsvár 1973. — *Ism.* Korunk 33: 635.
- Méliusz József: Sors és jelkép. Bukarest 1973. — *Ism.* Ablonczy László. Kortárs 18: 1998—9.
- Nussbächer, Gernot: Johannes Honterus. București 1973. — *Ism.* Borsa Gedeon. MKSz 90: 386—7.
- Rácz Győző: Értelem és szépség. Bukarest 1972. — *Ism.* Jordáky Lajos. Kritika 3, 25. — Szigeti József. IgSzó 22:1, 650—7.
- Robotos Imre: A nevetés vonzásában. Bukarest 1973. — *Ism.* Kozma Dezró. IgSzó 22:1, 243—5.
- Sóni Pál: Avantgarde sugárzás. Bukarest 1973. — *Ism.* Kántor Lajos. Korunk 33: 1083—6. — Németi Rudolf. Korunk 33: 787—90.
- Széll Zsuzsa—Tordai Zádor: Legyünk kortársak. Bukarest 1973. — *Ism.* Nagy György. Korunk 33: 826—9.
- Veress Dániel: A rodostói csillagnéző. Kolozsvár 1972. — *Ism.* Dénes Tibor. ÚL 25: 165—9.

Szovjetunió

- Европейский романтизм — Az európai romantika. Moskva — Bp. 1973. — *Ism.* Дьяконова, Н. Вопросы литературы (Москва) № 12 298—305. Шахова Кира: Венгерская литература 20—40-х годов XIX-ого века. Киев 1973. — *Ism.* Lukács Borbála, H. ItK 78: 511—2.
- Váradai Sternberg János: Utak, találkozások, embekek. Bp. 1974. — *Ism.* Balla Gyula. Forrás 6: 10, 90—1. — Balogh István. Szabolcs-SzatmáriSz 9: 3, 125—6.

Egyéb országok

- Bödy, Paul: Joseph Eötvös and the modernization of Hungary 1840—1870. Philadelphia 1972. — *Ism.* Antall József. Századok 108: 296—7. — Balogh Éva, S. Canadian Slavic Studies (Toronto) 15 (1973): 230—2. — Michel, Bernard. Annales, économie, société, civilisations (Paris) 29: 211—2. — Oltványi Ambrus. Valóság 17: 12, 101—6.
- Harák Tibor: Lukács war anders. Meisenheim am Glan 1973. — *Ism.* Balla Bálint. ÚL 25: 175—7.
- Pákozdy László Márton: Die siebenbürgische Sabbatizismus, Seine Entstehung und seiner Entwicklung vom Unitarismus zum Judentum, sowie sein Untergang. Stuttgart 1973. — *Ism.* Ferenc József. ThSz 17: 381—2.
- Petőfi — ett minnesalbum. Red. Thinsz Géza. Stockholm 1973. — *Ism.* Szente Imre. ÚL 25: 63—5., Petőfi, Sándor: det ma bli lys. Oslo 1973. — *Ism.* Kertész Judit. Nagyvilág 19: 153.
- Szabó László, Cs.: Petőfiék. München 1973. — *Ism.* Szente Imre. ÚL 25: 81—3.
- Tezla, Albert: Hungarian authors. Cambridge, Mass. 1970. — *Ism.* V. Kovács Sándor. NHQu 54, 157—9.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. X. 20. — Terjedelem: 19,6 (A/5) fv
76.2407 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

PÁLYÁZAT

1976. évi

kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki a távlati tudományos kutatások terén elért jelentős eredmények jutalmazására

A pályázaton részt vehetnek tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebbi — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000 — 15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000 — 35 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

- az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek és egyéb kutatóhelyek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;
- akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékaik, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi díjban, kutatási eredményért kapott külön jutalomban stb.) részesültek;
- kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatások gondozásáért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz, illetőleg kutatási területhez tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1976. május 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felvezeti szakvéleményét, és a pályázatot június 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1976. március hó 1.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A pályázatra kírt kutatási területek

Országos szintű kutatások terén

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológiaiag aktív vegyületek kutatása

AZ OKTATÁSI MINISZTERIUM gondozásában

6. A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások

Tárcaszintű kutatások terén

(amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

AZ EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatális mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatok kutatása
5. Társadalom- orvostudományi kutatások
6. Daganatok etopathogenesise és terápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása
2. Az ország népesedési helyzetének vizsgálata, a népesedéspolitiká demográfiai alapjainak kidolgozása

ORSZÁGOS TESTNEVELÉSI ÉS SPORTRIVATAL gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazásai (kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaleatok a továbbfejlesztésre
4. A világgazdaság fejlődési tendenciái, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felelősség átadása
7. A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai
8. Gazdasági fejlődésünk üteme, összefüggésben a népgazdasági szerkezet alakításával és a munkaerőhelyezettel
9. A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságra
10. A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete
11. A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei és fejlődési tendenciái
12. A szocialista demokrácia (partdemokrácia, választási rendszerünk, üzemi és munkahelyi demokrácia, közéletiség)
13. A szocialista tudat fejlődése
14. A pártosság, népiség, realizmus időszéri kérdései a hazai és a nemzetközi irodalom, valamint a szocialista művészet fejlődésének hazai tapasztalatai alapján

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZÉRÉSÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A növénytermesztés ökológiai alapjainak, a kemizálás és biológiai alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vizsgádkodás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A kertészeti termelés és tartóélethez biológiai, kémiai, műszaki, valamint ökonómiai tényezők vizsgálata
4. Az állati eredetű élelmiszertermelés fejlesztésének köz- és állategészségügyi feltételeit megalapozó kutatások
5. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai szervezési kérdéseinek kutatása
6. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetésképzése
7. A mezőgazdaság tervezésének, közgazdasági szabályozó rendszerének, termelési, forgalmazási, fejlesztési, szervezési törvényrendszerének komplex kutatása
8. Az élelmiszeripar tervezési, termelési, forgalmazási, fejlesztési szervezési kérdései közgazdasági vonatkozásainak kutatása
9. Az állattenyésztés távlati fejlesztését megalapozó kutatások
10. A MÉM környezetvédelmi kutatásai
11. A növényvédelem alapkérdéseinek kutatása

A MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

Krónika

Convegno di studi „Galeotto Marzio e l'umanesimo italiano ed europeo” (<i>Kulcsár Péter</i>)	728
Rákóczi-vitaülés Szécsényben (<i>Gyenis Vilmos</i>)	729
Dersi Tamás (1929—1975) (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	730
Merényi Varga László (1942—1975) (<i>Kovács Sándor Iván</i>)	730
*	
Magyar irodalomtörténetírás. 1974. (Bibliográfia) (<i>Bor Kálmán</i>)	732

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ритокне Салац, А.</i> : Рукописные стихотворения в Бреварии Тамаша Бакоца	541
<i>Такснер, Э.</i> : Работа Верешмарти над темой Соломога	554
<i>Фрид, И.</i> : Формирование романтической оды в поэзии Верешмарти	572
<i>Лацко, А.</i> : Бабоч и Верешмарти	584
<i>Немет, Г., Б.</i> : Оборона в плену власти («Будапештское обозрение» Дьюлаи и его отношение к Йокаи)	599
<i>Барла, Дь.</i> : Главы из ученических лет Жигмонда Кеменя	609
<i>Вереш, А.</i> : К оценке деятельности Оскара Яси перед 1919 г.	623
<i>Варга, Й.</i> : Эндре Ади как театральный критик	637

Краткие сообщения

<i>Кланицац, Т.</i> : Заметки об Иштване Пармении Будайском	650
<i>Вираг, Л.</i> : «На музыку Джанета Падована» (Мелодия одного из стихотворений Балаши)	656
<i>Кёрменди, К.</i> : Автографные стихотворения Верешмарти в наследстве Иштвана Сечени	659
<i>Чапларош, И.</i> : Роль <i>Призыва</i> в польском патриотическом движении 1860—62 гг.	661
<i>Гершкович, А.</i> : Петёфи и Россия	667
<i>Грежа, Ф.</i> : Ласло Немет и преподавание истории венгерской литературы	675

Документация

<i>Ш. Обермайер, Э.</i> : Неизвестный документ о Ференце Форгаче в венецианском архиве	681
<i>Бенда, К.</i> : Некоторые неизданные письма Петера Пазманя	685
<i>Риго, Л.</i> : Три письма Жигмонда Кеменя к Густаву Эмиху	691

Обзор

Критические вопросы средневековых источников (<i>Чаподи, Ч.</i>)	695
Зеркало Ракоци (<i>Дьениш, В.</i>)	701
Антал Вебер: Литературные направления с расстояния (<i>Фрид, И.</i>)	703
Дьюла Давид: Лайош Толнаи в Марошвархей (<i>Барта, Й.</i>)	706
Золтан Кемереш: Размышляющая литература (<i>Фюлп, Л.</i>)	712
Текла Дёмётёр: Поэзия народных обычаев (<i>Балинт, Ш.</i>)	714

SOMMAIRE

<i>Ritók-Szalay, Á.</i> : Les poésies manuscrites du Bréviaire de Tamás Bakócz	541
<i>Taxner, E.</i> : La lutte de Vörösmarty avec le sujet de Salamon	554
<i>Fried, I.</i> : Le développement de l'ode romantique dans la poésie de Vörösmarty	572
<i>Laczkó, A.</i> : Babits et Vörösmarty	584
<i>Németh, G. B.</i> : Défensive dans la prison du pouvoir (La Revue de Budapest de Gyulai)	599
<i>Barta, Gy.</i> : Quelques chapitres sur les années scolaires de Zsigmond Kemény	609
<i>Veres, A.</i> : A l'appréciation de l'activité d'Oszkár Jászi avant 1919	623
<i>Varga, J.</i> : Endre Ady, le critique théâtral	637

Bulletin

<i>Klanciczay, T.</i> : Notes sur István Budai Parmenius	650
<i>Virág, L.</i> : «A la note de Gianeta Padovana». (La mélodie d'une poésie de Balassi)	656
<i>Körmeny, K.</i> : Les poésies autographes de Vörösmarty dans le legs d'István Széchenyi	659
<i>Csapláros, I.</i> : Le rôle de <i>Szózat</i> (Appel, second hymne national hongrois) dans les mouvements patriotiques polonais des années 1860—1862	661
<i>Guerschkovitch, A.</i> : Petőfi et la Russie	667
<i>Greza, F.</i> : László Németh et l'enseignement de l'histoire de la littérature hongroise	675

Documents

<i>S. Obermayer, E.</i> : Un document inconnu sur Ferenc Forgách aux archives de Venise	681
<i>Benda, K.</i> : Quelques lettres inédites de Péter Pázmány	685
<i>Rigó, L.</i> : Trois lettres de Zsigmond Kemény à Gusztáv Emich	691

Revue

Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Les problèmes critiques de nos sources médiévales.) (<i>Csapodi, Cs.</i>)	695
Rákóczi tükrő. (Morceaux choisis de Rákóczi) (<i>Gyenis, V.</i>)	701
Antal Wéber: Irodalmi irányok, távlatból. (Des tendances littéraires dans une vue perspective.) (<i>Fried, I.</i>)	703
Gyula Dávid: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen. (Lajos Tolnai à Marosvásárhely) (<i>Barta, J.</i>)	706
Zoltán Kenyeres: Gondolkodó irodalom. (La littérature réfléchissante.) (<i>Fülöp, L.</i>)	712
Tekla Dömötör: A népszokások költészete. (La poésie des coutumes populaires) (<i>Bálint, S.</i>)	714

